

مێژوو

٧

گۆڤارێکی مێژوویی وەرزییە،
کۆمەڵەی رۆشنبیریی مێژوویی کوردستان دەریدەکات

ئەم كتێبە

لە ئامادەکردنی پێگەی

(منتدى إقرأ الثقافي) ە

WWW.IQRA.AHLAMONTADA.COM

بۆ سەردانی پەیجی پێگە:

/https://www.facebook.com/iqra.ahlamontada

بۆ سەردانی پێگەکە:

http://iqra.ahlamontada.com

مێژوو

گۆڤارێکی مێژوویی وەرزییە، کۆمەڵەی رۆشن[illegible]ژووی کوردستان دەریدەکات

خاوەنی ئیمتیاز

پرۆفیسۆر د. ئەرسن موسا ردشید

سەرنوسەر

د. محەمەد عەبدوڵلا کاکەسوور

٤٧٨٠٥٣٨

makakasur@yahoo.com

سکرتێری نووسین

م. فارس قادر فەقێ عەبدوڵلا

تایپیست

احمد عمر علی

٠٧٥٠٣٠٣٠٥٠٥

بەرگ و نەخشەساز

هیمداد محەمەد ئەرگوشی

ژمارە (١٧)   ساڵی پێنجەم   زستانی ٢٠١١

* گۆڤار : مێژوو
* ژمارە : [١٧]
* تیراژ : [٥٠٠] دانە
* چاپخانە : رۆژهەلاْت

کوردستان / هەولێر - کۆلاْنی بەرامبەر بەڕێوەبەرایەتی گشتی پەروەردەی هەولێر

g.mezhu@yahoo.com

g.mezhu@hotmail.com

پێرست

◄ سەروتار

با هەموومان لە خزمەتی مێژووی کوردا بین

◄ توێژینەوە

◄ وەرگێڕان

◄ القسم العربي

◂ کەشکۆڵی گۆڤار

با هەموومان لە خزمەتی مێژووی کوردا بین

سەرنووسەر

شتێکی لۆژیکییە کە مێژوونووس , مێژوو ناس , و نوسەری بواری مێژوو لە خزمەتی مێژووی کوردا بن .

بەلاّم ئەوەی نا ئاساییە کە مێژووی کورد و کارکردن و نووسین لە بواری مێژووی کوردا بکرێتە ئامراز بۆ خزمەت کردنی ناوێك یان هەندێك ناو لە بواری مێژووی کوردا . ئەوەی جێگای دلّخۆشییە یەکێك لەکارە گرنگەکانی کۆمەلّەی رۆشنبیری مێژوویی کوردستان بریتی بووە لەکاری هاوبەشی مێژوو نووس , مێژوو ناس , و نووسەرانی بواری مێژوو و رزگارکردنی مێژووی کورد لەوەی ببێتە ئامرازێك بۆ بە دەست هێنانی دەستکەوتی ماددی و مەعنەوی بۆ ناوێك یان چەند ناوێك . ئەوەتا ئێستا خزمەت کردنی مێژووی کورد بووەتە ئامانج و هەموو لە خزمەت کردنی ئەو ئامانجەدان , بۆیە شتێکی ئاساییە کە ئەم کارە ببێتە مایەی نارەحەت بوونی هەندێك کەس کە خۆیان لە سەرووی هەموو شتێك دەبیننەوە .

بەلاّم ئەوەی جێگای دلّخۆشییە کە هۆکارێکی تر هەیە بۆ پتر خزمەت کردنی مێژووی کورد کە بریتی یە لە بەشەکانی مێژوو لە زانکۆکانی کوردستان کە سالاّنە ژمارەیەکی باش لەنامەی ماستەر و دکتورا بەرهەم دەهێنن واتە سالاّنە ژمارەیەکی باش لە هەلّگر ـی بروانامەی ماستەر و دکتۆرا پێ دەگەیەنن بەشی مێژووی کۆلێجی ئادابی زانکۆی سەلاحەددین لەم رووەوە زیاترین خزمەتی

کردووە بەمەش وایان کردووە کە زۆر کەس لە خزمەتی مێژووی کوردا بن و ئەم بوارە گرنگە لەسەر ناوێك یان چەند ناوێك پەکی نەکەوێت .

لە کۆتایدا دەڵێم هەر مێژوو نووسێکی گەورە یان مامۆستایەکی گەورە یان هەر زانایەك لە هەر بوارێك لە بوارەکانی دا گەورەییەکەی بەوە تەواو دەبێت کە زانستەکەی بڵاو بکاتەوە و قوتابی و شاگرد پێ بگەیەنێت نەك پێ ی وابێ کە هەر ئەو هەیە و خزمەتی کردووە و خزمەت دەکات و ئەگەر ئەو نەبێ زانست نەمێنێ !؟

توێژینەوە

ڕەوتی ژیان و بەرهەمەکانی یاقوت حەمەوی

م.ی.تارا محەمەد دەشتی

پەرەسەندنی ڕەوتی زانستی لە هەر بوارێکدا پەیوەستە بە ڕۆڵی ئەو کارەکتەرانەی کە ئیشیان لەناو کردووە ، واتە زانست لەبەرەو پێشەوە چوونیدا، بە بەهرەو هەوڵدانی زاناکان و کاری بەردەوامیان لەم بوارەدا بەندە، هەڵبەت مێژوو یەکێکە لەو زانستە گرنگانەی کە کار لەناو ڕابردوو دەکات و هەوڵی ساغ کردنەوەی ئەو ڕابردووە دەدات ، بەشێوەی هەڵکۆڵینێکی زانستیانە ، هەروەها زانستێکە پشت بە ئارکۆلۆژیای مەعریفە دەبەستێ بۆ ئەوەی تەواوی ڕابردووەکان بەهەموو گرفت و کارەساتەکان بخاتە بەردەستی خوێنەر، هەربۆیەش ئەمڕۆکە بۆتە پێداویستیەکی سەرەکی بناغەی زۆر لە زانستەکانی تر لە بواری گۆڕینەوە یاخود سود لە یەك وەرگرتن.

ئەوەی یارمەتی دەدات و پشتگیریی دەکات ، لەبەیەك گرێدانی سەردەمەکان و بەجێگەیاندنی ئەرکەکانی، ئەو بەرهەم و نوسراوانەیە کە ڕۆچوونەتە ناو زەمینەی مێژوو و کار لەناو کایەکانی ڕابردوو دەکەن ، یەکێ لەو ولأتناسانەی کەخاوەن بەرهەمێکی زۆرە ، سەرچاوەکانیشی و هەندێ لایەنی مێژوویی و مۆرك و ڕەسەنایەتی زۆر لەنەتەوەکان بەدیار دەخات، مێژووی کوردیش لەبەشێکی زۆری بەرهەمەکانی ئەم گەریدەو ولأتناسانە خۆی دەبینێتەوە ، بەتایبەتی لە کتێبی (معجم البلدان)ی ، کە بەشێوەیەکی بەربلأو و فراوان مێژووی شار ە کوردیەکان پیشان دەدات . زانیاریەکانیشی ، لەو گەڕان و گەشتانەی کەخاوەنی بەرهەم پێی هەڵساوە سەرچاوەی گرتووە ، جگە

لەکۆکردنەوەو سود وەرگرتن لەزانیاری سەرچاوەی جۆراو جۆری هەموو ئەمانە وەکو کۆڵەگەیەکی پڕ لەزانستی کردۆتە بەرهەمێکی بەنرخ و لێکۆڵە رەوەکان و مێژوونووسان تاوەکو ئیستاش پشتیان پێ بەستووە.

لەم کورتە باسەشدا تیشك دەخەینە سەر ((**ژیان وبەرهەمەکانی یاقوت**)) باس لە ناو و رەچەڵەك و نازناوو شوێنی لە دایك بوون و چۆنیەتی پێگەیشتن و گەشتەکانی یاقوت دەکات، وە رۆڵی ناوبراو لە بواری بازرگانی و دواتر تیشك خراوەتەوە سەر دوا سەرنجی بۆ ژیان ،هەروەها بەکورتی باس لەو بەرهەمانە کراوە کە لەبەردەستدا بوون وناوی ئەو بەرهەمانەش هێنراوە کەبەردەست نەکەوتوون.

یەکەم: بنەچە و رەچەڵەکی:

ناوی (ابو عبدالله یاقوت بن عبدالله الرومی البغدادی) [1]. یاخود (یاقوت بن عبدالله الحموی الرومی) یە [2] ئەگەرچی سەبارەت بە ناوەکەی وا بەدیار دەکەوێ کە گۆڕانی تێکەوتبێ، بەڵام بەگشتی بە ناوی یاقوت ناسراوە، لەگەڵ ئەوەشدا بەڵگەیەکی چەسپاومان لەبەردەست دا نییە، کە یاقوت ناوی راستەقینەی خۆی بێت. چونکە کۆیلە و بەندەکانیش لەسەردەمانێ بەناوی بەردە بە نرخەکانی (یاقوت، کافور، زمرود) ناوبراون [3]. ناوبراویش یەکێك بووە لەو کەسانەی بۆتە دیل و بە کۆیلە کراوە، کۆیلەش وەکو دەستکەوت سەیر دەکرا. (کافور ابو مسك)[4]ی ش کە خاوەنەکەی سولتانی میسر (ئەخشیدی)[5] بوو، ئەمیش هەر بەم سامانە ناوبراوە. ئەگەر چی دوای ئەوەی یاقوت پێگەیشتووە، ناوی لەخۆی ناوە (یعقوب) [6] ئەمیش لەکاتێکدا، کەئازاد بوو و کاری بۆ ژیانی رۆژانەی خۆی کردووە،وە رەنگە ئەم ناوەی لەبەر ئەوە هەڵبژاردبێت، لەناوەکەی

خۆی نزیکە و ،بەلام مانایەکی کۆیلەی نادات. لەگەل ئەمەشدا ناوەکۆنەکەی بەگشتی لەلای خەلك بەسەریدا چەسپاوە .

لە پالّ ناوی یاقوت لەکاتی ناساندنی، نازناوی تـر بـە دی دەکرێـت، کـە ژیـان و بەسەرهاتی ئەو پیشان دەدەن. وەکو (حەمەوی) [٧] بۆ خاوەنەکـەی (عـسکر بـن نـصر بـن ابـراهیم الحمـوی) دەگەڕێتـەوە، خـەریکی بازرگـانی بـووە و یـاقوتی بەکۆیلـە کڕیوەتـەوە [٨]. بـەدیلی هێنراوەتـە بەغدادو پاشـان لەگـەلّ یـاقوت لـە شـاری بەغـدا نیـشتەجێ بـووە، هەربۆیـەش نـاوبراو بـە (بەغـدادی)ش ناسـراوە [٩]. وەنازنـاوی (شەهابەدین)ی [١٠] کە پێوە لکاوە بۆ گەورەی وناوبانگی کەسایتی یاقوت دەگەڕێتەوە.

بەلاّم وشەی (رۆمی) [١١] رەچەلّەکی یاقوت پێ دیار دەکرێت، چونکە لە ولاّتـی رۆم (ئاسیای بچوك) لەدایك بووەو هەر لەوێشەوە بە دیل گیراوە و کراوەتە کۆیلە [١٢]. بـەلاّم لە رایەکی تردا هاتووە، رۆمی نەبووبێ، بەلّکو عەبدوللاّی باوکی، لەولاتی رۆم دەستگیر کراوە، ماوەیەك لەوێ ماوەتەوە، هەر لەوێـشەوە خێزانـی پێـك هێنـاوە، یـاقوتیش لـەو کاتـە لـەدایك بـووە، پاشـان لـە شـەڕێکی نێـوان عەرەبـە موسـولمانەکان و ڕۆم بـەدیل گیراوەو کەوتۆتـە دەسـت عەرەبـەکان و بـە ڕۆمیـان لـە قەلّـەم داوە ، یـاخود مامەلّـەی ڕۆمیان لەگەلّ کردووە [١٣]. لەگەلّ ئەمەشدا گومان لە ڕاستیی ناوی باوکی یـاقوت هەیـە، کە (عەبدوللاّ) بێت، چونکە لای عەرەب وا باو بووە کەسێکی نەناسـراو بێـت یـان نـاوی باوکی یا باپیری دیار نەبێت پێی دەلّێن (عەبدوللاّ یاخود ئەبوعەبدوللاّ) [١٤].

هەر سەبارەت بە بنەچەکەی، ڕۆژهەلاّتناس (جان. س. ریسلەر) لە کتێبی شارستانی عەرەبیدا دەلّێ:- (یاقوت کۆیلەیەکی یۆنانی بووە). [١٥] بەلام(کمال الدین ابی البرکـات) ناسراوبە (ابن الشعار الموصلی) (م:٦٥٤ ك/١٢٥٦ز) وەسفی دەکات و دەلّێـت: ((یـاقوتم لـە شـاری موسـل بینیـوە پیـاوێکی ڕەنـگ سـووری چاوشـینی پـرچ زەرد بـووە)) [١٦].هـەروەها لەرایـەکی تـردا هـاتووە، کـەدایك وبـاوکی یۆنـانی بـوون.([١٧])، ئەمـەش ڕەچەلەکە گریکیەکەی دەسەلمێنێت.

دووەم: لەدایکبوون و پێگەیشتنی:

ئەدیب و زمانزان و شاعیری مێژوونووس، گەشتیاری جوگراف ولاتناس[١٨] یاقوت لە نێوان سالانی (٥٧٤-٥٧٥ك/١١٧٩-١١٨٠ن) هاتۆتە دونیاوە[١٩]. سەرەتا بەدیلی هێنراوەتە بەغداو بازرگانێکی خەلکی شاری حەما ،دانیشتوی شاری بەغدا کڕیویەتیەوە([٢٠]) ،وە دوای بەکۆیلە بوونی کاتێ پێگەیشتووە، بە کاری بازرگانی خەریك دەبێت، کە هاندەری سەرەکی بۆ ئەم کارە خاوەنەکەی بووە، ڕێگەی بۆ خۆش دەکات و بە بەڕێوەبەری کارە بازرگانییەکانی خۆی داناوە، چونکە خۆی جگە لە بازرگانی ، شارەزایی لە نووسین و زانستی تر نەبوو[٢١]،هەربۆیەش پێویستی بە کەسێك دەبێت بۆ هەلسووڕاننی کاروبارەکانی،بەمەش یاقوتی ناردۆتە بەر خوێندن و لەسەر کارە بازرگانییەکانی رایهێناوە [٢٢].

سەبارەت بە خوێندنی یاقوت ، سەرەتا لەبارەی زانستی زمان و ڕێزمان ڕووەو خوێندن چووە، زانیاری لە زانایان وەرگرتووە[٢٣]. هەندێك لەو زانایانەی کە یاقوت بە مامۆستای خۆی داناون و زانیاری لێیانەوە فێر بووە، هەروەها ناویان لەبەرهەمەکانی بەرچاو دەکەوێت ئەمانەن:

١- ئەدیبی زمانەوان (عکبری)[٢٤] بەمامۆستایەکی یاقوت دادەنرێت ،لەبەر ئەوەی سەرەتای خوێندنی لای ئەو زانایە بووە،جگە لەوەش زانیاریەکانی لە فەرهەنگەکانی ناوبراودا ڕەنگ دەداتەوە [٢٥].

٢- (ابن یعیش)[٢٦] زانایەکی نەحوی بوو[٢٧] ، بە مامۆستای خۆی بۆ بەرهەمەکانی دادەنێت[٢٨].

٣- (علی بن المرجی) [٢٩]یاقوت لە بەرهەمەکانی پێمان رادەگەیەنێت، کەوا لەسەر دەستی ئەم زانایە فێری زمانی عەرەبی و زانستی هۆنراوە زانی (عروض) بووە.)[٣٠]

٤- (ابن الدبیثي)[٣١] ئەمەش خاوەنی ڕۆشەنبیری زانستی بووەو پایەیەکی بەرزو دیاری لای یاقوت

هەبووە[٣٢]. زانیاری لێوەرگرتووە بۆ کتێبی (معجم البلدان)[٣٣].

٥- (عبدالعزیز بن المبارك الجنباذي)[٣٤] یەکێك بووە لە مامۆستا ناسراوەکانی یاقوت[٣٥].

سەرەڕای ئەوەی بەردەوام بووە لە خۆفێرکردنی زانست، هەندێ لە کاتەکانیشی بۆ جێبەجێکردنی کاروباری خاوەنەکەی تەرخان کردووە ، هەروەها کاتێ ئەم شار و ئەو شاری دەکرد بۆ هەڵسەنگاندنی کارە بازرگانییەکانی، هەوڵی دەدا چاوی بە زانا و ئەدیبەکان بکەوێت ، هەروەکو کاتێ سەردانی (دوورگەی کیش)[٣٦]. کردووە[٣٧]، ئامادەی کۆڕوکۆبوونەوەکانی خەڵکانی ئەم ناوچەیە بووە، جگە لەو بەرهەمە جۆراوجۆرانەی چاوی پێکەوتوون، وەکو (ما اتفق لفظه واختلف معناه) کە لە دوو بەرگ پێك هاتبوو[٣٨]. وە لە ڕێگەی بینین و خوێندنەوەی بەرهەمی جۆراوجۆر فێری زانیاری بووە[٣٩].

بەم شێوەیە یاقوت لە سەردەستی چەندین مامۆستای زانست پەروەر و شارەزا و هەروەها بەشداری کردنی کۆڕ وکۆبوونەوەکان، توانیویەتی خۆی پڕ زانیاری بکات و لە دواییدا بەرهەمەکانی پێ دەوڵەمەند بکات.

سێیەم: سەرچاوەی بیری زانستی:

روون و ئاشکرایە هەر تاکێك ئارەزوومەندی ئەوە بێت لە ڕیزی پێشەوەی زانست خوازەکان خۆی ببینێتەوە، ناوی خۆی تۆمار بکات لە ڕیزی هاوچەرخانی زانستی سەردەمی خۆی، ئەوا پێویستی بە هیممەتی گەورە و ماندووبوونی زۆرەوە هەیە، تا بەو پلە و پایە بگات کە دەیەوێ، زانستی لێرەدا بەو مەبەستە نایەت کە یاقوت وەکوئەوەی لە قوتابخانە وەریگرتبێت، بەڵکو وەکو ئەزمونی ژیان وهەوڵدان بۆ بەدەست هێنانی زانست، گەران وسوران بووە، ئەمەوجگە لە هەندێ هۆکاری دیکە، کە بوونەتە هۆی گەورەیی یاقوت و ناوبانگی، لە خوارەوە باسی دەکەین:

١- بازرگانی:

ئەو چالاکییە ئابوورییە، کە مرۆڤ هەر لە کۆنەوە ئەنجامی داوە و بەردەوامە، (ابن خلدون) لەبارەیەوە دەڵێت: ((بازرگانی هەوڵدانە بۆ بەدەست هێنان و بوژاندنەوەی سامان و دارایی لە رێگەی کڕین و فرۆشتنەوەی کەلوپەل بە نرخی جیاواز، کە لە کۆتاییدا ئەم جیاوازییە دەبێتە قازانج))[٤٠].

یاقوت لەتەمەنێکی زووەوە کاری بازرگانی بۆ خاوەنەکەی ئەنجامداوە، لەبەر ئەوەی یەکێك لە کارە

سروشتیەکانی کۆیلە، بە جێگەیاندنی ئەو کاروبارەیە کە خاوەنەکەی پێیدەسپێرێت. گەشتە بازرگانییە سەرەتاکانی بۆ دوورگەی کیش ولاتی شام بووە[٤١].

بەڵام دوای ئەمە واتا لە ساڵی (٥٩٦ك/ ١١٩٩ز) ناکۆکی لە نێوان یاقوت و خاوەنەکەی ڕوو دەدات[٤٢]. ئەوکاتیش تەمەنی بیست و یەك ساڵ بووە، بۆیە لەکاری بازرگانی دەوەستێت و بەکاری لەبەرگرتنەوەی کتێب خەریك دەبێت[٤٣]. بینینی ئەو کتێبانەی کە کاری تێدا کردوون، سوودی بەلایەنی زانستیی کەسایەتی یاقوت گەیاندووە.

دوای ئاشتبوونەوەی لەگەڵ خاوەنەکەی، دووبارە ناوبراو بەلای کاری بازرگانییەوە دەچێت، بەڵام لەکاتی گەڕانەوەی لە یەکێك لە گەشتە بازرگانییەکانی، خاوەنەکەی کۆچی دوای کردبوو، بۆیە ئەو دەسکەوتەی کە بەدەستی هێنابوو هەندێکی بەخشییە ماڵ و خێزانی خاوەنەکەی، بەشێکیش کاری بازرگانی کتێبی

پێدەکرد[٤٤]، تاکو سوود لەو شارەزاییە بازرگانییەی کە هەیبوو وەربگرێت، پاشان سەردانی شاری (مەرو)[٤٥] دەکات هەر لەوێ دەگیرسێتەوە، سوودی لە کتێبخانەکانی ئەم شارە کە بە (خزانە الکتب)ناودەبران ، وەردەگرن[٤٦]. خواستنی کتێب لەو کتێبخانانە بەخۆرایی بووە، بۆیە یاقوت تا رادەیەکی زۆر بایەخی لێوەرگرتووە ونەنانەت هەندێکی لەم کتێبانەی لاماونەتەوە[٤٧].

بەڵام کاتێ هێرشی تەتەر و مەغۆلەکان بۆسەر جیهانی ئیسلامی دەستیپێکرد[٤٨]. هێرشەکانیان گەیشتە شاری (مەرو) لەساڵی (٦١٦ك/ ١٢١٩ز) ناوبراو ئەم شارە جێدەهێڵێت وبە تەواوی ماڵ وحاڵی کتێبەکانیەوە[٤٩]. لەگەشتێکی تری بازرگانی بۆ شاری حەلەب چاوی بە ئەبوعەلی قەیولی کەوتووە، کە کاریەدەستی وەزیر (ابن القفطي)[٥٠] بوو، کاری کڕینی کتێبی بۆ وەزیر دەکرد، چونکە وەزیر خولیای کتێب کۆکردنەوە بوو[٥١]. بەڵام دەربارەی ئەو کتێبانەی یاقوت کە بۆ ئەم شارەی بردووە، (ابن القفطي) دەڵێت:((تەنیا دوو لە کتێبەکانیم بەدڵ بووە))[٥٢] بەم جۆرە یاقوت لە ڕێگەی بازرگانییەوە ئاشنایەتی لەگەڵ کتێب و کتێبخانەکان پەیدا کردووە، لەبەرهەمەکانیشی دا ڕەنگدانەوەی ئاشکرای ئێ بەدی دەکرێت.

٢- گەشت وگوزار:

گەشت جۆرێکە لە بزاوت و جوڵەوگەڕا ن وسووران بەشوێنە جوگرافیە جیاجیاکان دا، تێکەڵاوبوونە لەگەڵ سروشت و خەڵك و نەتەوەکان، بەهاکەشی دەبێتە سەرچاوەیەك بۆ پەیداکردنی ڕۆشنبیریی مرۆڤایەتی، کەبەهۆی ئەو ئاشنایەتییەی لە هەندێ لایەنی ژیانی خەڵك و کۆمەڵگایەکی دیاریکراو لەکاتی دیاریکراودا سەرهەڵدەدات[٥٣]. گەشت و گەشتکاریش لەلایەن یاقوتەوە لە کتێبی (معجم البلدان) دا باسکراوە؛ بەتایبەتی ناوبراو وشەی (بینیم/رأیت)ی زۆری دووبارەکردۆتەوە[٥٤]، جگە لەو تێبینیانەی کە لە لای کۆبووەتەوە، لەکاتی باسکردنی هەرجێگایەك کە سەردانی کردووە.

یەکەمین گەشتی کە ئەنجامی داوە، هۆکاری بازرگانی دەبێت؛ هەروەکو ئامازەمان پێکرد بۆ دوورگەی کیش[٥٥]، لەماوەی ژیانیدا چوار جار[٥٦] بە ڕێگای وشکانی وئاوی بۆ ئەم ناوچەیە سەفەری کردووە؛ لە کاتێکدا کە مەڵبەندی بازرگانی و ژمارەیەکی زۆری بازرگانانی جیهانی ئیسلامی لەم ناوچەیە کۆ دەبوونەوە[٥٧]. دواتر سەردانی تەوریز و ئەرسل دەکات و لە ڕێگەی شادەوە بۆ ..مسر دەچێت[٥٨]. بەم شێوەیە لە دوای

تێپەڕبوونی سێ ساڵ بەسەردەستپێکردنی گەشتەکانی، واتا ساڵی (٦١٣ك/ ١٢١٦ز) دا سەردانی دیمەشق و حەلەب دەکات، لە ڕێگەی موسڵەوە گەیشتۆتە هەولێر و لەم شوێنەشەوە ڕێگای خوراسانی گرتۆتەبەر[٥٩]. کاتێ دەچێتە (نیسابوور)([٦٠]) لەوێ نیشتەجێ دەبێت[٦١]. سەردانی شارەکانی خوراسان دەکات و دەچێتە شاری (نەسا)[٦٢]

هەروەها لە نێوان شاری (مەڕو) و (خەوارزم) هاتوچۆی بازرگانی دەکرد[٦٣]. هەر لەو کاتیشەوە تەتەرەکان بەدیارکەوتوون.بۆیە لەرێگەی شاری (الری) و قەزوین گەیشتۆتە هەولێر[٦٤]. دووبارە چۆتەوە موسڵ و

سەردانی سنجاریشی کردووە[٦٥]. لە کۆتاییدا لەشاری حەلەب گیرساوەتەوە[٦٦] تا دوایین تەمەنی. بەم جۆرە گەشت و گەڕانەکانی ماوەی شازدە ساڵی خایاندووە[٦٧].

چوارەم: کۆچی دوایی کردنی:

یاقوت هەر لەو کاتەوەی شاری مەڕو بەجێدەهێڵێت، رووە و شاری موسل کەوتۆتە ڕێ و دواتر ماوەیەك لەم شارە دەمێنێتەوە. نامەیەك بۆ وەزیر (ابن القفطي) دەنێرێت[٦٨]. کە باس لە جیهانی ئیسلامی و هێرشی مەغۆلەکان دەکات. هەروەها لە نامەکەی دەردەکەوێت کە خواستی ئەوەی هەبووە بچێتە شاری حەلەب و بە پاڵپشتی وەزیری ناوچەکە نیشتەجێبێت[٦٩]. هەر بۆیەش پێویستی بە پشتگیری دەبێت، چونکە کاتێ یەکەم جار سەردانی وڵاتی شام دەکات، لە شاری دیمەشق لەگەڵ هەندێ کەسایەتی ئەم شارە تووشی گیروگرفت دەبێت ، لەبەر ئەوەی بیروڕای (خەوارجەکان)[٧٠]ی دەربڕیوە و پاڵپشتیانی کردووە، کەئەمەش بۆ ئەوەدەگەڕێتەوە جیهانی ئیسلامی تووشی پەرتەوازەی هات :کاتێ ناکۆکی لەنێوان عەلی ومەعاویە روویداوهەروەها خوێندنەوەی کتێب دەربارەی بیروڕای خەواریجەکان کاریگەر بووە لەسەر خودی یاقوت.بۆیەش رایەکانی دەربارەی عەلی کوڕی ئەبی تالب (٣٥-٤٠ ك/ ٦٥٦-٦٦١ز) خەلیفەی چوارەمی راشیدینیش نابەجێ بووە، لەوکاتیدا خەڵکی شارەکە

رووبـەرووی دەبنــەوە و تــەنگی پــێ هەڵدەچـنن، هــەر لەهــەمان کاتــدا شــارەکە بەجێدەهێڵێت[٧١].

جگە لەو بارودۆخەی کە بەلەدەستدانی ماڵ وسامانی لەشاری(مەڕو) تووشی هـاتبوو، بەڵام وەزیر وەڵامی نەداوەتەوە، پـاش ماوەیـەکی تـر یـاقوت سـەردانی شـاری حەلـەب دەکات و چاوی بەوەزیر (ابن القفطي) دەکەوێت و پێی دەڵێت :-((ئەوا بـە گوچـانەکەم لە دەرگای تۆم داوە و هیوام وایە لەتـەك جەنابتـەوە بم))[٧٢] سـەرەڕای ئـەوەی وەزیـر سـەرەتا نەکەوتۆتــە بــەر دڵـی، بـەڵام پێـشوازی لـێ دەکـات و مەعیـشەتی بـۆ دابـین کردووە[٧٣]. بۆیە لەم شارە دەمێنێتەوە، خەریکی زانست و کتێب دەبێت بەشداری لـە کۆڕوکۆبوونـەوەکانی ئـەم شـارە دەکـات، هـەروەها خـەریکی داڕشتنی بەرهەمـەکانی دەبێت و تاوەکو ساڵی (٦٢٦ك/ ١٢٢٩ز) ماڵئاوای لـەژیان دەکـات.[٧٤] (ابـن خلکـان)ش باسی رۆژی کۆچی دواییەکەی دەکـات و دەڵێـت: ((خـەڵکی بەسـەریان دا هەڵـدەگوت و باسی گەورەیی و خوورەوشتی بەرزیان دەکرد))[٧٥].

پێنجەم: بەرهەمەکانی

هەموو بەرهەمەکانی یاقوت دەکرێ وەك سەرچاوەی زانستی وەری بگرین چونکە هەڵگری لایەنێکی دیار و پەرەسەندووی تیایە سەبارەت بەزانستی جوگرافیـا وئـەدەب و مێژوو و بابەتی جۆراوجۆر، کە دەکرێ بکرێت بە بنچینە بۆ لێکۆڵینەوە و نووسین، بەڵام هەنـدێ لـەو بەرهەمانــەی کــە مێژوونووســان ناویــان هێنــاوە، گەڕاندوویانەتــەوە بــۆ خاوەنەکەی، کە یاقوت حەمەویە. هەنـدێکیان لەبەردەسـت نـین و بەرچـاو نەکـەوتوون، تەنانەت دەست نووسەکانیشیان هەر بزرن ، بۆیە بەرهەمەکانی دەکەین بە دوو بەش:

١- بەرهەمە بەردەستکەوتووەکان:

أ- (معجم الادباء):

یەکێکە لـە بەرهەمـە بـە پێزەکـانی یـاقوت، کـە بـەناوی جیـاواز سەرچـاوەکان ئاماژەیـان بـۆ کـردووە ، بـەڵام هــەموو کـۆکن لەسـەر ئـەوەی ناوەرۆکەکـەی بـاس لـە

ئەدیبەکان و زانایان دەکات. بە ناوی (ارشادالالباء الى معرفـة الادبـاء)[٧٦] یـان تـەنیا بـە (الادباء)[٧٧] یا کتێبی (تحفة الادباء في اخبار الادباء)[٧٨]، هەروەها بـە (ائمـة الادب)[٧٩]، یان (ارشاد الاريب الي معرفة الاديب)[٨٠] لەگەڵ (طبقات النحـاة)[٨١] ش نـاوبردراوە، ئـەم جیاوازییەی کە لـەم دەسـتەواژانەی بـەدی دەکرێـت ئـەوە ناگەیـەنێت کـە هەریەکـەیان بەرهەمی سەربەخۆن یان جیاوازن، لەگـەڵ ئەمەشـدا هەنـدێك لەمێژوونووسـان دابەشـی دەکەن بۆ دوو بەرهەم هەروەکو (ابن المستوفي الاربلي)[٨٢] وەسفی کتێبەکە دەکـات بـە نـــــاوی (ارشاد الاريب الى معرفه الاديب)،[٨٣] بەڵام دواتر لەڕیزی بەرهەمی یاقوت ناوی (معجم الادباء) ی بەسەرچاوەیەکی تری یاقوت داناوە.[٨٤]

لەم کتێبـەدا باسـێکی زۆری لـە بـارەی زانایـانی زمـان و رەچـەڵەکناس و خـاوەن بەرهەمە ئەدەبیەکان و نامەبەر تێدایە، هەریەکەش بە نموونـە کـراوە و خـستراونەتەوە ڕوو[٨٥].

بەمەبەستی لێکۆڵینەوە لە بەرهەمـەکانیان[٨٦] ،تـەنیا بـاس لـە ئـەدیبی یـەك ناوچـە یاخود سەردەم ناکات ، بـەڵکو بـە شـێوەی گشتی تەنانـەت ئامـاژە بـە هـەواڵی چـەند نەتەوەیەك دەکات زاناکانیان بە نموونە دەهێنێتەوە، بەتایبـەتی ئەوانـەی سـوودیان بـە زانستی ناو قورئان و فەرموودەکان گەیاندووە[٨٧]. هـەروەها سـوودی زۆری لـە زانایـان وەرگرتووە، جا چ زانایانی سەردەمی خۆی بێت یاخود بەرهەمی ئەو کەسانەی بەچـاوی خۆی نەیبینیون[٨٨].

ب-المشترك وضعا و المفترق صقعاً:[٨٩]

ئەم بەرهەمە لای مێژوونووسان هەر بەم ناوە ناسراوە، بەڵام یـاقوت کـاتێ خـۆی ئاماژەی پێدەکات، کەمێك جیاوازی هەیە لە ناوەکە وەکو (المتفق و المفترق)[٩٠] یان لە باسکردنی دێڕی (عاقول)[٩١] دەڵێت :((لە "المتفق خطا و ضبطا" باسم کردووە))[٩٢]. بەڵام یاقوت لێرەدا بەپێی ناوەڕۆکی کتێبەکە ئەم دەربڕینەو ناوەی داوەتێ. هەمان ئـەو

بەرهەمە بریتییە لە جۆرێك لەدانانی (تالیف)، کە سەرچاوەکەی (معجم البلدان)[٩٣].
بەڵام کورتکراوەی ئەم کتێبە نییە، چونکە ئەو رایسپاردووە، کە بە هیچ جۆرێ کتێبەکەی کورت نەکرێتەوە و نەشێوێنرێت بەشێوەیەك کەواتاو سوودەکەی لەدەست بچێ[٩٤].

جـ- الخزل و الدال:

دوای دۆزینەوەی دەست نووسی ئەم کتێبە و لێکۆڵینەوە لەبارەی دانەری ئەم بەرهەمە، لێکۆڵەرەوان گەیشتوونەتە سەر ئەوەی کە ئەمە بەرهەمی یاقوتە، ئەگەرچی هیچ لە سەرچاوەکان ئاماژەی بەناوی کتێبی یاقوت نەکردووە، کە بەم ناوە بێت، بەڵام بەڵگەی ئەو لێکۆلەرانە لەم بارەیەوە روونە، کاتێ دەست نووسەکەیان شی کردۆتەوە، وەکو دەرکەوتووە لەلاپەرەی یەکەم وسەرەوەی دەست نووسەکە بە خەتێکی (ثلثي) عەرەبی نووسراوە (کتاب الخزل و الدال لیاقوت رحمه الله)[٩٥]. یاخود دانەرەکە دەڵێ ((ناوم لێ ناوە خەزەل و دال لە نێوان (دور و دارات و دیره) یە، بە پشتیوانی خوا سوودمەند دەبێت، هەروەکو چۆن (معجم البلدان) سوودمەندە))[٩٦]. جگە لەمە هەمان شێواز ومیتۆدی کتێبی (معجم البلدان)ە، کە کاری شیکردنەوە و زمانەوانی و بە نموونە هێنانی هۆنراوە ئەنجام داوە، لە باسەکانی سوودی لە چەندین کەسایەتی وەرگرتووە، لە پێکهاتەی کتێبەکەدا وتارێك کە بەکورتی باس لە پێشەکی و سێ بەشی بەرهەمەکەی دەکات، پاشان لە پێشەکییەکەی، ئەو بابەتانەی (دور[٩٧] و دارات[٩٨] و دیره)[٩٩] کە بەشەکانی کتێبەکەی لێپێکهاتووە روون دەکاتەوە. بە جۆرێك وشەی (دار) هەر بۆ خانووی بەکار نەهێناوە، بەڵکو بۆ (بلد) واتا ناوچەشی بەکارهێناوە، هەروەکو لە قورئانی پیرۆز داهاتووە، ﴿فاصبحوا في دارهم جاثمين﴾[١٠٠] بەم شێوەیە هەموو بابەتەکانی ئەم کتێبە چەندین مانا و مەبەست وشوێن لەخۆ دەگرێت.

د-کتێبی (معجم البلدان) : سەبارەت بە میتۆدی ئەم کتێبە بەراوردکردن لەگەڵ سەرچاوەکان و تاوتۆکردنی زانیاریەکان، هەروا شیکردنەوەی دەقەکانی تایبەت بە

ناوچە کوردنشینەکان ، وە سەرژمێری کردنی بابەتەکانی ئەم فەرهەنگەدا ، لە ژمارەی داهاتوودەخەینە روو.

٢- بەرهەمە چاپ نەکراوەکان و بەردەستنەکەوتووەکان:

أ- (المقتضب في كتاب جمهرة النسب): (ابن خلكان) وەسفی ئەم سەرچاوەیەی کردووە، کە باس لە ئەسل و فەسڵی عەرەب دەکات و ناویشی بردووە بە (المقتطف في النسب)ش ناوی هاتووە.[١٠١] [١٠٢] ئەم بەرهەمە دەستنووسێکی لە شاری قاهیرەی وڵاتی میسردا بەرچاوکەوتووە[١٠٣].

ب- (المبدأ و المآل)[١٠٤]: ئەم بەرهەمە باس لە مێژووی ئیسلام و گرووپە ئیسلامییەکان دەکات، خۆیشی ئاماژە بەو سەرچاوەیە دەکات لەکاتی باسکردنی هۆزە بەریەرەکان لە (مبدا و المال)ی زیاتری روونکردۆتەوە[١٠٥].

ج- (كتاب الدول): ناوی لە ریزی بەرهەمەکانی یاقوت داهاتووە[١٠٦]. بێ ئەوەی هیچ زانیارییەك دەربارەی بزانرێت.[١٠٧]

د- (اخبار المتنبى).[١٠٨]

هـ-(كتاب مجموع كلام ابي علي فارسي)[١٠٩].

و- (عنوان الاغاني)[١١٠]، هەروەها بە (المنتخب كتاب الاغاني)[١١١] ناوی هاتووە.

ز- (اخبار الشعراء المتاخرين و القدماء)[١١٢] بە (معجم الشعراء)ش[١١٣] هاتووە.

ح- (كتاب نهاية العجب في الابنية لكلام العرب)[١١٤] یان تەنیا (كتاب الابنية)[١١٥].

ط- (كتاب في الاشتقاق اسماء المواضع)[١١٦].

ی- (اخبار اهل الملل والقصص اهل النحل)[١١٧].

ك- (كتاب الاوزان الاسماء و الافعال الحاصرة للكلام العرب)[١١٨].

ل- (اخبار الحسن)[١١٩].

م-(كتاب الانساب)[١٢٠] کە رەنگە هەمان کتێبی (المقتضب في النسب) بێت.

ن- كتاب الرد على ابن جنى و كلامه[١٢١].

سەرچاوەکان

*سەرچاوەی ڕەسەن :-

*ابن تغرى بردي: جمال الدين ابي المحاسن يوسف الاتابكي (ت:٨٧٤هـ/١٤٦٩م).

١-النجـوم الزاهـرة في ملـوك مـصر و القاهرة،علقـة: محمـد حـسين، دار الكتـب العليمـه، (بيروت:١٩٩٢م).

*حاجي خليفه:مصطفى بن عبدالله (ت:١٠٦٧هـ/١٦٥٦م).

٢-كشف الظنون عن اسامي الكتب الفنون ،دار الفكر، (بيروت:١٩٩٩م) .

*ابن خلدون:ابي زيد عبدالرحمن بن محمد (ت:٨٠٨هـ/١٤٠٥م).

٣- مقدمه ابن خلدون ، تحقيق : حامد احمد طاهر، (القاهرة:٢٠٠٤م).

*ابن خلكان: ابو العباس شمس الدين احمد بن محمد (ت:٦٨١هـ/١٢٨٢م).

٤- وفيات الاعيان وانباء أبناء الزمان، تحقيق: احسان عباس، دار صادر، (بيروت :د/ت).

*الداؤدي: شمس الدين بن علي بن احمد (ت:٩٤٥هـ/١٥٣٩م).

٥- طبقات المفسرين ، الطبعه الاولى، تحقيق : علي محمد عمر ، مكتبـه وهبـة للنـشر، (القـاهرة: ١٩٧٦م)

*الذهبي: شمس الدين محمد بن احمد بن عثمان (ت:٧٤٨هـ/١٣٧٤م).

٦- تاريخ الاسلام ووفيات المشاهر والا علام، الطبعه الثانيـة ،تحقيـق: عبدالـسلام تـدمري ، دار الكتاب العربي، (بيروت: ١٩٩٨ م).

٧- نزهة الفضلاء تهذيب سـير اعـلام النـبلاء ،اعـداد: محمـد موسـى الـشريف، دار ابـن الكـثير، (بيروت:١٩٩٧ م).

*السخاوي: شمس الدين محمد بن عبدالرحمن (ت: ٩٠٢هـ/١٤٩٧م).

٨-الاعلان بالتوبيخ لمن ذم اهل التاريخ، الطبعـه الاولى ،تحقيـق: صـالح احمـد العلـي، مؤسـسه الرساله للطبع، (بيروت:١٩٨٦م).

*السمعاني: ابو سعد عبدالكريم بن محمد (ت:٥٦٢هـ/١١٦٦م).

٩-الانساب، تحقيق : عبدالله عمر البارودي، دار الفكر، (بيروت:١٩٨٨م).

*السيوطي: جلال الدين عبدالرحمن بن ابي بكر (ت:٩١١هـ/١٥٠٥م).

١٠- بغية الوعاة في طبقات اللغويين والنحاة ،الطبعه الثانية ،تحقيق : محمد ابي الفضل ابراهيم ، دار الفكر، (بيروت :١٩٧٩م).

١١- طبقات المفسرين، تحقيق : علي محمد عمر ، مكتبة وهبة للنشر ،(القاهرة: ١٩٧٦م).

*ابن الشعار الموصلي: كمال الدين ابي بركات المبارك، (ت: ٦٥٤هـ/١٢٥٦م).

١٢-قلائد الجمان في فرائد شعراء هذا الزمان، تحقيق: كامل سلمان الجبوري ، دار الكتب العلمية، (بيروت:٢٠٠٥م).

*الشهرستاني: ابو الفتح محمد بن عبدالكريم (ت:٥٤٨هـ/١١٥٣م).

١٣-الملل والنحل، علق: احمد فهمي، دار الكتب العلمية، (بيروت: ٢٠٠٧م).

*الصفدي: صلاح الدين خليل ابيك (ت:٧٦٤هـ/١٣٦٣م).

١٤-الوافي بالوفيات:

أ- تحقيق واعتناء: احمد الارناؤوط وتركي مصطفى، دار الاحياء التراث العربي ،(بيروت:٢٠٠٢م).

تحقيق : س. درید ینغ، فرانز شتاير رستوتغارث، (د/م:١٩٩١م).

*طاش كبرى زادة: احمد بن مصطفى (ت: ٩٦٢هـ/١٥٥٤م).

١٥-مفتاح السعادة ومصباح السيادة، الطبعه الاولى، دار الكتب العلمية، (بيروت:١٩٨٥م).

*ابن العظم: خليل بن مصطفى بن محمد حافظ (ت: ؟).

١٦-السير المصون ذيل على كشف الظنون، تحقيق : سليم يوسف ، دار الفكر، (بيروت:٢٠٠٢م).

*ابن العماد الحنبلي : ابي الفلاح عبد الحي (ت:١٠٨٩ه/١٦٧٨م).

١٧- شذرات الذهب في اخبار من الذهب، دار الفكر للطباعة والنشر والتوزيع ،(بيروت: د/ت).

*ابن القفطي: جمال الدين ابي الحسن علي بن يوسف (ت:٦٤٢هـ/١٢٤٦م).

١٨- اخبار العلماء بأخبار الحكماء، عني بتصحيحه: احمد الخانجي، مطبعه السعادة، (د/م:١٣٢٦هـ).

١٩- انباه الرواة على انباه النحاة،الطبعه الاولى ، تحقيق: محمد ابو ابراهيم: ،

ا- مطبعة دار الكتب المصرية (القاهرة:١٩٥٥م).

ب-المكتبه العصرية ،(بيروت:٢٠٠٤م).

*ابن المستوفي الاربلي: شرف الدين ابو البركات المبارك بن احمد (ت:٦٣٧هـ/١٢٣٩م)

٢٠- تاريخ اربل المسمي (نباهة البلد الخامل بمن ورده من الاماثل)،تحقيق:سامي بن السيد خماس الصقار،دار الرشيد (بغداد:١٩٨٠م).

*ابن منظور: الفضل جمال الدين محمد بن مكرم الافريقى (ت:٧١١هـ/١٣١١م)

٢١- لسان العرب،مراجعه ومصححه بمعرفه نخبه من الاسادة والاساتذه،دار الحديث،(القاهرة: ٢٠٠٣م).

*اليافعي: ابو محمد عبدالله بن أسعد بن علي بن سليمان المكي (ت:٧٦٨هـ/١٣٦٦م)

٢٢-مرأة الجنان وعبرة اليقظان، تحقيق:خليل المنصور،دار الكتب العلميه،(بيروت:١٩٩٧م).

*ياقوت الحموي: شهاب الدين ياقوت بن عبدالله الرومي البغدادي (ت:٦٢٦هـ/١٢٢٩م)

٢٣- الخزل والدال (بين الدور والدارات والديرة) تحقيق:يحيى زكريا عبارة ومحمد أديب جمران منشورات وزارة الثقافه السورية (دمشق: ١٩٩٨ م).

٢٤- المشترك وضعا والمفترق صقعا ،طبعه كوتنكن، (د/م:١٨٤٦م).اعادت طبعه بالاوسفت مكتبة المثنى ،بغداد .

٢٥- معجم الادباء (الارشاد الاريب الى معرفه الاديب)، اعداد:احمد شمس الدين، دار الكتب العلميه،(بيروت: ١٩٩٣م).

٢٦- معجم البلدان،الطبعه الاولى ،دار صادر، (بيروت:٢٠٠٧م).

**سەرچاوەی نوێ:-

*باقر امين الورد:

٢٧- معجم العلماء العرب،الطبعه الاولى،راجعه:گورگيس عواد،(بغداد:١٩٨٢م).

*بسام عبدالوهاب الجابي:

٢٨-معجم الاعلام،الطبعه الاولى،دار النشر الجفان الجابي،(د/م:١٩٨٧م).

*حسين محمد فهيم:

٢٩-ادب الرحلات،مطبعه الرسالة الكويتي (د/م:١٩٨٩ م).

*خيرالله سعيد:

٣٠- وراقو بغداد في العصر العباسي،مركز الملك فيصل للبحوث والدراسات والاسلاميه،(رياض:٢٠٠٠م).

*راجي عنايت:

٣١- ياقوت الحموي (العالم الجغرافي الاديب)،الطبعه الاولى،المؤسسة العربية للدراسات والنشر،(بيروت:١٩٧٧م).

*ربحي مصطفى عليان:

٣٢- المكتبات في الحضارة العربية الاسلامية،الطبعه الاولى،دار صفاء للنشر،(عمان:١٩٩٩م).

*الزركلي:

٣٣- الاعلام قاموس التراجم،الطبعه الاولى،دار العلم للملايين،(بيروت:٢٠٠٢م).

*زكي محمد حسين:

٣٤- الرحالة المسلمون في عصور الوسطى،دار المعارف للطباعه والنشر،(مصر:١٩٤٥م).

*سليمان فياض:

٣٥- ياقوت الحموي (ابو الموسوعات الجغرافيه)،مركز الاهرام للترجمه والنشر،(القاهرة:١٩٩٩م).

*شاكر مصطفى:

٣٦- تاريخ العرب المؤرخون،الطبعه الثانية،دار العلم للملايين،(بيروت:١٩٧٩م).

*صلاح الدين المنجد:

٣٧- اعلام التاريخ والجغرافيا عند العرب،مؤسسة التراث العربي،(بيروت:١٩٥٩م).

*علي ادهم:

٣٨-- بعض مؤرخي الاسلام، الطبعه الاولى،مكتبه نهضه مصر بالفجاله للنشر،(القاهرة:٢٠٠٣م).

*علي عبدالله الدفاع:

٣٩-رواد العلم الجغرافي،مكتبه التوبة،(بيروت:١٩٨٧م).

*عمر رضا كحالة:

٤٠- معجم المؤلفين،مؤسسه الرساله للطباعة ونشر،(بيروت:١٩٩٣م).

*عمر فروخ:

٤١- تاريخ الادب العربي،دار العلم للملايين،(بيروت:١٩٨٠م).

*ابو الفتوح محمد التوانسي:

٤٢- الجغرافي الرحالة الاديب ياقوت الحموي،الهيئة مصريه العامه للتأليف والنشر،(مصر:١٩٧١م)

*كامل سليمان الجبوري:

٤٣- معجم الشعراء من العصر الجاهلي حتى سنة (٢٠٠٠م)،الطبعه الاولى،دار الكتب العلميه،(بيروت:٢٠٠٣م).

*كراتشكوفسي: اغنا طيوس يوليا

٤٤- تارخ الادب الجغرافي العربي،ترجمه:صلاح الدين عثمان هاشم،(القاهرة:١٩٥٧م).

*محمد امين الخانجي:

٤٥- منجم العمران في المستدرك على معجم البلدان،الطبعه الاولى،مطبعه السعادة (مصر:١٩٠٧م).

*محمد مؤنس أحمد عوض:

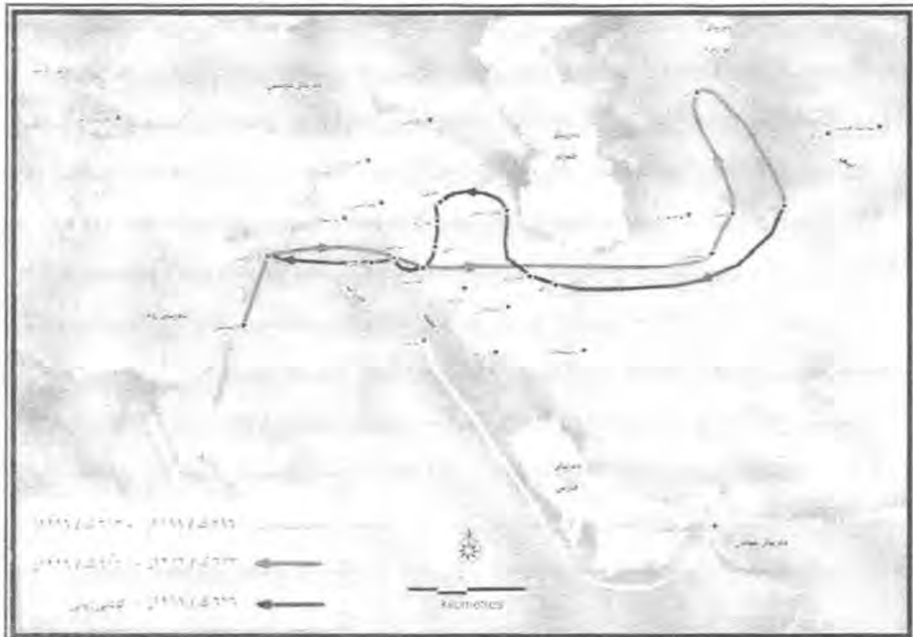
٤٦- الجغرافيون والرحالة المسلمون في بلاد الشام،الطبعه الاولى،الناشر:عين الدراسات والبحوث الانسانية والاجتماعيه،(د/م:١٩٩٥م).

*نقولا زيادة:

٤٧- الجغرافيا والرحلات عند العرب،دار الكتاب اللبناني للطباعه والنشر،(بيروت:١٩٦٢م).

پاشكۆی ژمارە (٦)

ڕێڕەوی گەشتەكانی یاقوت حەمەوی

(١) – یاقوت الحموي. معجم الادباء. اعداد: احمد شمس الدین.(بیروت: ١٩٩٣). ج١. ص ١١؛ ابن المستوفي الاربلي. نباهة البلد الخامل بمن ورده من الاماثل. المعروف ب(تاریخ اربل). حققه و علق علیه: سامي بن سید خماس الصقار (بغداد: ١٩٨٠). ق١. ص ٣١٩ ؛ عمر رضا كحاله. معجم المؤلفین. (بیروت: ١٩٩٣). ج٤. ص ٨٣ ؛ابو الفتوح محمد التوانسی. الجغرافي الرحاله الادیب یاقوت الحموي. (مصر: ١٩٧١). ص ٦٠.

(٢) – ابن القفطي. انباه الرواة علي انباه النحاة. حققه: فاضل ابراهیم .(بیروت: ٢٠٠٤). ج ٤. ص ٨٠.

(٣) – یاقوت الحموي. الخزل و الدال. حققه: یحي زكریا. محمد ادیب. (دمشق: ١٩٨٨). ق١. ص ٨ ؛ كراتشكوفسكي. تاریخ الادب الجغرافي العربي. نقله الى العربیة. صلاح الدین عثمان هاشم. ق١. ص ٣٨٨؛ ابو الفتوح محمد التوانسی. المرجع السابق. ص ٦٢؛ نەبەز مەجید ئەمین. یاقوتی حەمەوی. (سلیمانی: ٢٠٠٢) .ل ٨.

(٤) – كافوری ئەبو مسك: رەش پێستێكی حەبەشی بوو سەرەتا لەلای خەڵكی میسر كۆیلە بوو. دواتر سوڵتانی میسر كڕیوەتیەوە. الصفدي. الوافي بالوفیات. تحقیق : احمد الآرناؤوط. تركي مصطفى. (بیروت: ٢٠٠٠). مج ٢٤. ص ٣٣١.

(٥) – سوڵتانی ئەخشیدی: یەكێكە لە سوڵتانەكانی میسر ناوی (ابوبكر بن محمد طغج) بووە. كە خاوەنی میسر وشام و حیجاز بووە لەساڵی (٢٤٧ك ٨٦٢ز) مردووە. ابن خلكان. وفیات الاعیان و انباء ابناء الزمان. حققه: احسان عباس. (بیروت: د/ت). مج٥. ص ٥٦.

(٦) – ابن العماد الحنبلي. شذرات الذهب في اخبار من الذهب. (بیروت: د/ت). ج ٥. ص ١٢٢.

(٧) – حەمەوی: ئەم ناوە بۆ شاری حەما دەگەڕێتەوە. كە لە نێوان حەلەب و حمصە لە وڵاتی شام. السمعاني. الانساب. تقدیم: عبدالله عمر باروردي. (بیروت: ١٩٨٨). ج ٢ .ص ٢٦٧.

(٨) – ابن القفطي. المصدر السابق. ج ٤. ص ٨٠؛ بروانە: ابن الشعار الموصلي. قلائد الجمان في فرائد شعراء هذا الزمان: تحقیق: كامل سلیمان الجبوري. (بیروت: ٢٠٠٥). ج ٩. ص ١٩٧ ؛ ابن خلكان. المصدر السابق. مج٦. ص ١٢٧ ؛ الزركلي. الاعلام. (بیروت: ٢٠٠٤) .ج ٨. ص ١٣١.

(٩) – یاقوت الحموی.معجم الادباء. ج١. ص ١١ ؛ابن المستوفي الاربلي. المصدر السابق. ق١. ص ٣١٩.

(١٠) – ابـن خلكـان. المـصدر السـابق. مـج٦. ص ١٢٦؛ علـي ادهـم. بعـض مـؤرخي الاسـلام. (القاهرة: ٢٠٠٣)، ص ١٢٦.

(١١) – ابن القفطي. انباه الرواة . ج٤. ص ٨٠؛ اليافعي. مراة الجنان و عبرة اليقظان فى المعرفة مايعتبر من الحوادث الزمان، وضحه: خليل منصور. (بيروت: ١٩٩٧)، ج ٤. ص ٤٨ ؛البغدادي، هدية العارفين، (بيروت: ١٩٩٥)، مج٢. ص ٥١٣.

(١٢) – ابو الفتوح محمد التوانسي، المرجع السابق. ص ٦٠ ؛عمر فروخ. تاريخ الادب العربي (بيروت: ١٩٨٠)، ج٣. ص ٤٩٠.

(١٠) – بروانه: راجي عنايت، ياقوت الحموي (العالم الجغرافي الاديب). (بيروت: ١٩٧٧)، ص ١٦ ؛ سليمان فياض. ياقوت الحموي (ابو الموسوعات الجغرافية). (القاهرة: ١٩٩٩)، ص ص٤–٥.

(١٤) – يـاقوت الحمـوى . الخـزل و الـدال، ق١، ص ٩ ؛ابـو الفتـوح محمـد التوانـسى. المرجـع السابق، ص ٦٢.

(١٥) – ابو الفتوح محمد التوانسى، المرجع السابق، ص ٦١.

(١٦) – قلائد الجمان في فرائد شعراء هذا الزمان، ج٩، ص ١٩٨.

(٣) – ابو الفتوح محمد التوانسى، المرجع السابق. ص ٦٠.

(١٨) – الذهبي. نزهة الفضلاء تهذيب سير اعلام النبلاء، اعداد: محمد موسى شريف، (بيروت: ٢٠٠٧)، ج ٣: ص ١٦٧٨ ؛ اليـافعي. المـصدر السـابق، ج ٤. ص ٤٨.بروانـه: كامـل سـلمان الجبـوري، معجـم الـشعراء. (بيروت: ٢٠٠٣)، ج ٦، ص ١٢٠ ؛ بسام عبدالوهاب الجابي، معجم الاعلام. (د/م: ١٩٨٧)، ص ٩٣٤.

(١٩) – حـاجي خليفـه. كـشف الظنـون عـن اسـامي الكتـب و الفنـون، (بـيروت: ١٩٩١)، ج٦، ص ٣٩٩. البغدادي، المرجع السابق، مج ٢. ص ٥١٣.

(٦)– ابن خلكان. المصدر السابق،مج٦،ص١٢٧.

(٢١) – ابن القفطي، انباه الرواة ، ج٤، ص ٨١؛ ابن خلكان، المصدر السابق. مج ٦: ص ١٢٧.

(٢٢) – معجم الادباء، ج ١. ص ١١؛ كراتشكوفسكي. المرجع السابق، ق١، ص ٢٣٨.

(٢٣) – ابـن القفطـي، انبـاه الـرواة. ج ٤. ص ٨١؛ اليـافعي، المـصدر الـسابق، ج ٤، ص ٤٨؛ محمدامين الخانجي، منجم العمران في المستدرك على معجم البلدان، (مصر: ١٩٠٧) . ج١، ص ٥.

[٢٤] – عكبرى: ناوى (ابو البقاء عبدالله ابن ابي عبدالله حسيني عكبري) لەشارى بەغدا سالْى (٥٣٨ك/١١٤٣ز) لەدايك بووە. لە (٦١٦ك/١٢١٩ز) كۆچى دوايى كردووە خاوەن بەرهەمى زۆر بووە. ابن خلكان ،المصدر السابق، مج٣، ص ١٠٠؛ الداودي، طبقات المفسرين، تحقيق: علي عمر، (د/م: ١٩٧٢)، ج ١، ص ص ٢٢٤-٢٢٧.

[٢٥] – ياقوت الحموي، معجم البلدان، (بيروت: ٢٠٠٧)، مج ٣، ص ٣٠٠؛ مج ٤، ص ٤٨، ص ١٤٢ .

[٢٦] – ئيبن يەعيش ناوى (يعيش بن على بن يعيشى بن محمد ابى سرايا بن يحى) لە حەلەب سالْى (٥٥٣ك/١١٥٧ز) لەدايك بووە لە (٦٤٣ك/١٢٤٥ز) كۆچى دوايى كردووە، خاوەن بەرهەم بووە وەكو (شرح المفصل، شرح تصريف ابن جني). السيوطي، بغية الوعاة، تحقيق: محمد ابي فضل ابراهيم، (بيروت: ١٩٧٩)، ج٢، ص ص ٣٥١-٣٥٢

[٢٧] – راجي عنايت، المرجع السابق، ص ١٧؛ كراتشكۆفسكي، المرجع السابق، ق١، ص ٣٣٨؛ نەبەز مەجيدئەمين، سەرچاوەى پێشوو، ل ١١.

[٢٨] – بۆنمونە بڕوانە: معجم البلدان، مج ١، ص ٥٠٨.

[٢٩] –(علي بن المرجي) : ناوى (سالم بن احمد بن سالم المرجي) ناسراو بە ڕێزمان زان و هۆنراوە زانى بەغدادى لە بەغدا سالْى (٦١٢ك/١٢٥١ز) كۆچى دوايى كردووە. معجم الادباء، ج ٣، ص ٣٥٧ .

(٨)- المصدر نفسه،ج٣،ص٣٥٩.

[٣١] – (ابن الدبيثي): ناوى (عبدالله محمد بن سعيد بن يحي الواسطي) لە بەغدا سالى (٥٨٨ك/ ١١٤٤ز) لەدايك بووە، لە (٦٣٧ك/ ١٢٣٩ز) مردووە. ابن الشعار الموصلي، المصدر السابق، ج ١، ص ١٦٠ ؛ ابن خلكان، المصدر السابق، مج ٤، ص ص ٣٩٤- ٣٩٥.

[٣٢] – معجم البلدان، مج ٢، ص ٣٧١.

[٣٣] – المصدر نفسه، مج ١، ص ٢٦٤، ص ٣٣٢؛ مج ٤، ص ٣١.

[٣٤] – (عبدالعزيز بن المبارك الجنباذي) ناسراو بة (ابن الاخضر) لە بەغدا لە دايك بووە. لە سالْى (٥٢٤ك/ ١١٢٩ز) لە سالْى (٦١١ك/١٢١٤) مردووە. حاجي خليفە، المصدر السابق، ج ٥، ص ٤٦٧.

[٣٥] – بۆنمونە بڕوانە : معجم ا لبلدان، مج ٢، ص١٦٥؛ مج ٣، ص ١٢٦؛ ص ٢٢٨، مج ٤، ص ٢٥١؛ مج ٥، ص ٤٣٦.

[٣٦] – دوورگەی کیش: ئەم دوورگەیە دەکەوێتە ناوەڕاستی دەریای عومان.معجم البلدان. مج ٤، ص ٤٨٧.

[٣٧] – ابن القفطي، انباه الرواة ، ج ٤، ص ٨١.

[٣٨] – ر.م الهي، ياقوت الحموي البغدادي. ترجمه. يوسف حداد، مجله المورد، (بغداد: ١٩٨٧) ، مج ٧، عدد ١،ص ١٥.

[٣٩] – الذهبي، المصدر السابق، ج ٣، ص ١٦٨٧.

[٤٠] – مقدمة، تحقيق: حامد احمد طاهر. (القاهرة: ٢٠٠٤) ، ص ٤٧٧.

[٤١] – ابن القفطي، انباه الرواة ، ج ٤، ص ٨١ ؛ ابن الشعار الموصلي، المصدر السابق، ج٩،ص ١٩٧ ؛الذهبي، المصدر السابق، ج ٣، ص ١٦٨٧؛ نقولا زيادة. الجغرافيا و الرحلات عند العرب، (بيروت: ١٩٦٢) ص ٦١؛ علي ادهم. المرجع السابق. ص ١٢٥.

[٤٢] – الذهبي. تاريخ الاسلام و وفيات المشاهر الاعلام، تحقيق، عبدالسلام تدمري. (بيروت:١٩٩٨) ، ج ٤٥، ص ٦٦ ؛محمد محمود محمدين. التراث الجغرافي الاسلامي. (الرياض: ١٩٩٩)، ص ١٨١ ؛محمد مونس. الجغرافيون و الرحالة المسلمون في بلاد الشام، (د/م: ١٩٩٥)، ص ١٨٣.

[٤٣] – ابن خلكان. المصدر السابق، مج٦، ص ١٢٧؛ ربحي مصطفى. المكتبات في الحضارة الاسلامية، (عمان: ١٩٩١) ،ص ٧٦ ؛خيرالله سعيد، و راقو بغداد في العصر العباسي، (رياض: ٢٠٠٠) ،ص ٥١٠.

[٤٤] – معجم الادباء، ج ١. ص ١١ ؛ ابن القفطي. انباه الرواة ، ج ٤، ص ٨١. باقر امين الورد. معجم العلماء العرب. راجعه: گورگيس عواد. (بغداد: ١٩٨٢)، ج ١. ص ٢٥٦.

[٤٥] – مەرو: یەکێکە لە گەورەترین شارەکانی خوراسان. معجم البلدان، مج ٥، ص ص ١١٢-١١٣.

[٤٦] – دوو لەم کتێبخانانە یەکێکیان بەناوی عەزیزیە و ئەوەی تریان کەمالییە بووە. معجم البدان، مج٥، ص ١١٤.

[٤٧] – زكي محمد حسين، الرحالة المسلمون في عصور الوسطي. (مصر، ١٩٤٥)،ص ١٠٥ ؛ محمد مؤنس، المرجع السابق. ص ٧٦.

[٤٨] – یەکەمین هێرشی مەغولەکان بۆ ئەو دیو رووبار (ماورا النهر) لە ساڵی(٦١٥ك/ ١٢٨١ز) دەستی پێکردووە، پێش ڕۆیشتنیان بۆ کەنارەکانی رووباری جەیحون و پەرینەوەیان

گەیشتوونەتە شاری بوخارا و سەمەرقەند، لە ڕێگەی خوارەزمیشەوە گەیشتوونەتە شاری قەزوین و هەمەدان. خەڵکیان کوشتووەو مزگەوتەکانیان سووتاندووە. ابن تغري بردي، النجوم الزاهرة في ملوك مصر و القاهرة. تحقيق: محمد حسين. (بيروت: ١٩٩٢). ج ٥. ص ٢٢٥.

(٤٩) – ابن خلكان، المصدر السابق، مج ٦، ص ٢٧؛ كراتشكوفسكي، المرجع السابق. ق١، ص ٣٣٨ ؛ باقر امين الورد، المرجع السابق. ج ١، ص ٢٥٦.

(٥٠) – (ابن القفطي): ناوی (علي بن يوسف بن ابراهيم بن عبدالواحد بن موسى) ناسراو بە (قاضي الاكرم) بووە لە ساڵی (٥٦٨ك/ ١١٧٢ز) لەدایك بووە، بە گەورەیی و جوامێری و مەردایەتی ناسراوە. تواناداربووە لە زانستی زمان و ڕێزمان و خوێندنەوە و ئەستێرە ناسی و بیناسازی و مێژوو و بەرهەمی وەکو (اصلاع الملل، الواقع في صحاح الجوهري، الضاد و الظاد، تاريخ النحاة، تاريخ المصر، تاريخ الحكماء)، هەبووە. معجم الادباء. ج ٥، ص ٣٨١؛ ابن الشعار الموصلي، المصدر السابق. ج١، ص ١٣٣؛ السيوطي، المصدر السابق، ج ٢، ص ص ٢١٢-٢١٣.

(٥١) – ربحي مصطفى، المرجع السابق، ص ١٢٦.

(٥٢) – انباه الرواة، ج٤، ص ٨١؛ معجم الادباء. ج ٥، ص ٣٩٥.

(٥٣) – حسين محمد فهيم، ادب الرحلات ، (د/م: ١٩٨٩) ،ص ٩٠.

(٥٤) – بۆنموونە بڕوانە: معجم البلدان، مج ١، ص ١٤٤، ص ١٥٩، ص ٢٠١، ص ٣٨٠؛ مج٢ ، ص ٧٥، ص ١١٢، ص ٢٠١، ص ٢١٢، ص ٤٤١؛ مج ٣، ص ١٣.

(٥٥) – بڕوانە: ئەم لێکۆڵینەوەیە، ل١٠، پەراوێزی ژمارە (٤).

(٥٦) – ابن الشعار الموصلي، المصدر السابق. ج ٩، ص ١٩٧.

(٥٧) – ابو الفتوح محمد التوانسي، المرجع السابق، ص ٦٦؛ نەبەز مەجید ئەمین، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٠.

(٥٨) – ياقوت الحموي،الخزل و الدال، ق ١، ص ١٢؛ كراتشكوفسكي. المرجع السابق، ق١، ص ٣٩٩.

(٥٩) – الذهبي، تاريخ السلام، ج ٤٥، ص ٢٦٦؛ نزهة الفضلاء، ج٣. ص ١٦٧٨؛ صلاح الدين المنجد، اعلام التاريخ والجغرافيا عند العرب. (بيروت: ١٩٥٩)، ج ١، ص ٦٥.

(٨)–نیسابوور:شارێکی بەناوبانگی خۆراسانەو، دەکەوێتەنێوان قادسیەو جەیحون نێوانی لەکەل شاری رەی سەدو شەست فەرسەخە .معجم البلدان،مج٥،ص٣٣١.

(٦١) – معجم البلدان، مج ٥، ص ٣٣١.

(٦٢) – نەسا : شارێکی خوراسانە و بەناوبانگە بەوەی کەشاوهەوای خۆشەوەو زۆر لەزانای لێهەلکەوتووە.. معجم البلدان، مج ٥، ص ٢٨٢.

(٦٣) – الذهبي، تاريخ الاسلام، ج ٤٥؛ ص٢٦٦؛ علي ادهم، المرجع السابق، ص ١٢٦.

(٦٤) – ابن المستوفي الاربلي، المصدر السابق، ق١، ص ٣١٩.

(٦٥) – ياقوت الحموي، الخزل و االدال، ق١، ص١٣؛ ابن القفطي، انباه الرواة ، ج ٤، ص ٨٣؛ عمر رضا كحاله، المرجع السابق، ج٤، ص٨٣.

(٦٦) – الذهبي، تاريخ الاسلام، ج ٤٥، ص ٢٦٦؛ كامل سلمان الجبوري، المرجع السابق، ج٦، ص ص ١٢٠– ١٢١ ؛ نقولا زياده، المرجع السابق، ص ٨٧.

(٦٧) – كراتشكوفسكي، المرجع السابق، ص ٣٩٩.

(٦٨) – ابن خلكان، المصدر السابق، مج٦، ص ١٣٠؛اليافعي، المصدر السابق، ج ٤، ص ٤٨.

(٦٩) – ابن القفطي: انباه الرواة ، ج ٤، ص ٨٤؛ الذهبي، تاريخ الاسلام، ج ٤٥، ص ٢٦٧.

(٧٠) – خەوارجەکان، کۆمەڵەیەکی سیاسی و دینی بوون. سەرەتا بەشداریان لە دژایەتی مەعاویە کوڕی ئەبی سەفیان (٤٠–٦١ك/٦٦١–٦٨٠ز) دەکرد، بەڵام دوای مەسەلەی تەحکیم لە عەلیش دوورکەوتنەوەو بەرامبەر ئەویش وەستان ، چونکە بڕوایان بە تەحکیم نەبوو. الشهرستاني، الملل والنحل، حقق: احمد فهمي، (بيروت: ٢٠٠٧)، ج ١، ص ١٠٦.

(٧١) – ابن خلكان، المصدر السابق، مج٦، ص ١٢٨.

(٧٢) – ابن القفطي: انباه الرواة ، ج ٤، ص ٨٣؛ علي ادهم، المرجع السابق، ص ١٢٨.

(٧٣) – ابن القفطي، انباه الرواة ، ج ٤، ص ٨٣.

(٧٤) – ابن الشعار، المصدر السابق، ج ٩، ص ١٩٧؛ الذهبي، نزهة الفضلاء، ج ٣، ص ١٦٧٨؛ ابن تغري بردي، المصدر السابق، ج٦، ص ٢٧٤. بڕوانە: حاجي خليفه، المصدر السابق، ج٦، ص ٣٩٩؛ ابن العظم، السير الموصون ذيل على كشف الظنون، حققه: سليم يوسف، (بيروت: ٢٠٠٢) ،ص ١٠٠.

(٧٥) – وفيات الاعيان، مج ٦، ص ١٣٩.

(٧٦) – اليافعي، المصدر السابق، ج ٤، ص ٤٨؛ الذهبي، تاريخ الاسلام، ج ٤٥، ص ٦٦.

(٧٧) – الذهبي، نزهة الفضلاء، ج ٣، ص ١٦٧٨؛ السخاوي، الاعلان بالتوبيخ لمن ذم اهل التاريخ، ترجمة: صالح احمد علي، (بيروت: ١٩٨٦) ،ص ١٨٦.

(٧٨) – حاجي خليفه، المصدر السابق، ج ٦، ص ٣٩٩.

(٧٩) – ابن الشعار الموصلي، المصدر السابق، ج ٩، ص ١٩٨.

(٨٠) – معجم الادباء، ج ١، ص ٣٩ ؛ ابن المستوفي الاربلي، المصدر السابق، ق١، ص ٣٢٢

(٨١) –طاش كبري زادة، مفتاح السعادة و المصباح السيادة، (بيروت: ١٩٨٥)، مج ١، ص ٢٦٢" القنوجي،ابجد العلوم والوشي المرقوم في بيان الاحوال العلوم،ج٢ ،،تحقيق:عبدالجبار زكار،(بيروت:١٩٧٨) ،ص٣٦٤.

(٨٢) – ابن المستوفي الاربلي ناوی (الموهب بن غنيمه بن علي بن شمس الدين ابوالبركات) لە ساڵی (٥٦٤ك/ ١١٦٨ز) لە دایك بووە، و لە (٦٣٧ك/ ١٢٣٩ز) كۆچی دوایی كردووە. خاوەن زانیاری بووە لە بواری فەرموودە و ئەدەب و زمان و ڕێزمان و عروز و بەیان. بەرهەمەكانی وەكو (ديوان المتنبی وابی تمام، تاريخ اربل). ابن خلكان، المصدر السابق، مج ٤، ص ١٤٧. بڕوانە: ابن الشعار الموصلي، المصدر السابق، ج٦، ص ١٥٠؛ السيوطي، المصدر السابق، ج٢، ص ٢٧٢.

(٨٣) – تاريخ اربل، ق ١، ص ٣٢٢.

(٨٤) – المصدر نفسه، ق ١، ص ٣٢٤.

(٨٥) – المصدر نفسه ، ق١، ص ٣١٩؛ معجم الادباء، ج١، ص ٢٩؛ عمر فروخ، المرجع السابق، ج ٣، ص ٣٩١.

(٨٦) – معجم الادباء، ج ١، ص ٢٧.

(٨٧) – المصدر نفسه ، ج ١، ص ٣٢.

(٨٨)– یەكێك لەو خاوەن بەرهەمەی كە خۆی نەیبینیوە ناوی (عبدالملك التاريخی) ناسراو بە (سراج البغدادی)یە. كە ئەدیبێكی خاوەن چاكە و هەواڵ گێڕەوە بووە ناسراوە بە تاریخی، چونكە بەردەوام خەریكی مێژوو بووە . السمعانی، المصدر السابق، ج ١، ص ٤٢٢. یاقوتیش ئاماژە بەوە دەكات لاپەرە سپییەكانی كتێبەكەی بە زانیارییەكانی ئەم زانایە ڕەش كردووە. معجم الادباء، ج ١، ص ٢٨.

(٨٩) – ابن خلكان ، المصدر السابق، مج ٦، ص ١٢٩؛ ابن العماد الحنبلي، المصدر السابق، ج ٥، ص ١٢٢.؛ حاجي خليفه، المصدر السابق، ج ٦، ص ٣٩٩.

(٩٠) – معجم البلدان، مج ٥، ص ٧٨.

(٩١) – دێری عاقول: ئەو دێرەیە لە نێوان مەدائینی کسری و نەعمانیە ، دووری لە بەغدا نزیکەی (١٥ فەرسەخ/ ٩٠کم) دەبێت. معجم البلدان، مج ٢، ص ٥٢٠.

(٩٢) – المصدر نفسه والصفحه.

(٩٣) – یاقوت الحموي، المشترك وضعا و المفترق صقعاً، اعداد: قاسم محمد رحیب، (د/م:١٨٤٦م) ،ص ٣.

(٩٤) – معجم البلدان، مج ١، ص ١٤.

(٩٥) – یاقوت الحموی، الخزل و الدال، ق ١، ص ٤٠.

(٩٦) – المصدر نفسه، ق١، ص ٤٠؛ ص ٤٦.

(٩٧) – دور: چاوگەکەی (دار) ە ، کە مانای کوچە کەیلەکۆنە واتا بەگشتی ناوچە و گەڕەك، هەر شوێنێك خەڵکی تێدا کۆببێتەوە دەگرێتەوە، جۆرێك ناوێکی کۆکراوەیە لە نێوان ئەم دەستەواژانە. ابن المنظور، لسان العرب، (القاهرة: ٢٠٠٢)، مج ٣، ص ٤٤٦.

(٩٨) – دارات: تاکەکەی (دارە) یە مەبەستی ئەو ناوچەیەیە، کە بە شتێك دەورە درابێت، وەکو ئەو رووناکییەی لە دەوری مانگ دایە، پێی دەڵێن خەرمانەی مانگ یاخود ئەو زەویەی لە نێوان چیاکانە. یاقوت الحموی، الخزل و الدال، ق ١، ص ١٥١؛ ابن المنظور، المصدر السابق، مج ٣، ص ٤٤٥.

(٩٩) – دیر: واتا رەبەنگەکان و بونیات نراوێکە لە زۆر شوێندا هەیە و بەو ماڵە دەوترێت کە رەبەنەکان (لێبراو بۆ ژینی دوای) پەرستنی خوای تێدا دەکەن. الخزل و الدال، ق١، ص ١٥٧.

(١٠٠) – سورة هود: الاية ٦٧.

(١٠١) – وفیات الاعیان، مج ٦، ص ١٢٩؛ الزرکلي، المرجع السابق، ج ٨ ،ص ١٣١.

(١٠٢) – حاجي خلیفة: المصدر السابق، ج ٦، ص ٤٠٠؛ البغدادي، المرجع السابق، مج ٢، ص ٥١٣.

(١٠٣) –یاقوت الحموی، الخزل و الدال، ق١، ص ٣٠؛ ر.ن الهي، یاقوت الحموي البغدادي، ص ٣٦.

(١٠٤) – حاجي خلیفه، المصدر السابق، ج ٦، ص ٣٩٩؛ ابن العماد الحنبلي، المصدر السابق، ج ٥، ص ١٢٢؛ کامل سلمان الجبوري، المرجع السابق، ج ٦، ص ٢١؛ باقر امین الورد، المرجع السابق، ج١، ص ٢٥٦.

(١٠٥) – معجم البلدان، مج ١، ص ٤٣٣.

(١٠٦) – ابن العماد الحنبلي، المصدر السابق، ج ٥، ص ١٢٢؛ البغدادي، المرجع السابق، مج ٢، ص ٥٠٣.

(١٠٧) – ياقوت الحموى، الخزل و الدال، ق ١، ص ٣١؛ ابن خلكان، المصدر السابق، مج ٦، ص ١٢٩ .

(١٠٨) – ابن العظم، المصدر السابق، ص ١٠٣؛ الزركلي، المرجع السابق ، ج ٨، ص ١٣١.

(١٠٩) – ابن خلكان، المصدر السابق، مج ٦، ص ١٢٩؛ ابن العماد الحنبلي، المصدر السابق، ج ٥، ص ١٢٢.

(١١٠) – نفس المصادر والصفحه.

(١١١) – ابن الشعار الموصلي، المصدر السابق، ج ٩، ص ١٩٨.

(١١٢) – اليافعي، المصدر السابق، ج ٤، ص ٤٨.

(١١٣) – ابن الشعار الموصلي، المصدر السابق، ج ٩، ص ١٩٨؛ الزركلي، المرجع السابق، ج ٨، ص ١٣١.

(١١٤) – ر.ن الهي، ياقوت الحموي البغدادي، ص ٣٨.

(١١٥) – ابن الشعار الموصلي، المصدر السابق، ج٩، ص ١٩٨.

(١١٦) –ياقوت الحموى، الخزل و الدال، ق١، ص ٣٥.

(١١٧) – معجم البلدان، مج ١، ص ٣٦٩.

١١٨ –ياقوت الحموى، الخزل و الدال، ق١، ص ٣٥؛ ابن القفطي، المصدر السابق، ج ٤، ص ٨٥.

(١١٩) – ابن العظم، المصدر السابق، ص ١٠٠.

(١٢٠) – الذهبي، نزهة الفضلاء، ج٣، ص ١٦٧٨.

(١٢١) – ابن القفطي، انباه الرواة ، ج ٤، ص ٨٥.

بارودۆخی کشتوکاڵ و ئاژەڵداری و پیشەگەری کوردستان لەسەردەمی عەباسی

پ.ی.د. ئاکۆ برهان محمد

پێشەکی:

کوردستان لە سەردەمی عەباسیدا مێژوویەکی دیاری هەیە بەو پێیە کە لەدیارترین ناوچەکان بووە ڕۆڵی گێڕاوە لە سەرجەم ڕووەکانی شارستانێتی لەوانە بارودۆخی ئابووری ، لەم سەردەمەدا بزاوتێکی هەست پێکراو درك پێدەکرێت کە لەسەردەمانی تردا کەمتر درکی پێدەکرا ، ئەوەی کەیارمەتیدەر بووە شوێنە جوگرافیەکەیەتی کەوا بازنەی پێگەیاندنی ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوایە و باری سروشتی و تۆبۆگرافیاکەی یارمەتیدەر بووە بۆ ئەوەی شارەکانی گەشە بکەن لە ڕووی ئابووریەوە .

وڵاتی کوردان ڕۆڵێکی جیاکەرەوەی لە شارستانێتی ئیسلام گێڕاوە ، وەکو بوونی پیشەو دروستکراوی جۆراوجۆر و بەرهەم هێنانی بەروبومی کشتوکاڵی جیاواز ، دیارە زانیاری کۆکردنەوە لەسەر ئەم بابەتە ئاوا ئاسان نییە وەکو زانیاریەکانی تری سیاسی وسەربازی بەڵکو پێویستی بە بەدواداچوونی زۆرترین سەرچاوە هەیە بۆدەوڵەمەند کردنی ئەم بابەتە و بەشێوەیەکی ڕاست و شیاو بخرێتە ڕوو .

یەکەم/ باروددۆخی کشتوکاڵ :-

باروددۆخی کوردستان لەم سەردەمەدا بەوە جیا دەکرێتەوە کەپێشکەوتووتر بووە لەسەردەمەکانی ترو هەمەجۆری بەرهەمی تیادا بەدی دەکرێت ، زەویەکی زۆرو بەرفراوان بەروبوومی کشتوکاڵیان لێ بەرهەم دەهێنرا ، خوێنەر گەر لاپەڕەی سەرچاوەکانی شارناسان و جوگرافیناسان هەڵبداتەوە بۆی دیاردەکەوێت کە لە ناوچە جیاجیاکانیدا بەروبومی کشتوکاڵی لەڕووی چەندێتی وجۆرێتی زۆربووینە .

ئەوەی یارمەتیدەری بووە بەپیتی زەوی کشتوکاڵی و زۆری وجۆری سەرچاوەکانی ئاو بووە لە ڕێژەی باران و ڕووبارەکان و بیرو کانیاوو دەریاچەو ئاووهەوای گونجاو ، سروشت ڕووباری پێ بەخشیوە کەڕۆڵی خۆی هەبووە لە گەشەسەندنی ئابووریەکەی(١) ، ڕووباری دیجلە سەرچاوەیەکی گرنگی کشتوکاڵ بووە سەرچاوەکەی لەشوێنە چیاییەکانەوە هەڵدەقوڵێت(٢) ، لەکوردستانی باکوور ، شارناس (**ابن خرداذبة**) دەڵێت: ((دیجلە لەچیاکانی ئامەدەوە دەردەچێت وبەزنجیرە چیایەکدا تێدەپەڕێت ...)) (٣) ، پاشان هەردوو ڕووباری (سریت وساتید) ی تێکەڵ دەبێت ودواتریش لەنزیك شارەکانی (ئەرزن ومیافارقین) لەگەڵ ڕووباری (دووشا) و پاشان (خابوور) تێکەڵ دەبێت(٤) ، شاری (جزیرە ابن عمر) جەزیرە ـ بۆتان لەچەند لایەکەوە دەور دەدات لەبەر ئەمەپێیان گووتوە دوورگە(٥) ، وەلەباشووریشەوە چەند ڕووباێك تێکەڵی دەبێت لەوانە زێی سەروو زێی خواروو(٦) ، ئەم دوو زێیە ڕۆڵێکی دیاریان گێڕاوە لەپەرەسەندنی باری کشتوکاڵیداو بەروبوومی زۆر هەبووە لەدەوروبەریدا(٧) .

ڕووباری فورات ئەمیشیان ڕۆڵی خۆی بینیوە لەگەڵ لقەکانی لە پەرەسەندنی باری کشتوکاڵیدا ، کە لەبەرزاییەکاندا هەڵدەقولا(٨) ،وەیەکەم شارێکیش بەنزیکیدا تێدەپەڕی (مەلاتی) یە(٩) ، دواتر بەناوچەکانی تری باکوری ڕۆژئاوای

هەرێمی جەزیرەدا تێدەپەڕێ ،بەلأم لەدیجلە کەمتر سوودی هەبووە بەهۆی کورتی بەسەر خاکی کوردستان و تیژڕەوی لەهەندێ شوێندا .

دوودەریاچەی ئاوداری هەیە کەرۆلیان هەبووە لەکشتوکاڵ وبەرووبوومی سروشتی وولات ، دەریاچەی (ورمێ) رۆڵی ئابووری خۆی هەبووە بەسەر شارەکانی دەووبەری بەتایبەتی شارەکانی (ورمێ) و(داخرقان) (١٠) ، دەریاچەی (وان) ئاوێکی زۆری رووبارە بچوکەکانی دەووبەری دەرژێتە ناوی و رۆڵی خۆی هەبووە لە پەرەسەندنی کشتوکاڵ بەسەر شارەکانی دەووبەری وەکو (وان) و(بەرکری)و (ئەرجیش) و(وەستان) (١١) .

دانیشتوان لەم سەردەمەدا دەستیان کردووە بەهەڵکەندنی کەناڵی ئاوو دروستکردنی ئەمباری ئاوو پەمپی ئاو (الدوالیب) بۆمەسەلەی ئاودێری زەوی کشتوکاڵی بەکاریان هێناون ، هەروەك نموونەی یەکێك لەدەقە مێژوویەکان باسکراوە کە چۆن جووتیارانی شاری (ماردین) دەستیان کردووە بەدروستکردنی ئەمبارێکی ئاو بە مەبەستی ئاودێری کشتوکاڵی(١٢) ، هەروەها مێژوونوس (فارقی) چەند ئاماژەیەکی هەیە سەبارەت بە هەڵکەندنی کەناڵێکی ئاودێری لە(رأس العین) سەرکانی ەوە بۆناوچەکانی (میافارقین) درێژبۆتەوە ، هەروەها لەناوەڕاستی سەدەی پێنجەمی کۆچی / یازدەمی زایینی بە فەرمانی میر (نەسرولدەولەی مەروانی٤٠١-٤٥٣ ك/١٠١١-١٠٦١ ز) کەفەرمانڕەوای میرنشینی مەروانی بوو پرۆژەی کەناڵێکی ئاو لەچەند کانیەکەوە ئاراستەی ناوچە کشتوکاڵیەکانی (میافارقین) کرا لەوانە بێستانی فەیسەڵ ،خەرجیەکی زۆری لێ سەرفکرا(١٣) .

لەزۆربەی ناوچە جیاجیاکانی کوردستان وشاروگوندەکانیدا بەروبومی کشتوکاڵی جۆراوجۆر بەرهەم هێنراوە ، لەشاری (ئامەد) دیاربەکر ئاماژە کراوە کە گوندێکی کشتوکاڵی زۆری بەسەرەوە هەیە ئابووریەکی بەرفراوانی پێ

بەخشیوە(١٤) ، تەنانەت شارەکانی تریش سوودیان لە بەروبومەکانی وەردەگرت تاببووە ناودارترین ناوچەو شارە ئابووریەکانی سەدەکانی ناوەڕاست(١٥) .

شاری (ماردین) رووبەرێکی بەرفراوانی کشتوکاڵی هەبووە کە خاکێکی بەپیت وبەرهەمێکی زۆری لێ دەرئەنجام دەهات ، دیارە ئەمەش دەگەڕایەوە بۆبوونی ئاودێری پێویست بەتایبەتی لەزۆری کانیەکان کەسەرچاوەکەی چیاکانی دەوروبەری بوو ، سەرەرای توانایی وهەوڵی جوتیارانی ناوچەکەی لەبزاوتە کشتوکاڵیەکاندا(١٦) ، بەتایبەتی لەبەشی رۆژهەڵاتیدا رووبەرێکی زۆری بەرفراوانی بەپیتی هەبووەو هەمیشە ئاوەدان بوو بەکێڵگەو بێستانەوە تەنانەت ناوی لێنراوە(فەردۆس) (١٧) .

گوندە کشتوکاڵیەکان جێی سەرنجی بەشێك لە شارناسان بووینە ،وەکو شارناس (المستوفی القزوینی) باس لە شاری (جەزیرە) بۆتان دەکات کە دەوڵەمەندە بەهەمە جۆری بەرهەمە کشتوکاڵیەکان وتەنها گوندەکانی دەوروبەری پێك هاتووە لەسەد گوند(١٨) وە ئاماژەی تری زۆری لەسەرە لە مەڕ پەرە سەندنی باری کشتوکاڵی و بەرهەمەکانی (١٩) .

وەشاری (میافارقین) کەش و هەوایەکەی کاریگەری تەواو بەسەر پەرەسەندنی بەرهەمی کشتوکاڵدا بوو(٢٠) ، هاوشانی بەپیتی زەویەکەی و بوونی سەرچاوەی ئاوی زۆر کاری کردۆتە سەر چەندێتی و جۆرێتیەکەی (٢١) ، بە هەمان شێوە شاری (حصن کیفا) حەسکێف جێی ئاماژەی شارناس (ابن حوقل) ەلەوەی کە گوندێکی کشتوکاڵی زۆری بەسەرەوە بوو (٢٢) .

هەندێ لەشارەکان زۆر دەوڵەمەند بوون بە بەروبومەکان دەبینین لە (نصیبین) نسێبین ئەوەندە کێڵگەی کشتوکاڵی لێبووە کە مەزەندەی چل هەزار کێڵگەی لێ دەکرێت (٢٣) ، جگە لە ناوبانگی بە زۆری بەرهەمی میوە (٢٤) ، شاری (سنجار) شەنگار ناسراو بوو بە بەرهەمهێنانی باشترین وچاکترین جۆری

بەرهەمی کشتوکاڵی (٢٥) و زۆری میوەی هاوینی و زستانی تیایدا (٢٦) ، لە شارە گرنگەکانی تری هەرێمی جەزیرەی بەناوبانگ بەبەرووبومی کشتوکاڵی شاری (الرها) ئۆرفە کە زەویەکی پانتایی بەپیتی هەیە وتەواو چواردەوری دەوردراوە بەبەرهەمە کشتوکاڵیەکانەوە (٢٧) ، ئاودێری و بێستانێکی زۆری هەیە (٢٨) .

لەشارو ناوچەکانی ڕۆژئاوای هەرێمی چیاکان کە ناسراون بە بەرهەمی کشتوکاڵی (دینەوەر) کە جۆراوجۆری هەبوو لە کشتوکاڵداو زەویەکەشی بە پیتە (٢٩) ، شاری (هەمەدان) ئاماژەی بوونی زۆری ئاوو بەپیتی زەوی و جۆراوجۆرێتی بەرووبومی لەسەرە (٣٠) ،وە لەبەرئەوەی شاری (قرمیسین) کرمانشا بەرووبومی ئەوەندە زۆر بوو نرخەکەی هەمیشە هەرزان بوو لە کاتی کڕین وفرۆشتن (٣١) .

شارە کوردیەکان هەمیشە جێی ستایشی شارناسەکانن وەکو شارەکانی هەرێمی ئازەربێجان ، کاتێك شارناس (ابن حوقل) باس لە شاری (شنۆ) دەکات و دەڵێت :((شارێکە درەخت و سەوزایی و خێرو میوەو ترێیەکی زۆری لێیە و بازاڕەکانی گەرمن لە کڕین و فرۆشتن)) (٣٢) ، هەروەها شاری (دوین) بە ناوبانگ بووە بە کێڵگەی کشتوکاڵی و بێستان و زۆری میوەو زیاتریش گرنگیان بە برنج و لۆکە داوە (٣٣) .

لەدیارترین بەروبومە کشتوکاڵیەکانی کوردستان ئەمانەن :

١- گەنم وجۆ :

لەبەر ئەوەی خواردنێکی زۆر سەرەکین گرنگیان پێدراوە لەم سەردەمەدا بەتایبەتی کە بارودۆخە سروشتیەکەی یارمەتیدەر بوو ، لە دیارترین ئەو شارو ناوچانەی پێی ناسراوە (نسێبین) بە شێوەیەکی بەرفراوان گەنم وجۆی لێ دەچێنرا تا وای لێهاتبووە نرخەکانیان زۆر نزم بوون (٣٤) ، هەروەها لە ناوچەی (تەل فافان) ی باکووری هەرێمی جەزیرە بەشێوەیەکی فراوان گەنم و جۆی لێدەچێنرا

(٣٥) ، بەشی زۆری دەنێردرایە شارەکانی تر (٣٦) ، جگە لە بەرهەم هێنانی بە ڕێژەیەکی زۆر لە ناوچەکانی (ئامەد) و(شەنگار) (٣٧) .

هەروەها لەناوچەکانی ڕۆژئاوای هەرێمی چیاکان ئاماژە هەیە کە ڕێژەیەکی زۆری لە گەنم بەرهەم دەهێنرا بەڕادەیەك کە بەشی دانیشتوانی زیاتری کردووە ونێردراوەتە دەرەوەی کوردستان لەوانە شاری (بەسرە) (٣٨) .

٢- میـــوە :

لە کوردستاندا سەرجەم میوەکانی لێ بەرهەم دەهێنرا بە هۆی شیاوی ئاوو هەواو سروشتی زەویەکەی ، لە دیارترین میوەکانی (ترێ) یە بەتایبەتی لە ناوچە چیایی و نیمچە چیاییەکان کە بەرهەمێکی بێ شماری لێ بەرهەم دەهات (٣٩) ، بەتایبەتی لەناوچەی (شقلاباد) شەقلاوە لەم کاتەدا بەشێوەیەکی بەرفراوان ئەم بەرهەمەی هەبوو تەنانەت بەدرێژایی ساڵ ناردەی شاری (اربل) هەولێر دەکرا (٤٠) ، هەروەها شاری (جەزیرە) بنکەیەکی گرنگی بەرهەمی ترێ بوو (٤١) ، هەندێ ناوچەش بەوە جیا دەکرایەوە کە جۆری ترێیەکەی زۆر بەناوبانگە وەکو ترێ ی ماسەبزی کەدەگەڕایەوە بۆشاری (ماسەبزان) ی ڕۆژئاوای هەرێمی چیا (٤٢) ، وە ترێ ی ناوچەکانی (ماردین) و (رأس العین) سەرکانی زۆر ڕەواجی لەسەر هەبوو (٤٣) ، وە (شارەزوور) جۆرە ترێیەکی جیاوازوو بەناو بانگی هەبوو بەناوی (سۆنایە) (٤٤) ، جگە لە ناوداری شاری (شنۆ) بە زۆری بەرهەمی ترێ (٤٥) .

سێو جۆرێك بووە لە بەروبومە کشتوکاڵیەکان زۆری لێ بەرهەم دەهێنرا بەتایبەتی لەشاری (بەدلیس) تەنانەت وەکو نموونەیەکی نایاب ناوی دەهات و جگە لەمەش هەرزان بوو (٤٦) ، بە هەمان شێوە سێوی شاری (خەڵات) ناودار بووە و زۆری لێ بەرهەم دەهێنرا (٤٧) ، هەروەها بەناوبانگی و زۆری سێوی (حولوان) (٤٨) .

جۆرێکی تری بەرهەمی کشتوکاڵی هەرمێ یە بەتایبەتی شاری (شنۆ) کە باشترین جۆری لێ بەرهەم دەهێنرا ، شارناس (یاقوت الحموی) ئاماژە دەکات کە جۆرەکەی زاڵە بەسەر سەرجەم جۆرەکانی تری هەرمێ (٤٩) .

لەم سەردەمەدا کوردستان بەرهەمی هەناری زۆر بووە لەوانە (حولوان) (٥٠) ، هەروەها لە (شەنگار) کە زۆری لێ بەرهەم دەهێنرا تەنانەت تۆوی هەنارەکەی بەوە جیا دەکرایەوە گەورە بوو (٥١) ، لە ناودارترین جۆری هەناری کوردستان لەم سەردەمەدا هەنارێك بووە بەناوی (هەناری شۆشی) نزیك (عقر الحمیدیە) ئاکرێ ، تامیشی خۆش بووە (٥٢) ، هەروەها لە ناوچەکانی (نسێبین) و (دارا) جۆرێکی بەتام و چێژی لێ بووە (٥٣) .

بەرهەمێکی تری ناوداری کوردستان لەم سەردەمەدا هەنجیرە کە بە ڕادەیەکی زۆری لێ بەرهەم دەهێنرا بەتایبەتی شاری (حولوان) (٥٤) ، بەتایبەتی جۆرێکی نایابی هەبوو بەناوی (شا هەنجیر) (٥٥) ، جگە لە بەرهەم هێنانی بە ڕێژەیەکی زۆر لەناوچەکانی شاری (جەزیرە) (٥٦) .

لەدیارترین میوەکانی تری کوردستان کە پێویستە ئاماژەی پێ بکرێت (الاترج) کەباد کە شاری (شەنگار) پێی ناسراو بوو (٥٧) ، جگە لەبەناوبانگی ئەم شارە بە نارنج (٥٨) ، لیمۆش زیاتر لە ناوچەکانی (سیروان) و (سەیمەڕە) لە ڕۆژئاوای هەرێمی چیا زۆر بەرهەم دەهێنرا (٥٩) ، وە زەیتون چاندنی زۆر بووە بەتایبەتی لە (شەنگار) (٦٠) و (ماردین) و (سەیمەڕە) کەتەنانەت بۆدروست کردنی زەیت سوودی لێ بینراوە (٦١) ، کاڵەك جۆرێکی تری میوە بوو لە بیستانەکاندا دەچێنرا ، بەڵام جۆرێکی تایبەتی هەبوو بەناوی (الدستنبویە) (٦٢) یاخود شەمامە بەتایبەتی ناوچەکانی (سیروان) و (سەیمەڕە) پێی ناسراوبوو (٦٣) .

لە بەرووبومە کشتوکاڵیەکانی تر کونجی و گوێز و سماق بەتایبەتی لە (سنجار) زۆری لێ بەرهەم دەهێنرا (٦٤) ، بەرهەمی فستق بەهەمان شێوە بەرهەم

هێنانی زۆر بوو لە دیارترین شارەکان (جەزیرە) یە کە شارەکانی هەرێمی چیا سوودیان لێ بینیوە (٦٥) ، وە شاری (ورمێ) گوێزی زۆری بەرهەم دەهێنا (٦٦) ، لەپاڵ شارەکانی (حولوان) (٦٧) و (جەزیرە) (٦٨) ، بەرهەمی بندق لەشارەکانی (جەزیرە) (٦٩) و (حیزان) لە هەرێمی جەزیرەدا زۆر بوو (٧٠) ، بەڕوو جۆرە بەرهەمێکی ترە بەتایبەت لە ناوچەی (نسێبین) لەبەر نایابیەکەی ناوی لێنراوە شابەڕوو (٧١) ، جگە لە بوونی بەشێوەیەکی بەرفراوان لە شاری (حیزان) کە جۆرەکەی شارناس (یاقوت الحموی) ئاماژەی پێدەکات باشتر بووە لە هی وولاتی شام (٧٢) ، وە سەبارەت بە دارخورما تەنها لەشاری (بەندەنیجین) مەندەلی هەبووە (٧٣) .

٣- لۆکە :

جۆرێکی گرنگ بوو لەبەرهەمە کشتوکاڵیەکان بە شێوەیەکی زۆرتر لە ناوچەی (شارەزوور) بەرهەم دەهێنرا (٧٤) ، هەروەها لە شاری (سەرکانی) (٧٥) .

دووەم / ئاژەڵداری :-

سروشتی جوگرافیایی کوردستان لە بوونی دەشت و چیاو دۆڵ ودارستان و بەرزایی و ئاوو گژوگیا یارمەتیدەر بوو بۆ زۆری بڵاوبوونەوەی ئاژەڵداری بەتایبەتی چێڵ و مەڕو بزن وهی تر بۆ سوود وەرگرتن لە بەروبومەکانی وەکو ماست و پەنیرو خوری و گۆشت و بەکارهێنانی هەندێکی تر لە پرۆسەی چاندن لە کێڵگەکان و گواستنەوە و کڕین و فرۆشتن لەسەری ، لە دیارترین ناوچەکانی ئاژەڵداری ناوچەی (هەمەدان) بەناو بانگ بوو بە بەخێوکردنی مەڕ (٧٦) ، بە هەمان شێوە ناوچەی (شارەزوور) لەم کاتەدا دانیشتوانەکەی بەرێژەیەکی بەرفراوان کاری ئاژەڵداریان دەکرد بەتایبەتی بەخێوکردنی مەڕ (٧٧) ، لە ناوچەی (شنۆ) لەهەرێمی ئازەربێجان ڕێژەی مەڕ بەخێوکردنیان ئەوەندە زۆر بوو

دەنێردرایە دەرەوەی وولات جگە لەشاری (ورمێ) ناسراو بوو بە بەخێوکردنی مەڕ (٧٨) ، سەرەرای چێڵ و مانگاو هی تریش (٧٩) .

سەبارەت بە مەل بە هەموو جۆرەکانیەوە هەبوو بەڵام ئەوەی تێبینی دەکرێت بەخێوکردنی کەو لەم سەردەمەدا باوبووە جا چ لەبەر جوانیەکەی یا دەنگ خۆشی یا لەبەر کەمی ، کەبەنرخێکی گران دەخرایە بازاڕەکانەوە تەنانەت بۆ دەرەوەش ناردە دەکرا (٨٠) ، جگە لە بوونی بەخێوکردنی هەنگ کە بۆبەرهەمی هەنگوین بەخێودەکرا (٨١) .

ماسی بەخێوکردن لەماوەی باسەکەماندا باوبوو ، دیارترین جۆری بە ناوی (الطريخ) کە جۆرە ماسیەکی بچووکەو لە دەریاچەی (وان) دەژیاو دەردەهێنراو کۆدەکرایەوە (٨٢) ، وە لەناوچەی (سەرکانی) جۆرە ماسیەکی بەتام هەبوو گەشتەوان (ابن جبير) باسی دەکات کە لەبەتامترین جۆری ماسیە تەنانەت دەنێردرایە شارەکانی تر (٨٣) .

سێیەم/ بارودۆخی پیشەگەری :-

گەر بەراوردێك بکەین لەسەر باری پیشەگەری لەم ماوەیەدا ئەوا زانیاری زۆرمان بەردەست ناکەوێت ، بەڵام لەگەڵ ئەمەشدا ئاماژە کراوە لەسەر جۆراوجۆری پیشەکان و بوونی پیشەسازی سادە ، تەنانەت هەندێك لە دروستکراوەکان دەنێردرایە دەرەوەی وولات ، دەقە مێژوویەکان ئامازە بەچەند شارێك دەکەن کە ناسراون بەبوونی جۆرەها پیشەسازی تیایاندا وەکو (هەمەدان) (٨٤) و (نسيبين) (٨٥) و (ميافارقين) (٨٦) .

لە دیارترین جۆرەکانی پیشەگەری ئەمانەن :

١- پیشەسازی ڕستن و چنین :

شارەکوردیەکان بەوە ناسراوبوون کە ڕستن و چنینی هەمە جۆریان هەبوو (٨٧) ، کوردستانیش بەگشتی بنکەیەکی سەرەکی ئەم پیشەسازیە بوو چونکە بنەما سەرەکیەکانی ئەم پیشەسازیەی تێدایە لە دەستی کار کەتوانایی و لێهاتوویی و شارەزاییان پەیداکرووە ، جگە لە باری سروشتی شیاو بۆچاندنی لۆکە و بوونی مەڕو مەڵات بۆ خوریەکەی لەزۆربەی شارو ناوچەکاندا ، ناوبانگی شاری (ئامەد) لەوە دابوو کەڕستن و چنینی جۆراوجۆری هەبوو لەوانە (المقارم) کە جۆرێکە لە پۆشاکی دروستکراوی خوری ڕەنگاو ڕەنگ هەروەها (تالیسان) (٨٨) زیاتر زانایان و پیاو ماقولان لەبەریان دەکرد جل و بەرگێك بوو تایبەت بە کوردان (٨٩) ، هەروەها دروستکردنی دەستەسر (٩٠) کە لەلۆکە دروست دەکرا (٩١) .

لەبەر ئەوەی ماددەی لۆکە زۆر سپی و بێگەردو نەرمە پۆشاکی زۆری لێ دروست دەکرا ، دەبینین ئاماژە هەیە لەسەر شاری (سەرکانی) بە دروستکردنی جل و بەرگی لۆکەیی (٩٢) ، وەلەشاری (ماردین) جۆرە قوماشێکی نایاب بەرهەم دەهێنرا بەناوی (بۆکاسینی) جێی ڕامان و سەرنجی گەشتەوان (مارکۆ پۆلۆ) یە (٩٣) ، جۆرێکی تری قوماشی بەرهەم هێنراو لەم شارەدا ناسراوە بە (بۆشیرام) (٩٤) ، هەروەها لەشاری (بەرزەند) لە هەرێمی ئازەربێجان جل و بەرگی لۆکەیی دروست دەکرا ، جگە لەجۆرێکی تر لەناوچەکانی تری ئەم دەڤەرە بەرهەم دەهێنرا بەناوی (بەرود) (٩٥) .

لەم سەردەمەدا پۆشاکی جۆراوجۆر دروست دەکرا لەماددەی ئاوریشم بەتایبەتی جۆرێك بەناوی (سەقلاتون) (٩٦) ، جل و بەرگی تایبەتی کوردی هەبوو بریتیە لە مەرەز کە ڕانك و چۆغەی لێ دروست دەکرا ، شاری (ماردین) زیاتر بە جل وبەرگی مەرەز ناسراوبوو (٩٧) ، جۆرێکی تر بەناوی (تکك) بە مانای دۆخین دێت بۆبەستنی شەرواڵ بەکاردەهات بەتایبەتی شاری (دوین) زۆری لێ دروست دەکرا (٩٨) .

پیشەی دروستکردنی قوماشی کەتان باوبووە بەتایبەتی لە شارەکانی (هەمەدان) (٩٩) و (نسێبین) (١٠٠) ، لە پیشەسازیە بەناوبانگەکانی تری کوردستان پۆشاکی (حە زە) کەشارۆچکەیەکە لە نزیك شاری (هەولێر) لەبەر نایابی و جیاوازیەکەی ئەم ناوەی لێنراوە (١٠١) .

جۆری نایاب لە ڕایەخ و فەرش دروست دەکرا بەهۆی بوونی کەرەستەی خاوی سەرەتایی وەکو خوری وکەتان شاری (بەدلیس) دیارترین مەڵبەندەکانی ئەم پیشەیەیە (١٠٢) ، بەڵام جۆرێکی ناسراو لە فەرش دروست دەکرا بەناوی (زەلی) بەتایبەتی لە شارەکانی (خەلات) و (بەدلیس) زۆری لێ بەرهەم دەهێنرا (١٠٣) .

سەبارەت بە پەردە لە کوردستاندا رستن وچنینی بۆ دەکرا بەتایبەتی لەشاری (بە دلیس) (١٠٤) .

٢- پیشە خۆراکیەکان :

بەهۆی شیاوی ئاوو هەواو زەوی بەپیت ئەمەش وای کردووە کە کوردستان وولاتێکی دەوڵەمەند بێت لە بەروبومی کشتوکاڵی و سروشتیەوە ، لەوانە بەروبومەکانی شیر (الالبان) بەتایبەتی دروست کردنی پەنیر لەدیارترین شارەکانی ناودار بەم پیشەیە (حولوان) (١٠٥) و (دینەوەر) (١٠٦) ، هەروەها گوندەکانی دەوروبەری (هەمەدان) زۆری لێ بەرهەم دەهات (١٠٧) , جگە لە ناوبانگی هەندێ شار بە دروستکردنی دۆ وەکو شاری (نسێبین) (١٠٨) .

لەبەرهەمە خۆراکیەکانی تر هەنگوینە (١٠٩) ، هەندێ ناوچەکان بە هەنگوینی نایاب ناویان دەرکردبوو وەکو شارەکانی (جەزیرە) (١١٠) و (شنۆ) (١١١) ، دروستکردنی دۆشاوی ترێ یەکێك بوو لە پیشەکانی تر بەتایبەتی لەشارەکانی (جەزیرە) (١١٢) و (الحسنیە) زاخۆ (١١٣) ، هەروەها پیشەی دروستکردنی جۆرەکانی شیرنەمەنی هەبوو لە هەمووان چاکتر لە شاری (هەمەدان) بوو (١١٤) .

ناوچەی هەرێمی جەزیرە ناسراو بوو بە پیشەی بەرهەم هێنانی (النمکسود)

(١١٥) ، ئەمەش کرداری پارچەکردنی گۆشتە بەشێوەیەکی ڕێك وپێك وپێداکردنی خوێ و بەهارات وئامادەکردنی بۆبازار (١١٦) .

لە پیشەسازیە گرنگەکانی تر دروستکردنی مـــەی بەتایبەتی لەم ناوچەو شـارانەی کەخـەڵکی مەسـیحی لێ دەژیـا وەکـو شـارەکانی هـەرێمی جـەزیرە و لێهاتوویەکی باشیان هەبوو (١١٧) ، لە نایابترین جۆرەکانی ئـەوەی کـە لـە دێـری (ئەحویـشا) دروسـت دەکـرا لـە نزیـك شـاری (سـەعەرد) کـە لـە چـواردەوریدا کێڵگەیەکی زۆری ترێ و جۆرەها میـوەی لێبـوو پیشەگەران توانیویانـە نایـابترین جۆرەکانی مـــەی دروست بکەن (١١٨) , هەروەها شاری (ئاکرێ) بـەناوبانگ بـوو بـە دروسـتکردنی مـــەی لـەترێ (١١٩) ، وە لـە مـــەیە نایابـەکانی تـر ئـەوەی لـە گوندی (قەرتەبل) (١٢٠) دروست دەکرا لە نزیك شاری (ئامەد) (١٢١) .

٣- دەرمانی چارەسەری پزیشکی :

دەوڵەمەندی ناوچەکانی کوردستان بە ڕووەکی جۆراوجۆر یارمەتیدەر بـوو بۆدروستکردنی دەرمانی چارەسەری پزیشکی جیاواز و خەڵکیش پابەندی دەبوون وەك دەستکاری کردنی ڕووەکی زەعفـەران (١٢٢) ، بـۆ چارەسـەری نەخۆشـی لـە سەردەمی ئیسلامدا زۆر بەکاردەهات (١٢٣) ، بەڕێژەیەکی بەربلاو لە (نەهاوەنـد) و (حولوان) (١٢٤) و (هەمەدان) (١٢٥) دروسـت دەکـرا ، وەبـۆ چارەسـەرکردنی نەخۆشیەکانی پشت و بەهێزکردنی توانای مرۆڤ جۆرێك دەرمان دروست دەکرا کـە خواردنەوەیەك بوو لە ڕووەکی (هلیۆن) ئەمـەش جـۆرە گیایەکـە پـەلکێکی هەیـە هەنـدێکیان چیایی و هەنـدێکیان دەشـتاییە (١٢٦) ، ڕێژەیـەکی زۆری دەرمـان لێ دروست دەکرا (١٢٧) .

لە دەرمانەکانی تری چارەسەری پزیشکی تێکەڵاویەك بـەناوی خواردنـەوەی دیناریە (١٢٨) ، کە بەکاردەهێنرا لەلایەن پزیشکانی هەرێمی دیاربەکر (١٢٩) .

٤- پیشەسازیە کانزاییەکان :

لەبەرئەوەی لەناوچە جیاجیاکانی کوردستان کانزای تێدا هەبوو (١٣٠) ، بۆسوود وەرگرتنی دەردەهێنراو لە دوای دەستکاری کردنی لە زۆربەی پێداویستیەکانی رۆژانەی مرۆڤ بەکاردەهێنرا وەکو ئاسن ، هەروەها زێرو زیو (١٣١) ، زێرو زیو کە لە کانزا بەهاکانن بۆمەسەلەی جوانکاری و خشڵ و دراو دروست دەکران کانەکانیان لە ناوچەکانی هەرێمی چیاکان زۆر بووینە (١٣٢) .

دەقە مێژوویەکان ئاماژەی گرنگی بەرهەمەکانی ئاسنین دەکەن چونکە ماددەیەکی رەقە (١٣٣) ، وەکو شاری (نسێبین) کە زۆری لێ بەرهەم دەهێنرا (١٣٤) ، لە دیارترین دروستکراوەکانی ئاسن کێشەکانی تەرازووە (١٣٥) ، هەروەها ئاشی هارینی دانەوێڵە کە لە ماددەکانی ئاسن و دار دروست دەکرا لە چەند شارێك هەبوو وەکو (ئامەد) و (نسێبین) (١٣٦) ، جگە لە دروستکردنی دەرگاو پەنجەرەو پێداویستی تر وەکو نمونەی پەنجەرە دروستکردنی شاری (سەرکانی) (١٣٧) ، هەروەها نمونەی دروستکردنی پایەی ئاسنین لەشاری (جەزیرە) (١٣٨) .

ماددەی مس کەل وپەلی زۆری لێ دروست دەکرا وەکو شاری (سەعەرد) کە پێی ناسراوبوو (١٣٩) ، هەروەها شاری (ئەرزەن) (١٤٠) ، جۆرێکی تایبەتیش سوودی لێبینراوە بەناوی (الاسبیژروی) (١٤١) ، لە رۆژئاوای هەرێمی چیاو (١٤٢) هەرێمی جەزیرە سوودی لێبینراوە وەکو نموونە لە شاری (ئامەد) بۆڕی ئاوی لێدروستکراوە (١٤٣) .

ماددەی قیر یەکێك بووە لەم ماددانەی کە بەرهەم هێنراوە ولەدوای دەستکاری کردن وچارەسەر کردنی لەکارگەکاندا بۆ پێداویستی بیناکاری دروستکراوە بەتایبەتی گەرماوەکان جگەلەدروستکردنی کەشتی (١٤٤) ، لەلایەن پیشەگەرانەوە لەکارگەکاندا بە چەند قۆناغێکەوە دروستی دەکەن لە سەرەتادا

قالبی ئاسنین ئامادە دەکەن و دەیخەنە ناوی و زۆری دەکوڵێنن تا دەتاوێتەوە پاشان لەسەر خۆڵی نەرم دایدەنێن و تێکەڵی دەکەن تاقایم دەبێت ودواتریش پارچە پارچەی دەکەن و ماوەیەك بەجێی دەهێڵن تا ڕەق دەبێتەوە ، بە ڕێژەیەکی زۆریش لە ناوچەکانی هەرێمی جەزیرە بەرهەم دەهات (١٤٥) .

٥- دروستکراوەکانی بۆن وبەهارات :

کوردستان بەوە جیا دەکرێتەوە کە بۆنی جۆراوجۆری دروستکردووە ،وا دیارە جۆراو جۆری لە بوونی ڕووەکی بۆنداردا یارمەتی پیشەکەی داوە، گوڵ بەکاردەهێنرا بۆدروستکردنی بۆنی دیاریکراوی وەك (ماو الورد) گوڵاو کە زۆر بەکاردەهێنرا بۆ خۆشبوونی بۆنی لەش و لابردنی بۆنی ئارەق ، زیاتریش ئافرەت بەکاری دەهێنا (١٤٦) ، شاری (نسێبین) ناوداربوو بە بەرهەم هێنانی گوڵاو (١٤٧)، ڕووەکی زەعفەران کە بۆندار بووە ئەویش بەرهەم هێنراوە بۆ زۆر پێداویستی لەوانە بۆدروستکردنی بۆن (١٤٨) ، هەروەها ڕووەکی نیلۆفەر کە جۆرە بۆنیکی لێدروست دەکرا (١٤٩) ،جگە لە گوڵە نێرگز بە هەمان شێوە بۆنی لێدروست دەکرا (١٥٠) .

لە بەهاراتە دروستکراوەکانیش زۆر هەبوون کە بۆ تام و چێژی خواردن بەکاریان دەهێنا زیاتر لە درەخت بەرهەم دەهێنرا (١٥١) ، هەروەها زەعفەران جگە لەوەی بۆ بۆن و پێداویستی تریش بەکارهاتووە ، بۆ بەهاراتیش بەکار هێنراوە کەوا دوای دەستکاری و چارەسەرکردنی بەچەندین قۆناغدا بۆ تام وچێژی خواردن بەکاردەهات و ناوبانگێکی زۆریشی پەیدا کردووە (١٥٢)، هەروەها لەشاری (نسێبین) جۆرێك لە بەهارات دروست دەکرا لە درەختێك بە ناوی کوازین (١٥٣) .

٦- دروستکراوەکانی پێست :

لە کوردستاندا لەم ماوەیەدا پیشەی دروستکردنی پێداویستی لەپێست

هەبوو تەنانەت بەشێکی لێ دەنێردرایە دەرەوە (١٥٤) ، یەکێك لەدروستکراوەکانی پێڵاو بوو وەك لەشاری (هەمەدان) (١٥٥) .

٧- دروستکراوە میکانیکیەکان :

لە دیارترین دروستکراوەکانی وڵات بوون ، دیارە ئەمەش پیشەگەریەك بووە پێویستی بە زانایانی داهێنەر هەیە کە پشتیان بەستووە بە زانستی تیۆری و پراکتیکی (١٥٦) ، هەروەکو دروستکردنی کاتژمێرێکی گەورە لە شاری (میافارقین) (١٥٧) ، کە بەپێی چەند رێسایەکی میکانیکی و حیسابی وورد کاری دەکرد لە مزگەوتی سەرەکی شارەکە قایم کرابوو (١٥٨) ، هەروەها دروستکردنی پەمپی ئاو ڕاکێشان لە ناوچەی دیاربەکر (١٥٩) ، هەروەها دروستکردنی ئامێری بەرزکردنەوەی ئاو لە ڕووبار و بیرەکان ، جگە لەکاتژمێری جۆراوجۆرو ئامێری خواردنەوە کە بە شێوەی ئاڵۆز لە کانزای جۆر بەجۆر دروست کراوە هەروەها ئامێری تریش (١٦٠) .

هەروەها دروستکردنی ئامێری ئەسترلاب کە زیاتر لە ماددەکانی ئاسن و مس دروست دەکرا بۆ مەبەستی پێوانەیی بەرزایی ئەستێرەکان و مانگ و ڕۆژ هەروەها چەند پێوانەیەکی تری ئەندازەیی ، شاری (حەڕان) بەهاران پێی ناسراوبوو (١٦١) ،وە لە شاری (سەعەرد) پیشەی دروستکردنی ئەم ئامێرە هەبوو (١٦٢) .

٨- پیشە گەریەکانی تر :

لە دروستکراوەکانی تر دروستکردنی پێداویستیەکانی دارە ، بەحوکمی ئەوەی درەختێکی زۆر لەکوردستاندا دەڕوا کەلوپەلی جۆراوجۆری لێدروست دەکرا بەتایبەتی لەشاری (نەهاوەند) ی ڕۆژئاوای هەرێمی چیاکان (١٦٣) ، هەروەها دروستکردنی سابون لە هەرێمی جەزیرە (١٦٤) ، وە پیشەسازی دروستکردنی کاغەز لەشاری (ئورفە) (١٦٥) ، هەروەها پیشەگەری دروستکردنی شوشەوات لە شاری (نسێبین) (١٦٦) .

پەراوێزەکان :

(١) كانار : مادة الجزيرة ،دائرة المعارف الاسلامية ، ج١٣ ، ص٤٣٦.

(٢) سهراب : عجائب الاقاليم السبعة الى نهاية العمارة ،ص١١٨.

(٣) المسالك والممالك ،ص١٤٩.

(٤) كي لسترنج : بلدان الخلافة الشرقية ،ص ص١٤٢-١٤٤.

(٥) ياقوت الحموي : معجم البلدان ، مج٢، ج٣،ص٥٧.

(٦) ياقوت الحموي : معجم البلدان ، مج٢، ج٤،ص٢٩٠" ابن عبد الحق :مراصد الاطلاع ، ج٢، ص٦٥٢.

(٧) ابن سعيد المغربي : الجغرافيا ، ص٣١٦.

(٨) جاسم الخلف : جغرافية العراق الطبيعية ، ص١٧٨.

(٩) ابن خرداذبة :المسالك والممالك، ص١٤٩.

(١٠) الاصطخري :مسالك الممالك ،ص١٨٩" ابن حوقل :صورة الارض ،ص٢٩٦.

(١١) بروانە: ابن حوقل: صورة الارض ،ص٢٩٧" كي لسترنج : بلدان الخلافة الشرقية،ص ص٢١٧-٢١٨.

(١٢) ابن حوقل:صورة الارض ،ص٢٠٢ .

(١٣) مێذووی میافارقین وئامەد،ل ٩٢.

(١٤) ابن حوقل: صورة الارض ،ص٢٠١ .

(١٥) Adil Tekin :Diayrbakir p.٢٠.

(١٦) حسن شميساني : مدينة ماردين ،ص٢٥.

(١٧) ابن شداد: الاعلاق الخطيرة ،ج٣،ق٢ ،ص٥٤٣ .

(١٨) نزهة القلوب ، ص١٢١ .

(١٩) بروانە: ابن حوقل:صورة الارض ،ص٢٠٢ " ابو الفداء : تقويم البلدان ، ص٣٨٣ .

(٢٠) المستوفي القزويني : نزهة القلوب ،ص١٢٦.

(٢١) الاصطخري :مسالك الممالك ، ص٧٦ .

(٢٢) صورة الارض ،ص٢٠٢ .

(٢٣) ياقوت الحموي : معجم البلدان ، مج٤، ج٨،ص٣٩٠.

(٢٤) المقدسي : احسن التقاسيم في معرفة الاقاليم، ص١٢٧ .

(٢٥) المستوفي القزويني : نزهة القلوب ،ص١٢٤.

(٢٦) ابن حوقل:صورة الارض ،ص١٩٩ .

(٢٧) ابن شداد الاعلاق الخطيرة ، ج٣،ق١ ، ص٨٦ .

(٢٨) ابن حوقل:صورة الارض ،ص٢٠٤ .

(٢٩) الاصطخري :الاقاليم ،ص٨٥ .

(٣٠) ابن حوقل:صورة الارض ،ص٣٠٨ " القلقشندي :صبح الاعشى ،ج٤،ص٣٧٠ .

(٣١) ابن حوقل:صورة الارض ،ص٣٠٦ .

(٣٢) صورة الارض ،ص٢٨٩ .

(٣٣) ابن حوقل:صورة الارض ،ص٢٩٠ .

(٣٤) ابن حوقل:صورة الارض ،ص١٩١ .

(٣٥) التنوخي نشوار المحاضرة ،ج٣ ، ص١٨١ .

(٣٦) التنوخي :الفرج بعد الشدة ،ج٣ ،ص٤٠ .

(٣٧) ابن حوقل:صورة الارض ،ص ص٢٠٢–٢٠٣ .

(٣٨) التنوخي: نشوار المحاضرة ،ج٨ ، ص١١٦ .

(٣٩) د.محسن محمد حسين :اربيل في العهد الاتابكي ،ص٢٤٠ .

(٤٠) ياقوت الحموي : معجم البلدان ، مج٦، ج٥،ص١٥٠ " عبد الرزاق الحسني : العراق قديما وحديثا ، ص٢٤٠ .

(٤١) اليسيف :مادة جزيرة ابن عمر ، دائرة المعارف الاسلامية ، ج١١، ص٤٤٦ .

(٤٢) ابن الفقيه :مختصر كتاب البلدان ، ص١٩٩ .

(٤٣) ابن حوقل:صورة الارض ،ص ص٢٠٠–٢٠١ .

(٤٤) ابن مهلهل : الرسالة الثانية ، ص٢٠ .

(٤٥) ابن حوقل:صورة الارض ،ص٢٩٨.

(٤٦) ياقوت الحموي : معجم البلدان ، مج١، ج٢،ص٢٨٤ .

(٤٧) د.زرار صديق توفيق : كردستان في القرن الثامن الهجري ، ص٣٠٧ .

(٤٨) البدري :نزهة الانام في محاسن الشام ، ص١٢٠ .

(٤٩) معجم البلدان ،مج١ ،ج١ ،ص١٦٤ .

(٥٠) القزويني :اثار البلاد واخبار العباد ،ص٣٥٧ .

(٥١) ابن حوقل:صورة الارض ،ص١٩٩.

(٥٢) ياقوت الحموي : معجم البلدان ، مج٣، ج٦،ص١٦٢ .

(٥٣) ابن سعيد المغربي : الجغرافيا ، ص١٥٦.

(٥٤) القزويني :اثار البلاد واخبار العباد ،ص٣٥٧ .

(٥٥) ياقوت الحموي : معجم البلدان ، مج٢، ج٣،ص١٧٣ .

(٥٦) ابن الفقيه :مختصر كتاب البلدان ، ص١٩٩ .

(٥٧) ابن حوقل:صورة الارض ،ص١٩٩.

(٥٨) ياقوت الحموي : معجم البلدان ، مج٣، ج٥،ص٧٨ .

(٥٩) ابن حوقل:صورة الارض ،ص٣١٥.

(٦٠) كي لسترنج : بلدان الخلافة الشرقية ،ص ١٢٨.

(٦١) ابن مهلهل : الرسالة الثانية ،ص٢٣·" ابن حوقل:صورة الارض ،ص٣١٤.

(٦٢) الدستنبوية :بريتية لة كالَةكى شةمامة لةووشةى ليَكدراوى كوردى هاتووة بةماناى بؤنى دةست .ادي شير : الالفاظ الفارسية المعربة ،ص٦٣ .

(٦٣) ابن حوقل:صورة الارض ،ص٣١٥.

(٦٤) ابن حوقل:صورة الارض ،ص١٩٩.

(٦٥) اليسيف :مادة جزيرة ابن عمر، ج١١،ص٤٤٤.

(٦٦) ابن حوقل:صورة الارض ،ص٢٨٩.

(٦٧) ابن خلكان :وفيات الاعيان ،مج٢،ص٢١٦

(٦٨) ابن حوقل:صورة الارض ،ص٢٠٣.

(٦٩) اليسيف :مادة جزيرة ابن عمر، ج١١،ص٤٤٤.

(٧٠) ياقوت الحموي : معجم البلدان ، مج٢، ج٤،ص٢٠٤ .

(٧١) المقدسي : احسن التقاسيم في معرفة الاقاليم، ص١٣١ .

(٧٢) معجم البلدان ،مج٢،ج٣ ،ص٢٠٤.

(٧٣) ياقوت الحموي : معجم البلدان ، مج١، ج٢،ص٣٩٣ .

(٧٤) السمعاني :الانساب ،ج١٠ ،ص١٣٠ .

(٧٥) ابن حوقل:صورة الارض ،ص١٩٩.

(٧٦) ابن حجر: لسان الميزان ،ج٢، ص٤٤٤ .

(٧٧) ابن مهلهل : الرسالة الثانية ،ص١٨ .

(٧٨) ابن حوقل:صورة الارض ،ص٢٨٩.

(٧٩) ابن حوقل:صورة الارض ،ص٢٠٢.

(٨٠) المقدسي : احسن التقاسيم في معرفة الاقاليم، ص١٣١ .

(٨١) ف .هايد :تاريخ التجارة ،ج٤ ،ص١٣٧" عمادالدين خليل :الامارات الارتقية ،ص٤٥٣ .

(٨٢) همداني :عجايب نامة ،ص٣٥١.

(٨٣) رحلة ابن جبير ،ص١٩٦.

(٨٤) ياقوت الحموي : معجم البلدان ، مج٤، ج٨،ص ص٤٨٢–٤٨٣ .

(٨٥) الحميري:الروض المعطار في خبر الاقطار ،ص٥٧٧.

(٨٦) الحميري:الروض المعطار في خبر الاقطار ،ص٥٦٧.

(٨٧) الجاحظ : التبصر بالتجارة ،ص٣٠ "الاصطخري :مسالك الممالك ،ص١٨٨.

(٨٨) الجاحظ : التبصر بالتجارة ،ص٣٠.

(٨٩) ادي شير:الالفاظ الفارسية المعربة ،ص١١٣.

(٩٠) الجاحظ : التبصر بالتجارة ،ص٣٠.

(٩١) رينهارت دوزي :المعجم المفصل باسماء الملابس،ص٢٣٥.

(٩٢) ابن حوقل:صورة الارض ،ص٢٠٠.

(٩٣) رحلة ماركو بولو ، ص٥٧ .

(٩٤) ف .هايد :تاريخ التجارة ،ج٤ ،ص٢١٥.

(٩٥) مؤلف مجهول :حدود العالم ،ص١٢٠.

(٩٦) القزويني : اثار البلاد ،ص٢٤٠.

(٩٧) ابن سعيد المغربي : بسط الارض ،ص٩٠" الجغرافيا ،ص١٥٧ .

(٩٨) ابن حوقل:صورة الارض ،ص٢٩٤.

(٩٩) المقدسي : احسن التقاسيم في معرفة الاقاليم، ص٢٩٦ .

(١٠٠) الثعالبي : ثمار القلوب ،ص٥٣٨ .

(١٠١) ياقوت الحموي : معجم البلدان ، مج٢، ج٣،ص ١٤٦ " د.محسن محمد حسين :اربيل في العهد الاتابكي ،ص٢٤٢.

(١٠٢) الجاحظ : التبصر بالتجارة ،ص٣٤" الثعالبي : ثمار القلوب ،ص٢٣٦.

(١٠٣) مؤلف مجهول :حدود العالم ،ص١٢١.

(١٠٤) الثعالبي : ثمار القلوب ،ص٥٣٨.

(١٠٥) بروانة : ياقوت الحموي : معجم البلدان ، مج٥، ج١٠،ص٢٩٣

(١٠٦) كي لسترنج : بلدان الخلافة الشرقية ،ص ٢٦٢.

(١٠٧) ابن رستة :الاعلاق النفيسة ،ص١٥٢.

(١٠٨) المقدسي : احسن التقاسيم في معرفة الاقاليم، ص١٢٧.

(١٠٩) ف .هايد :تاريخ التجارة ،ج٤ ،ص١٣٧.

(١١٠) ابن حوقل:صورة الارض ،ص٢٠٢" اليسيف :مادة جزيرة ابن عمر ،ج١١ ،ص٤٤٤.

(١١١) ابن حوقل:صورة الارض ،ص٢٨٩.

(١١٢) ابن حوقل:صورة الارض ،ص ص٢٠٢-٢٠٣.

(١١٣) المقدسي : احسن التقاسيم في معرفة الاقاليم، ص١٣١.

(١١٤) المقدسي : احسن التقاسيم في معرفة الاقاليم، ص٢٩٦.

(١١٥) المقدسي : احسن التقاسيم في معرفة الاقاليم، ص١٣١.

(١١٦) حكيم احمد مام بكر: الكورد وبلادهم عند البلدانيين والرحالة المسلمين ،ص٢٠١.

(١١٧) سوادي عبد محمد:الاحوال الاجتماعية والاقتصادية في بلاد الجزيرة ،ص٢٩٤.ئەم توێژەرە لە لاپەڕەی (٢٩٥) ی هەمان کتێب هەڵەیەکی کردووە کاتێك لەسەر زاری (اسامه بن منقذ) دەگێڕێتەوە کە جۆرە مەیەك لەشاری حەسنکێفەوە ناردەی موسڵ دەکرا ،بەڵام بەهیچ شێوەیەك ئەم زانیاریە لەکتێبی(الاعتبار) ی(اسامه بن منقذ) دانییە .

(١١٨) العمري :مسالك الابصار،ج١،ص٣١٠.

(١١٩) نوري العاني :العراق في العهد الجلائري ،ص٢٥٢.

(١٢٠) ياقوت الحموی لێی تێکچووە کاتێك لەکتێبەکەی خۆی (المشترك وضعا) دەڵێت (قرطبل) وەلە (معجم البلدان) دەڵێت (قطربل). المشترك ،ص٣٠٣" معجم البلدان ،مج٤ ،ج٧ ،ص٦٩ .

(١٢١) ياقوت الحموي : المشترك وضعا ،٣٠٣ .

(١٢٢) زەعفەران: لەڕووی شێوە بەپیاز دەچێت ودەستکاری دەکرێت تاسوود لەئاوەکەی وەردەگیرێت کەوەکو شیر دەردەچێت ودەشێت ووشك بکرێتەوە وەکو ئارد هەڵبگیرێت

،بۆچارەسەری چاوو بەهێزی دڵ ولەشزاغی وخەو باشە .القزويني: عجائب المخلوقات ،ص٢١٦.

(١٢٣) ف .هايد :تاريخ التجارة ،ج٤ ،ص١٧٧–١٧٨.

(١٢٤) الصابي :الوزراء، ص٣٤٥ " .Minorsky :Nihawand .p٩١٢

(١٢٥) المقدسي : احسن التقاسيم في معرفة الاقاليم، ص٢٩٦.

(١٢٦) القزويني : اثار البلاد ،ص٢٢٦.

(١٢٧) البدري :نزهة الانام في محاسن الشام ، ص١٦٦ .

(١٢٨) خواردنەوەی دینـاری : ناوەکـەی دەگەڕێتـەوە بۆکەسـێك بـەناوی (ابـن دینـار) سـاڵی مردنـی٤٥٦ك/١٠٦٣ز کـە لـەمیافارقین لەسـەردەمی نەسـرولدەولەی مـەروانی لەبیمارسـتانی شارەکە کاری کردووە. ابن ابي اصيبعة :عيون الانباءفي طبقات الاطباء ،ص٣٢٩.

(١٢٩) ابن ابي اصيبعة :عيون الانباءفي طبقات الاطباء ،ص٣٢٩.

(١٣٠) ابن الاكفاني :نخب الذخائر ،ص٦٤ .

(١٣١) سعيد الديوه جي :الموصل في العهد الاتابكي ،ص٥١ .

(١٣٢) الاصـــطخري :مـــسالك الممالـــك ، ص٢٠٣ " يـــاقوت الحمـــوي : معجـــم البلـــدان ، مج٣،ج٥،ص١٧١.

(١٣٣) الانطاكي :تذكرة داود الانطاكي ،ص١٢٠ .

(١٣٤) ابن الوردي :خريدة العجائب ، ص٤٣ " نوري العاني :العراق في العهد الجلائري ،ص٢٥٩.

(١٣٥) المقدسي : احسن التقاسيم في معرفة الاقاليم، ص١٣١.

(١٣٦) ابن حوقل:صورة الارض ،ص ص١٩٤، ٢٠١.

(١٣٧) ابن حوقل:صورة الارض ، ص٢٠٠.

(١٣٨) سبط ابن الجوزي : مراة الزمان ،ج٨،ق١ ،ص٢٤٩.

(١٣٩) القزويني : اثار البلاد ،ص٣٥٧.

(١٤٠) ابن بطوطة :رحلة ابن بطوطة ،ص٢٩٨ .

(١٤١) الاسبیذروی :بە مانای مسی سثی دێت .البيروني :الجماهر في معرفة الجواهر ،ص٢٩٦.

(١٤٢) المقدسي : احسن التقاسيم في معرفة الاقاليم، ص٢٩٦.

(١٤٣) ناصر خسرو :سفرنامة ، ص٩ .

(١٤٤) نوري العاني :العراق في العهد الجلائري،ص٢٥٨.

(١٤٥) سوادي عبد محمد:الاحوال الاجتماعية والاقتصادية،ص٢٨٩ .

(١٤٦) القزويني :عجائب المخلوقات ، ص٢٠٥.

(١٤٧) ابن بطوطة :رحلة ابن بطوطة ،ص٢٣٧ .

(١٤٨) شاكر مصطفى : المدن في الاسلام ،ج٢،ص٤٩٥.

(١٤٩) ابن سعيد المغربي : بسط الارض ،ص٨٩.

(١٥٠) سوادي عبد محمد:الاحوال الاجتماعية والاقتصادية،ص٢٩٧ .

(١٥١) ياقوت الحموي : معجم البلدان ، مج٢، ج٤،ص٢٧٣ .

(١٥٢) ف .هايد :تاريخ التجارة ،ج٤ ،ص١٧٨.

(١٥٣) بروانه : المقدسي : احسن التقاسيم في معرفة الاقاليم، ص١٣١.

(١٥٤) عبد الرقيب يوسف :الدولة الدوستكية ،ج٢ ،ص٢٢٦.

(١٥٥) المقدسي : احسن التقاسيم في معرفة الاقاليم، ص٢٩٦.

(١٥٦) Adil Tekin :Diayrbakir p.٢٥.

(١٥٧) Minorsky:Mayafarkin ,p١٦٠.

(١٥٨) فارقی :مێذووی میافارقین وئامەد ،ل٧٩.

(١٥٩) فارقی :مێذووی میافارقین وئامەد ،ل٧٧.

(١٦٠) حاجي خليفة:كشف الظنون ،ج٢،ص١٣٩٥.

(١٦١) عبد العزيز الدوري :تاريخ العراق الاقتصادي ،ص١١١.

(١٦٢) ابن حجر :الدرر الكامنة ،ج٢ ،ص٣٨ .

(١٦٣) Minorsky :Nihawand ,p٩١٢.

(١٦٤) المقدسي : احسن التقاسيم في معرفة الاقاليم، ص١٣١.

(١٦٥) البكري :معجم ما استعجم ،ج٢،ص٦٧٨.

(١٦٦) مؤلف مجهول :حدود العالم ،ص١١٨ .

لێکۆلینەوەیەك دەربارەی:

پێگەی کورد لە دەوڵەتی ساسانی

کۆچەر حسن حسین

پێشەکی

واچاکە لەسەرەتادا ئەوە بزانین کە دەوڵەتی ساسانی دەوڵەتێکی ئێرانی بوە بەبەژداری هەردوو رەگەزی کوردو فارسەوە, چونکە ئەم دەوڵەتەو باقی دەوڵەتانی ئەوسەردەمە لەسەر بنەمای نەتەوە(بەمانای کورد, یان فارس , یان عەرەب) دروست نەبوونە بەڵکو لەسەر بنەمای ئایین یاخود چینایەتی دروست بونە هەر وەکو ووتەکەی محمد ئەمین زەکی بەگ لە پێشەکی ((خولاصەدا)) دەیخاتە روو کە دەڵێت: تاوەکو کەسی بەرامبەرم نەیووت تورکم منیش هەستم بەکوردی خۆم نەکردبوو, بەڵکو لەوکاتەوە ووتم مادام ئەو تورك بێت دەبێت منیش شتێك بم ئینجا ئەو ووتەی محمد ئەمین زەکی لەسەدەی بیست کراوە جا چ جای سەدەکانی (٣,٤,٥,....هتد) وەدەوڵەتی ساسانی دەوڵەتێکی ئاینی زەردەشت بووە بەجیاوازی نەتەوەکانەوە واتە ئەوەی ئاینی زەردەشتی بێت پلەو پایەی دراوەتێ و ئازار نەدراوە جا چ کورد بوبێ یان فارس وەلەهەمان کاتدا ئەگەر ئاینی جیابوایە کەمەسیحی یان مەزدەکی بوایە ئازار دەدرا جاچ کوردبا یان فارس.وەجگەلەوەش دەوڵەتێك بووە پەیرەوی چینایەتی کردوە.ئینجائەم کەسە ئەگەر لەچینی بەرزبایە لە کورد یان فارس ئەوارێزی لێ گیراوە وەبەپێچەوانەوە گەر لەچینەکانی خوارەوە بووایە لەوانەیە ئازار بدرایە بەکوردو فارسەوە لەبیرشمان نەچێت کە ئەم

دەوڵەتەلەحەوت بنەماڵەی خانەدان پێك هاتبوو جاکێ لەم بازنەدابووایە ئەوا دەسەڵاتی هەبوو بەپێچەوانەوە لەوانەیە بێ دەسەڵات بوایە.وەدەوڵەتی ساسانی دەوڵەتێکی مەرکەزی بووە جا دەوڵەتی مەرکەزیش وادەخوازێت کەدەسەڵاتی هرێمەکان کەم بکاتەوە ئەمەش زۆرجار بۆتەهۆی روودانی جەنگ لەگەڵ هەرێمەکان جا چ کوردبێ یاخود فارس بێ چونکە رەچاوی ئەوەکراوە کەکێ گوێرایەڵە کێ گوێرایەڵ نیە بە بێ سەیرکردنی نەتەوە

پەیوەندی کۆمەلآیەتی کوردو فارس وەرۆڵی کورد لەدامەزراندنی دەوڵەتی ساسانیدا

فارس و کورد هەردوکیان لەیەك رەگەزن کەئەویش ئاریەو ئاینیشیان کە زەردەشتیبووە یەك ئاین بووە وەهەروەها لەرووی پەیوەندی ژن و ژنخوازی دا تێکەڵ بوونە (١) وەکوردو فارس زۆر تێکەڵ بوونە لەرووی کۆمەلآیەتی و زمانیشیان دەکرێ بڵێین وەکو لەهجەوابووە(٢) بەلگە بۆ بوونی ئەوتێکەلآوییە پەیوەندیە ووتەکەی مینۆرسکی کە دەڵێ: یەکێك لەهۆکارەکانی بلآوبونەوەوتێکەڵ بوونی کوردو فارس ئەوەیە کەخزم بوونە وە ئەگەر برا نەبن ئەوا بەلایەنی کەم ئامۆزا بونە (٣) بەمە دەزانین کورد پەیوەندیەکی توندو تۆڵی هەبووە لەگەڵ ساسانیەکان وەهەرچەندە هەندێ بۆچوون هەیە کەپێ ی وایە بنەماڵەی ساسانی لەبنەچدا کوردن بەلآم ئەمە پێویستی بە بەلگەهەیە, لەکاتێکدا ئەردەوانی پێنجەم پاشای ئەشکانی نامە بۆ ئەردەشێر دەنوسێ و دەڵێت// ئەی کوردی لەنێو خێوەتی کوردان ژیاوی چۆن رێگەی تاجنان لەسەرت بەخۆت داوە (٤) هەندێك پێیان وایە کورد لێرەدا بەمانای کورد دێت بەلآم هەندێکی تر دەڵێن بەمانای رەشماڵی نشین دێن. هەرچۆنێك بێت ساسانیەکان لە رووی جوگرافیاوە لەکوردستان سەریان هەڵداوە و دەستیان بە بووژانەوە کردووە(٥) ساسان باپیرەی ئەردەشێر کە لەپەرستگای ئاناهید(ئاناهیتا) بوو پیاوێکی رۆمانی

زەردەشتی بووە لەشاری ئیستەخردا ساسان باپیرەی ئەردەشێر پەیوەندی ژنخوازی لەگەڵ بنەماڵەی بازریخان بەست کەحاکمی هەرێمی فارس بوون وە مەسعودی لەریزی خێڵە کوردیەکان ناوی دێنی(٦) وەکورد لە ناوچەی فارسەکاندا هەبووە.کەبە(زەم)ی کورد ناویان دێت :(٧) ئیستەخری ئەڵێ زمومی کوردان پێنجن لە فارس

١- زم جیلیوە ناسراوە بە زم الزینجان

٢- زم اللوالجان دەکەوێتە ئەردەشێر خورە

٣- زم الدیوان لەناوچەی شاپوور وەسەرۆکیان ناوی(ئازادکوریشهان) لەکوردان یاقوت حەمەوی بە السوران ناوی دێنیٚ

٤- زم شهریار کەدەناسریٚ بە زم البازنجان سرۆکیان ناوی (شهریار) بووە لەکوردان

٥- زم کاریان (٨)

بەهەمان شێوەش خەڵکی فارس و هەندیٚ لە پاشاکانیان لەناوچە کوردیەکان (چیاکان) دەژیان لەوانە (حلوان) (٩)

وەکۆشکیان لیٚ دروست کردیە لەبەر چەند هۆیەك لەوانە رێگای سەرەکی بازرگانی بووە, وە ئاوو هەوای خۆش بووە خاکەکەشی بە پیت بووە .

نموونەی پاشاکان شاپووری دووەم کەدەسەلآتی بەسەر نەسیبیەن داگرت ١٢ هەزار لەخەڵکی فارس بۆئەو ناوچە کوردی کۆچ پیٚ کرد و گواستەوە کەواتە تێکەڵی لەنێوان کوردوفارس هەبووە, وەساسانیەکانیش لەناو کوردەکانی هەرێمی فارس گەشەیان کردووە و دەرکەوتن (١٠)

رۆڵی كور لە لایەنی ئیداری

لەسەردەمی ئەشكانیەكان جۆرێك لە لامەركەزی هەبوو لەحوكم هەرێمەكانیش جۆرێك لەسەربەخۆیی خۆیان هەبوو بەلأم لەسەردەمی دامەزراندنی دەوڵەتی ساسانیدا / ئەردەشێری بابەكان / هەموو هەرێمەكانی خستە ژێر دەسەلآتی راستەوخۆی خۆیی و سیاسەتێكی مەركەزی گرتەبەر لە حكومدا (١١)وەدەوڵەتی مەركەزی وا دەخوازێت كە كێ لەناو بازنەی دەسەلآتدابێت رۆڵی دەبێت لەدەرچوونی بریارەكان , دەسەلآتی ساسانی خۆی لەحەوت بنەماڵەی بەناو بانگ دەبینیەوە كەیەكێك لەو حەوت بنەماڵەیە بەناوی /كارێن/ كوردبوونە كەئیستەخری لەچوارچێوەی / زم /ی كوردی داپناوە (١٢) وەهەروەهاوولآتی كوردان بەدرێژایی مێژوو وە لەسەردەمی ساسانیەكانیش دابەش ببو بۆچەندین هەرێم لەژێر ناوی جیاجیاو بەسنووری ناجێگیر بەهۆی ئەوململانێیە دوورو درێژانەی كەلەنێوان زلهێزەكان (١٣) رووی دەدا لەسەر خاكی كوردستان بەهۆی هەڵكەوتی جوگرافی, وە بەشێوەیەكی گشتی بەشی زۆری وولآتی كوردان لەژێر دەسەلآتی ئیمپراتۆری ساسانی بوو وەكو هەرێمەكانی

١- هەرێمی میدیا كەپێك هاتووە لەشارەكانی

أ-ئەكبەتان(هەمەدان) ب - نەهاوەند ج - قصری شیرین

٢- هەرێمی ئازاربایجان (میدیای ئاترۆ پاتین) شارەكانی

أ-ئەردەبیل ب- گنزك ج - شاپور خواست د - سی سەر

٣- هەرێمی جەزیرە (میزو پۆ تامیا) شارەكانی

أ- ئامەد ب - رەها ج - دارا د - سبخار

١- هەرێمی حەدیاب شارەكانی

أ - ئەربل

٥ – هەرێمی کوردۆك شارەکانی

أ ئەرزنان

وە لەو هەرێمانەشدا کورد هەبوونە

١- هەرێمی ئەرمینیا

٢- هەرێمی ئەحواز (خوزستان)

٣- هەرێمی فارس (١٤-١٥)

وە ئەوناوچانەی لەلایان حاکمێك بەرێوەدەبردران و بەسترا بوونەوە بەمەرکەز ئەوەش بۆئاسانی کۆنترۆل

کردنی ئەو ناوچانە وەهەروەها کورد لەناو کۆشك و لەپاشاش نزیك بووە گەلێك کاری گرنگی پێ سپێردراوە وە چەندین ناوی کوردی لە دەرباری کیسرا پرویز بەدەر دەکەوێت وەکو یەزدین کەلەناوچەی (کەرخ بیت سلوخ) بووەپایەکی بەرزی لەلای پاشا هەبووە(١٦) وە هەروەها کەسێکی تر بۆ نموونە : جبرائیلی سفاری کە پزیشکی پاشا بووە . لە وەوە بۆمان دەردەکەوێت کە کورد خاوەنی پێگەیەکی بەرزو دیار بووە لە دەرباری دەسەلاتی ساسانی بەدرێژایی ماوەی حوکمرانی ساسانی یەکان(١٧)

رۆلی کورد لەلایەنی سیاسی لەلایەنی سیاسی کورد رۆلی هەبووە و لەخێزانی دەسەلات و لەناو بازنەی دەسەلات بووە وەکو خەلکانی تر نەبووە(١٨) بەلگەلەسەردەمی پیرۆز دووکەس دەسەلات دار بوون یەکیان(زەرمێهر) یان (سۆخرا) کەبنەمالەی گەورەی کارێن (١٩) بوو کەبەبنەچە شیرازی و حوکمرانی سەکێستان بوو وە خاوەنی نازناوی هەزارەفت بوو ئەوەی تر شاپوور خەلکی رەی بوو بەسوپایەکی قوشەنێکی زۆر و زەوەندەوە لە (ئێبری) و ئەرمەنستان سەرقالی شەربوون ئەم دووانە کە مەرگی پیرۆزیان پێگەیشت خێرا گەرانەوە (تیسفون) هەتا برشت و دەسەلاتی خۆیان لەهەلبژاردنی پادشای نوێ دابخەنە گەر

(وەلاش) برای پیرۆز هەڵبژێردرا و لەدەورانی حوکمرانێتی ئەم پادشایەدا فەرمانرەوای راستەقینەی ئێران زەر مهێر بوو (٢٠) وەجگەلەوەی لەرووی ناوچە لەیەکتر نزیك بوونە و زۆربەی کوردان ئاینیان زەردەشتی بوو کە ئاینی ساسانیەکان هەر زەردەشتی بوو وە ئاین و دەسەلآت پەیوەندیەکی پتەویان بەیەکەوە هەبووە.

بەلآم ئەم نزیکیە ناوچەکانی کوردستانی لە کوشتن و برین و سوتاندنی زەوی زار و کۆچ پێکردن و چەوسانەوە رزگار نەکردووە بەلگە و نموونەی زۆر هەن کەچۆن سوپای ساسانی کاری کۆچ پێکردن و چەوسانەوەی لەناوچە کوردیەکان بەرامبەر بە کوردەکان ئەنجامداوە (٢١) جا چ لەبەر هۆی ئاینی بێت (٢٢)

یان بۆ زیاتر سەپاندنی مەرکەزیەت بێت. هەروەها یەکێکی تر لەهۆکارەکانی چەوسانەوەی کورد و دابەش بوونی بۆ دوو پارچە دەگەرێتەوە بۆ هۆکاری جوگراف کە کەوتۆتە نێوان دوو زل هێزی گەورە جگە لەوەی ئەودەسەلآتە خۆجێیانەی کە لەو ناوچە دروست دەبوون و وەلائیان و بۆ لایەن و هێزی جیا جیا هەبوو کەهەندێکیان وەلائیان بۆ ساسانی و هەندێکی تریان بۆ بیزەنتیەکان وەلائیان هەبوو .

وەیەکەم رووبەروو بونەوەی ساسانیەکانیش لەگەلّ هەرێمە کوردیەکان لەسەردەمی ئەردەشێری یەکەم بوو کەبەسەرکردایەتی لەشکرێکەوە رووی کردە کوردە میدیەکان لەناوچەی میدیا بۆئەوەی ئەوکەمە ئازادیەی هەیانبوو لێیانی بسەنێ , ئەگەر چی ئەردەشێر لەرو بەروبونەوەی یەکەم, رووبەروی بەرگریەکی توند بۆوە زەرەرو زیانێکی زۆری پێگەیشت بەلآم ئەمە وای لێنەکرد پاشگەز ببێتەوە لەهەولّی فراوانخوازی بۆدەست بەسەر داگرتنی ئەم هەرێمانە بۆیە جارێکی تر هێرشی کردەوە سەر میدیەکان و توانی بەسەریاندا زالّبێت و ژمارەیەکی زۆریان لێ بکوژێ و بگرێ کە لەنێوان دیلەکاند (کوردان شاە) بوو کەپادشای میدیەکان

بوو وەمەلیکی پاشای ساسانی هەستا بەکوشتنی زۆربەی خزم و کەس و کاری پاشای میدی و کۆچ پێکردنی ئەوانی تر لە دیلەکان بۆ هەرێمی فارس (٢٣)
وەهەرێمەکانی دەوڵەتی ساسانی مردنی ئەردەشێر و هاتنی شاپوری یەکەمیان بە هەلزانی و بۆئەوەی جارێکی تر سەربەخۆی خۆیان بەدەست بێنەوە بەلآم شاپوری یەکەم هەر لەساڵی یەکەمەوە هێرشی کردە سەر میدیەکان لەناوچەی چیاکان وەبەسەریان زاڵ بوو (٢٤) بەو شێوەیە هەموو وولآتی کوردان کەوتە ژێر دەسەلآتی دەوڵەتی ساسانی. بۆنموونە شارەکانی (ئەرمەنستان و حەران)

رۆڵی کورد لە لایەنی سەربازی

هەروەك دەزانین دەوڵەتی ساسانی هەرلەسەرەتایی بونیەوە تانەمانی, لەشەری دوور و درێژی بێپسانەوەدا بوو لەگەڵ ئیمپراتۆریەتی رۆم و دواتر رۆمی بیزەنتی , وەهەرەوها زۆربەی شۆرشەکان لە کوردستان قەومان (٢٥)
, چونکە سنوری نێوان هەردوو لابوو , وەکورد لەو بەینەدا نەهامەتی زۆری دیتووە لە تالآنی و ماڵ وێرانی وە لەهەمان کاتدا بەژداری لەشەرەکان کردووە لەوانە هۆزەکانی چیانشینی قەفقاز و خواروی دەریایی خەزەر وەك گیل و کاردۆستی و ڤۆرت و ئالبانی و دەیلەمی بوون (٢٦) کەهەندێ جار بەئاشتی و هەندێ جار بەزۆرەملێ راپێچ کراون بۆبونە سەرباز و لاوەکانی لەو شەرانەدا بوونە قوربانی هەروەك و هورموزان لەرووبونەوەی موسڵمانەکاندا هەندێ جار پشتی بەکورد دەبەست (٢٧) وەلەگەڵ ئەوەشداپلەی سەربازی بەرزی هەبووە هەروەکو لە کاتی دەسەلآتی پیروز پاشای ساسانی دوو کەس خاوەن دەسەلآت بوو یەکیان (سۆخرا) یان(زەرمێهر) لە بنەماڵەی گەورەی کارێن (٢٨) کەبنەچە شیرازی وحوکمرانی هەرێمی سەکێستان وخاوەنی نازناوی (هەزارەفت) بوون , ئەوەی دیکە شاپوور خەڵکی رەی و لە بنەماڵەی ناویە دەوری (مێهران) بوو لازارپ دەگێرێتەوە کە ئەم دوو سەرکردەیە بەسوپا و قۆشەنێکی زۆر و زەوەندەوە لە (

ئیبیتری) و ئەرمەنستان سەرقاڵی شەربوون ۲۹ ئەمە بۆمان دەسەلمێنی کەکورد بەژداری شەری کردوە کەهەندێ جار بەپلەی سەربازی بەرز بەژداری کردیە, وەبەڵگەیەکی تر لەکاتی هاتنی سوپای ئیسلام ئەمەیان بۆ روون دەبێتەوە , هەروەکو خاوەنی کتابی (الصغیر) دەڵێ پاش جەنگی قادسیە لەنێوان فارسەکان کەس نەما رووبەرووی عەرەبەکان بێتەوە جگە لەیزد گوردی سێ یەم و یەکێ لەسەرکردەکانی ئویش هورمزی مادی (۳۰) و أبن الأثیر پێ ی وایە کەئەو هورمزانە یەکێکە لەکەسایەتیەکەی (۷) بنەماڵە خانەدانەکانی سەردەمی ساسانی(۳۱)

بەمەش بۆمان روون دەبێتەوە کە کورد لەرووی سەربازی رۆڵی هەبووە(۳۲) و بەژداری شەرەکانی کردووەئەمەش لەبەر ئازایی و لێهاتووی .وە پاشاکانی ساسانی چەند ئاگردانێکی گەرۆکیان لەخێوە تێکدا دامەزراند , چونکە فەرمانرەوا یان هەرگیز بەبێ موغان (۳۳)وە بێ بوونی ئاگر , دەستیان بەشەر نەدەکرد (۳٤)

رۆڵی کورد لەلایەنی ئاینی

ساسان باپیرە گەورەی ئەردەشێر خزمەتی پەرستگای ئاناهید (ئاناهیتا) ی دەکرد لە شاری ئیستەخردا (۳۵) وە دوڵەتی ساسانی کەلەساڵی ۲۲٤ ز دامەزرا دینی زەردەشت کردە دینی رەسمی و هەڵسا بەکۆکردنەوەی دەقەکانی ئاوێستا(۳٦) ساسانیەکان هەر لەسەرەتاوە لەگەڵ رێبەرانی ئاینی زەردەشتی یەکتریان گرت و ئەم پەیوەندیە دۆستانەی نێوان دیف و دەوڵەت تاوەکو کۆتایی چاخی دەسەلاتی ساسانی هەر پتەو مایەوە (۳۷) چینی رێبەرانی ئاینی بریتی بوون لە دادوەران : زانایانی ئاینی / نزمترین و زۆرترین پلەی ئەم زانایانە لەبەرەی موغان بوو , پاش موغان موبەدان و هیر بەدان و ئاین دارانی تر هاتوون کەهەر کام خاوەنی کار و ئەرکێکی تایبەت بوون یەکێکی تر لە لق و پۆپەکانی چینی رێبەرانی ئاینی (دەستوران) و (مامۆستایان) بوون بەم تاقمەی ئاخریان گوتوە موغان

ئەندەرز بود (٣٨) وە دەبێت ئەوە بزانین کە لەراستی دا موغان تیرە و توێژێکی نەتەوەی ماد بوون (٣٩) , کەپلەی رێبەرایەتی ئاینی تایبەت دراوە بەوان , ئەو کاتەی کە ئاینی زەردەشتی باڵی بەسەر ناوچەکانی رۆژ ئاوا و باشوری ئێران واتە (هەرێمی مادو پارس) کێشا , موغەکان بوونە پێشەوایانی ئەم دینە , لەکتێبی ئاڤێستادا چینی چینی پیاوانی ئاینی هەر بەو ناوە کۆنەیانەوە دێنە بەرچاو واتە (ئاسرەوان) بەلاّم لەچاخی ئەشکانی و ساسانی دا پتر بەم توێژەیان ووتووە موغان لەم رۆژگارەشدا پیاوانی ئەم تیرە خۆیان بەیەك رەگ و ریشە دەزانی و خەڵکیش بەچاوی چینێکی تایبەت لێی دەروانین و بەتیرەیەکەیان دەناسین کە ئەرکیان پەرستنی خوداکان و بەرێوەبردنی کارو باری ئایینی بووە (٤٠)

وەهۆکاری دەسەلاّتی رێبەرانی ئاینی تەنیا نەدەگەراوە سەرمارەبرین ورۆژی لە دایك بوونی مندالاّن ولەم نەریتانە ,بەڵکو هۆی هەرەگەورەی برست وبرشتیان هەبوونی ئەو ملك وماشە زۆرانە بوو کە کەلەرێنی کەفارەتی دینی وخێزان ودەویەکەوەدەیانخستە سەر یەك ولەم کارەدا تەواو سەربەخۆ بوون ودەکرێ بلێین دەوڵەتێکیان لەناو دەوڵەت پێکیهێنابوو (٤١) ئەم چینە (پیاوانی ئاینی)دەسەلاّتیان زۆر بووە وەزۆرجار بە هۆی فراوانی دەسەلاّتی پیاوانی روحانیەت پاشانەی توانیوە جێگر بۆ خۆی دیاری بکات بۆ نموونەلە نێوان شاپووری یەکەم وشاپووری دووەم (٨) کەس بونەتەشاو ئەو دۆخە حاڵەتی تەقینەوەی لێ پەیدابووکاتێکیش ئازەر نەرسی لە ساڵی ٣١٠ ز ی چووەسەرتەختی پاشایەتی وە لەبەر ئەوەی بایەخی پێویستی بەروحانیەت نەدا ,نەی توانی درێژە بە پاشایەتیخۆی بدات ,برایەکیان کوێر کرد وئەوی تریان خستە بەندیخانە بۆ ئەوەی نیگەرانی نەمێنی ,شاپوری دووەم کەلەزگی دایکی بوو هێشتانەهاتبووە سەردونیا بۆ پاشایەتیان دیاری کردەوە لەم هەموو ماوەیەدا تا شاپوری دووەم گەیشتە تەمەنی (٢٠) ساڵی دەسەلاّت بەدەست موغەکان ودەوڵەمەندەکانی سەربە

ئەوان بوو (٤٢) هەروەها یەزدگردی کوڕی شاپوری سێیەم لە بەرواری ٣٩٩ ز بوو بە پاشا ونیشتە سەر تەختی پاشاییەوە لە چیرۆکە کانی ئێراندا بە ناوی یەزدگردی تاوانبار (گوناهکار) ناوی ئەبەن ,چونکە دەیویست دەسەلاتی موغەکان وپیاوانی ئاینی کەم بکاتەوە (٤٣) جگە لەمانەش هەلبژاردنی پادشاش لە قۆناغی دوایی دا بۆدەنگی گەورەی مووبەدان دەگەڕاە کەئەرکی پرشانازی تاج لەسەر نانیشی بە ئەستۆوە بوو , خودی ئەم بابەتە بە ڕادی پێویست پلە وپایەی ڕێبەرانی ئاینی زەردەشتی لەو سەردەمەدا روون دەکاتەوە(٤٤) وە دەستێوەرانی کاروباری ناوخۆو بگرە سیاسەتی دەرەوە وکاروباری ئابووری ودادوەری وسەربازی لە سنووری دەسەلاتی ئەوان دابوو لە سەردەمی ساسانیەکاندا (٤٥) ((واتا لە دەست موغان بووە))

رۆلی پیاوانی ئاینی

١- رۆلیان هەبووە لە ململانێی نێوان ئیمپراتۆریەتی ساسانی و بێزەنتی کەهەمیشە رۆلی هاندان و تیژ کردنەوەی پاشاکانی ساسانیەکانیان بینیوە لەدژی بیزەنتیە نەصرانیەکان(٤٦)

٢ – وەرۆلیان هەبووە لەهاندانی پاشا ساسانیەکان بۆچەوساندنەوە و دەربەدەر کردنی مەسیحیەکانی ژێر دەسەلاتی خۆیان و ئەوانەی لەئەنجامی هێرشەکانیان دەکەوتنە ژێر دەستیان ئەم ناوچانەش ئەوناوچە کوردیانە بوون کەلەسەر ئاینی مەسیحی بوون (٤٧)

٣ – وەرۆلیان هەبووە لەدژایەتی کردنی هەرکەسێك لەبنەمالەی ساسانیەکان نەبوبێ و هەولی دابێت دەسەلات بگرێتە دەست بەناوی ئەوەی پاشایەتی لەلایەن خواوە بۆ بنەمالەی ساسانیەکان دیاری کراوە بۆیە هەرکەسێك دژایەتی یان داوای ئەومافە بکات ئەوا لەدژی خوا وەستا وەنموونەش بەهرامی چوبین

٤ — وە رووبەروو بونەوەی سەر هەڵدانی هەموو جۆرە ئاین و مەزهەبێکی نویٚ بونەوە وەك مانەویەت یان مەزدەکیەت کە چۆن پاشاکانیان لیٚ هانداون تا لەناویان بەرن (٤٨)

(١) بۆنموونە ژن هێنانی ساسان باپیرەی ئەردەشێر لەبنەماڵەی بازرنجان کەحاکمی هەرێمی فارس بوون بروانە
ماستەرنامەی بۆتان تۆفیق , صراع الساسانی البیزنطي ل ٢٣
(٢) چونکە لەرووی ناوچە لەیەك نزیك بوونە ئەگەربێت لەئێستادا کوردی سۆانی و بادینی کەزمانیان یەکە لەرووی لەهجە لەیەك جیان و بۆماوەی ١٠٠ ساڵ پەیوەندیان نەمێنی زمانیان دەبێتە زمانێکی سەربەخۆ وەئێستاش
زمانی فارسی و کوردی لەیەك نزیکن
(٣)بوتان توفیق, الصراع الساساني البیزنطي , ل٤٥
(٤) أبن الأثیر , الکامل فی التاریخ , و زاهیر محمد رشید , چ. ١ . چوارچرا , سلێمانی , ٢٠٠٨ , بەرگی ١ , ل ٤١٦
(٥) قاسم هاشمی نژاد , کارنامەی ئەردەشێری بابەکان ازڤن بهلوی , چاپ و پەخشی سەردەم (سلیمانی , ٢٠٠٠) ل ٣
(٦) قاسم هاشمی نژاد هـ.س ل ٢٣_٢٤
(٧) لەهەندیٚ کتێبی بە(زم) ناوی هاتووە بروانە کلسومە جمیل , کردستان فی العهد الساسانی , چاپی یەکەم , چاپخانەی وەزارەتی تربیە , أربیل ل ١١٤– ١١٥
(٨) الدینوری : الاخبار الطوال , القاهرة ,١٩٦٠ , ل ١٠١
(٩) ئەگەر ئەردەشێر کوردیش نەبیٚ بەلاٚم لەناو کوردان هەرێمی فارس ژیاوەو گەورە بووە
(١٠)ماستەر نامە , بوتان توفیق ,الصراع الساسانی البیزنطي , ل١٠

(١١) كلثومه جميل , كردستان في عهد الساسانين ,چاپی یەکەم , وزارة تربية , اربيل ,٢٠٠٧ , ل ١١٤–١١٥

(١٢) بەتایبەتی ساسانی و بیزەنتی

(١٣) بوتان توفيق , الصراع الساساني البيزنطي وأثره على بلاد كرد ,٢٠٠٢–٢٠٠٣ ل ٢٩–٤٣

(١٤) هەمان سەرچاوە , ل ٣٠–٣١

(١٥) بەلاّم لەگەڵ ئەوەشدا کورد بێبەش نەبووە لەچەوساندنەوە و دەربەدەر کردن . هۆکارەکەشی بۆ ئەوە دەگەرێتەوە کەبەچاوی کورد و فارس سەیری چینی ژێردەستە نەکراوە بەڵکو بەجیاوازی ئاین و چینایەتی سەیریان کراوە

(١٦) بروانە ماستەرنامەی بوتان توفيق , صراع الساساني البيزنطي , ل ٢٧ , ل ٤٢

(١٧) مەبەست لێی وەکو عەرەب و ئەرمەن دەسەلاّتی کەم نەبووە .

(١٨) بنەماڵەیەکی مادی کورد بوونە

(١٩) ئێرانی سەردەمی ساسانیەکان , چاپخانەی شڤان , سلێمانی , ٢٠٠٦ , ل٣٦٦

(٢٠) قاسم هاشم نژاد : کارنامەی ئەردەشێری بابەکان أزمتن بهلوی (سلێمانی ,٢٠٠٠) , ل٤٧

(٢١) چونکە هەندێ لەکوردان مەسیحی یان یەهودی بوونە .

(٢٢) قاسم هاشم نژاد, کارنامەی ئەردوشێری بابەکان أزمتن بهلوی , (سلێمانی , ٢٠٠٠) , ل٤٧

(٢٣) ماستەر نامە , بوتان توفيق , الصراع الساساني البيزنطي , ل١١

(٢٤) قاسم هاشمی نژاد , کارنامەی ئەردەشێری بابەکان , چاپ و پەخشی سەردەم , سلێمانی , ٢٠٠٠,ل ٦٦

(٢٥) ئارتور کرتێنێن , ئێرانی سەردەمی ساسانیەکان , چاپخانەی شڤان , سلێمانی ,٢٠٠٦ , ل٢٧٥

(٢٦) حەسەن مەحمود کەریم , کوردستان لەبەردەم فتوحاتی ئیسلامیدا , چاپی چوارەم , کۆمپانیای چاپ و پەخشی نوسەر , ٢٠٠٧,١٢٣

(٢٧) دەوڵەتی ساسانی حەوت بنەماڵەی بەناوبانگی هەبوو کەخاوەن دەسەلآت بوون وە یەکێك لەوانە بنەماڵەی

(کارێن) بوو کەبنەماڵەیەکی کوردی (ماددیە)

(٢٨) ئارتو کرتێنێن , ئێرانی سەردەمی ساسانیەکان , چاپخانەی شڤان , سلێمانی , ٢٠٠٦ , ٣٦٦

(٢٩) ماستەر نامە , بوتان توفیق, الصراع الساسانی البیزنطي , ل٢٣

(٣٠) بەلێکدانەوەی هەردوو بۆ چونەکەی سەرەوە دەکرێ بلێین ئەو هورمزانەی کەخاوەنی کتابی الصغیر بەمادی ناوی دێنێ وأبن الأثیر بەیەکێ لەئەندامانی حەوت بنەماڵەکە ناوی دێنێ دەکرێ بلێین سەربەهۆزی (کارێن) بێت

(٣١) ئەمانە تیرەو توێژێکی ماددی بوونە (واتە کورد)

(٣٢) ئارتور کریتێنێن , ئێرانی سەردەمی ساسانیەکان , چاپخانەی شڤان , سلێمانی , ٢٠٠٦, ٢٧٧

(٣٣) کلثومە جمیل , کردستان فی العهد الساسانی , الطبعة الأولی , وزارة تربیة , أربیل , ٢٠٠٧ , ٨٣

(٣٤) کلثومە جمیل , (هـ.س) ل ٤٧

(٣٥) ئارتور کریتێین , ئێرانی سەردەمی ساسانیەکان , چاپخانەی شڤان , سلێمانی, ٢٠٠٦

(٣٦) حەبیۆڵڵای تابای , هاونەتەویی قەوحی کوردو ماد, چاپخانەی تیشك, سلێمانی ,٢٠٠٤, ل٢٨٥

(٣٧) هەروەك دەزانین مادەکما (میدیەکان) کورد بوون

(٣٨) ئارتور کریتێین , ئێران سەردەمي ساسانیەکان , چاپخانەی شڤان , سلێمانی و٢٠٠٦,ل ١٤٣

(٣٩) ئارتور کریتێین , ئێرانی سەردەمی ساسانیەکان , چاپخانەی شڤان , سلێمانی , ٢٠٠٦

(٤٠) ئارتور کریتێین , (هـ.س)

(٤١) شوکر و ڵاڵای بابان , مێژووی کورد و کوردستان , چاپخانەی شڤان , سلێمانی , ٢٠٠٤ , ل٧٣

(٤٢) ئارتور کریتێین , ئێرانی سەردەمی ساسانیەکان , چاپخانەی شڤان , سلێمانی ,٢٠٠٦ , ل٢٣٨

(٤٣) د. ئەردەشێر خودادیان , ئاریەکان و ماددەکان , چاپخانەی بەدرخان , سلێمانی , ٢٠٠٣, ل ١٢٧

(٤٤) چونکە لەروانگەی ئاین سەیری دەوڵەتی بێزەنتیان دەکرد وە کە هەوڵی بڵاو کردنەوەی ئاینی مەسیحی

دەدا لەناو دەوڵەتی ساسانیدا

(٤٥) موغان سەیری نەدەکرد و کە ئەمانە وەکو خۆیان کوردن بەڵکو سەیری ئاینیان دەکرد.

(٤٦) بۆ زیاتر زانیاری بروانە ماستەر نامەی بۆتان تۆفیق , صراع الساساني البيزنطي .

سەرچاوەکان

١–القران الکریم

٢– أبن الأثیر الکامل فی التأریخ , وەرگێرانی / زاهیر محمد رشید , چاپی یەکەم , چاپخانەی چوار چرا , سلێمانی , ٢٠٠٨

٣– قاسم هاشمی نژاد , کارنامەی ئەردەشێری بابەکان , أزمتن بهلوی , وەرگێران و لەسەر نوسینی شاسوار

هەرشەمی , دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم (سلێمانی , ٢٠٠٠)

ژێ دەرە نوێ یەکان

١– ئارتور کریستێنسن , ئێرانی سەردەمی ساسانیەکان , وەرگێرانی صەلاحەدین ئاشتی چاپخانەی شڤان ,

(سلێمانی , ٢٠٠٦)

٢– کلثومە جمیل عبدالواحد, کردستان فی عهد الساسانین , چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە , اربیل , چاپی

یەکەم , ٢٠٠٧

٣– حەبیبوڵڵای تابانی , هاونەتەوەیی قەومی کورد و ماد , و جلیل گادانی , چاپخانەی تیشك , سلێمانی , ٢٠٠٤

٤– شوکروڵڵای بابان , مێژووی کورد و کوردستان , چاپخانەی شڤان , سلێمانی , ٢٠٠٤

٥– د. ئەردەشێر خودادیان , ئاریەکان و माددەکان , چاپخانەی بەدرخان , سلێمانی , ٢٠٠٣ , و عەلاء نوری بابە عەلی

٦– حەسەن مەحمود حەمە کەریم , کوردستان لەبەردەم فتوحاتی ئیسلامیدا , چاپی چوارەم , کۆمپانیای

چاپ و پەخشی نوسەر , ٢٠٠٧
٧- ماستەر نامەی بۆتان تۆفیق , الصراع الساسانی البیزنطي و اثرة علی بلاد الكرد خلال الحقبة (٥٩٠_٦٣٠م)
دراسة سیاسیة حضاریة , بأشراف أ.م.د. أحمد میرزا میني

چاوپێخشاندنێك بە مێژووی ڕێنیسانس

(بەشی یەکەم)

نووسینی: ئامانج نازم بیجان

((گووتەی بەرایی))

ئـــەم لێکۆڵینەوەیە،لەبنەڕەتـــدا بەشـــێکە لـــە تۆژینەوەیـــەك لـــەژێر ناونیشانی((ڕۆڵی دانتی ئەلیجیری لەبزوتنەوەی ڕێنیسانس دا))،کە لەسێ بەشی سەرەکی پێك هاتووە،جا (چاوپێخشاندنێك بەمێژووی ڕێنیسانس)،بەشی یەکەمی ئـــەو لێکۆڵینەوەیەیەشـــیاوی گووتنە،ئـــەم لێکۆڵینەوەیـــە وەکـــو بەشـــێك لەپێداویستییەکانی بەدەستهێنانی بڕوانامەی بەکالۆریوس،پێشکەش بە بەشی مێـژووی-(مێـژووی گشتی) زانکـۆی سـەلاحەددین-هـەولێر کـراوە،وە لەلایـەن بەڕێز((د.نیشتیمان بەشیرموحەممەد))ەوە سەرپەرەشتی کراوە،وەلە بەرواری (١٢-٥-٢٠٠٧)دا پێشکەش کراوەو،لەلایەن بەڕێزان((د.سروە ئەسعەد سابر)) و((م.کابـــان عەبدولکـــەریم عـــەلی))یـــەوە،تاوتوێ کراوە،دواتـــر بەپلـــەی (نایـاب)هەڵـسەنگێنراوە.وەهـــەروەها لەهـــەمان ســاڵ ولـــە کۆلێـژی ئـاداب ولـەهۆڵی(فـەرهادی)دا،وەك وسیمیناریش پێشکەش کراوە،کە بەسەرپەرەشتی (سەرۆکایەتی بەشی مێژوو) بەڕێوەچووە،ئەم لێکۆڵینەوەیە هەرچەندە جێگەی خۆی لـەلای خـەڵکانێکی زۆر کردبووەووە،وە لـە زۆر شـوێن وجێگـەی تـردا بـەرز نرخێنرابوو،بـــەڵام لەگـــەڵ بـــوونی ئەمـــەش،بۆ خۆمـــان زۆر وکـــەم لێ ی ڕازی نەبووین،چونکی ئەوەی ئاواتمان بۆ دەخواست وئومێدمان بوو بێتە دی،جێ بەجێ

نەکرا !لەبەر ئەوەی هەر لەو دەمەدا لێکۆڵینەوەکە و خاوەنەکەشی کەوتبوونە ژێرفشار وچوارچێوەیەك،کەدەرچوون تێیدا ئاسان نەبوو،ئەمە بەدەر لەوەی کەوا دەرفەتێکی وەهامان نەبوو هەتاوەك ومافی تەواوی خۆی بدەینێ،چونکی زۆر بابەت هەبوو لای خۆمان وەك وتێبینی تۆمارمان دەکرد وتێکەڵی لێکۆڵینەوەکەمان نەدەکرد.کەواتە ئەم لێکۆڵینەوەیە هەمان لێکۆڵینەوەی نێوبراوە،بەلام ئەم جارەیان بەدەستکاری وگۆڕینەوە هاتۆتە بەرهەم و،خۆی لەبەرگێکی نوێ تردا دەبینێتەوە.ئەگەر خودا تەمەن بداتن،تەوەرەکانی تری ڕێنیسانس و،دوو بەشە سەرەکییەکەی تریشی بلاودەکەینەوە.

((دەروازە))

پێش ئەوەی ڕاستەوەخۆ بچینە سەرباسکردن وشیکردنەوەی هۆکار و،دەرئەنجامەکانی سەردەمی ڕێنیسانس،پێویستە ئاوڕێك لە سەردەمی سەدەکانی ناوەڕاست بدەینەوەو،هەوڵبدەین لەودەرگایەوە بڕۆینە ژوورەوە چونکی ماوەی ڕێنیسانس بۆخۆی هەڵقوولاوی ناخی سەردەمی سەدەناوەندییەکانە،ئەمەجیا لەوەی کەوا تەواوی قۆناغەکانی مێژووی مرۆڤایەتی،پێکەوە گرێدراون وپەیوەندییەکی پتەوو توندوتۆڵیشیان پێکەوەهەیە.جا بۆئەوەی لەوماوەیەدا تۆزێك شارەزابین،گرنگە سەرەتا زاراوەی سەدەکانی ناوەڕاست و واتاکەی بناسێنین،پاشان ماوەی تەمەنی بخەینەڕوو،دواتر بپرسین ئاخۆ چ گوزەراوە لەوماوەیەداو،سەرئەنجام چ جۆرە گۆڕانکارییەك هاتۆتە گۆڕێ ؟ زاراوە وچەمکی((سەدەکانی ناوەڕاست))—

((MEDIUMAEVUM))،ئەگەر بەدووی دا بگەڕێین و،بپرسین ئایا کەی ئەم ئیدیۆمە بەکارهاتووە،وەلەلایەن کێ وە بۆ یەکەم جار ووتراوەتەوەو،لەچ ئان وساتێك دابووە؟ بێ گوومان ڕووبەڕووی زیاتر لە بۆچوونێك دەبینەوە.هەندێك وای بۆچـــووە کـــەوا زاراوەی نێوبراوو،بۆیەکـــەمین جارلەلایـــەن ئەدیبـــە مرۆڤدۆســـتەئیتاڵییەکانەوە بەکارهێنراوەو،ئەوماوەیـــەی کـــەوا تێیـــدا بەکارهێنراوە،دەکەوێتەسەدەی (پازدە)و(شازدە)ی زایینیەوە،(١)وەلێ لەهەندێ شوێن وجێگای تردا،واباسکراوە کەوائەم چەمك وزاراوەیە،یەکەمین جار لەلایەن مێژوونووسێکی ئیتاڵییەوە بەنێوی((فلاویۆبۆندۆ))وە بەکارهاتووە،کەلەسەدەی (شازدە)هەم دابووە(٢) لەمیانەی ئەم دووبۆچوونەوە،بۆمان ڕوون دەبێتەوە کە زاراوەی سەدەکانی ناوەڕاست وبەکارهێنانی زیاتردەگەڕێتەوەبۆ سەدەکانی (پازدە)و(شازدە)ی زایینی،کەئەم بەکارهێنانەش لەلایەن بیرمەندو فەیلەسووف وڕۆشنبیرانی ئیتاڵیاوەبووە،کە لە نێو بەرهەمەکانییان دا بەتەواوی ڕەنگی داوەتەوە،چونکی چ وەك وزاراوە وچ وەك وباس ولێکۆڵینەوە، وەهەروەها لەڕووی کات وماوەشەوە،زیاتر لەپاش ئاوابوونی کلتووروومێژووی سەدەکانی ناوەڕاست،سەدەناوەندییەکان بووتەجێگەی باس ولێکۆڵینەوە،ڕوونتر بڵێین لەسەردەمی ڕێنیسانس دا شیاوی باسە،بپرسین داخۆ ناوی(ناوەڕاست–ناوەند) واتای چ دەگەیەنێ ؟ بەرسڤی ڕاست ودروستی ئەم پرسیارەئەوەیە،بگووترێ سەردەمی ناوەڕاست،ئەو سەردەمەیە کە درێژکەرەوەی نێوان ڕووخانی ئیمپراتۆری ڕۆمانی ڕوژئاوا لەساڵ(٤٧٦)زایینی و،(٣)فەتح کردنی شاری قوستەنتینییەیە لەلایەن عوسمانلییەکانەوەلەساڵی(١٤٥٣)زایینی(٤) لەم باسەوە بۆمان بەدیاردەکەوێت،کەوا ئەوناولێنانە هەر لەخۆوە بۆی دانەتاشراوە، بەڵکو بنەمایەکی مێژوویی ڕاستەقینەیی هەیە،ئەویش ئەوەیە کەوا(سەدەکانی ناوەڕاست)،ڕۆڵی ناوەند دەبینێت لەنێوان "سەردەمی کۆن" و"سەردەمی نوێ"

دا،شایەنی گووتنە،ئەم چەمك وزاراوەیە لەكاتێك دا براوەتە بالآی ولەنووسین وبەرهەمەكاندا بەكارهێنراوە،كەپاش ئەم ماوەیە،سەردەم وچاخێكی تر لەدایك بووە وهاتۆتە بوون،وەك وسەردەمی رێنیسانس وسەردەمانی نویّ گرنكە بگووترێت سەردەمانی ناوەڕاست وەك وماوە ومێژووی خۆی،ئەوماوە دوورو درێژە دەگرێتەوە، كە لە باكووری رۆژئاوای ئەوروپادا،گەیشتۆتە نزیكەی هەزارسالّ،(٥)كەبەڕاستی ماوەیەكی دوورودرێژە ! وەهەروەها بە مەبەستی سەرەتاو دەسپێكی تەمەنی ئەوماوەیە،چەندین ڕاوبۆچوونی جیاجیاهەیە بۆ وێنە هەندێك لەمێژوونووسەكان باس لەوەدەكەن،كەسەدەكانی نێوبراوو،لەوكاتەوەدەست پێدەكات،كەوا ڕۆما وئیمپراتۆری ڕۆمانی بەدەستی بەربەرە جەرمانییەكانەوە لەسالّی(٤٧٦)ی زایینی دا ڕووخا،هەندێكی تریان ووتوویانە لەو دەمەوە سەدەكانی ناوەڕاست دەستپێدەكات، كە قوستەنتینییە دروستكرا لەسالّی(٣٣٠)ی زایینی،وەئەم شارە بووە پایتەختی ئیمپراتۆری ڕۆمانی لەبری ڕۆما،بەلاّم بەلای هەندێكی ترەوە،سالّی(٣٩٥)ی زایینی دەست نیشان كراوە بۆ ئەم مەبەستە،كە تێیدا ئیمپراتۆری ڕۆمانی لەت لەت كرا بۆ دووئیمپراتۆر،یەكەمیان:ڕۆژهەلاّت كەپایتەختەكەی قوستەنتینییەبووە، دووەمیان:ڕۆژئاوا كە پایتەختەكەی ڕۆما بوو (٦) جگە لەم بۆچوونانە،چەندین ڕوانگە وڕای جیاواز لە یەكتر هەیە،كە هەندێكیان لە ڕووی مێژووییەوە،وەهەندێكی تریشیان تەنانەت لەڕووی شوێن وجێگای ڕووداوەكانیشەوە جیاواز وناتەبان لەگەلّ یەكتردا بۆ نموونە بەلای هەندێك نووسەرەوە شەڕی(ادرنە)ی سالّی(٣٧٨)ی زایینی،یاخود ڕووخانی ڕۆما لەسالّی(٤١٠)ی زایینی،بۆ كۆتایی سەردەمی كۆن وسەرەتای سەردەمی ناوەڕاست ئەژمار دەكەن،(٧)كەچی بەلای هەندێك كەسی ترەوە،بلاّوبوونەوەی مەسیحییەت ودانپێنانان بەو ئایینە لەسەدەی (چوار)دا،وەك وئایینێكی فەرمی،سەرەتای سەدەكانی ناوەڕاستە،(٨) وێڕای ئەم بۆچوونانەش،

چەندین مێژوونووسی زانستی وئەکادیمی وشارەزا وپسپۆڕ هەن،کەوا ماوەی سەدەکانی ناوەڕاست،لە نێوان سالآنی(٤٧٦-١٥٠٠)ی زایینیان دەستنیشان کردووە،(٩)پێش هەموو شتێك دەبێت ئەوە ڕوون بکەینەوە،کەوا تەواوی بۆچوونەکان هەروا بەئاسانی نەهاتوونەتە بوون و،بابەتێکی هەڕەمەکی وسانا نی یە،بەلکو مێژوونووسان وپسپۆران پاش خوێندنەوەو شیکردنەوەی ڕووداوەکان،توانیوویانە لە ڕوانگەو ڕێبازی تایبەتی خۆیان بگەن بەڕاستییەك کەبۆخۆیان باوەڕیان پێیەتی بەلآم لەگەلّ بوونی هەموو ئەمانەش،دەبێت بەچاوێکی گومانەوە،بڕوانینە هەموو ڕاو بۆچوونە جیاجیاکان،چونکی جگە لەم دیدو بۆچوونانە،چەندین بۆچوون وڕوانگەی تر هەیە،کەوا لەم گۆڕەپانەدا ئەسپی خۆیان تاوداوە یاخود دەکرێت بلّێین لەکۆی ئەو بۆچوونە جیاجیایانەوە،گومانمان لەلا دروست بوو،وە لە هەندێ جاریش گەیشتن بە هەقیقەت سەرێ هەلّدەدایەوە! گومان لەوەی ئەگەر هات وئێمە یەکێك لەو بۆچوونانەمان وەرگرت،کە ئایا چۆن دەکرێت مێژوونوسێك ڕووداوێك یاخود کودەتا وگۆڕینێکی ڕامیاری وئایینی وکۆمەلآیەتی وڕۆشنبیری،وەربگرێت وبیکات بەسەرەتا یاخود کۆتایی سەردەم وقۆناغێکی مێژوویی؟ بشێ هەر بەتەنها لەیەك شوێن وناوچەدا ڕووبدات! ئاخۆ دەکرێت ودەگونجێت بەکودەتا وگۆڕینی بوارو لایەنێکی ژیانی،ئیدی ڕاستەوخۆ پێ بنێتە قۆناغ وژیان وگوزەرانێکی ترەوە؟ لەهەمان کات دا هەندێك جار ڕاستی ودروستی لەو بۆچوونانە،لەو گۆشەنیگایەوە دەدۆزرێتەوە،کەوا ئەگەر تێبینی بکەین زۆربەی زۆری ڕاوبۆچوون وڕوانگە جیاوازەکان،گوزارشت لە گۆڕین وکودەتا دەکەن،وەهەروەها لەهەندێك کات وشوێن دا بانگەشەی سەردەم وقۆناغێکی تازەو نوێ دەکەن،بەلآم دەبێت ئەم بارودۆخە تازەیە کەوا خۆی لەگۆڕین وتازەگەرییەوە دەبینێتەوە تەواوی شوێن وجێگاکانی کۆمەلگە بگرێتەوە، وە لەهەمان کات دا پێویستی بەماوەو کاتێکی زۆر

هەیە،هەتاوەك وكۆمەڵگە خۆی لەو داب ونەریتەی پێشووی دابماڵێ بەتایبەتی مێژوویەكی وەك ومێژووی سەدەكانی ناوەڕاست كە تەمەنی گەلێك زۆرە،ڕەنگبێت هۆی ئەم تەمەن درێژییەشی بگەڕێتەوە بۆتەمەنی كەنیسە وپیاوەكانی،كەوا چ جۆرە بۆچوون وڕوانگە وڕێبازێكیان لەمێشك وهزری كۆمەڵگادا چەسپاندووە!لەوماوەیەدا كەوا بەتەواوی دەسەڵاتی گرتربووە دەست كەواتە ئاینی مەسیحی لەسەدەكانی ناوەڕاست دا،لە ئەوروپادا گەورەترین وكاریگەرترین ڕۆڵی گێڕاوە،چونكە وەك وكۆڵەكەیەكی سەرەكی وبەرچاو ڕۆڵی هەبووە،لە ئەفراندنی مێژووی نێوبراوودا لەبەر ئەوەی كەنیسەی مەسیحی لەژێر سایەی ئیمپراتۆری ڕۆمانی كۆن دا دەركەوت،وە لەپاش نەمان ولەنێوچوونی دەوڵەتی ڕۆمانی،ئیدی كەنیسەی كاتۆلیكی جێگەی دەگرێتەوە لە ڕۆمادا(١٠) كەواتە لەو دەمەدا كۆمەڵگای ئەوروپی بۆ ماوەی نزیكەی هەزار ساڵ لەژێر سایەو بەزەیی كەنیسە وپیاوانی ژیانی گوزەراندووە،ئەمەیان لەلایەك،لەلایەكی تریشەوە دەرەبەگەكان،(١١)بەوپەڕی توانای خۆیان دەستیان نابوویە بینەقاقای كۆمەڵگەو، بەویستی خۆیان مامەڵەیان لەگەڵ دەكرد شیاوی باسە،پاپا دەسەڵاتی لەسەرووی هەموویانەوە بووە،لەهەمان كات دا كەنیسەش بە پارەو پول و زەوی و زارو موڵك نغرۆ بووبوو چونكەخاوەن زەوی وزارێكی زۆر بووە،یاساو دادگای تایبەتی خۆیشی هەبوو،وە هەروەها ژنهێنان ومیراتیش هەر لەدەستی كەنیسەدا بووە،لەهەمان كاتدا سەرپەرەشتی قوتابخانە و زانكو و نەخۆشخانەكانیشی دەكرد،جگە لەدەسەڵاتی ڕامیاری،باجی دەسەند و دەستی خستبووە نێو كاروبارەكانی دەوڵەتی ئەوروپاش،وەخودی پاشاكانیش دەبوو پاپا تاجی پاشایەتی بنێتە سەریان،بۆ ئەوەی ڕەوایەتی هەبێت(١٢) لەمیانەی ئەم باسەوە،بۆمان ساغ دەبێتەوە،كەوا پاپاو كەنیسەو پیاوەكانی ئاینی مەسیحی،پاش ئەوەی جێگەی خۆیان گرت ودەسەڵاتیان بەدەستهێنا،ئیدی خۆیان خزاندە نێو بوارە جیاجیاكانی

ژیانی کۆمەڵگەوە،وەك وبواری(ڕامیاری-کۆمەلایەتی-ئابووری-ڕۆشنبیری)،وە لەهەمان کات دا خۆیان کردبوو بە بەرپرسی هەمووئەو لایەن وبوارانەی کە باسکران سەیر لەوە دابوو،کەنیسە و پیاوانی بۆخۆیان دەستیان والآ کردبوو،بۆ هەر گفت وکردارێك کە ئارەزویان بکردایە !کەچی بۆ هیچ کەس نەبوو لێپێچینەوەیان لەگەڵدا بکات،واتە کەنیسە ودار و دەستەکەی،جگە لە جڵەوی دەسەلاتی ئایینی،بەڵکو دەستی بەسەر تەواوی بوارو لایەنە دونیاییەکانیشدا گرتبوو بۆنمونە کەنیسەی مەسیحی بۆ ماوەی نزیکەی هەزار ساڵ بزوتنەوەی پێشکەوتنی زانستی وەستاندبوو،کە هەر بۆخۆشی بەرپرسیار بوو لەم دۆخەدا،ئەمەش بەهۆی ئەوەوە بوو،کەوا ڕۆشنبیری هەرهەمووی قۆرغ کرابوو لەنێودەستی دا(١٣) هەر فشارو دۆگمایی وچەقبەستوویی کەنیسە و پیاوانی بوو،وایکرد لەسەرەتای سەدەی (سیازدە)هەمەوە دەست بکرێت بە دامەزراندنی دادگایەکی تایبەتی سەربەخۆ،کەبە((دادگاکانی پشکنین))ناسراوە،(١٤) ئەویش بەمەبەستی ڕاوەدوونانی ئەوکەسانە بوو،کە گومانی ئەوەیان لێدەکرا کە دژ بە کەنیسە دەوەستن و،بە نامرۆڤانەترین شێوە کەوتنە وێزەی ئەوکەسانەی کە تاکە ووشەیەکیان دژی کەنیسە بدرکاندایە،جابۆیە لەماوەی نزیکەی دوو سەدەدا،دەیان هەزار کەسیان لەئاگردا سوتاند و بەزیندانی هەمیشەیی سزایاندان و،سزای ماڵیشیان بەسەر هەزاران کەس داسەپاند(١٥) لەمەوە ئەوە دەخوێندرێتەوە کەوا کەنیسەی مەسیحی،ئەگەرچی توانیوویەتی دەست بەسەر بواری ڕۆشنبیری دا بگرێت وکۆنترۆڵی بەش ولقەکانی بکات،لەهەمان کاتدا بەهیچ بۆچوون و ڕوانگە وڕێبازێك قایل نەدەبوو کە لەگەڵ بیروبۆچوونەکانی دا تەبا نەبێت! دیارە بواری دارایی و ئابووریش،بەهەمان چەشن بێ بەش نەبووە لەو هەڵسوکەوتەی کەنیسە وپیاوەکانی،کە بە هەزار و یەك درۆوە کۆمەڵگەیان لە ڕووی دارای وئابوورییەوە تەکاندبووەوە چونکی پاپاو ئوسقوفەکان هەموو کاتێك ویستیاری پارەو پوول

بوونە،جا پاپاکانیش بۆ بەرهەم هێنان وپارێزگاری لەشکۆ و دەسەڵاتی خۆیان ودەربارەکەیان،نیازیان بەو پارەیە هەبوو،کە لە ئوسقوف وخەڵکیان وەردەگرت (١٦)ڕەنگبێ زۆر دوور نەکەوینەوە لەڕاستی،ئەگەر لەم بارەیەوە(پسوولەی لێبووردن) وەك و زەقترین نموونە بهێنینەوە بۆئەم مەبەستە،کەوا کەنیسە بەوکەسانەی دەفرۆشت کەوا لەسەر بیروباوەڕی ئایینی مەسیحیین،بەناوی خوداوەندیشەوە،لە گوناهەکانی خۆش دەبوو،ئەمە وەك ونەریتێك،کەنیسە لەماوەی دەسەڵاتی ڕەهایی خۆی دا پیادەی دەکردو،بەسەر کۆمەڵگادا سەپێنرابوو (١٧)جا هەر بەهۆی ئەم ڕەفتار و هەڵسوکەوتەی کەنیسە بوو،کە کۆمەڵگا بە تەواوی بەهیلاك چوو بوون،وە بەردەوام چاوەڕوانی چاکسازی وبوژاندنەوە و تازەگەری بوون وەبەهۆی ئەم کلتوور و مێژووەوە بوو،کەوا کەنیسەو پیاوانی ودواتریش سەردەمەکەی،بکەوێتە بەرتیشکی ڕەخنەو توانج لێکرتن ئەوەتا هەر لەسەردەمی ڕێنیسانسەوە ئەوروپاییەکان بەتوندی ڕەخنەیان لەسەدەکانی ناوەڕاستی خۆیان دەگرت،وەبەلای هەندێك لە ڕۆشنبیران ومێژوونوسانیشەوە،بە((چەرخی تاریکی))ناوزەدییان کردووە (١٨)لەم بارەیەشەوە مێژوونووسی بەناوبانگی فەرەنسی ((ژول میشلە))،لەساڵی(١٨٨٥) زایینی دا،بەرگی حەوتەمی پەرتووکەکەی بەزایینی دووبارە(ڕێنیسانس)ناوناوەو، تێیدا باس لەسەدەکانی ناوەڕاستیش دەکات،بەلاّم وەك وسەردەمێك ناوی دەبات،کەوا زانست وسروشتی مرۆڤایەتی تێیدا لەیاد کرابوون،وەهەروەها باس لەوەش دەکات،کەوا مرۆڤ لە ئازادی خۆی بێ بەش کراوە (١٩)لەمەشەوە نابێت بەلامانەوە سەیر بێت،کەوا کەسانێك هەن،لایان وایە مەسیحییەت لە کایەی کولتوورو داب ونەریت وشارستانییەت دا،ڕۆڵێکی کاولکارانەی گێڕاوە (٢٠)لەم باس وخواسەوە،ئەوەی تێدا دەخوێندرێتەوە،کەوا مرۆڤ لەو ئان وساتەدا،هیچ بەهایەکی بۆنەمابوویەوە،جگە لە بەکارهێنانی بۆ بەرژەوەندی کەنیسەو

پیاوەکانی، ئەمە جیا لەوەی،کە کۆمەڵگاش بەشێوەیەکی گشتی،بەدەستی دەسەڵاتی ئایینی وڕامیاریش دەینالآند ونغرۆی ستەم و زوڵمەکانی بوو بەلآم لەگەڵ بوونی هەموو ئەمانەش،وامان لێناکات کەوا سەدەکانی ناوەڕاست بەهەموو تەمەنییەوە، بەچەرخی تاریکی ودواکەوتوویی وەسف بکەین،ئەگەرچی زۆر لە ڕۆشنبیران وبیرمەندان وای بۆدەچن! چونکی لەلایەك دەبێت ئاگاداری ئەوەبین،کە ئەو ماوە دوور ودرێژە هەر هەمووی بەیەك ئاڕاستەو،بەیەك ئاست نەڕۆشتووە،وەلە هەمان کاتدا لەشوێنێکەوە بۆ شوێن وجێگایەکی تر جیاوازی بەدی دەکرێت شایانی باسە نابێت نکۆڵی لەوە بکرێت،کە لە زۆرشوێن وکاتی جیاجیادا،چ لەلایەن دەسەڵاتی ڕامیاری وچ لەلایەنی دەستڕۆیشتوویی ئایینیەوە،کۆمەڵگە دەچەوسێنرایەوە،بەلآم بەشێوەیەك لەشێوەکان،دواجار هەر ئەم ماوەیە وهەر ئەم بارودۆخە،بوو بەسەرچاوە و هۆکاری لەدایك بوونی سەردەم وقۆناغێکی تر وەهەر لەم بارەیەشەوە ((والتەربنیامین)) ووتوویەتی:((هیچ شانازییەکی شارستانی نی یە،ئەگەر لەپشتییەوە بەربەرییەت ودڕەندییەکیش نەبێت))،(٢١)بشێ ڕوویەکی ئەم ووتەیە نزیك بێت لەڕاستی،بەلآم ڕووەکەی تری تاڕادەیەك زێدەڕەوی تێدا بەدی دەکرێت،چونکی مەرج نی یە هەر ژیار وشارستانییەتێك پشت بەگەندەڵی ودڕەندەیی وستەمکاری خۆی ببەستێ و،بیکات بەدەسپێك بۆچاکسازی وگۆڕینی بارودۆخی داهاتووی،بەڵکو دەکرێت ئەم ئەزموون و وانانە:لەشارستانییەتی وکۆمەڵگاکانی ترەوە وەربگیرێن شیاوی باس لێوەکردنە،وێڕای ئەو هەموو زوڵم وستەمەی کە لەمێژووی سەدەکانی ناوەڕاستدا ددکرا،بەرامبەر بەکۆمەڵگەی ئەوروپا:کەچی لەکۆتایی سەدەکانی نێوەڕاوودا،گۆڕانکارییەکی گەورە وخێرا ڕووی لە کۆمەڵگای ئەورووپادا کرد.(٢٢)، وە ئەو گۆڕانکارییانەش کە ڕووی دا و هاتە گۆڕێ،خۆی لەبوارەکانی ((ڕامیاری–فیکری–ئایینی–ئابووری–ڕۆشنبیری–کۆمەلآیەتی))دەبینییەوە، وەگرنگیشە

لـەیادمان نەچـێت،کەوا هـەر ئـەم بـوار و لایەنانـە بـوو کـەوا بـۆ ماوەیـەکی دوور ودرێژ،کـەوتبووە ژێـر زوڵـم وسـتەمی کەنیـسە و دەرەبەگـەکان دا٠جـابۆ ئـەوەی باسـەکەمان ئاراسـتەی ئـەو گۆڕانکارییانــە بکــەین و،پوختەیــەك دەربارەیـان بخەینەڕوو،پێویستە سەدەی((١٢-١٣))ی زایینی وەك ونموونە بهێنینەوە،کەتێیدا ئەوکۆمەڵـــە گۆڕانکارییانـــە وایکرد،کـــە ببێتـــە ڕێخۆشـــکەری ڕێگـــای ڕێنیسانس،گرنگترینیـشیان گەشـەکردنێکی گـەورە و مـەزن بوولـە بازرگـانی،چ نێوخـۆیی وچ نێودەوڵەتی،تەنانــەت بـواری پیـشەسازیش،وەهەروەها پەیـدابوون وگـــەورەبوونی شـــارەکان، وەلـــە هەمووشـــیان گـــرنگتر دەرکـــەوتنی چینی((برجوازی))یاخود چینی ((ناوەنـد))،کـە یەکـەم جـار لـە ئیتاڵیـاوە سـەری هەڵدا،ئەمەجیا لەوەی کەوا دەوڵەتانی ئەوروپا،یاسـای ڕۆمانیـان وەرگرت،لـە بـری یاســای کەنیـــسەیی و دەرەبەگی،وەهـــەروەها نابێـــت باســـی دەرکـــەوتنی زانکۆکانیشمان لەیاد بچێت،کەوا ڕۆڵی باشیان گێـڕاوە لەودەمەدا،وەبڵاوبوونـەوەی ئەدەبی عەلمانی کە بەزمانەکانی خۆماڵی نووسرابوو هاتەگۆڕێ و،یـەکێك بـوو لـەو گۆڕانکارییەگەورانە،چـونکی زمـانی لاتینـی بۆخـۆی تاکـە زمـانی ئـەدەبی بـووە، بەدرێـژایی سـەدەناوەندییەکان،(٢٣)ئەمـە وێـڕای ئـەوەی کـەوا بـەلای هـە نـدێك مێژوونووسەوە،هەڵوەشاندنەوەی دەرەبەگایەتی،لە پێشەکی ئـەو گۆڕانکارییانـەدا دادەنێن،کـــە لـــە ئـــەوروپا و لـــە کۆتـــایی ســـەدەکانی ناوەڕاســـت ڕووی داوە،(٢٤)وەهەروەها دۆزینەوەی چاپخانەی نوێش،لە گـرنگترین دەسـتکەوتەکانی بـــــواری زانـــــستی و ڕۆشـــــنبیری ئـــــەژمار دەکرێ،کـــــە ئـــــەویش لەلایـەن((یوحنـاغوتینبورغ))ە وە،سـاڵی((١٤٤٥))زایینـی یەکـەم ئـامێری چـاپی تەختـەیی دروسـت کرا،کـە بەدەسـت ئیـشی دەکـرد وتێیـدا پیتـە جوڵێنـەرەکان بـەکاردەهات،(٢٥)جگــە لــەو هــەموگۆڕانکاری وتازەگەرییانە،بــەڵکو گــۆڕین وچاککـسازیش لـەبواری ئـایینی دا،لـەو کۆمەڵـە گۆڕانکارییانــەی ســەرەوەدا

بەدەرنەبوو،لەوانەش بزافی((یوحنا ویكلف))ی ئینگلیزی ((١٣٢٠-١٣٨٤))زایینی،وەبزوتنەوەی ((یوحنا هس))ی بوهیمی((١٣٦٩-١٤١٥)) زایینی،ئەمە بێجگە لەوەی كەوا ڕێبازگەلێك هەستان و لەدایك بوون لەنێو ئایینی مەسیحی دا گرنگترینیشیان ڕێبازی ((البروتستانی))یاخود بەرهەڵستكار،لە سەدەی (شازدە)وە لە هەستانەوەی ((مارتن لوتەر))-((١٤٨٣-١٥٤٦))ی زایینی،بڵاوبوویەوە(٢٦) لەبەر ڕۆشنایی ئەم كورتەباسەدا،دەكرێت بڵێین تەواوی ئەوگۆڕانكارییە هەمەچەشنەی كە ڕووی لەكۆمەڵگای ئەورووپی كرد،هەر لەخۆیەوە سەری هەڵنەداوە،بەڵكو هۆكارگەلێكی لەپشتەوە بووە،ڕەنگبێ گەورەترین وكاریگەرترین هۆكار،پیربوون ولاوازبوونی دەسەڵات وهێز و بازووی كەنیسە بووبێت،هاوكات تەقینەوەی ئەوبوركانەش بوو،كەوا بۆماوەی هەزارساڵ كۆمەڵگەیان لەژێرفشار وگوشاردا كۆت و پێوەندكردبوو،جائەم بوركانەش بۆیە دەقییەوە و بەدیاركەوت،چونكەچیتر حەوسەڵەی نەما و،نەیدەتوانی ئارام بگرێت هەروەها ئەوگۆڕانە هەمەچەشنەش كەهاتە گۆڕێ،كۆمەڵگا بەجارێ نەیتوانی تەباو گونجاو بێت لەگەڵیدا،چونكی بابەتگەلێك بوون،مۆركی تازەگەرییان پێوەدیاربوو،هەر لەبەرئەمەش بوو،كە كۆمەڵگا هێدی هێدی و لەسەرەخۆ هەوڵی دەدا بەو گۆڕانكاری وچاكسازی وتازەگەرییانەدا ئاشنا بێت شایانی باسە،ئەم دۆزە تازەیە جگە لەوەی كۆمەڵگای لەستەم و زوڵم و زۆرداری ڕزگاركرد،بەڵكو لەهەمان كاتدا،دانانی گەرای ڕێنیسانس وسەردەمی نوێشی تێدا دانرا،وە دەرگای واڵا كرد بۆ ئەوەی مرۆڤ بیر لە توانا وگەورەیی و داهێنانەكانی خۆی بكاتەوە،كەوا كەنیسەی مەسیحی بۆماوەی دە سەدە لێ ی قەدەغە كردبوو هەر بەم بارودۆخەیەوە،كۆمەڵگەی ئەورووپی بەرگێكی نوێ تری لەبەركردو،بەڕوحێكی پاك وبێگەردەوە،پڕ بەدەنگی خۆی گووتاری جۆش وخرۆشی بۆخزمەتی مرۆڤایەتی وئازادییەكانی دەووتەوە! لێرەش دا دیسان مێژوونووسان وبیرمەندان

ونووسەران،کۆك نین لەبارەی ئەوەی کەوا چ ساڵێك دەست نیشان بکەن بۆ کۆتایی سەدەکانی ناوەڕاست وسەرەتای سەردەمی ڕێنیسانس وسەردەمانی نوێ بەلای هەندێك نووسەرەوە،ساڵی((٥٠٠))ی زایینی سەرەتای سەدە ناوەندییەکانەو،ساڵی((١٣٠٠)) ی زایینیش سەرەتای سەردەمی ڕێنیسانسەو،سەرەتای سەردەمانی نوێش((١٥٠٠))ی زایینییە،(٢٧)وەبە لای هەندێکی تریشەوە بەم شێوەیە پۆلێنکراوە،پێش ساڵی((٤٧٦))ی زایینی سەردەمی کۆنەو،((٤٧٦-١٥٠٠))ی زایینی سەردەمی ناوەڕاستەو،ساڵانی((١٥٠٠-١٩١٨))یش سەردەمی نوێ یە،وەهەروەها لەساڵی(١٩١٨)بەدواوە دەست نیشان کراوە بۆماوەی هاوچەرخ(٢٨) بەلام (سیدنی دارك)لە کتێبەکەی دا،باسی لەوەکردووە کەواساڵی(١٤٥٣)ی زایینی،سەرەتای سەردەمی ڕێنیسانسەو بەمردنی شاژنی بەناو بانگ(ئیلیزابێس)یش کۆتایی پێدێت(٢٩)،جگە لەم بۆچوونانەش ،دوو بۆچوونی ترهەیە،کە زۆربەی زۆری مێژوونووسان بەلایانەوە پەسەندە، یەکەم:ساڵی(١٤٥٣)ی زایینیە،کەوا((موحەممەد))ی سەرداری عوسمانلییەکان،ئەتوانێت((کوستەنتینیا))بە هۆی ناکۆکی و شەڕی بەردەوامی نێو شاومیرە ئەوروپاییەکانەوە(فەتح)بکات(٣٠)، دووەم:ساڵی(١٤٩٢)ی زایینییە،ئەوە بووکەوا کیشوەری ئەمریکای تێدا دۆزرایەوە و،سەرەتایەکیش بووبۆ قۆناغی مێژووی نوێ،(٣١)هاوکات لەهەمان ساڵیش دابوو،کەلە سەردەمی کۆتا سەرکردەی غەرناتە((موحەممەدی کوڕی عەلی کوڕی سەعد ئەبو عەبدوڵلا))و،پاش یەکبوونی(فردیناندی پێنجەم)ی پاشای قشتالە و(ئیزابیلای) شاژنی ئەراغۆن،لەسەر دەستی ئەودا غەرناتە کۆتا قەڵاو پێگەی ئیسلامی لە ئەندەلووس ڕووخاو،بە ڕووخانیشی دەوڵەتی موسڵمانان لە ئەندەلووس کۆتایی هات(٣٢) جا لەم دوو ڕووداوەی سەرەوەدا،مێژوونووسان وای بۆچوونە،کەوا ئیدی جیهان بەگشتی قۆناغی سەدەکانی ناوەڕاست بەجێ دەهێڵێت و،ڕوو لە مێژووی نوێ

دەکـەن ڕەنگبـێ مێژوونووسـان و بیرمەنـدان و نووسـەران،لەم بۆچـوونەیاندا تارادەیـەك ڕاسـتییان پێکابێت،چونکی زێدەڕۆیی ناکەین،ئەگـەر بڵـێین بـەم دوو ڕووداوەی سەرەوەدا،نەك کاریگەری وگۆڕانی تەنها بەسـەر ئـەوروپادا هێنا،بـەڵکو دەرئـەنجام و دەرهاوێـشتە و ڕەهەندەکانی،هـەمووجیهانی تەنییەوە،هـەر لەبـەر ئەمەش بوو،کەوا لەپاش ئەم دوو ڕووداوەدا،ئیدی جیهان بەرەوئاراستە وئاقـارێکی ترهەنگاووی دەنا

تەوەرەی یەکەم:زاراوە و چەمکی ڕێنیسانس:-

لـەم تـەوەرەی لێکۆڵینەوەکـەمان دا،تێیـدا هـەوڵ دەدەیـن ڕێنیـسانس بناسێنین،لە ڕووی چەمك وزاراوە وپێناسـەو،دیاریکردن وهەوڵدان بـۆ دۆزینـەوەی ماوەومەودای تەمەنی زاراوەی وچەمکی(ڕێنیـسانس)،یەکێکـە لـەو زاراوانـەی کـەوا زیاتر لە بەرهەم ونووسین ولێکۆڵینـەوە ئەدەبییـەکان دا بەرچـاودەکەوێت،ڕەنگبێ ئەمـەش بگەڕێتـەوە بۆئەوەی،کـەوا پەیوەنـدی زیـاتری بـەبواری ئـەدەب وهونەرەوەهـەبێت، واتـا زاراوەکـە هێنـدە لەبەرهەمـە وێژەییەکانـدا دەبینرێت،ئەوەنـدە لـەبوارەکانی تـردا بەرچەسـتەنابێت بـەڵام جگـە لەمـەش لەچـەندین بەرهـەمی فەیلەسـووفان وبیرمەنـدان ومێژوونووسـانیش دەبینرێـت وبەکارهاتووە،هەرچۆنێك بێت ئێمە مەبەستمانە لەڕووی مێژووییەوە تیشك بخەینە سـەری و،بـەپوختی لێکۆڵینـەوە ولێکدانـەوە وشـیکردنەوەی بۆبکەین،کەئەمـەش گوزارشت لـەوە دەکات باس وخواسـەکان لەڕوانگـەی مێـژووەوە دەبێـت جابۆیـە گرنگە بـزانین ئایـە ئـەم زاراوەیـە لـە بنەڕەتـدا سـەر بـە چ زمانێکەو،لەفەرهـەنگ وکلتووروومێـژووی مرۆڤایـەتی دا چـۆن باسـی لێوەکراوە؟ئـەبێ واتاومانـای چ

ببەخشێت؟

((RENAISSANCE))،ووشـەیەکی فەڕەنـسی یەو،لـە زمـانی عـەرەبی دا چـەندین ووشـەی جیاجیـای بۆدانراوە،کـە گوایـە ئـەم ووشـانە،واتای ڕێنیـسانس دەگەیەنێت،لەوانــەش (البحــث)،(الاحیــاء)،(المیلادالجدیــد)،(٣٣)(النهــضة)، (الانبعاپ)،(٣٤)بەهەمان شێوەش لەزمانی شـیرینی کـوردیش دا،ووشـەگەلێکی بـۆ داتاشراوە،کەبشیَ هەندیك لەو ووشانەش بەتەواوی گوزارشت لەواتـەی ڕێنیـسانس نەکـەن!بـۆ نموونــە لــە هەنــدێك شــوێن دا ووشــەی(بێداکردنــەوە)،(هەڵــسان)، (هاتنــەدەرەوە)،(زیندووکردنــەوە)،(بوژاندنــەوە)ی بۆدانراوە،جگــە لەمانــەش لەهەندیَ جێگای تردا،ووشـەی (ڕاپـەڕین)،(لـە دایـك بوونـەوەی نـویَ)،دانـراوە کـە واتـای ڕێنیـسانس دەگەیـەنێت بـەزمانی کـوردی،(٣٥) ئەگـەر سـەرەنج بـدەین چ لەزمانی کوردی وچ لە زمانی عەرەبی دا،جگە لـەم ووشانە،چـەندین ووشـەو واتـای جیاجیـا دەبیـنین لـەنێو فەرهەنگەکاندا،کـە هــەر هــەمووی بـۆ واتـا ومەبەسـتی ڕێنیسانس دانراوە،بەڵام ئەگەر بەووردی تێبینی بکەین لەسەرچـاوە عەرەبییـەکان ولەنووسینی بیرمەند ونووسەرانی عەرەبیشدا،زیاتر ووشەی(النهضة) بـەکاردەهێنن بۆڕێنیــسانس،وەهەروەها لــە زوبــانی کــوردی خۆشمــان بەشـێوەیەکی گــشتی وبـەربلاَوو زۆرجـاران ووشـەی (ڕاپـەڕین) یـاخود (بوژانـەوە)بـەکار هـاتووە بۆئـەم مەبەستە ئێمە وای بەباش دەزانین کـەوا بەرامبـەر بـە ووشـەی ڕێنیساس،ووشەی (بوژانەوە) یاخود هەر (ڕێنیساس) دابنرێت،بەتایبەتی لەم سـەردەمەدا کە ئەگـەر ئاوڕێك لە زمان وفەرهەنگی ئێستای زمانی کوردی،بدەینـەوە ئـەوە بۆمـان بـەدیار دەکەوێت کەوا ووشەگەلێکی بیانی تێکـەڵ بەفەرهـەنگ وزوبـانی کـوردی بـووە،وە ئەگەر تەماشـای پـەرتووکەکـەی بـەڕێز(پ.د.کـەمال مەزهـەر ئەحمـەد)یـش بکـەین بەعەرەبییەکـەی(النهـضة) یە،وەلەلایـەن ڕێـزدار(فوئـاد مەجیـد میـسری)بیـەوە، وەرگێـڕدراوە وبـووە بـە(ڕێنیـسانس)، دواجـار هــەر خـودی ووشـەی ڕێنیـسانس

قەشەنگ وپڕبەپێستی سەردەمەکەیە،وەهەر بۆخۆشی بەباشی دەتوانێ گوزارشت لەو ماوەیە دا بکات هەندێك لە مێژوونووسان باسیان لەوەکردووە،کەوا ئەم زاراوەیە بۆ یەکەم جار لەلایەن پیاوانی ڕێنیسانسەوە بەکار هاتووە،(٣٦)وەهەروەها زۆرێك لەنووسەرانی فەڕەنسا،ئەم زاراوەیەیان لە نێو بەرهەمەکانی خۆیان دابەکارهێناوە،بۆنموونە((میشیلیە-MICHEIET))،یەکێك لەبەرهەمەکانی بەنێوی(فەڕەنسا لە سەدەی شازدەوە بۆسەردەمی ڕێنیسانس-١٨٥٥))ی زایینی بووە،کەتێیدا وێنەیەکی پوختی ئەم دەمەی پێشکەش کردووە، (٣٧)وەهەروەها (ول دیورانت)یش لەپەرتووکە مێژوویەکەی خۆی دا،کەدەیەوێت زاراوەی ڕێنیسانس وبەکارهێنانی ڕوون بکاتەوە،لەپەراوێزدا ئاماژەی بەئینسکلوپیدیایەکی فەڕەنسی دەکات،کەوا لەنێوان سالآنی(١٧٥١-١٧٧٢)ی زایینی دەرچووە،کەبۆ یەکەمین جار بەشێوەیەکی براوەو ڕوون زاراوەی((RENAISSANCE))ی بەکارهێناوە (٣٨) وەلێ لەهەندێك بەرهەم ولێکۆڵینەوەی ئەدەبی دا،بەکارهێنانی ئەم ئیدۆمە،دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمانێکی کە،کە گوایە بۆ یەکەم جار لەلایەن ڕەخنەگرێکی هونەری بەنێوی(جورج فاساری) بەکارهێنراوە،ئەویش لە بەرهەمێکی دا بەناوی(سیر مشاهیر المهندسین والرسامین والنقاشین الایگالیین منڒ سیمابو الی یومنا هڒا)،ئەم بەرهەمەش چاپی یەکەمی سالّی(١٥٥٠)ی زایینی بووە(٣٩) لە کۆی ئەم هەموو باس وخواسانەوە،بۆمان بەدیار دەکەوێت،کەوا زاراوەی ڕێنیسانس هەر لەسەردەمی ڕێنیسانس ودواتر بەکار هاتووە،بەلآم ناتوانین بلّێین بەلگەیەکمان بەدەستەوەیە لەم بارەیەوە،کەبریتی بێت لەبەرهەمی نووسەرێك یاخود هونەرمەندێك یان ئەدیبێك ومێژوونووسێك هەبێت و،زاراوەی نێوبراووی تێدا بەکار هێنرابێت،جابۆیە دەبێت بگووترێت کۆنترین بەرهەم وتۆمارێك هەبێت و،تێیدا زاراوەی ڕێنیسانسی بەکارهاتبێت،بەپێ ی ئەوسەرچاوانە،سەدەی شازدەیە وەلێ سەیر لەوەدایە کەوا

چەندین نووسەر و بیرمەند وئەدیب وفەیلەسووف ومێژوونووسی سەردەمی ڕێنیسانسمان هەیە،کەوا پێش ئەم ماوەیەش کەوتن و،نووسین وبەرهەمیشیان بلاٌبۆتەوە،لەوانەش ڕابەرانی سەردەمی ڕێنیسانس،وەك و(دانتی–بترارك–بۆکاشیۆ)،لەهەمان کاتیش دەبێت باس ولێکۆلینەوەکانیان لەم بارەیەوە بووبێت! ! !بەلاٌم دیارە زاراوەی نێوبراویان بەکار نەهێناوە،هەتاوەك وسەدەی شازدە،نەکەوتۆتە نێوفەرهەنگ وکلتووری کۆمەڵگاوە پاش تێپەڕبوونی ئەم ماوەیە،ئیدی زاراوەی ڕێنیسانس کەوتە نێو بەرهەم ونووسینەجیاجیاکان، وەلەهەمان کاتدا هەوڵ درا پێناسەوشیکردنەوە ولێکدانەوەی جیاجیا بۆزاراوەی نێوبراووبکرێت بۆنموونە بەلای هەندێك نووسەرەوە،ڕێنیسانس بەواتا بەرتەسکەکەی،مانای ووشەی بزوتنەوەی هەڵسان وگەڕانی کلتووری کۆن، یاخود زیندووکردنەوەی ئەوکلتوورە دەگەیەنێت،واتە لەدایك بوونەوەی نوێ وتازە دێت(٤٠)،یاخود واتای جارێکی تر دۆزینەوە وپەردە لەسەر لادانی وون بوون و،لە بیر چووەوەی کولتووری ئەنتیك دەگەیەنێت،کە لەسەدەی (چواردە)هەم لە باشووری ئیتاڵیاو پاشان لەسەرانسەری ئەورووپا سەری هەڵداوە (٤١)ئەگەر ئاوڕێك لە مێژووی ئەدەبیاتی ئەورووپا بدەینەوە،بۆمان بەدیار دەکەوێت کەوا ڕێنیسانس بووە بەجێگەی بایەخ و ئەندێشەی زۆر لە بەرهەمە ئەدەبییەکانیش،بۆنموونە لە((جیهانی سۆفیا)) دا،کە زۆر بەباشی ودروستی باس لەوسەردەمە کراوە،ئەگەرچی بەشێوەی ئەدەبیش نووسراوە(٤٢) وێڕای ئەمانەش،زاراوەی نێوبراوو،بەتێپەڕبوونی کات،ئەوەندە گەشەی کرد وبووە جێگەی بایەخ، تا ئەو ڕادەیەی هەنگاووی بەرەو پێشەوەناو،هەروەها کەوتە نێو فەرهەنگەوە ئەوەتا لە ((فەرهەنگی کۆلینز))–(١٩٧٩)–((COLLINSENGLISHPICTIONARY))،باسی لێوەکراوە وپێناسەیەکی ساناشی بۆ داڕێژراوە،کە ووتوویەتی بریتی یە لە

ژیاندنەوە((REVIVAL))یاخود زیندووبوونەوە((REBIRTH))(٤٣)،یان بەلای هەندێك کەسەوە،وا خراوەتە ڕوو، کەوا هەمیشەو بەردەوام بۆ وەسف کردنی بزوتنەوەی ڕۆشنبیری بەکاردێت،(٤٤) لەمەوە ئەوە دەخوێندرێتەوە،کەوا ووشە وزاراوە وچەمکی ڕێنیسانس،پێش سەردەمی(ڕێنیسانس)بوونی نەبووە وبەکار نەهاتووە،بەلاّم لەگەڵ هاتنی سەردەمەکە ودەرکەوتنی لەمێژووی ئەورووپادا،ئیدی بەرەبەرە کەوتە سەر زاران ولەنێو بەرهەمی ڕۆشنبیران وبیرمەندان وئەدیبان وفەیلەسووفان بەکاردەهێنرا،ئەم زاراوەیەش ڕاستە لەبنەڕەت دا فەڕەنسی یە،بەلاّم زیاتر مۆرکی ئیتالّی وەرگرتووە،چونکی سەردەم وچاخی ڕێنیسانس بۆ یەکەم جار لە ئیتالّیاوە سەری وەدەرناو،لە زۆرشوێن وجێگاش کەباس لەسەردەمی نێوبراوو دەکرێت،زاراوەی (ڕێنیسانسی ئیتالّی)بەکار دەهێنرێت،ئەمەش وامان بۆ دەردەخات کەوا ئیتالّیا لانکەی ئەوسەردەمەیە وەهەرخودی زاراوەکەش مانای(زیندووکردنەوە)،(لەدایك بوونەوەی نوێ)،(بوژاندنەوە)یاخود هەر زاراوەیەکی تر دێ،کە هەرهەموویان گوزارشت لە تازەگەری وگۆڕانخوازی دەکەن،ئەویش بەدوو هەوڵ وکۆشش وکارو کردار ئەنجام درا،یەکەمیان:گەڕانەوەو زیندوکردنەوەی کلتوورو مێژووی ڕابردووی خۆیان بوو،بەلاّم نەك وەك وخۆی،بەلّکو بەشێوەیەك بەکاریان هێنا،کە لەگەڵ ڕۆحی سەردەم وکۆمەلّگادا بگونجێت و،لەهەمان کات دا وەك وئامرازێکی فریادڕەس،پەنایان بۆ برد بۆ ڕزگاربوونیان،لەو دۆخەی کەتێیدابوون دووەم:هەر خودی ئەو ووشە و واتایەش،ماناو واتای کاڵ بوونەوەو ئاوابوونی سەردەمی سەدەکانی ناوەڕاست دەگەیەنێت،چونکی کەنیسەو پیاوەکانی لەوماوە دوورو درێژەدا،مرۆڤیان لەکاری ژێری وهزری خستبوو،جابۆیە هەموئەم واتاو شیکردنەوانە،دەرگایان بۆ زەمەن ودونیایەکی تازەتر والآ دەکرد،وەلەهەمان کات دا زەمینەیەکی لەباریش بوو،نەك بەتەنها بۆئەورووپا،بەلّکو کاریگەری بەسەرجیهانیش دا،دواتر بەدیار دەکەوێت.

تەوەرەی دووەم:ناساندنی سەردەمی ڕێنیسانسی ئەورووپی:-

لەدەروازەی باسەکەماندا،چاوێکی زۆرخێرامان بەسەردەمی سەدەکانی ناوەڕاستدا گێڕا،گرنگی ئەم باسەش لەوەدایە کەوا سەردەمی ڕێنیسانس لە هەناوو مندالّدانی ئەو ماوەیەوە لەدایك بووەو هاتۆتە دەرێ،وەهەر لەو دۆز و بارودۆخەدا سەری وەدەرناوە کەواتە بێ گەڕانەوە بۆ سەردەمی سەدەکانی نێوبراوو،تێگەیشتن وناساندنی ڕێنیسانس ئالّۆزە،لێرەدا پێویست وگرنگە بزانین ئاخۆ لە پاش ئەو سەردەمە دووور ودرێژەدا چ سەردەم وقۆناغێك هاتەکایەوە،وەئەو ئامرازانە چ بوون کەوا توانی کۆمەلّگا قووتار بکات؟ ئەبێ مێژوونووسان وڕۆشنبیران بەگشتی چۆن چۆنی تەماشای سەردەمی ڕێنیسانسیان کردبێت وچلۆن پێناسەیان کردبێت.

هەندێك مێژوونووس،لای وایە سەردەمی ڕێنیسانس بەواتا گشتگیرییەکەی،مانای ڕزگارکردنی ئەقلّی مرۆڤایەتی دەگەیەنێت لە کۆت وپێوەندەکانی سەدە ناوەندییەکان و،هەست کردنی تاکە بە ئازادی لەو گوزارشتانەی کەهەستی پێدەکات لە هەلّچوون وهەستەکانی دا،(٤٥)وەهەروەها نوێبوونەوەو بوژاندنەوەی تەواوی بوارە مرۆییەکانی وەك و(ئەدەب-فەلسەفە-ئایین-بیناسازی-وێنەکێشان-هەلّکۆلّین-زانست-ڕامیاری-یاسا)دەگرێتەوە،(٤٦)یاخود بە سەردەمی پێشکەوتنی کۆمەلاّیەتی وهزری و ئەدەبی باسی لێوەکراوە لە ئەورووپای سەدەکانی(١٥-١٦)زایینییەوە،(٤٧)وەلە هەندێك جێگەی تردا وا باسی لێوەکراوە،کە فەلسەفەی ڕێنیسانس،مرۆڤی بە کائین و بوونەوەرێکی سەربەخۆی هزرمەند(عەقلاّنی)پێناسە دەکات،کە دەتوانێ وا لەمرۆڤ بکاتن،کەتوانای ئەوەی هەبێت جیهان بگۆڕێت وکاربکاتە سەر دەورو بەریشی(٤٨)،بەلاّم مێژوونووسێکی وەك و(بورکهارد)-(BURKHARDT)ی سویسری،بەشێوەیەکی تربەاس

وپێناسەی سەردەمی نێوبراوومان بۆ دەكات،بورکهارد دەڵێت:"ئەو ماوەیەیە كەوا مرۆڤ خودی خۆی تێدا دۆزییەوە،وەتێڕوانینی نویێ ی بۆ ژیان و،كەونی تێدا ناسی،لە پاڵ گەڕانی بۆ جیهانی كۆندا،بۆ ئەو شارستانییەت وئەدەب وهونەرانەی كەتێیدایە"(٤٩)،ئەگەر سەرەنج بدەین لەم باسانەوە بۆمان بەدیار دەكەوێت،كەوا پێش سەردەمی ڕێنیسانس،مرۆڤ بەشێوەیەكی گشتی وەك و بوونەوەرێكی سەر ئەم زەوییە،لە تەواوی بوارەكانی ژیانی دا فریودرابوو چونكی گرنگترین هۆكارو ئەندامی لاشەیان لەكارخستبوو،كە ئەویش ئەقڵ وهزرو بیركردنەوەی بوو! بەڕاستی پیاوانی كەنیسەی مەسیحی لە سەدەكانی ناوەڕاستی ئەورووپادا،لە هەموو ئان وساتێك دا بانگەشەی هەژارییان بۆ مرۆڤی ئەو سەردەمە دەكرد لەم ژیانەیاندا،وە هەمیشە و بەردەوام بانگی ملكەچی وبچووكی وزەلیلییان دەخوێندە گوێیان،كە دەبێ ئەمان خۆیان بەگچكە بزانن ومەزنی وگەورەیش بلكێنن بە بالآی پیاوانی ئایینییەوە ئەمە جیا لەوەی كەوا هەموو كات ولە زۆربەی شوێن وجێگاكاندا،مرۆڤە ئاساییەكانیان تۆقاند بوو،بە وەی كەوا خوداوەند لە ڕۆژی دوایی دا سزایان دەدات،ئەمەشیان بەدوو قازانج دەشكایەوە بۆ كەنیسە،لە لایەك مرۆڤەكان دەترسان وهیچ توانای بیردنەوەیان نەدەما،لە لایەكی تریشەوە كەنیسە و پیاوەكانی خۆیان بە ناوەندێك دەزانی،كە گوایە دەتوانن مرۆڤ لەگەڵ خوداوەندا ئاشت بكەنەوەو، لە تەواوی گوناهەكانیان خۆش بێت،كە ئەویش بە پارەوپوول و دیاری ئەنجام دەدرا ! ئەمە لە كاتێك دا بوو كە خۆیان سەرپشك بوون لە هەموو گووتارو كردارێك كە ئارەزوویان كردبایە هەر لەبەر ئەمەش دوور ناكەوینەوە لەڕاستی ئەگەر بڵێین مرۆڤ لەو چەرخەدا لەكار خرابوو،یاخود بەواتایەكی تر،مرۆڤی سەدەكانی ناوەڕاست تەواو جیاوازە لەگەڵ مرۆڤی سەردەمی ڕێنیسانس وسەردەمانی نوێ بەتایبەتی لە ئەورووپادا، هۆكارەكەشی خۆڕسك نەبووە،بەڵكو دەسەڵاتە زۆردار و ستەمكارەكەی كەنیسە وایلێكردووە

هەر لەبەر ئەم بارودۆخە ناهەموارەش دا،هەندێك نووسەر لایان وایە،ئەوروپا لەو ماوەیەدا،سەر لەنوێ لەدایك بوویەوە،بەلآم ئەم لەدایك بوونە،منداڵێکی بچووك نەبوو،بەڵکو عیملاقێی مەزن بوو،بۆ ئەوەش راپەڕی هەتاوەك و رەشەبای شۆڕش وگۆڕان لەهەموو لایەك دا هەڵبکات (٥٠)شیاوی باسە،نووسەران ومێژوونووسان وبیرمەندان،پێناسە و باسەکانیان لەمەڕ ڕێنیسانس داجیاوازە بۆ نموونە ئەگەر تەماشای پەرتووکەکەی (د.محمدمحمدصالح)بکەین وبەووردی بڕوانینە ماوەی ڕێنیسانس،بەڕاستی تووشی بۆچوونێکی ترمان دەکات نێوبراوو کاتێك لەبارەی زاراوەی نێوبراوەوە قسان دەکات وئەدوێ،وا باسی دەکات کەوا (ڕاپەڕین-بوژاندنەوەی ئەوروپی)،ئەو گۆڕانکارییە رامیاری و ئابووری و کۆمەلآیەتی وهزرییانەیە،کەوا لە کۆتایی سەدەکانی ناوەڕاست دا بەسەر ئەوروپادا هاتووە،ماوەکەشی لە سەدەی یازدەوە بۆ سەدەی شازدە دەست نیشان کردووە.پاشان کە دێتە سەر باسکردنی بزوتنەوەی دەپەڕین وهاتنەدەرەوە و بیدارکردنەوە یاخود زیندووکردنەوەی شارستانییەتی کلاسیکی یۆنانی و ڕۆمانی کۆن کە بەڕێنیسانس ناودەبرێت،دەڵێت بێگومان لە ئیتاڵیاوە دەستپێکردووە،وە لەسەر وێژەو هونەرو تێڕوانین بۆ مرۆڤ بووە،وەئەو گۆڕانکارییانەی کەوا لەم بوارانەدا ڕوویان داوە،ماوەکەشی سەدەی چواردەو پازدەو شازدەی زایینی بووە،وە لەهەمان کاتدا باسی لەوەش کردووە کەوا ئەم سەدانە،سەدەکانی گواستنەوەیە،لە سەدە ناوەندییەکانەوە بۆسەردەمانی نوێ(٥١) بەڕاستی ئەم بۆچوونەی نێووبراوو لەگەڵ بۆچوونەکانی تر،جیاوازییەکی تێدابەدی دەکرێت،چونکی زۆربەی زۆری مێژوونووسان ونووسەران وبیرمەندان،لایان وایە لەکۆتایی سەدەکانی ناوەڕاست لە ئەوروپا و بەتایبەتی لەئیتاڵیاوە،کۆمەڵێك گۆڕانکاری هاتۆتەئاراوە،کە ئەویش زیاتر لە سەدەی(١٥-١٦)ی زایینی بووە،وەهەروەها گەڕانەوەش بووە بۆ کلتووری کۆن،بە مەبەستی

ڕزگاربوون لەسەدە ناوەندییەکان،وەئەم بزوتنەوەیەش بە ڕێنیسانس دەناسرێت.
لەکاتێك دا باس لەسەردەمی ڕێنیسانس دەکرێت وبەبزوتنەوەی ژیاندنەوە وسەرلەنوێ زیندووبوونەوە دەناسرێت(٥٢)،پێویستە پەلکێش بکرێین بۆ ئەو پرسیارەی،کە داخۆ زیندووکردنەوە و ژیاندنەوەی چی دەگەیەنێت؟ لەم سەردەمەدا مرۆڤ بە مەبەستی سەر لەنوێ لە دایکبوونەوە، دەگەڕێتەوە بۆسەرچاوەکانی سەردەمی کۆن،(٥٣)چونکی بزوتنەوەی نێوبراوو،لەسەر بنچینەی گەڕانەوە بۆ ڕیشە شارستانییەکانی ئەوروپای کۆن دامەزراوە،بەلاّم بەشێوەیەکی تازەو داهێنەرانەبوو،(٥٤)گەڕانەوەش بۆ کولتووری پێش بلاّوبوونەوەی ئایینی مەسیحی وڕاپەڕین بووە،وەهەروەها دژی ئەو سەرخانەی کۆمەڵی مەسیحییەت(ئەدەب—فەلسەفە—لاهووت—هونەر—زانست—هزری کۆمەلاّیەتی—ئابووری—ڕامیاری)دایهێناوە (٥٥) هەندێك لە مێژونووسان،ماوەی دەرکەوتنی بزافی زیندووکردنەوەی زانستەکان،لە کۆتایی سالاّنی(١٣٠٠—١٥٠٠)دەست نیشان کردووە،وەباسیان لەوەش کردووە کەوا ڕۆشنبیران لە شارەکاندا،گرنگییان بەپشکنین وگەڕان داوە،لەبارەی شوێنەوار وپاشماوەی ئەدەبییە یۆنانی و ڕۆمانییە کۆنەکانەوە(٥٦)،وەلەهەمان کات داپشتیان لە ڕۆشنبیرەکانی سەدەکانی ناوەڕاست وپێشوویشی کردو،ڕوویان کردە فەلسەفە و ئەدەبی یۆنان و ڕۆشنبیر و یاسای ڕۆمانەوە.(٥٧)شیاوی گووتنە،دەرکەوتووترین بەلّکو لەیەکەمین دیاردەکانی سەردەمی بێدارکردنەوە و ڕاپەڕین وهەلّسانەوە،کرداری گەڕانەوە بووە بۆ کلتووری کۆن . ئەویش بۆ لێکۆلّینەوە و ناساندنی ئەو کەنز و زانست ومەعریفانەی کەتێیدایە(٥٨) لەمەوە ئەوە دەخوێندرێتەوە،کەوا لە کۆتایی سەدەکانی ناوەڕاست وسەرەتاکانی سەردەمی ڕێنیسانس،مرۆڤەکان چیتر نەیانتوانی بەرگەی ئەو هەموو دواکەوتوویییە بگرن،جابۆیە ڕۆشنبیران لەهەولّ وتەقەلاّی فاکتەرێك بوون بۆ خۆدەربازکردن لەم

دۆخە نائارام وپشێوییە،کە هیچ بەهایەکی مرۆیی تێدا بەدی نەدەکرا!بۆ ئەوەی کۆمەڵگا ئازاد بکەن لە دەسەڵات وهەژموونی کەنیسەو پیاوەکانی هەر بۆ ئەم مەبەستەش،پەنایان بردە بەرکلتوور و مێژووی پڕ لەشانازی وسەروەری یۆنان و ڕۆمانی کۆن،بۆ ئەوەی زیندوویبکەنەوەو،دووبارە ژیان بکەن بەبەری،یاخود جارێکی ترئەو کلتوورە لەدایك بێتەوە،بەڵام لەشوێن وجێگایەکی ترو لە دۆزو کاتێکی جیاوازتر! ئەگەرچی ئەم کردارە لاسیکردنەوەیە،وە لەهەمان کاتدا شانازییە بەپێشینان وباوباپیرانەوە،کە لەلایەکی تریشەوە ئەوەی لیدەکەوێتەوە کەوا مرۆڤ هێندە پشت ومتمانەی بەخۆی نەبێت،وەچاوەڕوانی شتی ئامادەکراو بکات بۆ ڕزگاربوونی لەتەنگانە و ناخۆشی ونەهامەتییەکانی ژیان بەڵام نابێت لەیادمان بچێت،لەگەڵ بوونی هەموو ئەمانەش،ڕۆشنبیران وبیرمەندان ونووسەران وهونەرمەندان،توانییان داهێنان وتازەگەری وچاکسازی ودۆزینەوەی نوێ بهێننەوەکایەوە،ئەمەش وایکرد مۆرکێکی نوێتر وجیاوازتر وەرگرێ ئەگەر چاوێك بەسەردەمانی کۆن وپێش سەردەمی ڕێنیسانس بگێڕین،نموونەی لەم جۆرەمان دەستگیر دەبێت بۆ نموونە ئەو کاتەی کە(پیرێکلیسە)بچکۆلە لەگەڵ(زینۆفۆن)دەکەوێتە گفتوگۆ،دەربارەی بارودۆخی ئەوسای خۆیان،ئەپرسێ:"ئەی چار چییە و پێویستە چی بکەین،بۆ ئەوەی باشتربین وپالەوانێتی پێشوومان دەست بکەوێتەوە"؟ (زینۆفۆن) زیرەکانە لەزمانی سوقراتەوە بەدڵسۆزییەکی داپۆشراوەوە وەڵامی دەداتەوەو دەڵێت: "ئەگەر یاساو هەڵسوکەوتی باپیران وپێشینانیان بیربکەوێتەوەو پەیڕەوی بکەن،وەك وئەوانیان لێ دێتەوەو بەرەوچاکی ئەڕۆن"(٥٩) ڕەنگبێت لەهەندێك جاردا،مەبەست لەو باس وبیرکردنەوەیە،ئەوە بووبێت کەوا باوباپیرانییان ڕێگایەکیان گرتۆتەبەر،کەوا ئەو ڕێگاوڕێبازە،بەرەو ئاراستەیەکی باشترو دروستری بردوون،هەر بۆیە زۆرجاران بیریان لەپێشینان کردۆتەوەو،لەهەندێ شوێن وکاتی جیاجیادا وەك و فریادڕەسێك

تەماشایان کردووە،بەڵام هەرچۆنێك لێکبدرێتەوە،ناتوانین خۆمان لەئاست ئەوەدا بێدەنگ بکەین،کەوا ئەگەر مرۆڤ هەمیشە وابیربکاتەوە،ئەوە خۆی لەیاد دەچێت وهەمیشە پەنا بۆکەسانی تردەبات وەهەر لەو پرسیارو وەڵامەش دا،دەتوانین بڵێین تارادەیەك زێدەرۆی پێوەدیارە،چونکە هەرکات وشوێن وجێگایەك،خاوەن سیفەت وسروشتی تایبەتی خۆیەتی،وەمەرج نی یە هەموو کات ئەو ڕووداوانە لەهەمان شوێندا دووبارە بێتەوە!هەرچۆنێك بێت هەموو ئەمانە لە نرخ وبەهای سەردەمی ڕێنیسانس کەم ناکاتەوە چونکی هەندێك لە فەیلەسووف ومێژوونووس وایدەبینن،کەوا مرۆڤایەتی پێشتر،ڕووداوێکی وەها گرنگ وبەنرخی بەخۆیەوە نەناسیوە(٦٠) ڕەنگبێ ئەمەش بگەڕێتەوە بۆ کارکردن وئاراستەی ئیشکردنی ڕێنیسانس،کەوا بەدوو ئاراستەدا دەجولاَ:ئاراستەیەکیان بەرەو ڕابردوو دەگەڕایەوەو تێیدا هەوڵدانێکی بێوێنە هەبوو بۆ ژیاندنەوەی کولتووری یۆنانی وهزری مرۆڤدۆستی ناو ئەوکولتوورە،لەهەمان کاتیش دا ئەم گەڕانەوەیە بۆ هزری لاهووتی سەدەکانی ناوەڕاست بوو،بە مەبەستی ڕەخنەگرتن و ڕەتکردنەوەی دوایین پاشماوەکانی کاریگەری کەنیسە لەسەر هزری فەلسەفی...، ئاراستەی دووەمیان بزاوتی ڕێنیسانس ئاراستەیەکی ئایندەخوازانە بوو،کە تێیدا وێنەی دونیایەکی نوێ دەکرا؛کە مرۆڤ تیایدا بالاَ دەست بێ(٦١).

تەوەرەی سێهەم:ڕێنیسانس لەنێوان سەردەمانی کۆن ونوێ ی ئەورووپادا

بۆئەوەی بزانین ڕێنیسانس شوێن وپێگەی دەکەوێتە کوێ وە لەمێژووی ئەورووپا،پێویستە چاوێکی زۆر خێرا بە قۆناغەکانی مێژووی ئەورووپادا بخشێنین و،بزانین قۆناغەکانی چۆن چۆنی دابەش کراوە هەندێك لە مێژوونووسان،وای بۆدەچن،کەوا لە سەردەمی ڕێنیسانس دا،بۆ یەکەمین جار،مێژوویان بەپێ ی قۆناغ دابەش کردووە،(٦٢) وە ئەم دابەشکارییە،لە مێژوونووسێکەوە بۆ مێژوونووسێکی تر دەگۆڕێت چونکی هەندێکان دابەشیان کردووەتە سەر،سێ قۆناغی مێژوویی،ئەویش مێژووی(کۆن–ناوەڕاست–نوێ)یە،کەوا دوابەدوای مێژووی هاوچەرخ دێت(٦٣)،بەلأم بەلای هەندێکی ترەوە،ئەو دابەشکردنەی کە بۆمێژووی ئەورووپا دەکرێت وزۆر بەربلأوە لەئێستاماندا،ئەوەیە کەوا دابەشبکرێت بۆ چوار قۆناغی مێژوویی،ئەویش(مێژووی کۆن)،(مێژووی ناوەڕاست)،(مێژووی نوێ)،دواتریش (مێژوو یاخود سەردەمی هاوچەرخ) ە (٦٤)،لەمەوە مێژووی هاوچەرخ خۆی بە تەنها دەبێت بەچاخ وسەردەمێکی تری مێژوو وەباس لەوەش کراوە،کە ئەم دابشکردنە لە سەدەی هەژدەوە،بە تەواوەتی جێگەی خۆی گرتۆتەوە(٦٥) لەمەشەوە بۆمان بە دیاردەکەوێت کەوا مێژووی ئەورووپاش وەك وتەواوی کۆمەلگا مرۆییەکانی تری ڕووی زەوی،مێژووەکەی لە سێ یان چوار قۆناغی سەرەکی پێك دێت،کە هەر قۆناغێك لەو قۆناغانەدا،خاوەن سیماو سیفەتی تایبەتی خۆیەتی وەلە دیاریکردن ودەستنیشان کردنی ماوەی هەریەك لەو قۆناغە مێژووییانەدا،مێژوونووسان ونووسەران وڕۆشنبیران،بۆچوون ودیدی جیاوازیان هەیە لەم بارەیەوە،بەلأم سەرەڕای ئەمانەش زۆربەیان یاخود هەر هەموویان لەبۆچوونێك یان لەدوو بۆچوون کۆکن بۆ نموونە سەردەمانی کۆن لە

مێـژووی ئەوروپادا،هـەر لـە بەرەبـەیانی دەرکـەوتنی یەکـەمین مرۆڤـەوە دەسـت پێـدەکات،(٦٦)هـەتاوەك وسـاڵی(٤٧٦)ی زایینی،واتـە ڕووخـانی ئیمپراتۆرییـەتی ڕۆمـانی لـەڕۆژئاوادا(٦٧)،لەمەشـەوە ئیـدی ڕۆژئـاوا بـەبێ ئیمپراتـۆر دەمێنێتـەوە بەدرێـژایی مـاوەی نێـوان سـاڵانی(٤٧٦–٨٠٠)ی زایینـی،(٦٨)ئـەم ڕووداوە بـەلای هەموومێژوونووسانەوە،باشـترو گونجـاوترە بـۆ سـەرەتای مێـژووی سـەدەکانی ناوەڕاسـت،(٦٩)واتـە مێـژووی سـەدەکانی ناوەڕاسـت بـەلای زۆربـەی زۆری مێژوونووسـانەوە،لەکۆنەوە درێـژە دەکێـشێت هـەتاوەك و سـاڵی(٤٧٦)ی زایینی.کەواتـە لـەم سـاڵە بـەدواوە ئیـدی مێـژووی سـەدەکانی ناوەڕاست دەست پێدەکات،بەڵام بۆ کۆتایی سەدەکانی نێوبراوو وسەرەتاکانی سەردەمانی نوێ دوو بۆچوون هەیە یەکەمیان سـاڵی(١٤٥٣)زایینیە،کـەوا (موحەممـەد)ی فاتح،سـوڵتانی حەوتـەمی عوسمانلییـەکان تـوانی قوسـتەنتینیە فـەتح بکـات(٧٠)، دووەمیـان دۆزینـەوەی کیـشوەری ئەمریکایـە لەسـاڵی(١٤٩٢)ی زایینی،کـە هەنـدێك لەمێژوونووسـان وایـدەبینن کـە نیـشانەیەکی ڕوونـە بـۆ کۆتـایی مێـژووی ناوەڕاست(٧١) هەرچی مێژووی نوێشە،لەم ساڵانەوە دەست پێدەکات،هـەتاوەك وساڵی(١٩١٨) چونکی لەمەشیان دا مێژوونووسان کۆکن لەسەر ئەوەی کە کۆتایی جـەنگی یەکـەمی جیهـانی(١٩١٨)ی زایینـی بەسـنووڕێکی جیاکـەرەوەی دادەنێن لەنێوان مێژووی نوێ وهاوچەرخ دا وەبە شێوەیەکی گشتی وبەربڵاو،لەلای زۆربـەی زۆری مێژوونووسان ولەزۆر سەرچاوە دا،مێژووی ئەوروپا بەم شێوە دابـەش کـراوە (مێـژووی کـۆن)،هەرلـە کۆنـەوە دەسـت پێـدەکات هـەتاوەك و سـاڵی(٤٧٦)ی زایینـی،(مێـژووی ناوەڕاسـت)،(٤٧٦–١٥٠٠) دەخایەنێت،وەسـاڵانی(١٥٠٠–١٩١٨) ش بـــۆ مێـــژووی نـــوێ دیاریکراوە،هەرچـــی مـــاوەو ســـەردەمی هاوچەرخیشە،ساڵی(١٩١٨)ی زایینـی دەگرێتـەوە هـەتاوەك وئێـستا.(٧٢)کەواتـە مێژووی ئەوروپا،خۆی لە چەند قۆناغێکی مێژوویی دا دەبینێتەوە،کەهەر یەکـەیان

خـــاوەن ســـیماو تایبەتمەنـــدی خۆیەتی،بـــەڵام لەگـــەڵ ئەمـــەش دا،ســـەردەم وماوەیەکمان بەدی نەکرد بەنێوی قۆناغ و سـەردەمی ڕێنیـسانس!جـا بـۆ ئـەوەی شوێن وجێگەی ڕێنیسانس بزانین وئاگـاداری بـین پێگـەی لـە کـوێ یە،پێویـستە بگەڕێینـەوە بـۆ سـەرەتاکانی،کە لـە چ سـاڵ وکاتێـك دا سـەردەمەکەی دەسـتی پێکردووە شیاوی وەبیرهێنانەوەیە،پوختەی بیری ڕێنیسانس،ئەوە بوو کەوا مـرۆڤ بتوانێت لێکدانەوەو ڕامانەکانی خۆی بە بەڵگەوە بسەلمێنێ،بەبێ ئـەوەی پـەنا بـۆ دۆگماکانی ئایینی مەسیحی وجیهانبینی ئەو ئایینـە ببـات(٧٣)،ڕاسـتی ودروسـتی وایـە،بڵێین پیـاوانی کەنیـسەو هـەڵگرانی ئـەو پەیمانـە نـەك خـودی ئـاینی مەسیحی،چـونکە ئەگـەر بـەراوردیان بکـەین،بێ گوومـان جـۆرە دووفاقییـەك تێـدا دەبینرێـــت.جـــا ئـــەو بزوتنـــەوە فراوانـــەی ئـــەدەب وهونـــەرو زانـــست وشارستانییەتە،لەســـــەدەی(١٥-١٦)زایینـــــی لـــــەئیتاڵیاوە ســـــەری هەڵداوە(٧٤)،وەهەروەها لەسەرەتای سـەدەی(١٥)ی زایینـی دا،پەیوەنـدی نێـوان شارسـتانی ئـەوروپای مەسـیحی وجیهـانی ئیغریقـی ڕۆمـانی دەگەڕێتەوە،کـە بـە درێـژایی سـەدەکانی ناوەڕاسـت پـچڕابوو (٧٥)کـەبێ گوومـان ئـەم گەڕانەوەیـەش سەردەمی ڕێنیسانسی لێ بەرهەم هات هەروەك وباسمان لێـوەکرد،ڕاو بۆچـوونێکی فـرە هەیـە لـەبارەی سـەرەتای سـەرهەڵدانی مێـژووی ڕێنیسانـسەوە لـە مێـژووی ئەوروپادا هەندێك لەمێژوونووسان وادادەنێن کەوا ژیانی شـاعیری ئیتـاڵی(دانتـی)-(١٢٦٥-١٣٢١)ی زایینی،وەبـەکارهێنانی زمـانی ئیتـاڵی لـەبری زمـانی لاتینی،بـۆ یەکەم جار تـۆوی هـزری نـوێ ی چـاندوە لەسـەدەی(١٤)ی زایینـی دا(٧٦)،بـەڵام بـەلای هەنـدێکی ترەوە،تـۆوی ڕێنیـسانس لـە سـەدەی (١٢-١٣)ی زایینـی دەرکەوتووە،وە لەسەدەی (١٤-١٥)ی زایینـی گەیـشتۆتە ئەوپـەڕی هێـزو توانـای خۆی(٧٧).ئەمە جیا لەوەی کەوا لای هەنـدێك نووسـەر،ماوەی نێـوبراوو لەسـاڵانی نزیکەی(١٣٠٠)وە درێژ دەبێتەوە،هەتاوەك وساڵی(١٦٠٠)ی زایینی(٧٨)،یاخودهـەر

لەنیوەی دووەمی سەدەی چواردەوە دەستی پێکردووەو بەردەوام بووە،هەتاوەك و سەرەتای سەدەی حەڤدە.(٧٩)یاخود هەندێکیان دەڵێن کۆمەڵگەی ڕۆژئاوایی لەنێوان سەدەکانی(١٤-١٥)کۆمەڵێ گۆڕانکاری قوڵ وفرەی بەخۆیەوە دیووە،(٨٠)یان دەڵێن لەو ماوەیەدا ڕێنیسانس بەدیار کەوتووە(٨١)،لای هەندێك لەمێژوونووسانی تر ڕێنیسانسی سەدەی(١٥)لە ئەورووپای ڕۆژئاوادا،لایەنەکانی ژیانی کۆمەڵگەی ئەورووپی دەگرێتەوە،وەك ولایەنی(ڕامیاری-ئابووری-کۆمەلآیەتی). (٨٢)ئەگەر سەرەنج بدەین،سەدەی(١٥-١٦)لە مێژووی کولتووری ئەورووپی دا،پڕن لە ڕووداوی ئەوتۆ کە پاشتر گۆڕانی گەورەیان لێ بەرهەم دێت،(٨٣)ئەم گۆڕانەش بواری فەلسەفەو ئەدەب وهونەرو سیاسەت و زانستی گرتۆتەوە،وە جگە لەوەی کەوا پەنجەی خستۆتە سەر لایەنی نالەباری ئایینی،لەهەمان کاتیش دا بێ دەنگ نەبووە لە دەسەلآتی کەنیسەی مەسیحی سەدەکانی ناوەڕاست(٨٤)،وە هەروەها یەکێکی تر لەو گۆڕانانە ئەوە بوو،کە بەسەر دید و بۆچوونی مرۆڤ هات لەبارەی دونیای فیزیکی ومیتافیزیکییەوە،کە هەر لەو ماوەیەدا دروستبوو(٨٥) هەروەك ولەمەوپێش باسمان کرد،ڕەخنەگران ڕاوبۆچوونی جیاجیایان هەیە لە بارەی،دیاریکردنی مێژوویی ووردیی سەردەمی ڕێنیسانس،بەلآم هەر هەموویان کۆکن لەسەر ئەو ماوەیەی کە دەکەوێتەنێوان نیوەی سەدەی پازدەوکۆتایی سەدەی شازدە،وەبەشێوەیەکی تایبەتی لەسەدەی(١٤)لە ئیتاڵیاوە دەستی پێکردووە(٨٦).کە ئەمەشیان ڕاوبۆچوون وباسێکی تری نووسەرانە.وێڕای ئەمانەش مێژوونووس(پ.د.کەمال مەزهەر ئەحمەد)،سەدەی (١٥-١٦)ی دەست نیشان کردووە بۆ سەردەمی ڕێنیسانس،(٨٧)لەکۆی هەموو ئەو باس وڕاو بۆچوونانەوە دەگەینە ئەوەی،کەوا سەدەی پازدەو شازدەی زۆربەی زۆری مێژوونووسان ونووسەران لەسەری کۆکن بۆ ئەوەی ڕێنیسانس تێیدا لەدایك بوو بێت بەلآم دەبێت لەیادمان نەچێت

ڕێنیسانس بۆ یەکەمین جار لە ئیتاڵیاوە سەری وەدەرنا وەك وشوێنی جوگرافی،بەڵام وەك وماوە لەڕاستی دا ئەستەمە بتوانرێت بەساڵێکی کورت ئەو ماوەیە دەست نیشان بکرێت،بەڵام تێبینی دەکرێت لەماوەی سەدەکانی(١٥-١٦)لە سەرانسەی ئەوروپا کۆمەڵێك گۆڕانکاری ڕووی لەو کیشوەرە کردووە هەر لەم ماوەیەدا ئیدی وەك وخۆر لەهەموو ئەورووپادا دەدرەوشایەوە،بەڵام ئەگەر بمانەوێت ووردتر و قووڵتر بڕوانینە ئەم ماوەیە،پێویستە بیلکێنین بەکۆتایی سەدەکانی ناوەڕاستەوە،چونکی وەك وباسمان کرد لە کۆتایی سەدەکانی ناوەڕاست دا کۆمەڵێك گۆڕانکاری ڕووی لەئەورووپا کرد،بەڵام هێشتا سەرەتا بوو،وە جوگرافیایەکەی وەك وسەدەی(١٥-١٦)فراوان بوویەوە شایەنی باسلێوەکردنە،ڕێنیسانسی ئەورووپی کە لەدوا ساتەکانی تەمەنی سەدەکانی ناوەڕاست بەدیارکەوت،لانکە و لەدایك بوونی ئیتاڵیایە،ئەویش بەیارمەتی وهەوڵ وتەقەلای کەسانی وەك و(دانتی-بترارك-بۆکاشیۆ)ئەمانە و چەندین کەس بوونە مایەی ئەوەی کەوا مێژووی ئیتاڵیا بەرە و ئاقارێکی ترببەن،هەرچەندە بۆخۆشی جیاوازبووە،لەگەڵ شوێن وجێگاکانی تر هەر بۆیە هەندێك لەنووسەرانیش لایان وایە،لە کۆتایی سەدەکانی ناوەڕاستدا،کە سەرەتای کاروانی ڕێنیسانس سەرەتاتکەی دەرکەوتنی کردووە(٨٨) جا بیریارانی سەردەمی نێوبراوو،بەهۆی پەیوەندیکرنییان بە کلتووری یۆنانی وڕۆمانی،توانییان لەسایەیدا فەلسەفەی عەقلانی وئەدەب وهونەر گەشەپێبدەن،وە لەهەمان کات دا هەستیان بەئازادی وئارامییەکی زۆرکرد(٨٩) وەتەواوی ئەم بوارانە تازەگەری وگۆڕانخوازی پێوە دیاربوو لەکاتێك دا کە بۆمان ساغ بوویەوە کەوا سەردەمی ڕێنیسانس سەرەتا ودەسپێکی لە کۆتایی سەدەکانی ناوەڕاستەوە دەستی پێکردووە،کە زیاتر لە ئیتاڵیاوە گیرساوەتەوە،پاشان بۆ شوێن وجێگاکانی تری ئەورووپا پەرەی سەندووە.وەبەپێ ی ماوەی تەمەن وکاتی ئەم ماوەیە بێت،کۆتایی سەردەمی

ڕێنیسانس یاخود سەرەتای سەردەمی نوێ لە ئەوروپا تەمەنی ڕێنیسانسە باشە بۆچی لەو پۆلێنکردنە یاخود لەدابشکردنی مێژووی ئەوروپادا جگە لەو قۆناغە سەرەکییانە،نێوی قۆناغ یاخودسەردەمی ڕێنیسانس نابینین؟ لەڕاستی دا هەروەك وزۆرینەی مێژوونووسان،لایان وایە جگە لەوسێ چوار قۆناغە مێژووییە کە قۆناغی سەرەکیین،هیچ قۆناغێکی تریان دەست نیشان نەکردووە!جابۆیە سەردەمی ڕێنیسانس دەکەوێتە نێوان ئەو قۆناغانەوە ئەوەتا هەندێك نووسەر،وایدەبینن کەوا سەردەمی ڕێنیسانس ڕۆڵی ماوەی گواستنەوە دەبینێت،لەنێوان سەدەکانی ناوەڕاست بۆسەردەمانی نوێ(٩٠) بەلام دەبێت لەیادیشمان نەچێت،گواستنەوە لەو دوو قۆناغەدا،لەپڕێکا یاخود ڕوون و یان دیاری نەکرابوو بەچەند ساڵێك،بەڵکو بەشێوەیەکی پلەبەپلە بووە،وردە وردە ئەم کردارە ڕووی داوە(٩١) هەر بۆ ئەم ماوەیە واتە گواستنەوەی ئەوروپا لە سەدەکانی ناوەڕاستەوە بۆ سەردەمانی نوێ،مێژوونووسان زاراوەی سەردەمی بوژانەوە(ڕێنیسانس)یان بۆ داناوە،(٩٢)جا ئەم ماوەیە گۆڕانی لەگەڵ خۆی داهێنا،ئەو گۆڕانکارییەش ئەو هێزە شاراوانەی دەرخست کە لە ئەقڵی مرۆڤ دابوون(٩٣) ئەگەر دووبارە ئاوڕێك لە فەرهەنگی (کۆلینز)یش بدەینەوە،زۆر بەجوانی و دروستی مەبەستەکەمان بۆ ڕوون دەبێتەوە کە لەبارەیەوە دەڵێت:"قۆناغێکی مێژوویی ئەوروپایە،چاخی ناوەڕاستی ئاوابوو،لەجیهانی مۆدێرنی هەلاتوو جیا دەکاتەوە،بەگشتیش ئیتالیا خاڵی دەسپێکی ئەو چاخەیە کە لەسەدەی چواردەهەم بەدواوەبوو" (٩٤)لەبەر ڕۆشنایی باسەکەمانەوە،بۆمان ڕوون دەبێتەوە کەوا سەردەمی ڕێنیسانس لەمێژووی ئەوروپادا،ڕۆڵی نێوەند یاخود وەك وپردێك دەبینرێت،چونکی سەرەتای دەرکەوتنی لکاوە بەکۆتایی سەدەکانی ناوەڕاستەوە،وەکۆتاییەکەشی پەیوەستە بە قۆناغی نوێ وە،ئەمەش خودی "سەدەکانی ناوەڕاست"مان بیردەخاتەوە،کەوا چۆن ڕۆڵی ناوەندی دەگێڕا لەنێوان دوو قۆناغی سەرەکی مێژووی ئەوروپا هەروەك

وبۆمان بەدیارکەوت،مێژوونووسان ڕاوبۆچوونی جیاوازیان هەبوو لەبارەی سەرەتا وکۆتای قۆناغی کۆن یاخود ناوەڕاست یاخود نوێ کە تاڕادەیەك جیاوازی بەدی دەکرێ،کە هێشتا هەیانە تەواوجیاوازە لەگەڵ ئەوانی دی!نەخوازەلا بتوانین بەووردی وبەڕەهایی سەرەتاو کۆتایی سەردەمی رێنیسانس دەست نیشان بکەین!!!جگە لەوەی کە بڵێین ئەوماوەیەیە کەدەکەوێتە نێوان کۆتایی سەدەکانی ناوەڕاست وسەرەتای سەردەمانی نوێ،وەبۆیەکەم جاریش لەئیتاڵیاوە سەری وەدەرناوەو،پاشان گەشەی کردووە بۆشوێن وجێگاکانی ترەوە کەواتە ئەگەر بمانەوێت بگەڕێینەوە بۆسەرەتاو دەسپێکی مێژووی سەرهەڵدان وهۆکارەکانی سەردەمی ڕێنیسانس،دەبێت ئاورێك لەمێژووی ئیتاڵیا بدرێتەوە لەو ماوەیەدا.

((پەراوێز و ژێدەرەکان))

(١)—فرح،نعيم:تاريخ اوربا السياسي في العصورالوسطى،دمشق،٢٠٠١—٢٠٠٢،ص١٤

(٢)—سیوەیلی،رێبوار:(ترسان لەفەلسەفە)،دهۆك،،٢٠٠٨،ص٢١٥

(٣)—اسبر،علي محمد:فلسفة العالم الدنيوي،"النهج"(المجلة)،العدد(٦٩)،شتاء (٢٠٠٣)،دمشق،ص٦٨ نووسەر لێرەدا کەوتۆتە هەڵەیەکی مێژووییەوە،چونکی سەیرە!!!دەست بەسەراگرتنی تورکەکان بەسەر قوستەنتینییەوە،ساڵی(١٤٥٨)ی زایینی تۆمار کردووە.

(٤)—عەزیز،حەمید:تایبەتمەندیی هێزی کۆمەڵایەتی لەسەدەکانی ناوەڕاستدا، "ڕامان"(گۆڤار)،هەولێر،ژمارە(١١٣)،تشرینی یەکەم،٢٠٠٦،ص١٢٩

(٥)—العريني،السيدالباز:الحضارة والنظم الاوربية في العصورالوسطى،القسم الاول،بيروت،١٩٦٣،ص١

(٦)—فرح،نعيم:المصدرالسابق،ص٩

(٧)—مراد وآخرون،خليل علي:دراسات في التاريخ الاوربي الحديث والمعاصر،جامعةالموصل،١٩٨٨،ص٧

(٨)—فرح،نعيم:المصدرالسابق،ص٩

(٩)—العريني،السيدالباز:المصدرالسابق،ص١***اليوسف،عبدالقادرأحمد: العصورالوسطى الاوربية(٤٧٦—١٥٠٠)،صيدا—بيروت،١٩٦٧

(١٠)—صالح،محمدمحمد:تاريخ اوربا من عصرالنهضة وحتى الثورةالفرنسية (١٥٠٠—١٧٨٩)،بغداد،١٩٨٢،ص١٧٠

(١١)—بۆ زانیاری زیاتر لەبارەی دەرەبەگایەتییەوە،دەڕوانرێتە،اليوسف، عبدالقادرأحمد:المصدرالسابق،ص ص١١٧—١٣٨

(١٢)—عەبدول،مەریوان:چاکسازیی ئاینیی لەئەورووپا،"هەنار"(گۆڤار)، سلێمانی،ژمارە (١٧)،یۆنیۆی(٢٠٠٧)،ص٢٥

(١٣)— صالح ,هاشم: مدخل الى التنوير الاوروبى,بيروت ,٢٠٠٥,ص٢٤

(١٤)—مەزهەر،کەمال:"ڕێنیسانس" لەگەڵ باسێکی تر بەناونیشانی ئەدیب و ئەرکەکانی قۆناغ،و:فوئاد مەجید میسری،سلێمانی،٢٠٠٤،ص١٣٤

(١٥)—ئەحمەد،سامان حوسێن:ڕەهەندەکانی ڕیفۆرمی ئایینی لەئەوروپا(ئابووری—کۆمەڵایەتی—سیاسی)،دهۆك،٢٠٠٧،ص٥٥

(١٦)—فلاوێرز،سارا:(چاکسازی)،و:چنورفەتحی،سلێمانی،٢٠٠٧،ص٢٤—٢٥

(١٧)—مەزهەر،کەمال:"ڕێنیسانس" لەگەڵ باسێکی تر بە ناونیشانی ئەدیب وئەرکەکانی قۆناغ،و:فوئادمەجیدمیسری،سلێمانی،٢٠٠٦،ص١٠

(١٨)—بیجان،ئامانج نازم:چەند لاپەڕەك لە مێژووی ئەوروپای سەدەکانی ناوەڕاست،"مێژوو"(گۆڤار)،هەولێر،ژمارە(١١)،هاوینی(٢٠٠٩)،ص٧٣·خوێنەری بەڕێز،لیرەدا ناوی (شەماڵ ئەحمەد) زیادکراوە وهەڵەی چاپە

(١٩)—پوڵادی،کەمال:مێژووی هزری سیاسی لە ڕۆژئاوا(لەماکیاڤیلی تامارکس)، و:ئازاد وەڵەدبەگی—سیروان جەبار زەندی،بەرگی دووەم،هەولێر،٢٠٠٥،ص١١

(٢٠)—عەزیز،حەمید:قۆناغەکانی فەلسەفەی سەدەکانی ناوەڕاست لە ئورووپا،"ڕامان"(گۆڤار)،دهۆك—هەولێر،ژمارە(١٤١)،شوباتی(٢٠٠٩)،ص١٠٢

(٢١)—سیوەیلی،ڕێبوار،سەرچاوەی پێشوو،ل٢١٦

(٢٢)—حوسێن،هیمداد:ڕێبازە ئەدەبییەکان،هەولێر،٢٠٠٧،ص٣

(٢٣)—أمين،عبدالامیرمحمد:حسین،محمدتوفیق:تاریخ أوربافی العصورالوسگی، الکتاب الاول،جامعه بغداد،(بدون سنه الگبع)،ص٣٩١

(٢٤)—مراد وئخرون،خليل علی:المصدرالسابق،ص٣٢

(٢٥)—مراد وآخرون،خليل علي:المصدرنفسة،ص٣٨

(٢٦)—عمران،محمودسعيد:تاريخ اوروبافي العصورالوسطی، بيروت،٢٠٠٦،ص٢٣

(٢٧)—سليمان،علي حيدر:تاريخ الحضارةالاوربيةالحديثة،بغداد،١٩٩٠،ص٢٨

(٢٨)—مراد وآخرون،خليل علي:المصدرنفسة،ص٩

(٢٩)—دارك،سیدنی:مێژووی ڕێنیسانس،و:ئەبوبەکرخۆشناو،سلێمانی،٢٠٠٢،ص٣

(٣٠)—سادق،فوئادی تاهیر:هۆشیاریی مێژوویی،سلێمانی،٢٠٠١،ل٨٣

(٣١)—نعنعی،عبدالمجيد:أوروبافی بعج الازمنه الحديبه والمعاصره ،بيروت،١٩٨٣،ص١١

(٣٢)—گۆش،موحەممەدسوهیل:پوختەی مێژووی ئیسلامی،و:نهاد جلال حبیب الله،ناوەندی

ڕۆشنبیر،(٢٠٠٩)،ل٣٠٧

(٣٣)–احمد،كمال مظهر:النهضة،عراق،١٩٧٩،ص١٦

(٣٤)–لیژنەی ئەدەب لەكۆڕی زانیاری كوردستان،زاراوەی ئەدەبی،هەولێر،(٢٠٠٦)،ل ٨٦،لای چەپەوە.

(٣٥)–لەم بارەیەوە،سوود لە هەردوو فەرهەنگی*نقام الدین،فاچل:(فەرهەنگی شیرین)،سلێمانی،٢٠٠٧**كەریم،ڕزگار:(فەرهەنگی شایان)،چاپەمەنی وئۆفسێتی(پەیڤ)،٢٠٠٧،بینراوە

(٣٦)–احمد،كمال مظهر:المصدرالسابق،ص١٦

(٣٧)–صبحي،احمدمحمود:جعفر،صفاءعبدالسلام:في فلسفةالحضارة(الیونانیة–الاسلامیة–الغربیة)،بیروت،١٩٩٩،ص١٠١–١٠٢

(٣٨)–دیورانت،ول:قصةالحضارة(عصرالایمان–عصرالنهضة)، ت:محمدبدران،ج(١٧–١٨)،من المجلد(٩)،الجزءالثاني،مصر،٢٠٠١،هامش –ص١١٩

(٣٩)–حاتم،عماد:مدخل الى تاریخ الاداب الاوربیة،لیبیا،١٩٧٩،ص١٣١

(٤٠)–المقرحي،میلاد.أ.:موجزتاریخ أوروباالحدیث والمعاصر،بنغازي ،١٩٩٨،ص٢٢

(٤١)–عەزیز،حەمید:بنەما فەلسەفەییەكانی هزری كۆمەڵایەتی لەسەردەمی ڕێنیسانس–دا،"ڕامان"(گۆڤار)،ژمارە(١١٨)،ئاداری(٢٠٠٧)،ل١٢٧

(٤٢)–گاردەر،یۆستاین:(جیهانی سۆفیا)ڕۆمانێك سەبارەت بەمێژووی فەلسەفە،و:بەهرۆزحەسەن،سلێمانی،ئۆفسێتی دەزگای چاپ وپەخشی سەردەم،٢٠٠٢،نووسەرباسێكی تەواوی بۆئەم ماوەیە تەرخان كردووە،بڕوانە لاپەڕەكانی(ل ل٢٠١–٢٣٠)

(٤٣)–پارفیت،جۆرج:ئەدەب و ڕەخنەی خۆرئاوایی لەچاخی ڕێنیسانسدا،و:شاهۆسەعید،"سەردەم"(گۆڤار)،ژمارە(٥٦)،سلێمانی،پایزی(٢٠٠٨)،ل١١٣

(٤٤)–صبحي،احمدمحمود:جعفر،صفاءعبدالسلام:المصدرالسابق،ص١٠١

(٤٥)–المقرحي،میلاد.أ.:المصدرالسابق،ص٢٢

(٤٦)–رمضان،عبدالعظیم:تاریخ اوربا والعالم الحدیث(من ظهورالبرجوازیةالاوروبیةالى الحرب الباردة)،الجزء الاول،الهیئةالمصریة العامة للكتاب،١٩٧٧،ص٤٩

(٤٧)–مجموعةمن المؤلفین:(المنجد)في اللغةالعربیة المعاصرة،بیروت،٢٠٠٦، ص٩٨٣

(٤٨)–سـیوەیلی،ڕێبوار:پێشزەمینەکانی سەرهەڵدانی بزافی فەلسەفەی ڕۆشنگەری لەئەوروپا،"سەنتەری برایەتی"(گۆڤار)،ژمارە(٢٥)،پاییزی(٢٠٠٢)،ل٨٩

(٤٩)–نعنعی،عبدالمجید:المصدرالسابق،ل٢٧

(٥٠)–ئیمام،ئیمام عەبدولفەتاح:جۆن لۆك وئافرەت،و:ئەژی عەبدولخالق،هەولێر،(٢٠٠٢)،ل١٧

(٥١)–صالح،محمدمحمد،المصدرالسابق،ل٧١

(٥٢)–ئیبراهیم،موسا:فیکری سیاسی خۆرئاوا لە مەکیاڤیلیەوە تامارکس،و:شوان ئەحمەد،سلێمانی،٢٠٠٥،ل٩

(٥٣)–ستیگن،ئانفین:فەلسەفە لە مێژوودا(پوختەیەك)،و:فەرۆخ نیعمەتپوور، سلێمانی،٢٠٠٩،ل٥٧

(٥٤)–پیربال،فەرهاد:(وەرگێران وتوژینەوە)،ڕێبازە ئەدەبییەکان،هەولێر،٢٠٠٦، ل٢٣

(٥٥)– عەزیز،حەمید:بنەما فەلسەفەییەکانی هزری کۆمەڵایەتی لەسەردەمی ڕێنیسانس–دا،ل١٢٧

(٥٦)–شاکر،محمود:موسوعەالحچارات وتاریخ الامم القدیمەوالحدیپە،داراسامە للنشر والتوزیع،الجزوالپانی،ص٤٩٩

(٥٧) – نەریمان : کلاسی نەك کلاسیکی،"(گۆڤار)،ژمارە(٢٨)،ئابی(١٩٧٥)،ل١

(٥٨)– نعنعی،عبدالمجید:المصدرالسابق،ل٢٩

(٥٩)–تەقی،جەلال:(وەرگێران)،"چواربلیمەت"(زینۆفۆن–ژان دارك–گۆگۆڵ–دەستەیێفسکی)،سلێمانی،٢٠٠٣،ل٣٢

(٦٠)–احمد،کمال مظهر:النهضة،ص١٦

(٦١)–سیوەیلی،ڕێبوار:پێشزەمینەکانی سەرهەڵدانی بزافی فەلسەفەی ڕۆشنگەری لەئەوروپا،ل٨٨

(٦٢)–ئەحمەد،کەمال مەزهەر:(مێژوو)کورتە باسێکی زانستی مێژوووکورد ومێژوو،(مگابع دارافاق عربیە)،بەغداد،١٩٨٣،ل٥٤

(٦٣)–الادهمي،محمدمظفر:تاریخ اوربا الحدیث(عصرالنهضة–الثورةالفرنسیة)القرون"١٦–١٨" میلادیة،بغداد،١٩٨٩،ص٥

(٦٤)–مراد وآخرون،خلیل علي:المصدرنفسة،ص٧

(٦٥)–ئەحمەد،کەمال مەزهەر:(مێژوو)کورتەباسێکی زانستی مێژوووکوردومێژوو،پەراوێزی–

ل٥٤

(٦٦)–ئەنوەر،کـــەیوان ئـــازاد:رێبـــازی لێکۆڵینـــەوە و رێبـــازی لێکۆڵینـــەوەی مێژوویی،سلێمانی،٢٠٠٨،ل٢١

(٦٧)–مراد وئخرون،خليل على:المصدرنفسه،ص٨

(٦٨)–عمران،محمودسعيد:المصدرالسابق،ص٢٠

(٦٩)–عمران،محمودسعيد:المصدرنفسه،ص١٩

(٧٠)–زياده،خالد:اكتشاف التقدم الاروبى(دراسه فى المؤيرات الاروبيه على العيمانيين فى القرن اليامن عشر)،بيروت،١٩٨١،ص١٤

(٧١)–عمران،محمودسعيد:المصدرالسابق،ص٢٧

(٧٢)–مراد وآخرون،خليل على:المصدرالسابق،ص٩

(٧٣)–ســـیوەیلی،رێبوار:پێـــشزەمینەکانی ســـەرهەڵدانی بزافـــی فەلـــسەفەی رۆشـــنگەری لەئەوروپا،ل٨٩

(٧٤)–پیربال،فەرهاد:(وەرگێران وتۆژینەوە)،رێبازەئەدەبییەکان،ل٢٢–٢٣

(٧٥)–الـشامي،فاطمة قـدورة:(علـم التـاريخ)تطورمنـاهج الفكروكتابـةالبحث العلمـي مـن اقـدم العصورالى القرن العشرين،بيروت،٢٠٠١ص٧٤

(٧٦)–عمران،محمودسعيد:المصدرالسابق،ص٢٦

(٧٧)–عاشور،ســـعيدعبدالفتاح:اوربـــا العـــصورالوسطى(الـــنظم والحـــضارة)، مكتبةالانجلوالمصرية،القاهرة،جامعةالقاهرة،الجزء الثاني،ص٤٧١

(٧٨)–احمد،قيس هادي:نظريةالعلم عندفرانسيس بيكن،بغداد،١٩٨٦،ص١٥

(٧٩)–صالح ,هاشم:المصدرالسابق،ص٦٨

(٨٠)–ساڵح،غانم محەمەد:بیری سیاسی کۆن وناوەڕاست،و:سەلام کەریم عەلی، ،سەیدسادق، ٢٠٠٥ل\٢٧٥

(٨١)–باقر،طـــة:حميد،عبـــدالعزيز:طـــرق البعـــث العلمـــي في التـــاريخ والاثار،جامعـــة الموصل،١٩٨٠،ص٤٢

(٨٢)–شكري،محمدفؤاد:أنيس،محمد:أوروبـا في العـصورالحديثة(مـن النهـضةالايطاليةحتى الثـورة الفرنسية)،الجزء الاول،مكتبةالانجلوالمصرية، الطبعةالثاني،١٩٦١ص١٦–١٧

(٨٣)–ســـیوەیلی،رێبوار:پێـــشزەمینەکانی ســـەرهەڵدانی بزافـــی فەلـــسەفەی رۆشـــنگەری

لەئەوروپا،ل۸۸.

(۸٤)–عەزیز،حەمید:بنەمافەلسەفەییەکانی هزری کۆمەلآیەتی لەسەردەمی ڕێنیسانس–دا،ل۱۲۷

(۸٥)–سیوەیلی،ڕێبوار:پێشزەمینەکانی سەرهەڵدانی بزافی فەلسەفەی ڕۆشنگەری لەئەوروپا،ل۸۸

(۸٦)–حاتم،عماد:المصدرالسابق،ص۱۳۱

(۸۷)–ئەحمەد،کەمال مەزهەر:(مێژوو)،ل٥۲

(۸۸)–عەزیز،حەمید:بنەمافەلسەفەییەکانی هزری کۆمەلآیەتی لەسەردەمی ڕێنیسانس–دا،ل۱۲۷

(۸۹)–شوانی،فاتیح عەبدوللا:ڕێنیسانس...خاڵی وەرچەرخان لەمێژووی هزری مرۆڤایەتیدا،(ڕێنیسانس)"گۆڤار"،ژمارە(۸–۹)،بەهاروهاوینی(۲۰۰٦)،ل٥۰

(۹۰)–الخطیب،محمد:حضارةاوروبافي العصورالوسطی،دمشق،۲۰۰۹،ص۲۱۳

(۹۱)–الادهمی،محمدمظفر،المصدرالسابق،ص۱۱

(۹۲)–شاکر،محمود:المصدرالسابق،ص٤۹۷

(۹۳)–حەننا،جۆرج:چیرۆکی ئادەمیزاد،و:ڕەوف زوهدی،سلێمانی،۲۰۰۷،ل۱۷۲

(۹٤)–پارفیت،جۆرج:سەرچاوەی پێشوو، ل۱۱۳

ولاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا
لە سەردەمی سەرۆکایەتی (ولیام مەکێنلی)دا
(١٨٩٧-١٩٠١)

دلشاد مەحموود عەبدولڕەحمان
مامۆستای یاریدەدەر ـ کۆلێژی ئەدەبیات
زانکۆی سەلاحەددین/ هەولێر

پێشدەست:

ولاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا لە کۆتاییەکانی سەدەی نۆزدەهەم گەشەسەندنێکی گەورەو کاریگەری لەبواری ئابووری‌و کۆمەلایەتی‌و سیاسییەکانی بەخۆوە بینی، کە دەرهاویشتەکانیان ریشەییانە کاریان کردە سەر ئاراستە سیاسییەکان‌و پەیوەندییە دیپلۆماسییەکان، هەموو ئەو پەرەسەندنانەی لەسەردەمی سەرۆکایەتی ویلیام مەکێنلی هاتنە ئارا ئەمەریکای وەك زلهێزێکی تازەپێگەیشتوو بە ولاتانی جیهان ناساند، بۆ لاکردنەوە لەنهێنی دەرکەوتنی ولاتە یەکگرتوەکان لەسەر گۆڕەپانی هەرێمی‌و نێو دەولەتی‌و ئاشناکردنی خوێنەران بە سەردەمێکی پڕبایەخی مێژووی ولاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا، بەپێویست زانرا لێکۆلینەوەیەك ئەنجام بدرێت‌و تاووتوێی هۆکارو ئاکامەکانی نەخشی ویلایەتە یەکگرتووەکان لە رەوتی پەرەسەندنی مێژووییانەدا بکرێت.

دەروازە: "زەمینەیەکی مێژوویی"

جەنگی سیڤیل (ئەهلی) لە ئەمەریکا (١٨٦١–١٨٦٥)، شۆڕشی لە کایەکانی کۆمەڵایەتیو ئابووریی ئەمەریکی بەرپاکرد[١]، ئەو ململانێییەی لەنێوان باکوورو باشوور هاتە کایە، بواری بۆ چالاکبوونی پیشەسازی خستەگەڕو پەلەی لە بەکارخستنی سەرچاوە سروشتییەکانو گەشەپێدانی پیشەسازی بە شێوەیەکی بەربڵاو کرد. ئەوەش بە نۆرەی خۆی رۆڵی لە بەرفراوانکردنی بازرگانی دەرەکی هەبوو. زۆربوونی چالاکییە ئابوورییەکان، دروستکردنی هێڵی ئاسنینو تۆڕەکانی گەیاندنی بە شێوەیەکی بەرچاو لێکەوتەوە[٢].

هەر لەو ماوەیەدا، واتە دوای برانەوەی جەنگی سیڤیل چەندین داهێنانکاری لە بوارە جۆربەجۆرەکانی ژیاندا هاتنە ئارا، ئەو مۆرکە نوێیەی کۆمەڵگەی ئەمەریکی زۆر لایەنی گرتەوە (گەشەکردن لە رووپێو، لە ژمارە لە سەروەتو سامان، لە نفووزو دەسەلات، لە ئاڵۆزییەکانی کۆمەڵگا، لە پێگەیشتنی ئابووریو...هتد)[٣].

دۆزینەوە زۆرەکان لە کایەکانی خاوی ئاسنو مسو نەوت بوونە مایەی سەرهەڵدانی دەیان پیشەسازی گەورەو گەشەکردنی پرۆژە بازرگانیو پیشەسازییە بچووکەکان[٤]، یەکێتیو سەندیکا پیشە گەرەکانو بازرگانەکان بوونە ئامێرێکی کارا بۆ ئابووریی نوێی نەتەوەیی، یەکێتییە قۆرغکارییەکانو کۆمپانیاکانیش،(ئەوانەی خاوەنداریێتی پشکی کۆمپانیاکانی دیکە دەکەن بۆ ئەوەی دەستیان بەسەردا بگرن)، شێوەو تایبەتمەندیی جیاکەرەوەی رێکخراوەیی ئەو ئابوورییە بوو[٥].

لەماوەی چل ساڵان (١٨٦٠–١٩٠٠)، رێژەی دانیشتوان لە (٣١) ملیۆنەوە گەیشتە (٧٦) ملیۆن کەس، لەنێو ئەو رێژەیەدا (١٥) ملیۆن کۆچکردوو هەبوو، کە

لە ناوچەکانی باشوورو رۆژهەلاتی ئەورووپاوە هاتبوون، بەوەش چەند قات قەبارەی شارە گەورەکان، وەك: (نیۆیورك‌و شیکاگۆو دیترۆیت‌و کیلڤلاندو...هتد) زیادیان کرد، لە ئاکامی ئەو وەچەرخانە گەورانەدا، کۆماریەتی کشتوکالّیی (ئەبراهام لینکۆلن‌و رۆبەرت لی) بووە ئیمپراتۆریەتی شارنشینی پیشەسازیی (ویلیام مەکێنلی‌و تیۆدۆر رۆزڤێلت)[٦].

تەوەری یەکەم:

"سەرۆکایەتی مەکێنلی‌و رەوشی ئابووری‌و کۆمەلایەتی لە ئەمەریکا"

– بایۆگرافیای ولیام مەکێنلی:

ولیام مەکێنلی جۆنیور لە دایکبووی نیلّسە لە ویلایەتی ئۆهایۆ (١٨٤٣/١٢/٢٩)[٧]، منالّی حەوتەمی (ولیام‌و نانسی ئالیسۆن)ە، بنەچەو رەچەلّەکی خانەوادەکەی تێکەلاوییەکی سەیرە لە رەگەزی سکۆچی – ئێرلەندی‌و ئینگلیزی[٨]، لە تەمەنی نۆ سالاندا گوازراوەتەوە بۆ پۆلّەند لەنێو ویلایەتی خۆی‌و لەئاکادیمیای پۆلّەند دەخوێنێت، پاش تەواوکردنی ئەکادیمیا پەیوەندی بە کۆلێژی (ماونت یونیەن)ەوە کردو دواتریش چۆتە کۆلێژی ئۆلّیگێنی لە سالّی (١٨٦٠)دا[٩].

مەکێنلی لە سەرەتای دەستپێکی جەنگی سیڤیل لە سوپای یەکێتی خۆی ناونووس دەکات، بە پلەی کاپتن لە ریزی تیپی (٢٣)ی خۆبەخشانی پیادەرەوی ئۆهایۆ خزمەت دەکات. ئەو تیپە ناردرایە بەرەکانی جەنگی ڤێرجینیا[١٠]، لەبەر رۆلّ‌و کارەکانی لە بواری خزمەتی سەربازی لە (ئەیلولی ١٨٦٥) بۆ پلەی (مەیجەر) بەرزکراوە[١١].

پاش کۆتایی هاتنی جەنگ، گەڕایەوە ویلایەتی خۆی‌و دەستی بەخوێندن کرد لە بواری یاسادا، پەیوەندی بە قوتابخانەی یاسای ئەلبانی لە نیویۆرک کردو بەسەرکەوتوویی لەو قوتابخانەیە دەرچوو، دواتر هەڵسا بە کردنەوەی نوسینگەیەکی پارێزەری لە (کانتۆن) لە ئۆهایۆ (١٨٦٩-١٨٧١)[١٢]، لە تەمەنی (٢٨) ساڵیدا، ژیانی هاوسەرایەتی لەگەڵ (ئیدا ساکسۆن) پێکەوەنا، بەرهەمی ئەو ژیانە نوێیە بریتیبوو لە خستنەوەی دوو کچ[١٣].

لە ماوەی نێوانی ساڵانی (١٨٧٧-١٨٩١) لە خولەکانی کۆنگرێسی (٤٤، ٤٦، ٤٧، ٤٨، ٤٩، ٥١) وەك نوێنەری ویلایەتی ئۆهایۆ لە خانەی نوێنەرایەتی ولاتە یەکگرتووەکان هەڵبژێردرا[١٤]، لە ساڵانی (١٨٩١-١٨٩٢) بووە حاکمی ئۆهایۆ[١٥]، لە هەڵبژاردنەکان بۆ پۆستی سەرۆکایەتی ولاتە یەکگرتووەکان بە هەوڵو کۆششی لێبڕاوانەی گەورە بازرگانی ئەمەریکی مارکۆس حنا(١٨٣٥-١٩٠٤)، مەکینلی توانی زامنی کاندیدی کۆمارییەکان بۆ خۆی بەدەستخات‌و بەسەر رکابەرەکەی (ولیام چێنینگز برایان) لە ساڵی (١٨٩٦) سەرکەوێت[١٦]. بەو ئاکامەش بووە (٢٥)هەمین سەرۆکی ولاتە یەکگرتووەکان.

مەکینلی بۆ جاری دووەم توانی لە ساڵی (١٩٠٠)دا خولی دووەمی سەرۆکایەتی وەربگرێتەوە، بەلام بەتێپەڕینی تەنها چەند مانگێك لە (١٩٠١/٩/٦) لە کاتی کردنەوەی پێشانگای (پان ئەمەریکان) لە (بۆفالۆ) لە نیویۆرك، لەلایەن کۆچکردوویەکی پۆلۆنی بەنێوی (لیۆن فرانس جۆلگۆج) تەقەی لێکرا، پاش هەفتەیەك بە هۆی سەختی برینەکەیەوە گیانی لەدەستدا[١٧].

- ڕەوشی ئابووریی ئەمەریکا لە سەردەمی (مەکینلی)دا:

بەر لە وەرگرتنی پۆستی سەرۆکایەتی ولاتە یەکگرتووەکان لە لایەن مەکینلییەوە، بە تایبەت لە سەردەمی گروڤەر کلیڤلاند(١٨٩٢-١٨٩٦)، ئابووریی

ئەمەریکا دووچاری قەیران ببوو. زۆرێك لە كۆمپانیاكان ئیفلاسبوونی خۆیان راگەیاندبوو. هەندێك بەنك داخران و زۆربەی كارگەكانیش لەكار كەوتن. باری بازرگانی كەوتە كزی. نرخی بەرهەمهاتووە كشتوكاڵییەكان دابەزی و ولات پەشێوی و ئاژاوەو خۆپیشاندانی بەخۆوە گرت[18]. لەگەڵ دەستبەركاربوونی مەكێنلی لە ساڵی (١٨٩٧)دا ئەو قەیرانە ئابوورییە وەك خۆی مابۆوە، سەرۆكی پێشتر بۆی چارەسەر نەكرابوو.

مەكێنلی بە پاڵپشتیكردنی سەرمایەدارە گەورەكان، كەوتە كۆشش بۆ دۆزینەوەی رێگە چارەی رزگاركردنی ولات لەو قەیرانە، چونكە مەكێنلی لایەنگری سەرسەختی سەرمایەداری بوو. لە ساڵانی (١٨٧٧-١٨٩١)دا، لەبەر ئەوەی پاڵپشتی و جەختی لە روانگەو سیاسەتی (پێناسی بەرز) دەكردەوە، ناوبانگییەكی زۆری پەیداكردبوو. ئەو بۆچوونە لە بەرزنرخاندنی پیشەسازییە ناوخۆییەكان لە لایەك و لە لایەكی دیكەش لە چوارچێوەی بەرزكردنەوەی رێژەی باجە گومرگییەكان لەسەر هاوردەكانی ئەمەریكی دەخولایەوە[19].

بۆچوونێكی دیكەی ئابووری مەكێنلی ئەوە بوو كە دەستبگیرێت بە زێر لە بری زیو وەك دراوی ولات. واتە لە بری لێدانی دراوی زیو بۆ چارەكردنی قەیرانی ئابووری، زێڕ لێبدرێت. بەرهەڵستی لە هەموو ئەو بۆچوونانەش كرد كە داوایان دەكرد پارەی زیو لێبدرێت بۆ ئەوەی بەسەر قەیرانی ئابووریدا زاڵبن[20].

پاش ماوەیەكی كەم لە سەرۆكایەتیكردنی مەكێنلی، قەیرانی ئابووری وردە وردە بەرەو نەمان چوو، هەر لەو سەردەمەشدا بوو قانوونی عەییاری زێڕ (Gold standard) لەساڵی (١٩٠٠)دا دەرچوو[21].

لە وردبوونەوەیەكی سەرپێی روون دەبێتەوە كە مەكێنلی ئەو رێوشوێن و یاساو رێسایانەی چەند ساڵ لەوەوبەر دەركرابوون بە مەبەستی رێگری لەبەردەم

کۆمپانیای قۆرخکارییەکانو سنووردارکردنو لە قەبارەدانی تەماعکارییەکانیان، بە توندی پەیڕەو نەدەکرد. بۆیە ڕۆڵی کۆمپانیاو ترستەکان ڕۆژ دوای ڕۆژ لەزێدەبووندا بوون[٢٢]. لەبەرامبەردا، تێکڕای ناوەندی ناردەنی ولاتە یەکگرتووەکان لە سەردەمی مەکێنلی هەڵکشانی بەرچاوی بەخۆوە بینی کە ئاماژەیە بۆ بەهێزبوونی ئابووریی ئەمەریکا. بەگوزارشتێکی دیکە، تێکڕای ناوەندی ناردەنی بەرهەمێهنراوە ئەمەریکییەکان، لە نێوان سالآنی (١٨٨٧-١٨٩٧)دا گەیشتە تەنها (٦٣) ملیۆن دۆلار، کەچی تێکڕای ناوەندی ناردەنی بەرهەمێهنراوەکانی ئەمەریکا بە تەنها لە ساڵی (١٨٩٨)دا، گەیشتە سەرووی (٢٩٠) ملیۆن دۆلارو لە ساڵی(١٨٩٩)ش لە سەرووی(٣٣٩) ملیۆن دۆلارو ساڵی (١٩٠٠) نزیکەی (٤٣٤) ملیۆن دۆلارو لە ساڵی (١٩٠١)دا گەیشتە (٤١٢) ملیۆن دۆلار[٢٣].

ئەڵبەت بەڵگەو هۆکاری زیادبوونی ڕێژەی ناردەنی بۆ بارودۆخی سیاسی دەگەڕایەوە، کە لە ئەنجامی ئەو کشانە هەرێمیو نێودەوڵەتیانەی ئەمەریکا لە نێوان سالآنی (١٨٩٨-١٩٠١)دا بەخۆیەوە گرت، داکەوتبوو. ئەو کشانو دەستێوەردانە هەرێمیانەش هۆکارێکی بریتیبوو لەپەیداکردنو پاوانکردنی بازارو نشینگەی نوێ لەپێناو ساغکردنەوەی کالآ بازرگانییە ئەمەریکییەکان[٢٤].

- ڕەوشی کۆمەڵایەتیی ئەمەریکا لە سەردەمی (مەکێنلی)دا:

کۆمەڵگەی ئەمەریکی لە کۆتاییەکانی سەدەی نۆزدەهەم، بە تایبەت لە سەردەمی سەرۆکایەتیکردنی (مەکێنلی)دا بە بارودۆخێکی جیاکەرەوەو لە هەندێك لایەنو کاتیشدا، بە نالەباری وەسف دەکرێت. چونکە وەك لە باسی پێشوودا ئاماژەی پێکرا، قەیرانی ئابووری بۆ گۆڕانکاری خێرای پیشەسازی دەگەڕایەوە.

لەو قەیرانەدا زیاتر یەك لەسەر شەشی هێزی کاری وڵات لەسەر کارەکانیان دەرکران. کرێی رۆژانەی کرێکاران دابەزی. بێکارەکان بەبێ بژێوی‌و نەوایەك لەشارەکاندا پەرتەوازە بوون[٢٥]. بێ هۆ نەبوو لە کۆتاییەکانی ئەو سەدەیە بە هەزاران خۆپیشاندان‌و مانگرتن هاتنە ئارا[٢٦]، کە لە مێژووی خەباتی کرێکاری بە ئاژاوەی گەورە (Great Riots) ناسراوە[٢٧]، جووتیارەکانیش لە بارودۆخێکی زۆر دژواردا دەژیان[٢٨].

سەرهەڵدانی گرفتە کۆمەڵایەتییەکان ئەگەری شۆڕش‌و ڕاپەڕینێکی گەورەی ناوخۆی هێنایە کایەوە، لە بەرامبەر ئەم گیروگرفتانەشدا، تەنها دوو ڕێگە چارە هەبوو: یان ئەوەتا دەوڵەت بە هاوکاری لەگەڵ سەرمایەدارەکان هەوڵی دووبارە دابەشکردنەوەی سەروەت‌و سامان بدەن، بە شێوەیەکی دادپەروەرانەو دەلاقەکانی جیاوازیی چینایەتی بچووك بکەنەوەو گرنگی بە یەکسانی داهاتی ئابووری بدەن بۆ بنەبڕکردنی گرفتەکان، یان ئەوەتا بازاڕی نوێ بدۆزنەوەو لەو ڕێگەیەوە چارەسەری گرفتە کۆمەڵایەتییەکانی ناوخۆ بکەن[٢٩].

دەبێت ئەوەش لەبەر چاو بگیرێت کە حکومەتی ئەمەریکی بۆ ماوەی نەوەیەك بە دەستی کۆمارییەکانەوە بوو. ئەوانەی زیاتر لاگیریان لە فەلسەفەی **"ئازادی کار"** دەکرد، کە لەو سەردەمەدا باو بوو. بۆیە گرنگییەکی پێویستیان بە زۆربەی داواکارییە کۆمەڵایەتییە نوێیەکان نەدەدا، چەمکی **"هونەری حوکمڕانی"** لە لای ئەوانە بریتیبوو لە خزمەتکردنی کۆمپانیاکان[٣٠]. سەرباری ئەوەش، پرۆسەی کۆچی ئەوروپییەکان بۆ ئەمەریکا بەردەوام بوو، ئەو پرۆسەیە کاریگەری نێگتیفی لەسەر باری کۆمەڵایەتی‌و گوزەرانی کۆمەڵگەی ئەمەریکی دەنواند. لە دەیەی کۆتایی سەدەی نۆزدەهەمدا ڕێژەیەکی زۆری (ئوستراڵی، هەنگاری، رووسی، پۆڵەندی، ئیتاڵی‌و بەڵکانی) ڕوویان کردە ئەمەریکا. لە ساڵی (١٩٠٠)دا ژمارەی دانیشتوانی رەگەز ئیتاڵی لە شاری نیویۆرك لە ژمارەی دانیشتوانی خودی

ناپۆلی تێپەڕی کرد[٣١]. ئیدی لە ئەنجامی زۆربوونی دەستی کار، خاوەن پرۆژەو سەرمایەدارەکان بەنرخێکی کەم کاریان بەو کرێکارانە دەکرد(٦-١٢) سەنت بۆ هەر کاتژمێرێك. ئەمەش هەمان ئەو نرخە بوو کە کاتی خۆی قولیەکانیان پێ دەکرِیو دەژیاند!! هەروەها لەبەر نالەباری بارودۆخی ئەو کۆچکردووانە، ژمارەیەکی زۆری منداڵی تەمەن (١٠) دە ساڵان لە بواری پیشەسازی کاریان دەکرد، لەو سەردەمەدا ژمارەیان خۆیدا لە (٢) ملیۆن منداڵ[٣٢].

لە سەرنج لێگرتنێکی ورددا، دەردەکەوێت داهاتنی ساڵی (١٩٠٠) دەروازەیەکی بەخێر لە کۆمەڵگەی ئەمریکی کراوەتەوە، چونکە لەو ساڵەدا بوو کرێکاران زۆربەی هەرە زۆری مافە سەرەکییەکانی خۆیان بەدەستهێناو هەر لەو ساڵەشدا بوو هەستی راگرتنی شەپۆڵی کۆچکردن، لەئەوروپاوە بەرەو ئەمەریکا، لە نێو کۆمەڵگەو دەسەڵاتدا دروست بوو[٣٣].

تەوەری دووەم:

سیاسەتی دەرەکیی ئەمەریکا لە سەردەمی مەکێنلی

- کۆڵەگەکانی سیاسەتی دەرەکیی ئەمەریکی:

سیاسەتی دەرەکی ئەمەریکا هەر لەسەرەتای دروستبوونی ولاتە یەکگرتووەکانەوە تاوەکو کۆتاییەکانی سەدەی نۆزدەهەم، واتە سەردەمی سەرۆکایەتی مەکێنلی، لەسەر سێ هێڵی سەرەکیو کۆڵەگە بەند بووە:

یەکەمیان: دوورەپەرێزی سەبارەت بە کێشە سیاسییەکانی ئەوروپا.

دووەمیان: بنەمای مۆنرۆ.

سێیەمیان: فراوانخوازی سنووری هەرێمایەتی.

سەبارەت بە سیاسەتی دوورەپەرێزی لە کێشە سیاسییەکانی ئەورووپا ئەوا بۆ سەردەمی جۆرج واشنتۆن(١٧٨٩-١٧٩٧) دەگەڕایەوە، کاتێك لە ساڵی (١٧٩٦)دا ئامۆژگاری سیاسەتمەدارانی وڵاتەکەی کرد لەخۆ دوورگرتن لە کاروبارەکانی کیشوەری ئەورووپی‌و کێشە زۆرەکانی[٢٤]. ئەوەی یارمەتیدەری گەورەی سەرکەوتنی ئەو ئاراستە سیاسییەش بوو، باری بەهێزی ستراتیژیەتی ئەمەریکا بوو، کە بە هۆی شوێن‌و هەڵکەوتە جوگرافییەکەیەوە داکەوتبوو.

بنەمای مۆنرۆ، کە لە لایەن جیمس مۆنرۆ (١٨١٧-١٨٢٥) سەرۆکی وڵاتە یەکگرتووەکان لە ساڵی(١٨٢٣)دا، لە میانەی نامەی ساڵانەی بۆ کۆنگرێس هاتە کایە، بریتیبوو لە جەختکردنەوە لەسەر رەتکردنەوەی ئیستیعماری ئەورووپی لە بنیاتنانی نیشینگەو ناوچەی نوێی دەسەڵات لە نیوە گۆی رۆژئاوای زەوی‌و دەستێوەرنەدان لە کاروباری وڵاتانی جیهانی نوێ، لە بارێکدا هەڕەشە لەسەر سەربەخۆبوونیان دروست بکات[٢٥]. ئەو بنەمایە بووە هێڵێکی سەرەکی لە سیاسەتی دەرەکیی ئەمەریکا بە درێژایی ساڵانی سەدەی نۆزدەهەم.

هەرچی سیاسەتی فراوانخوازی سنووری هەرێمایەتی بوو، لە سەدەی نۆزدەهەم زیاتر دەرکەوت. ئەو ئاراستە سیاسییە لە سەدەی نۆزدەهەم، بە تایبەت لە کۆتاییەکانی ئەو سەدەیە، پەرەسەندنی زۆری بەخۆوە گرت. حکومەتی ئەمەریکی ساڵ دوای ساڵ توانی رووبەرێکی بەرفراوانی زەوی لە ناوچەی هەرێمییەکان بخاتە ژێر رکێفی خۆیەوە، وەك: (لویزیانا، فلۆریدا، ئالاسکا، کالیفۆرنیا، تکساس)و زۆر ناوچەی دیکەی لە فەرەنساو ئیسپانیاو رووسیا، بە کڕینەوە بێ یا بە حکومی واقیع بێ یا هەر بیانوویەکی دیکە، لەژێر دەستیان دەرهێناو باڵی بەسەردا کێشا[٢٦].

لە کۆتاییەکانی سەدەی نۆزدەهەم، رۆحیەتی سەرەرۆیی‌و فراوانخوازی وڵاتە

یەكگرتووەكان پێگەیشتو لەو سۆنگەیەشدا رووبەرووی وجودی ئیستیعماری ئەورووپی بۆوەو كەوتە ململانێو پێكدادان لەگەڵ ئیسپانیا، بە تایبەت لە ناوچەكانی ئەمەریكای لاتینی، دوورگەكانی زەریای ئەتڵەسیو دەریای كاریبی[٣٧].
ئیدی لەو مێژووە بەدواوە سیاسەتی ئەمەریكا لە بواری دەرەكیدا گۆڕانی گەورەی بەسەردا هات[٣٨]. ئەو جەنگەی لە ساڵی (١٨٩٨)، لە نێوان ئیسپانیاو ئەمەریكا هەڵگیرسا، مێژووی سەرهەڵدانی ولاتە یەكگرتووەكان وەك هێزێكی جیهانی گەورە روون دەكاتەوە؛ كاتێك توانی لە ماوەیەكی كەمدا بەسەر ئیسپانیای خاوەن مێژوویەكی دێرینو پڕ لە سەروەریدا سەركەوێت[٣٩].

– جەنگی ئیسپانی – ئەمەریكی (١٨٩٨):

ئیستیعماری ئیسپانی ماوەیەكی دوورودرێژ بوو ناوچەگەلێكی زۆری كیشوەری ئەمەریكاو رۆژهەلاتی دووری لەژێر دەستدا بوو، (كوباو فلیپین) لەو ناوچانە بوون. سواوی سیستەمی حوكمو پێگەیشتنی رۆحیەتی سەربەخۆیی لەنێو دانیشتوانی ئەو دوو ولاتە ببوونە هۆی بەرپابوونی شۆڕشو راپەڕین دژ بە دەسەلاتی ئیستیعماری ئیسپانی[٤٠]. (كوبا) لە ساڵی (١٨٩٥)دا شۆڕشێكی گەورە دژ بەدەسەلاتدارانی ئیسپانی، بە رابەرایەتی"جۆزیە مارتی" لێ پەیدابوو. بە هەمان شێوە لە (فلیپین) بە رابەرایەتی (ئاگۆینالدۆ) شۆڕش بەرپاكرابوو[٤١].
پەرەسەندنی ئەو رووداوانەو زۆر هۆكاری دیكە، دواتر بوونە هۆی ئەوەی جەنگی ئیسپانی ئەمەریكی لێبكەوێتەوە.

لە گرنگترین ئەو هۆكارانەی پاڵی بە ولاتە یەكگرتووەكانەوە نا بكەوێتە جەنگ دژ بە ئیسپانیا، ئەمانە بوون:

یەكەم: نەبڕانەوەی جەنگو ئاژاوەكان لە كوبا كە نزیكەی (٩٥) كیلۆمەتر لە

سنووری ئەمەریکاوە دوور بوو، بە تایبەت جەنگەکانی دە ساڵە (١٨٦٧-١٨٧٨)و جەنگی (١٨٩٥-١٨٩٨). واتە بەردەوامبوونی ناسەقامگیری سیاسیو بەرقەرار نەبوونی ئاسایش لە نزیك سنوورەکانی ئەمەریکا(٤٢).

دووەم: کاریگەری نامەی باڵیۆزی ئیسپانیا "دی لۆمە" لە واشنتۆن، کە مەکینلی بەسیاسەتمەدارێکی بێ نرخو لاواز وەسف کردبوو. ئەو نامەیە بە رێکەوت کەوتە دەستی یەکێك لە رۆژنامەکانی نیویۆرکو گێژاوێکی زۆری دروستکرد(٤٣).

سێیەم: رۆڵی رۆژنامەو چاپکراوەکان لە وروژاندنی رای گشتی ئەمەریکیو هاندانی حکومەت بۆ بەرپاکردنی جەنگ دژ بە ئیسپانیا، بە تایبەت لەلایەن قەیسەری رۆژنامەنووسان جۆزیف پۆلیتزێرو ولیام واندۆن هیرست(٤٤).

چوارەم: بڵاوبوونەوەی کتێبێکی بەناوبانگی(ئەلفرید تایەر ماهان) دەربارەی کاریگەری دەسەڵاتی دەریایی لە مێژوودا، ئەو کتێبە بوونی هێزێکی دەریای ئامادەباشی زۆر بە پێویست نرخاندو دەسەڵاتی ئابووریو سیاسیی ئایندەی هەر وڵاتێکی لەبوونی هێزی دەریایی کۆکردەوەو پەرەگرتنی بازاڕە ئابوورییەکانی دەرەوەشی هەر بۆ ئەو مەرجە گەڕاندەوە(٤٥).

پێنجەم: هاوسۆزیی ئەمەریکی بۆ ئێشو ئازارەکانی دانیشتوانی کوبا(٤٦).

شەشەم: ئارەزووی هەندێك لە ئەمەریکییەکان بۆ بەگەڕخستنی سەرمایەکانیان لە کوبا، کە ئەو وڵاتە بە پیشەسازی قامیشی شەکر بەناوبانگە(٤٧).

حەوتەم: هەڵکەوتەی ستراتیژیی کوبا، کە دەسەڵاتی بەسەر دەروازەی دەریای کاریبیدا دەشکێتەوە(٤٨).

هەشتەم: ئارەزووی ئەمەریکییەکان لە وەچەرخانی ئایینزای کوبا لەکاسۆلیکەوە بۆ پرۆتستانتیو هێنانە کایەی نەتەوەیەکی پرۆتستانتی لە کوباو

فلیپین‌و ناوچەی دی[٤٩].

دوێیەم: تەقینەوەی کەشتییەکی ئەمەریکی بەنێوی "مەین"، کە (٢٦٠) دەریاوانی تێدا بوو لە بەندەری (هاڤانا)و تۆمەتبارکردنی ئیسپانیا بەو رووداوە[٥٠].

مەکینلی لە (١٢ی نیسانی ١٨٩٨)دا، لەژێر فشاری وتارەکانی سیناتۆرەکانی لایەنگری شەڕو رای گشتی، جەنگی دژ بە ئیسپانیا راگەیاند. ئەو جەنگە هەر لە سەرەتاوە ناهاوسەنگی هێزەکانی تێدا دەرکەوت. بۆیە خێراو بە ماوەیەکی کورت کۆتایی هات[٥١]. بەرەکانی جەنگ بریتیبوون لە دوو بەرەی سەرەکی (کوباو فلیپین). کەشتیگەلی ئەمەریکی لە کوبا توانی سەرکەوتنی گەورە لە (سانتیاگۆ) بەدەست بهێنێت‌و کوبا بخاتە ژێر دەستەوە. هەرچی بەرەی فلیپین بوو رووبەڕووبوونەوەی سەرەکی لە (مانێلا) بوو، هێزە دەریاییەکانی ئەمەریکی بە ماوەیەکی کەم توانیان گەلەکەشتی ئیسپانیا تێك بشکێنن‌و ئەو ولاتە داگیر بکەن[٥٢].

جەنگی ئیسپانی– ئەمەریکی سەد رۆژی خایاند. بە "پەیماننامەی پاریس" لە (١٠ی کانوونی یەکەمی ١٨٩٨) کۆتایی پێهات[٥٣]. لەو ئاکامەدا ناوچەکانی (کوبا، فلیپین، پورتۆریکۆ، دوورگەکانی گووام‌و وەیك لە زەریای هێمن) بوونە ناوچەی دەسەلاتی ولاتە یەکگرتوەکان[٥٤].

– سیاسەت بەرامبەر بە رۆژهەلاتی دوور:

پەیوەندییەکانی ولاتە یەکگرتووەکان بە رۆژهەلاتی دوور بۆ سەردەمێکی زووتر دەگەڕایەوە، کە لە رێگەی بازرگانی هاتبووە ئارا. یەکەم پەیوەندی فەرمی لە نێوانیان سالی (١٨٤٤) هاتە کایە، کاتێك پەیماننامەی "وانغیا"یان مۆرکرد لە سەرەنجامی جەنگی (ئەفیون)ی بە ناوبانگ لە نێوان بریتانیاو چین(١٨٣٩–

١٨٤٢)[٥٥]. حکومەتی ئەمەریکی لە پەیوەندییە دیپلۆماسییەکانی هەمیشە جەختی لەسەر یەکسانبوون، لە مافو جیاووکە بازرگانییەکان دەکردەوە، کە دەبەخشرایە ولاتان.

لەم بارەوە یەکەم هێماو ئاماژە دوای جەنگی ئیسپانی-ئەمەریکی، سەرهەڵدانی ئاراستەیەکی نوێی دیپلۆماسی بوو لە کاروباری جیهانیدا، ئەویش راگەیاندنی سیاسەتی (دەروازەی والا) بوو (Open Door)[٥٦] لە لایەن دەسەلاتدارە ئەمەریکییەکانەوە.

لە تشرینی دووەمی (١٨٩٩)دا "جۆن های" وەزیری هەندەرانی ئەمەریکا یادداشتێکی ئاراستەی ولاتانی تایبەتمەندیدار کرد تاوەکو هەموو ولاتێك لە مافو جیاووکەکانی ولاتی (چین) یەکسان بێت بەبێ پاوانکاریو جیاخوازی[٥٧]. واتە بەو مانایەی لە دەرفەتی بازرگانیو پێناسی گومرگیو رەسمی بەندەرەکانو نرخی بەکارهێنانی هێڵی ئاسنین، یەکسانیو دادپەروەری هەبێت لە هەموو ئەو ناوچانەی (فەرەنسا، بریتانیا، ئەڵمانیا، ئیتالیا، ژاپۆنو رووسیا) سەرپەرشتی دەکەن[٥٨].

لە راستیدا، ئەو سیاسەتە دوو بنەماو پێکهاتەی لەخۆ دەگرت:

یەکەم: پاراستنی سەربەخۆیی (چین) بەرامبەر بەدەست درێژییە هەرێمییەکان.

دووەم: یەکسانی لە هەڵسوکەوتو مامەڵە لە بەرامبەر ولاتە بیانییەکانو مافەکانیان لە (چین)[٥٩]. چونکە (چین) ببوە ئامانجێکی گەورەی هەوڵە فراوانخوازییە هەرێمییەکانی هەریەك لە ژاپۆنو رووسیا[٦٠].

ولاتە یەکگرتووەکان لەمیانەی ئەو سیاسەتەوە ویستی بەشێوەیەکی تەدریجی بە رووی جیهانی دەرەوەدا بکرێتەوەو دەست لە کاروباری ولاتانی

رۆژهەڵاتی دوور وەربدات[٦١]. ئەوەی ئەو مەرامو سیاسەتەی رژدتر دەکرد وجودی وڵاتە یەککگرتووەکان بوو لە فلیپینو دوورگەکانی گووامو وەیك لە زەریای هێمن، کە وەك بنکەیەکی دەریایی بەکاری دەهێنان.

دەبێت ئەوەش بوترێت، پاڵنەری سەرەکیو جەختی بەردەوامو توندی ئەمەریکا لە پیادەکردنو گرتنەبەری سیاسەتی (دەروازەی واڵا)، بریتیبوو لە کۆششی لێبڕاوانە بۆ بەدەستهێنانی بازاڕی نوێ لەپێناو ساغکردنەوەی بەرهەمە پیشەسازییەکانی[٦٢].

چینییەکان لەساڵی (١٩٠٠)دا، دژ بە نفووزو دەسەڵاتی ئیمپریالیستانەی وڵاتانی بیانی راپەڕین[٦٣]. (جۆن های) هەر زوو بۆ وڵاتانی روونکردەوە کە بەرەنگاری هەر جووڵانەوەیەك دەکات دەست درێژی بکاتە سەر مافە هەرێمییەکانی (چین) یان ببێتە مایەی هەڕەشە لەسەر لایەنی کارگێڕیو سیاسیی بنەمای (دەروازەی واڵا). پاش دامرکاندنەوەی شۆڕشی چینی، (جۆن های) زۆر زرنگانە کەوتە جێبەجێکردنی بەرنامەی ئەمەریکیو پارێزگاری لە (چین)[٦٤]. لە مانگی تشرینی یەکەمی (١٩٠٠)دا، هەر یەك لە وڵاتانی بریتانیاو ئەڵمانیا جەختیان لەسەر سیاسەتی (دەروازەی واڵا) کردەوەو دواتریش وڵاتانی دیکە هەمان هەنگاویان هەڵنا[٦٥].

ئەنجامەکان

لێکۆڵینەوەکە، پاش لەبەریەکنانی سەرچاوەکان و شەنوکەوکردنی زانیارییە مێژووییە جنگکەوتووەکان، گەیشتە چەند ئەنجامگیرییەك، کە لە خوارەوەدا پوختەکەی خراوەتە روو:

*ولاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا لە سەردەمی سەرۆکایەتی (ولیام مەکێنلی)دا، لە ئەنجامی ئەو بۆچوونە ئابووریو هەلۆێستانەی مەکێنلیو کۆمارییەکان نواندیان، هەر لە چەسپاندنی سەنگی (زێڕ) بۆ دراوی ولاتو لایەنگیری لە سیستەمی سەرمایەداریو جەختکردنەوە لەسەر سیاسەتی (پێناسی بەرز)و دەرکردنی قانوونی (عەیاری زێڕ)، پەرەسەندنێکی گەورەی ئابووری بەخۆوە بینی.

*پەرەسەندنی لایەنی کۆمەلایەتیو کەمبوونەوەی بێکاری لە ئەنجامی نەمانی قەیرانی ئابووریی ساڵی(١٨٩٣)و راگرتنی کۆچی ئەورووپیو بەدەستخستنی مافە سەرەکییەکان لەلایەن کرێکارانەوە.

*پەرەسەندنی فراوانخوازییە هەرێمیو نێودەولتییەکانی ئەمەریکا لە ئاکامی گەشەکردنێکی کەم هاوتەی ئابووریی ئەمەریکاو پێویستی لەرادەبەردەر بۆ دۆزینەوەی بازاڕی نوێی ئابووری بە مەبەستی ساغکردنەوەی بەرهەمە پیشەسازییەکان.

*هەلپەی حکومەتو کۆمەلگەی ئەمەریکی بۆ بەرپاکردنی جەنگ دژ بە ئیسپانیا لەپای فراوانخوازی ئیستیعماریو سوودی ئابووری لە رووی وەبەرهێنانی سەرمایەی ئەمەریکی لە کوبادا، کە ئەو ولاتە بە پیشەسازی قامیشی شەکر بەناوبانگ بوو.

*پیادەکردنی سیاسەتی (دەروازەی والا) تەنیا بۆ دەستێوەردان لە کاروباری ولاتانی رۆژهەلات دوور نەبوو، بەلکو کۆششی لێبڕاوانەیان بۆ پەیداکردنی بازاڕی نوێی ئابووری بوو لەو ناوچانەدا.

پەراوێزەکان:

١- دەربارە بڕوانە: جیمس م. ماكفيرسون، ابراهام لنكولن و الثورة الاميريكية الثانية، ترجمة فايزة حكيم و أحمد منيب، ط١، القاهرة، ٢٠٠١.

٢- آلان نيفينز و هنري ستيل كوماضر، موجز تاريخ الولايات المتحدة ، الجزء الثاني، ترجمة: محمد بدرالدين خليل، دار المعارف مصر، ١٩٧٦، صص٢٢٢-٢٢٣.

٣- مكتب الولايات المتحدة للاستعلامات، موجز التاريخ الامريكي، القاهرة، دون سنة الطبع، صص١٢٠-١٣٢.

٤- ستيفن فنسنت بنيه، امريكا، ترجمة: عبدالعزيز عبدالمجيد، مكتب الولايات المتحدة للاستعلامات، القاهرة، ١٩٤٥، صص١٣٣-١٤٦.

٥- كارلهاينتس دشنر، المولوخ: إله الشر (تاريخ الولايات المتحدة)، ترجمة: محمد جديد، ط٢، دار قدمس للنشر و التوزيع، دمشق، ٢٠٠٤، ص٢٢٧.

٦- آلان نيفينز و هنري ستيل كوماضر، م.س، ج٢، صص٢٢٢-٢٢٣.

٧- www.en.wikipedea.org

٨- www.infoplease.com, www.spanamwar.com

٩- www.en.wikipedea.org

١٠- لە دیارترین بەشدارییەکانی جەنگی(ئەنتیتام)ە کە لە ساڵی (١٨٦٢)دا ڕوویدا. بڕوانە:

-Johon Whiteclay Chambers II and other editors, American military history. oxford university press, New York, ١٩٩٩, P.٤٢٤.

١١-www.infoplease.com

١٢-www.projects.vassar.edu

١٣-www.infoplease.com

١٤-www.en.wikipedea.org, www.projects.vassar.edu

١٥-www.Whitehouse.gov

١٦- آلان بالمر، موسوعة التاريخ الحديث (١٧٨٩-١٩٤٥)، الجزء الثاني، ترجمة: سوسن فيصل السامر و يوسف محمدأمين، دار المأمون للترجمة والنشر، بغداد، ١٩٩٢، ص٧٣.

١٧- www.trutv.com

١٨- اسماعيل أحمد ياغي، معالم التاريخ الامريكي الحديث (نشأة الولايات المتحدة الامريكية)، ط١، مكتبة العبيكان، الرياض، ٢٠٠١، ص٢٢٩.

١٩- آلان بالمر، م.س، ج٢، ص٧٣.

٢٠- www.independent.co.uk

٢١-www.spanamwar.com

٢٢-www.independent.co.uk

٢٣- www.mckinleydeath.com

٢٤- بۆ زانیاریی زیاتر، بڕوانە تەوەری دووەم لەم لێكۆڵینەوەیە، جەنگی ئیسپانیا- ئەمەریكا (١٨٩٨).

٢٥- فریشتە نورانی، مێژووی گۆڕانكاریی كۆمەڵایەتیو سیاسی ئەمەریكا، (و: هەورامان فەریق كریم)، چ١، دەزگای تویژینەوەو بڵاوكردنەوەی موكریانی، هەولێر، ٢٠٠٧، ل١٧٩.

٢٦- بڕوانە: كلود جوليان، الحلم والتاريخ أو مئتا عام من تاريخ امريكا، ترجمة: نخلة كلاوس، مطبعة وزارة الثقافة، دمشق، ١٩٧٨، ص١٥٤، كارلتون هيز، التاريخ الاوروبي الحديث (١٧٨٩-١٩١٤)، ترجمة: د. فاضل حسين، دار الكتب للطباعة والنشر، الموصل، ١٩٨٧، ص٢٣٦.

٢٧- كلود جوليان، م.ن، ص١٤٧.

٢٨- For more details, see: John and Gwenneth stokes, Europe and the Modern World (١٨٧٠-١٩٨٣), second edition, Longman Group Limited, Great Britain, ١٩٨٤, P.٦٧-٦٨.

٢٩- فریشتە نورانی، س.ث، ل١٧٩-١٨٠.

٣٠- آلان نيڤينز و هنري ستيل كوماضر، م.س، ج٢، ص٣٢٥.

٣١-John and Gwenneth stokes, Ibid., P. ٦٧.

٣٢- بۆ زانیاری زیاتر، بڕوانە: يواخيم فرناو، رحمتك يا الله (صفحات مجهولة في تاريخ امريكا)، تعريب: ميشيل كيلو، الحوار الثقافي، لبنان، ٢٠٠٣، ص ٢٤٧-٢٥٢.

٣٣- كارلتون هيز، م.س، ص٢٣٧.

٣٤- See: John Rhodehamel, George Washington (writings), First

Printing, the Library of America, New York, ١٩٩٧, P. ٩٢٩-٩٨٥.

٣٥- بڕوانە: آلان نيڤينز وهنري ستيل كوماضر، م.س، ج١، صص١٤٩-١٥٠.

٣٦- كارلتون هيز، م.س، صص٢٢٢-٢٢٥-٢٢٧، د.عبدالمجيد نعنعي، تاريخ الولايات المتحدة الامريكية، دار النهظة العربية للطباعة والنشر، بيروت، ١٩٨٣، ص١٤٨.

٣٧- د. حسين شريف، السياسة الخارجية الامريكية (اتجاهاتها و تطبيقهاتها وتحدياتها)، الجزء الثاني، مطابع الهيئة المصرية العامة للكتاب، القاهرة، ١٩٩٤، ص٣١.

٣٨- جابرييل إيه. ألموند و جي. بنجهام باويل الابن، السياسات المقارنة في وقتنا الحاضر، ترجمة: هاشم عبدالله، الاهلية للنشر والتوزيع، ط١، عمان، ١٩٩٨، ص٩٥٢.

٣٩- دوغلاس ك. ستيظنسون، الحياة و المؤسسات الامريكية، ترجمة: أمل سعيد، ط١، الاهلية للنشر والتوزيع، عمان، ٢٠٠١، صص١٨١-١٨٢.

٤٠- كارلتون هيز ، م.س، ص٢٤٦.

٤١- د.عبدالمجيد نعنعي، م.س، صص١٥١-١٥٢.

٤٢-Oscar Handlin, The History of the United States, vol: ٢, Harvard University Press, P. ٢٥٥-٢٥٧.

٤٣- فريشتە نورائی، س.ث، ل١٧٦.

٤٤- کارلهاینتس دشنر، م.س، ص٢٣٦، www.en.wikipedea.org

٤٥- فريشتە نورائی، س.ث، ل١٧٦.

٤٦- www.ushistory.org

٤٧- د. جلال يحيى، معالم التاريخ الحديث، منشأة المعارف، الاسكندرية، ١٩٧٦، ص٤٣٢.

٤٨- R.R. Palmer and Others, A History of the Modern World, Ninth edition, McCraw Hill press, New York, ٢٠٠٢, P.٦٢٥.

٤٩-www.historicaltextarchive.com

٥٠- آلان بالمر، م.س، ج٢، ص٢٢٨.

٥١- هێزە دەریاییەکانی ولاتە یەکگرتووەکان لەو سەردەمەدا، لە دوای بریتانیاو ئەڵمانیا، بە سێیەم گەورەترین هێزی جیهان دەژمێردرا. بڕوانە: کالهاینتس دشنر، م.س، ص٢٣٨.

٥٢- د. أحمد خليل محمودي، معالم التاريخ الاميركي الحديث والمعاصر، ط١، دار المواسم للطباعة والنشر والتوزيع، بيروت، ٢٠٠٥، صص٦٨-٦٩.

٥٣- www.Whitehouse.org, www.Ushistory.org

٥٤- علي حيدر سليمان، تاريخ الحضارة اوروبية الحديث، دون مكان و سنة الطبع، صص٤٩١-٤٩٢.

٥٥-www.lotsofessays.com

٥٦- كارلتون هيز، م.س، ص٢٤٧.

٥٧- An Outline of American History, Distributed by the United State Information Service, ١٩٥٣. P.١١٤.

٥٨- www.en.wikipedea.org

٥٩- www.answers.com, www.lotsofessays.com

٦٠- بڕوانە: د.صباح محمود محمد، الشؤون الصينية، الجزء الأول، الجامعة المستنصرية، بغداد، ١٩٨٤، ص٤٢.

٦١- د. اسماعيل أحمد ياغي، م.س، ص١٨٢.

٦٢- فريشتە نورائی، س.ث، ل١٧٨.

٦٣- دەربارەی بڕوانە: صباح محمود محمد، م.س، صص٤٣-٤٤، د. جلال يحيى، م.س، صص٤٣٢-٤٣٣.

٦٤- مكتب الولايات المتحدة للاستعلامات، م.س، ص١٣٤.

٦٥- An Outline of American History, Ibid. P.١١٤.

ژێدەرو سەرچاوەکان:

یەکەم/ سەرچاوە کوردییەکان:

● فریشتة نورائي، مێژووی گۆڕانکاریی کۆمەڵایەتیو سیاسی ئەمەریکا، (و: هەورامان فەریق کریم)، چ١، دەزگای توێژینەوەو بڵاوکردنەوەی موکریانی، هەولێر، ٢٠٠٧.

دووەم سەرچاوە عەرەبییەکان

● د. أحمد خليل محمودي، معالم التاريخ الاميركي الحديث والمعاصر، ط١، دار المواسم للطباعة والنشر والتوزيع، بيروت، ٢٠٠٥.

● د. اسماعيل أحمد ياغي، معالم التاريخ الامريكي الحديث (نشأة الولايات المتحدة الامريكية)، ط١، مكتبة العبيكان، الرياض، ٢٠٠١.

● آلان بالمر، موسوعة التاريخ الحديث (١٧٨٩-١٩٤٥)، الجزء الثاني، ترجمة: سوسن فيصل السامر و يوسف محمدأمين، دار المأمون للترجمة والنشر، بغداد، ١٩٩٢.

● آلان نيظينز و هنري ستيل كوماضر، موجز تاريخ الولايات المتحدة ، ترجمة: محمد بدرالدين خليل، دار المعارف مصر، ١٩٧٦. الجزئين الاول والثاني.

● جابرييل إيه. ألموند و جي. بنجهام باويل الابن، السياسات المقارنة في وقتنا الحاضر، ترجمة: هاشم عبدالله، الاهلية للنشر والتوزيع، ط١، عمان، ١٩٩٨.

● د. جلال يحيى، معالم التاريخ الحديث، منشأة المعارف، الاسكندرية، ١٩٧٦.

● جيمس م. ماكفيرسون، ابراهام لنكولن و الثورة الاميريكية الثانية، ترجمة فايزة حكيم و أحمد منيب، ط١، القاهرة، ٢٠٠١.

● د. حسين شريف، السياسة الخارجية الامريكية (اتجاهاتها و تطبيقهاتها وتحدياتها)، الجزء الثاني، مطابع الهيئة المصرية العامة للكتاب، القاهرة، ١٩٩٤.

● دوغلاس ك. ستيظنسون، الحياة و المؤسسات الامريكية، ترجمة: أمل سعيد، ط١، الاهلية

للنشر والتوزيع، عمان، ٢٠٠١.

- ستيفن فنسنت بنيه، امريكا، ترجمة: عبدالعزيز عبدالمجيد، مكتب الولايات المتحدة للاستعلامات، القاهرة، ١٩٤٥.
- د.صباح محمود محمد، الشؤون الصينية، الجزء الأول، الجامعة المستنصرية، بغداد، ١٩٨٤.
- د.عبدالمجيد نعنعي، تاريخ الولايات المتحدة الامريكية، دار النهضة العربية للطباعة والنشر، بيروت، ١٩٨٣.
- علي حيدر سليمان، تاريخ الحضارة اوروبية الحديث، دون مكان و سنة الطبع.
- كارلتون هيز، التاريخ الاوروبي الحديث (١٧٨٩-١٩١٤)، ترجمة: د. فاضل حسين، دار الكتب للطباعة والنشر، الموصل، ١٩٨٧.
- كارلهاينتس دشنر، المولوخ: إله الشر (تاريخ الولايات المتحدة)، ترجمة: محمد جديد، ط٢، دار قدمس للنشر و التوزيع، دمشق، ٢٠٠٤.
- كلود جوليان، الحلم والتاريخ أو مئتا عام من تاريخ امريكا، ترجمة: نخلة كلاوس، مطبعة وزارة الثقافة، دمشق، ١٩٧٨.
- مكتب الولايات المتحدة للاستعلامات، موجز التاريخ الامريكي، القاهرة، دون سنة الطبع.
- يواخيم فرناو، رحمتك يا الله (صفحات مجهولة في تاريخ امريكا)، تعريب: ميشيل كيلو، الحوار الثقافي، لبنان، ٢٠٠٣.

سێیەم/ سەرچاوە ئینگلیزییەکان:

- An Outline of American History, Distributed by the United State Information Service, ١٩٥٣.
- John and Gwenneth stokes, Europe and the Modern World (١٨٧٠-١٩٨٣), second edition, Longman Group Limited, Great

Britain, ١٩٨٤.

• John Rhodehamel, George Washington (writings), First Printing, the Library of America, New York, ١٩٩٧.

• Johon Whiteclay Chambers II and other editors, American military history, oxford university press, New York, ١٩٩٩.

• Oscar Handlin, The History of the United States, vol: ٢, Harvard University Press.

• R.R. Palmer and Others, A History of the Modern World, Ninth edition, McCraw Hill press, New York, ٢٠٠٢.

چوارەم/ زانیاریی تۆڕی ئینتەرنێت:

- www.answers.com
- www.en.wikipedea.org
- www.historicaltextarchive.com
- www.independent.co.uk
- www.infoplease.com
- www.lotsofessays.com
- www.mckinleydeath.com
- www.projects.vassar.edu
- www.spanamwar.com
- www.trutv.com
- www.ushistory.org
- www.Whitehouse.gov

دەوڵەتی سەفەوی لە سەردەمی شا تەهماسبی یەکەم دا

(١٥٢٤ ـ ١٥٧٦)

بورهان حاتەم گۆمەتاڵی

پێشەکی:

دەوڵـەتی سـەفەوی یەکێکـە لـە دەوڵەتـە مەزنـەکان لـە مێـژووی ئێرانـداو توانیویەتی بۆ ماوەی نزیکەی دوو سەدەو چارەگێک فـەرمانڕەوایی ئێـران بکـات. تەهماسب یەکێکە لەو شایانەی سەفەوی درێـژترین مـاوەی جڵـەوی حـوکمی ئـەو دەوڵەتەی گرتۆتـە دەسـت کـە توانیویـەتی ٥٣ سـاڵ فـەرمانڕەوایی سـەفەویەکان بکات. بۆیە توێژینەوە لەبارەی بارودۆخی سەردەمی ئـەو بایـەخی تایبـەتی خـۆی هەیە، بەتایبەتی کە لەو سەردەمەدا دەوڵەتی سەفەوی چەندین گۆڕانکاری لەسـەر ئاستی ناوخۆو دەرەوەدا بەخۆوە بینی. بـۆ نوسـینی ئـەم توێژینەوەیـە پـشت بـە چەند سەرچاوەیەکی جیا جیا بەستراوە، بەڵام بەتایبەتی سوودێکی زۆر لە بـەرگی سێیەمی کتێبـە پـڕ بایەخەکـەی د. حەسـەن جـاف (الـوجیز فـی تـاریخ ایـران) وەرگـیراوە، کـە مێژوونووسـی نـاوبراو بـە شـێوەیەکی ئەکادیمیانـە ووردەکـاری ڕووداوەکانی ماوەی دەوڵەتی سەفەوی خـستۆتە ڕوو. جگـە لەمـە زانیـاری زۆر لـە کتێبی (تاریخ الشعوب الاسلامیة فی العصر الحدیث) ی د. عبدالعزیز سلیمان نـوار وەرگیراوە.

ئەم توێژینەوەیە لـە چوار تـەوەرەی سـەرەکی پێـك هـاتووە، لـە تـەوەرەی یەکەمدا ژیاننامـەو هاتنـە سـەر دەسـەڵاتی وململانێـی و ڕۆڵـی هـۆزە قزڵباشـەکان لەسەرەتای فـەرمانڕەوایی ئـەودا خراوەتـە ڕوو، لـە تـەوەرەی دووەمیـشدا تیـشك

خراوەتە سەر شەڕو ململانێکانی شا تەهماسب لەگەڵ هەریەك لە ئۆزبەگەکان لە ڕۆژهەڵات و عوسمانیەکان لە ڕۆژئاوا، هەرچی تەوەرەی سێیەمە ئەوە بە کورتی باس لە پەیوەندیە دەرەکیەکانی تەهماسب لەگەڵ هەریەك لە وولاتانی پورتوگال و روسیاو بەریتانیا کراوە، لە دوا تەوەرەشدا کە تەوەرەی چوارەمە ڕۆڵی شا تەهماسب لە بەهێزکردنی دامەزراوەی دینی ڕوون کراوەتەوەو دواتریش باس لە کۆتاییەکانی حوکمی ناوبراو کراوە. دیارە هیچ کارێکی مرۆڤ بێ کەم و کوڕی تەواو نابێت و لەم سۆنگەیەوە ئەم کارەش لە هەڵەو کەم و کوڕی بەدەر نیە.

تەوەرەی یەکەم

ژیاننامەو دەسەلآت گرتنە دەستی شا تەهماسب :

١- ژیاننامەو کەسایەتی شا تەهماسب

تەهماسبی یەکەم (ابو الفتح) کوڕە گەورەی شا ئیسماعیلی سەفەوی (١٥٠١-١٥٢٤ز) ، لە ڕۆژی چوارشەممە ٢٦ی ذولحیجەی ٩١٩ك / ٢٢ی شوباتی ١٥١٤ز لە شاهئابادی ناوچەی ئەسفەهان لەدایك بووە[١] . لەبەر ئەوەی لە تەمەنێکی زۆر بچوکەوە جڵەوی دەسەلآتی وەرگرتووەو ژیانی لە نێو حەرەمسەراکاندا بردۆتە سەر، بۆیە زانیاری وورد لەبارەی ژیانی تایبەتی ئەو بەرچاو ناکەوێت، بەلآم لەگەڵ ئەوەشدا سەرچاوە مێژووییەکان ئاماژە بەچەندین خەسڵەت و تایبەتمەندی ئەو دەکەن .

یەکێك لەو خەسڵەتانەی شا تەهماسب کە باسی لێوەکراوە ئازایەتیە، هەرچەندە هەندێك لە سەرچاوە ئەوروپیەکان بە پێچەوانەوە باسیان لەم لایەنەی کردووەو بە کەسێکی ترسنۆك وەسفیان کردووە، بەلآم لە ڕێگەی ڕووداوە مێژووییەکانەوە ڕاستی ئەم مەسەلەیەمان بۆ ڕوون دەبێتەوە . یەکێك لەو ڕووداوانەش خۆڕاگری شا تەهماسبە لە شەری (جام)[٢] کە ئەو کات تەمەنی ١٤

ساڵان بووە، هەرچەندە لەو شەڕەدا زۆربەی هێزەکانی سەفەوی بە هێزەکانی قزڵباشیشەوە مەیدانی شەڕیان چۆڵکرد، بەڵام تەهماسب بە تەنیا خۆی ڕاگرت و شەڕی کرد[٣] .

سەرچاوەیەکی مێژوویی ئاماژە بەوە دەکات کە شا تەهماسب لە تەمەنی ١٩ ساڵیەوە وازی لە خۆشیەکانی ژیان هێناوەو لە تەمەنی ٢٠ ساڵیدا وازی لە مەی خواردنەوە هێناوەو تەنانەت مەیخانەو شوێنی قومارو خراپەکاری لە وولاتی ئێران داخستووە[٤]. لە هەمان کاتدا کەسێکی بەرچاوتەنگ بووەو زۆر ئارەزووی لە کۆکردنەوەی ماڵ و سامان بووە تەنانەت وەکو چەرچیەك زێڕو جەوهەراتی کڕیوەو فرۆشتووە، سەرچاوەیەك لەبارەی چاوچنۆکی شاوە دەڵێت : ((لەوەتەی ئیسلام سەری هەڵداوە، هیچ پاشایەك لە هیچ دەورو ڕۆژگارێکدا ئەوەندەی شا تەهماسب هەوڵی نەداوە بۆ لەسەر یەك هەڵدانەوەی پارەو کاڵاو قوماش و کەل و پەل و قاپ و قاچاغی زێڕو هەورو هاڵی زیو[٥])) . شا تەهماسب ئارەزووی لە کاروباری هونەری بووەو ، لە تافی لاوێتیدا خۆی بە فێربوونی هونەری نیگارکێشیەوە خەریك دەکرد، وە هاوکارو پشتیوانێکی چاکی هونەرمەندان بوو، هەر بەو هۆیەشەوە هونەر بەشێوەیەکی گشتی لەسەردەمی ئەودا بەرەو پێشڤەچوونێکی باشی بەخۆیەوە بینی[٦].

٢-دەسەڵات گرتنە دەستی شا تەهماسب و ململانێی هۆزە قزڵباشەکان

دوا بەدوای مردنی شا ئیسماعیلی سەفەوی لە تەمەنی سی و پێنج ساڵیدا، کە بە دامەزرێنەری دەوڵەتی سەفەوی دادەنرێت لە ساڵی ١٥٢٤ز کە بیست و چوار ساڵ حوکمڕانی ئێرانی کرد، لەدوای خۆی چوار کوڕی بە جێهێشت کە ئەوانیش (سام میرزاو بەهرام میرزاو قاس میرزاو تەهماسب میرزا) بوون کە ئەوەی کۆتاییان کوڕە گەورەی بوو[٧]، بۆیە وەکو نەریتێکی ڕژێمی پاشایەتی کە دەبێ کوڕی گەورە

جێگای باوکی لە پاشایەتیدا بگرێتەوە، ئەوەبوو کە تەهماسب لە تەمەنێکی بچووکدا کە ئەو کات تەمەنی تەنیا دە ساڵان دەبوو جڵەوی پاشایەتی ئێرانی لە ساڵی ١٥٢٤زدا وەرگرت[٨].

بەهۆی تەمەن بچووکی شاوە نەیدەتوانی کاروباری دەوڵەت بەڕێوەبەرێت، بۆیە پێویستی بە یەکێك هەبوو کە چاودێری بکات و هاوکاری بێت بۆ ڕاپەڕاندنی کاروبارەکان کە ئەو کەسەش پێی دەگوترێ بریکار یا چاودێریکەری شا [٩]. زۆربەی هۆزەکانی ئەوکاتی ئێران هەوڵیان دەدا کە ئەو پلەیە بەدەست بهێنن، دیارە ئەمەش بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کە هەرکەسێك ئەگەر ئەو پلەیەی وەرگرتایە دەسەڵاتی ڕاستەقینەی وولاتی ئێرانی دەکەوتە دەستیەوە[١٠]، هۆزە تورکە قزڵباشەکان[١١] کەوتنە ململانێیەکی سەخت بۆ وەرگرتنی پلەی بریکاری پاشا ئەمەش کاتێ هەستیان کرد کە دەسەڵاتی ئێرانیەکان لەسەر حسێبی ئەوان بەهێز دەبێ و جڵەوی دەسەڵاتی ئێران دەکەوێتە دەستیانەوە[١٢] ، بۆیە لە سەرەتادا شا تەهماسب دەسەڵاتی ڕاستەقینەی لەژێر دەستدا نەبوو، بەڵکو بۆ ماوەی دە ساڵی ڕەبەق (١٥٢٤-١٥٣٤ز) هۆزەکانی قزڵباش بچووکی و لاوازی شایان قۆزتەوەو حوکمڕانی وولاتی ئێرانیان گرتە دەست[١٣] .

بەڵام بۆ وەرگرتنی پایەی لەلە (وکیل)ی پاشا قزڵباشەکان چەندین شەڕی خوێناویان لەنێودا قەوما، سەرەتاش (دێو سوڵتان) ی سەرکردەی هۆزی ڕۆملوی قزڵباش لەلەی شا تەهماسبی وەرگرت، ئەمەش بە پێی وەسیەتنامەی شا ئیسماعیل بوو کە بەو پێیە کرابووە سەرکردەی هێزە چەکدارەکان و پلەی لەلەی شا تەهماسبیشی پێدرابوو[١٤]. هەرچەندە سەرەتا تا ڕادەیەك هۆزە قزڵباشەکانی تری نێو ئێران وەکو ئوستاجلۆو تەکەلوەکان بە لەلەی دێو سوڵتان ڕازی بوون، چونکە دێو سوڵتان لەگەڵ سەرکردەی هەردوو هۆزەکەی تر (کۆپەك سوڵتان) ی ئوستاجلۆو (چووها سوڵتان) ی تەکەلو لەسەر ئەوە ڕێك کەوتبوون کە بەیەکەوە

زاڵبوونی خۆیان بەسەر دەسەڵاتی شادا بسەپێنن و حوکمی ئێران بگرنە دەست و نەهێڵن فارسەکان دەسەڵاتیان بکەوێتە دەست، بەڵام دیارە دواتر دێو سوڵتان ئەوانی تری بەلاناوەو بە تەنیا خۆی جڵەوی دەسەڵاتی گرتۆتە دەست کە ئەمەش بۆتە مایەی شەڕو ئاژاوە لە نێوان هۆزەکاندا[١٥] .

ئەوەبوو سەرەتاش شەڕی نێوان ئۆستاجلۆو ڕۆملوەکان لە ١٥٢٦–١٥٢٧ز دەستی پێکردو لەچەند شەڕێکدا ئوستاجلوەکان تێکشکان و سەرکردەکەیان کۆپەك سوڵتانیش کوژرا، بەڵام لە ساڵی ١٥٢٧ز دەسەڵاتی ڕۆملوەکان بە کوژرانی دێو سوڵتانی سەرکردەکەیانەوە لەلایەن شا تەهماسب کۆتایی پێهات کە ئەمەش بە فیتی تەکەلوەکان بوو، بۆیە لەم ساڵە بەدواوە چووها سوڵتانی تەکەلو بووە لەلەی پاشاو دەسەڵاتی ڕاستەقینەی ئێرانی گرتە دەست[١٦]، بەڵام دەسەڵاتی تەکەلوەکان بەسەر تەختی سەفەوی ماوەیەکی درێژی نەخایاندو لە سێ ساڵی تێپەڕ نەکرد (١٥٢٧–١٥٣٠ز)[١٧]، لە ئەنجامی سەربزێویەکانی چووها سوڵتان وياخی بوونی تەکەلوەکان بە تایبەتی دوای هەوڵدانیان بۆ ڕفاندنی پاشاو دەست گرتنیان بەسەر تەورێزی پایتەختدا ، شا تەهماسب لە ساڵی ١٥٣٠ز بڕیاری قڕکردنی تەکەلوەکانیداو لە چەندین شەڕدا ژمارەیەکی زۆری لێکوشتن کە سەرچاوە مێژوویيەکان بەم ماوەیە دەڵێن: (افت تکلويان) بە واتای کارەساتی تەکەلوەکان[١٨] .

سەرباری ئەمەش تەکەلوەکان ڕووبەڕووی شەڕی هۆزی شاملوەکان بوونەوەو حوسێن خانی سەرکردەی شاملوەکان کە خزمی شا بوو ئەو کات حوکمی شاری هیراتی[١٩] دەکردو، لە چەند ڕووبەڕووبوونەوەیەکی سەربازیدا توانی هێزەکانی تەکەلو تێکبشکێنێت و چووهە سوڵتانی سەرخێڵیان بکوژێت[٢٠]. بەم شێوەیە حوسێن خان توانی بریکاری شا وەربگرێت و ڕەزامەندی میرە قزڵباشەکانیش بەدەست بهێنێت[٢١]، بەڵام بەهۆی تاوانبار کردنی حوسێن خان بە پیلان گێڕان لە

دژی شاو دەست تێکەڵکردنی لەگەڵ عوسمانیەکان لە ساڵی ١٥٣٣ز شا ئەویشی کوشت[٢٢]، بەم شێوەیە دوای سێ ساڵ (١٥٣٠-١٥٣٣ز) لە دەسەڵاتی شاملوەکان ئەوانیش کۆتایی بە دەسەڵاتیان هات، بە کوشتنی حوسێن خان کە فەرمانڕەوای ڕاستەقینەی ئێران بوو شا توانی دەسەڵات بۆ خۆی بگەڕێنێتەوە بە تایبەت کە ئەو کات گەیشتبووە تەمەنی ١٩ ساڵان، وە دەسەڵاتی قزڵباشەکانی بە تەواوی لاواز کردو پایەی لەلەی شای لە قزڵباشەکان سەندەوەو دایە فارسەکان وەتا مردنی شا تەهماسب لە ساڵی (١٥٧٦ز) بە لاوازی مانەوە[٢٣]. جگە لە مەترسی قزڵباشەکان لەسەر دەسەڵاتی پاشا ئەوە چەندین یاخی بوون و ڕاپەڕینی مەترسیدار ناوچەکانی ئێرانیان گرتەوە، وەك ئەوەی کە لە ساڵی ١٥٣٥ز لە ناوچەی گەیلاندا ڕوویدا کە سەرکردەی (بیەبێش) توانی لەوێدا سەربەخۆیی خۆی ڕابگەیەنێت و لە دەوڵەتی ناوەندی جیابێتەوە، هەروەها لە ساڵی ١٥٤١ز ڕاپەڕینێکی میللی لە ناوچەی خوزستان دژی دەوڵەت هەڵگیرسا کە زێتر چینی هەژارو نەدارەکان بە پاڵپشتی بەرپرسە ناوخۆییەکان پێی هەستان[٢٤]. هەموو ئەمانە بوونە مایەی کۆسپ لەبەردەم هەنگاوەکانی شا تەهماسب بۆ بنیاتنانی دەوڵەتێکی بەهێز، بەڵام لەگەڵ هەموو ئەوانەشدا توانی بەسەر بەشی زۆری ئەو کۆسپ و تەگەرانەدا زاڵ بێت.

تەوەرەی دووەم

شەڕەکانی تەهماسب دژ بە هەر یەك لە ئۆزبەگ و عوسمانیەکان

١-هەوڵەکانی تەهماسب بۆ لەناوبردنی ئۆزبەگەکان :

هەر لە سەرەتاکانی دامەزراندنی دەوڵەتی سەفەوی ئۆزبەگەکان[٢٥] ڕووبەڕووی دەسەڵاتی شا ئیسماعیل بوونەوەو مەترسیەکی هەقیقیان لەسەر سنوری

ڕۆژهەڵاتی ئێران دروست کرد، بۆیە لەو کاتەوە وەکو دوژمنێکی سەرسەخت کەوتنە شەڕو ململانێ لەگەڵ دەوڵەتی سەفەوی. ئۆزبەگەکان هەستیان بەوە دەکرد کە بە هاتنە سەر دەسەڵاتی تەهماسب و هاندانی ئەوانەی دەوروبەری هێرش دەکرێتە سەریان، بۆیە بە ڕەچاوکردنی ڕێسای (چاکترین میکانیزم بۆ بەرگری لە خۆکردن هێرشکردنە)، (عبید الله خان) ی سەرۆکی هۆزەکانی ئۆزبەگ کە بە سەرکردەیەکی لێهاتوو و بوێر ناسراوە، بڕیاری دەستپێشخەری هێرشکردنی بۆ سەر دەوڵەتی سەفەویداو سوپایەکی گەورەی ئامادەکرد بە بەشداری زۆربەی هۆزەکانی ئۆزبەگ و، لە ساڵی ١٥٢٨ز لە دەشتێك کە دەکەوێتە نێوان شاری هیراتی ئەفغانستان و خوراسانی ئێران شەڕی ((جام وزور ئاباد)) لە نێوان هەردوولادا قەوما[٢٦]. سەرەڕای بەهێزی و ئازایی ئۆزبەگەکان بەڵام هێزەکانی سەفەوی توانیان شکستیان پێ بهێنن، دیارە هۆکاری سەرەکی سەرکەوتنی سەفەویەکان لەم شەڕەدا بۆ هەوڵەکانی تەهماسب دەگەڕێتەوە کە هەر لەسەرەتاوە (ئاینزای دوازدە ئیمامی شیعەی)[٢٧] کردە هاندەرێکی گرنگ بۆ جۆش و خرۆش خستنە نێو ڕیزەکانی سەفەوی و هانیدان بۆ شەڕ کردن لە دژی ئۆزبەگەکان کە خاوەنی ئاینزای سوننە بوون ئەمە لەلایەك، وەلەلایەکی ترەوە بایەخدانی تەهماسب بە چەکی ئاگرین بەتایبەتیش تۆپ کە لەو شەرانەدا دژ بە ئۆزبەگەکان بەکاری هێنا کاریگەریەکی مەزنی هەبوو لەسەر دەرەنجامی شەڕەکە کە لە بەرژەوەندی سەفەویەکان تەواو بوو، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا تەهماسب نەیتوانی بە شێوەیەکی یەکجارەکی ئۆزبەگەکان کۆتایی پێبێنێت، چونکە دیارە ئەوە پێویستی بە خەرجیەکی بێ شومارو کۆششێکی نەپساو هەبوو کە ئەوەش لەو کاتەدا بۆ تەهماسب نەدەهاتە دی ئەمە جگە لە کێشەی (زولفوقار خانی کوردی) کە دەستی بەسەر شاری بەغدادا گرتبوو و ملکەچی خۆشی بۆ سوڵتانی عوسمانی دەبڕیبوو[٢٨].

ئۆزبەگەکان دوای شکستیان لەم شەڕە بەرەو ناوچەکانی (ما وراو النهر: ئەو ناوچانەی دەکەونە نێوان هەردوو ڕووباری جەیحۆن و سەیحۆن کە سەمەرقەندو بوخاراو خوارزم و چەند ناوچەیەکی تر دەگرێتەوە) هەڵاتن و خوراسان و هیراتیش بە شێوەیەکی کاتی لە دەستیان ڕزگاری بوو، هەر لە هەمان ساڵدا ئۆزبەگەکان چەندین هێرشی تریان کردە سەر خۆراسان، بۆیە دواتر تەهماسب دەسەڵاتدارێتی ئەو شارەی لە حوسێن خانی شاملو سەندەوەو دایە (بەهرام میرزا) ی برای کە هێشتا تەمەنی بچووك بوو ئەمەش بۆ زێتر قایم کردنی شارەکەو بەرپەرچدانەوەی هێرشەکانی ئۆزبەگ . لە ساڵی ١٥٣١ز (عبیداللە خان) سەرکردایەتی هێزێکی گەورەی ئۆزبەگەکانی کردو بۆ ماوەی ساڵ و نیوێك گەمارۆی شاری هیراتی دا، ئەم بارودۆخە بەم شێوەیە مایەوە تا کاتێ هەواڵی هاتنی شا تەهماسب بۆ هیرات بڵاو بوویەوە لەم کاتەدا (عبیداللە خان) هەڵات و ناوچەکەی بە جێ هێشت، ئەم جارەیان تەهماسب جڵەوی حوکمی خۆراسانی دایە دەست براکەی تری (سام میرزا) و هەوڵیدا کە لەشکرکێشی بکاتە سەر ناوچەی (ما وراء النهر)ی ئۆزبەگەکان، بەڵام مەترسیەکانی سوڵتان سلێمانی قانونی لە ڕۆژئاوادا ئەم هەوڵەی تەهماسبی لە بەین برد[٢٩]. بەشێوەیەکی گشتی ئۆزبەگەکان بۆ ماوەی پازدە ساڵ (١٥٢٥–١٥٤٠) بەبەردەوامی لەشکرکێشیان دەکردە سەر وڵاتی ئێران کە حەوت لەو لەشکرکێشیانە لە ڕووی سەربازیەوە بەهێز بوون، هیرات زێتر لە هەموو شارەکانی تر لەو هێرشانە تووشی زەرەرو زیان بۆوە، ئەمە جگە لە چەندین شاری تر کە ڕووبەڕووی هەمان چارەنووس بوونەوە لەوانەش شاری (مەشهەد)[٣٠].

لەگەڵ ئەوەشدا کە ئۆزبەگەکان بەبەردەوامی هێرشیان دەکردە سەر ناوچەکانی ئێران ، بەڵام لەڕاستیدا ئامانجی ئەو هێرشانە زێتر تاڵانکاری بوو نەك داگیرکردنی ناوچەکان، چونکە هەر لە دوای مردنی سەرکردەی بەناوبانگیان

(محەمەد شەیبانی) ئۆزبەگەکان زێتر هەڵوێستێکی بەرگریکارانەیان لە بەرامبەر سەفەویەکان گرتە بەر نەك هێرشکاری، لە هەمان کاتیشدا دەوڵەتی سەفەوی لەو ماوەیەدا لەڕووی سەربازیەوە تەکانێکی باشی بەخۆیەوە دی بوو بە تایبەتیش بەکارهێنانی چەکی ئاگرین ئەنجامی شەڕەکانی لە بەرژەوەندی سەفەویەکان یەکلایی دەکردەوە، هەروەها پەیمانبەستنە ئاشتیەکانی تەهماسب لەگەڵ عوسمانیەکاندا سەفەویەکانی لە مەترسی شەڕ کردن لە دوو بەرەی ڕۆژهەلات و ڕۆژئاوا دوور دەخستەوەو دەرفەتی بە تەهماسب دەدا کە خۆی یەکلایی بکاتەوە بۆ لاواز کردنی ئۆزبەگەکان[٣١]. هەرچەندە یاخی بوونە ناوخۆییەکان شا تەهماسبیان بێزار دەکردو ئۆزبەگەکانیش ئەمانەیان دەقۆزتەوە، وەك یاخی بوونەکەی (سام میرزا) ی برای لە ساڵی ١٥٣٢ز کە ئەو کات حوکمداری شاری قەندەهار بوو (عبیداللە خان)یش ئەمەی قۆزتەوەو هێرشی کردە سەر ناوچەی خۆراسان و شاری هیراتی داگیر کرد[٣٢]، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا دواتر ئۆزبەگەکان بەرەو لاوازی چوون بە تایبەتیش پاش مردنی (عبیداللە خان) ی سەرکردەی مەزنیان کە دوای ئەو چەندین فەرمانڕەوای لاوازو بێ دەسەلات هاتنە شوێنی، بە ڕادەیەك کە هێزە دەرەکیەکان چاویان بڕیە داگیرکردنی ناوچەکانیان لەوانەش لە ڕۆژهەلات نەورۆز ئەحمەد (بوراق خان) کە سەرۆك هۆزێك بوو لە ساڵی ١٥٥٢ز توانی دەست بەسەر زۆربەی ناوچەکانی ئۆزبەگەکاندا بگرێت و کاولیان بکات[٣٣]، تەهماسبیش لە ساڵی ١٥٥٦ز لەشکرێکی ئامادە کرد بۆ لەناو بردنی یاخی بوونی ئۆزبەگەکان کاتێ (عبیداللە خان) بەمەی زانی بەبێ بەرگری کردن دەستی لەو ناوچانە هەڵگرت کە داگیری کردبوون و بەرەو (ما وراو النهر) هەلات[٣٤]، بەڵام ماوەی لاوازی ئۆزبەگەکان درێژەی نەکێشا، چونکە ئەم بارودۆخە یارمەتی دەرکەوتنی سەرکردەیەکی تری ئۆزبەگیدا بەناوی (عبداللە خان) کە توانی ناوچەکە لە ژێر دەسەلاتی بوراق خان دەربێنێ و دووبارە هێزو مەزنێتی

ئۆزبەگەکان بگەڕێنێتەوەو ڕووبەڕووی سەفەویەکان بوەستێتەوە، بە شێوەیەك کە تا دوا ساتەکانی حوکمی تەهماسب توانی پارسەنگی هێز لەگەڵ فارسەکان ڕابگرێت بەڵکو زۆربەی کات ئەو زاڵتر بوو[٣٥].

٢-جەنگەکانی عوسمانی – سەفەوی لە سەردەمی شا تەهماسب دا

أ/ ململانێی شا تەهماسب و سوڵتان سلێمانی قانونی لەسەر عێراق

دیارە ململانێی سەربازی نێوان عوسمانی و سەفەویەکان بۆ سەرەتای دروست بوونی دەوڵەتی سەفەوی دەگەڕێتەوە، بەیەکدادانەکانی شا ئیسماعیلی سەفەوی لەگەڵ سوڵتان سەلیمی یەکەمی عوسمانی لە جەنگی چالدێران[٣٦] گەیشتە چڵەپۆپەی توندوتیژی و ئەم جەنگە بووە مایەی کردنەوەی بەرەیەکی شەڕو ململانێ لە نێوان هەردوولا بۆ ماوەیەکی درێژ مەودا. لە کاتی دەسەڵات وەرگرتنی شا تەهماسب (١٥٢٤ز) یەکێك لە بەهێزترین سوڵتانەکانی عوسمانی حوکمرانی وولاتی دەکرد کە ئەویش سوڵتان سلێمانی قانونی[٣٧](١٥٢٠-١٥٦٦ز) بوو، سەرچاوە مێژووییەکان ئاماژە بەوە دەکەن کە هەر لە سەرەتاوە سوڵتانی عوسمانی بە بۆنەی وەرگرتنی تەختی پاشایەتی سەفەوی نامەی بۆ شا تەهماسب ناردووە کە نامەکەی چەندین گوزارشتی گەف کردن و هەڕەشەی تیا بووە، بەلاّم شا بۆ ڕەوینەوەی مەترسی عوسمانیەکان دەستی کرد بە ناردنی چەندین شاندو باڵوێز بۆ وولاتانی ئەوروپی تا ڕێککەوتنێك لەگەڵیاندا ببەستێ و بە یارمەتی ئەوان ڕووبەڕووی سوڵتان ببێتەوە[٣٨].

هۆکاری ڕاستەوخۆی دەست پێکردنەوەی جەنگەکانی عوسمانی – سەفەوی لە سەردەمی شا تەهماسب دەگەڕێتەوە بۆ دووبارە داگیرکردنەوەی شاری بەغدا لەلایەن هێزەکانی سەفەویەوە، چونکە پێشتر لە ساڵی ١٥٠٨ز کە شا ئیسماعیلی

سەفەوی شاری بەغدای گرت، دەسەلأتداریێتی شارەکەی دایە (ئیبراهیم سولتان خان) کە میرێکی هۆزی کەلهوڕ بوو، بەلأم دواتر زولفەقار خانی کوڕی ئەخوەت خان کە سەرۆك تیرەی موسلّو بوو لە هۆزی کەلهور لە ساڵی ١٥٢٧ز دژی ئیبراهیم سولتان خانی مامی راپەڕی و کوشتی، بەم شێوەیە فەرمانڕەوایی زۆربەی ناوچەکانی عێراقی گرتە دەست وە لە ترسی سەفەویەکانیش پەیوەندی لەگەڵ سولتان سولێمانی قانونی دا بەست[٣٩]، بەشێوەیەك کە پارەی بەناوی سولتانی عوسمانی لێداو ووتاریشی بەناوی ئەو دەخوێندەوە، شا تەهماسب بە بیستنی ئەم هەواڵە زۆر توڕەبوو، بۆیە سوپایەکی گەورەی کۆکردەوەو لە تەمموزی ساڵی ١٥٢٩ز هێرشی کردە سەر شاری بەغدا وەنەکا هاوکاری سولتانی عوسمانی بگاتە زولفوقار بە خێرایی هێرشەکەی ئەنجامدا، زولفوقار زۆر بە توندی ڕووبەڕووی بۆوەو بەرگرییەکی سەختی لە شارەکە کرد، بەلأم خیانەتی هەردوو براکەی (عەلی بەگ) و (ئەحمد بەگ) کە شا توانی هەڵیان بخەڵەتێنێ و لە دژی زولفوقار بەکاریان بهێنێت، کاریگەری گەورەی لەسەر دەرەنجامی شەڕەکە هەبوو، بە ڕێککەوتنی هەردوو براکە پیلانێکیان بۆ داناوەو دوای ئەوەی زولفوقار بۆ پشودان چۆوە ماڵەوە توانیان بیکوژن[٤٠].

به کوشتنی زولفوقار شا تەهماسب بە ئاسانی توانی لە ساڵی ١٥٣٠ز تەواوی شاری بەغدا بگرێت، بەمەش جارێکی تر ململانێ لەنێوان عوسمانی و سەفەویەکان لەسەر عێراق دەستی پێ کردەوە، سولتان سولێمانی قانونی هەرگیز بەوە ڕازی نەدەبوو کە وولأتی عێراق لە ژێر دەستی سەفەویەکاندا بێت بەتایبەتی کە بەردەوام هاوکاران و یاریدەدەرەکانی ئازایەتی سولتان سەلیمی باوکیان وەبیر دەهێنایەوە کە ئەگەر لە ژیاندا بووایە ڕەگی سەفەویەکانی دەردەهێناو عێراقیشی ڕزگار دەکرد[٤١]. بۆیە بە مەبەستی خۆ یەکلایی کردنەوە بۆ لێدانی سەفەویەکان کە ئەوکات چالاکیە سەربازیەکانیان بەشێوەیەکی بەرچاو لە کوردستان زیادی

کردبوو و ببوونە مایەی دروست کردنی هەڕەشەیەکی ڕاستەقینەبۆ سەر دەوڵەتی عوسمانی، سوڵتانی عوسمانی ناچار کشانی هێزەکانی عوسمانی بەرەو ناوەوەی ئەورووپای وەستاندو پەیماننامەی ئاشتی لە ٢٢ی حوزەیرانی ١٥٣٣ز لەگەڵ نەمسادا بەست[٤٢]. تەهماسبیش هەوڵی ئەوەیدا کە سوود لە دوژمنانی عوسمانی وەربگرێت و پەیمانیان لەگەڵدا ببەستێت، بۆ ئەم مەبەستەش نامەی بۆ هەریەك لە ئیمپراتۆریەتی ڕۆمانی و پاشای مەجەر (هەنگاریا) نارد کە تیایدا داوای هاوپەیمانێتی لێکردن بۆ ڕووبەڕووبوونەوەی دەوڵەتی عوسمانی، بەڵام ئەمە هەرگیز نەدەهاتە دی ئەویش لەبەر چەندین فاکتەر، لەوانە: دووری نێوانیان و نەبوونی باڵوێزی ڕێکخراو لە نێوان ئێران و ئەورووپاداو، هیچ یەکێکیش لەو دوو هاوپەیمانە شارەزاییان لەبارەی توانا سەربازیەکانی یەکتری نەبوو، ئەمە سەرەڕای ئەوەی کە خودی ئیمپراتۆریەتی ڕۆمانی کێشەی ناوخۆیی ئایینی و کێشەی دەرەکی لەگەڵ فەرەنسادا هەبوو[٤٣].

عوسمانیەکان لە ساڵی ١٥٣٣ز هێرشیان کردە سەر ئازربایجان ئەمەش دوا بە دوای ئەوەی ئۆلامە بەگی سەرۆکی هۆزی تەکەلۆی قزلباش کە ئەوکات میری ئازربایجان بوو لە تەهماسب یاخی بوو پاڵی دایە لای عوسمانیەکان، ئۆلامە بەگ هانی سوڵتانی عوسمانیدا کە هێرش بکاتە سەر دەوڵەتی سەفەوی لەبەر ئەوەی گوایە سەفەویەکان لاوازن و توانای بەرپەرچدانەوەی هێرشی عوسمانیەکانیان نیە، بەم جۆرە سوڵتان لەشکرێکی بەسەرکردایەتی (صدر الاعظم) ئیبراهیم پاشا ئامادە کردو بەبێ بەرگرییەکی وا کە شایانی باسکردن بێت چوونە نێو خاکی ئێران و ساڵی ١٥٣٣ز شاری تەبرێزی پایتەختیان گرت[٤٤]. جێگای ئاماژە پێدانە کە ئیبراهیم پاشای عوسمانی لە کاتی هێرشەکەی بۆ سەر دەوڵەتی سەفەوی توانی دووبارە دەسەڵاتی عوسمانی لە ناوچە کوردیەکان بەهێز بکاتەوە بەتایبەتی کە فەرمانڕەوای بەتلیس[٤٥] (شەریف بەگ) کودەتایەکی بەسەر عوسمانیەکاندا

کردبوو، ئەم شارەش گەڕایەوە ژێر دەسەڵاتی عوسمانیەکان و دوای مردنی شەریف بەگ عوسمانیەکان میرێکی نوێیان بەناوی (ئیبراهیم پاشا) بۆ بەتلیس دانا[٤٦].

تەهماسب بۆ ڕووبەڕووبوونەوەی عوسمانیەکان وازی لە بەرەی ڕۆژهەڵات (شەری ئۆزبەگەکان) هێناو ڕووی کردە بەرەی ڕۆژئاوا، بەڵام لەڕاستیدا شا بەهۆی کەمی ژمارەی سەربازو دڵنیا نەبوون لە سەرکردەکانی کە هەندێك لە سەرکردە قزلباشەکان خیانەتیان لێکردو پاڵیان دایە لای عوسمانیەکان، نەیتوانی ڕووبەڕوو لەگەڵ عوسمانیەکان بجەنگێت، بەڵکو سیاسەتی پەلاماردانی پارتیزانی بەکار دەهێناو هێرشی خێرای دەرکردە سەر عوسمانیەکان لەمەشدا کەشی زستانی سەختی تەبرێز زیانێکی زۆری لە عوسمانیەکانداو سوڵتان سلێمان ناچار ئازربایجانی بەجێ هێشت و لە ڕێگای شارەزورەوە بۆ بەغدا بەڕێکەوت[٤٧]. سوڵتانی عوسمانی هەستی بەوە دەکرد کە دەسەڵاتی سەفەوی لە عێراقدا کەوتۆتە لێژیەوە بەتایبەتی دوای گرتنی تەبرێزی پایتەخت کە بووە مایەی پچڕانی پەیوەندیان لەگەڵ دەوڵەتی سەفەوی و یارمەتی و هاوکاری ئەوێیان پێ نەدەگەیشت، بۆیە ئومێدی ئەوە هەبوو کە سوپای سەفەوی لە بەغدا بکشێنەوەو هاوڵاتیان بەهۆی شەرەوە زیانیان پێ نەگات[٤٨]. دوای نزیك بوونەوەی سوڵتان سلێمان لە بەغدا بە هێزێکی مەزنەوە کە چەندین جۆر تۆپیان لەگەڵ خۆیان هێنابوو ، ترس و دڵە ڕاوکێ لە نێو سەفەویەکاندا بڵاو بوویەوەو بەم شێوەیە لە کۆتا ڕۆژەکانی ساڵی ١٥٣٤ز بەبێ بەرگریەکی ئەوتۆ چووە نێو بەغداوەو داگیری کرد، ئەوەی زانراوە کە سوڵتان ڕێگەی بە تاڵانکاری و ئەزیەتی خەڵك نەداوە[٤٩]. هەندێك سەرچاوە ئاماژە بەوە دەکەن کە خەڵکی عێراق پێشوازیەکی گەرمیان لە عوسمانیەکان کردووەو ئاهەنگی خۆشی و سەرکەوتنیان بۆ گێڕاون، تەنانەت فەرمانڕەوای بەغدا (محمەد خانی تەکەلۆ) بەچەند کەشتیەك چۆتە بەسرەو

پێشوازی لـە هێزەکـانی عوسمـانی کـردووە، لەوانەیـە سـۆزی خـەڵکی عێـراق بـۆ عوسمانیەکان بەهۆی سیاسەتی خراپی سەفەویەکانەوە بێت لە عێراق وەهەروەها لەبـەر ئـەوەش بێـت کـە لـە ڕووی مەزەبـەوە هـەردوولایان یـەك مـەزەبن کـە سوننەن[٥٠].

دوای ئـەوەی عوسمانیـەکان ئازربایجانیـان جـێ هێـشت و ڕوویـان لـە عێـراق کرد،تەهماسب هێرشـی کـردە سـەر پاشمـاوەی سـوپای عوسمـانی بـە تایبـەتیش قەڵای وان کە ئولامە سـوڵتان و (ذوالقـدر) ی تیـادابوو ئـەو دووانـە خیانـەتیان لـە تەهماسب کردبوو، بۆیە سەفەویەکان گەمارۆی قەڵاکەیاندا بەڵام بە هـاتنی زسـتان شەڕ وەسـتا. سـوڵتانی عوسمـانی جارێکی تـر لـە ١٥٣٥ز هێرشـی کـردەوە سـەر ئازربایجان و دووبـارە شـەر دەسـتی پێکـردەوە، بـەڵام لـە یـەکێك لـە شـەڕەکاندا سـەرکردەیەکی قزڵباشـەکان تـوانی چـەند سـەربازێکی عوسمـانی بکوژێـت و سەرەکانیـشیان بـۆ تەهماسـب بنێرێـت، لەلایـەکی تریـشەوە (سـەنان پاشـا)ی سەرکردەی عوسمانی لە شەرێکدا بەدیل گیرا، ئەمانە کاریگـەریان لەسـەر سـوڵتان هـەبوو کـە هەسـت بـە لاوازی خـۆی بکـات لـە هەمبـەر سـەفەویەکان، بۆیـە دواتـر هەردوولا گەیشتنە ڕێککەوتنێك و ئاشـتی لـە نێوانیانـدا بـەرپابوو سـەنان پاشـاش ئازاد کراو ڕەوانەی دەوڵەتی عوسمانی کرایەوە[٥١].

ب/ هێرشی سێیەمی عوسمانی بۆ سەر دەوڵەتی سەفەوی:

ڕێککەوتنی ئاشتی نێوان هەردوو دەوڵەت ماوەیەکی زۆری نەخایانـدو دووبـارە شەرو ململانـێ لـە نێوانیانـدا دەسـتی پێکـردەوە ، هۆکـاری ئـەمجارەی شـەڕەکە یاخی بوونی برای شـا تەهماسـب (قـاس مـیرزا) ی فـەرمانڕەوای شـێروان بـوو لـە ساڵی ١٥٤٧ز کە چووە ڕیزی عوسمانیەکان [٥٢]، جێگای گوتنە کە براکەی تریـشی (سـام مـیرزا) بـەر لـەو لـە ناوچـەی خۆراسـان لێـی یـاخی بـوو و پـاڵی دایـە لای

عوسمانیەکان[٥٣]، قاس میرزا دوای هەڵاتنی لە چنگی تەهماسب و چوونە لای سوڵتان کەوتە پیلان دانان لە دژی برایەکەی و هانی سوڵتانیدا کە هێرش بکاتە سەر دەوڵەتی سەفەوی، بۆ ئەم مەبەستەش بەڵێنی یارمەتی تەواوی بە سوڵتاندا، بۆیە سوڵتانیش بە بەڵێنەکانی ئەو هەڵخەڵەتاو جارێکی تر شەڕی دژ بە سەفەویەکان دەست پێکردەوە، بەڵام بەڵێنەکانی سام میرزا ڕاست دەرنەچوون بەوەی کە هاوکارانی لە نێو دەوڵەتی سەفەوی یارمەتی دەدەن لە دژی تەهماسب، وە نەیتوانی تەختی پاشایەتی سەفەوی وەربگرێت هەروەك چاوی تێبڕی بوو[٥٤]، بەڵکو لە کۆتاییدا سوڵتانی عوسمانیش پشتی تێکرد تا دواتر لەلایەن هێزەکانی سەفەویەوە لە کوردستان دەستگیر کراو دوای یەك ساڵ لە بەندیخانە کۆچی دوایی کرد[٥٥].

لە ساڵی ١٥٤٨ز عوسمانیەکان سێیەم هێرشیان بۆ سەر دەوڵەتی سەفەوی دەست پێکرد، سوڵتان سلێمان سوپایەکی مەزنی لە ناوچەکانی ئەنازۆل و سوریاو میسرو عێراق و ئەستەمبوڵەوە بە یارمەتی قاس میرزا بەرەو وولاتی ئێران بەڕێکرد[٥٦]، سەرەتاش هێرشی کردە سەر ناوچەی ئازربایجان، لەگەڵ گەیشتنی هێزەکانی عوسمانی بۆ ناو خاکی ئێران تەهماسب فەرمانی سوتاندن و لەناوبردنی گشت خواردەمەنی و دانەوێڵەو کوێرکردنەوەی ئاوو کانیاوەکانی دا، هەرچەندە عوسمانیەکان لە هەمان ساڵدا توانیان بچنە نێو تەبرێزی پایتەختەوە، بەڵام بەهۆی برسێتی و هێرشی بەردەوامی قزڵباشەکان عوسمانیەکان نەیانتوانی لەوێ بمێننەوەو تەورێزیان جێ هێشت، تەنانەت باس لەوە دەکرێ کە سوڵتانی عوسمانی شەوێکی تەواو لەسەر ئەسپەکەی ماوەتەوە لە ترسی هێرشی قزڵباشەکان[٥٧]، سەرچاوەیەکی مێژوویی ئامارە بەوە دەکات کە لەو شەڕەدا پورتوگالیەکان یارمەتی تەهماسبیان داوەو تۆپ و تەنانەت هێزی سەربازیان بۆ ناردووە[٥٨]. دوای ئەو هێرشانەی عوسمانیەکان تەهماسب بیری لە گواستنەوەی

پایتەخت کردەوە چونکە تەوریز کەوتبووە بەردەم هێرشی عوسمانیەکان، بۆیە شاری قەزوینی وەکو پایتەختێکی نوێی دەوڵەتی سەفەوی دەست نیشانکرد[٥٩] ئەمەشی لە ساڵی ١٥٤٨-١٥٤٩ز بە ئەنجام گەیاند[٦٠].

ج/ ڕێککەوتننامەی ئەماسیە:

سوڵتان سلێمانی قانونی بۆ جاری چوارەم لە ساڵی ١٥٥٣ز هێرشی کردەوە سەر سنورەکانی ئێران ئەمەش دوای ئەوەی کە قزلباشەکان شاری ئەرزنجانیان گرت و قەڵای (ئەخلاط) یان بە فەرمانی تەهماسب ڕووخاندو پاسەوانە کوردەکانی قەڵاکەشیان کوشت، کاتێ تەهماسب بە هێرشی عوسمانیەکانی زانی نوێنەرێکی بەناوی (فرخزاد بەگ) بۆ دانوستانی ئاشتی نارده لای سوڵتان، ئەو نوێنەرە ڕۆڵی لە ئاکامەکانی بەیەکگەیشتنی هەردوولادا هەبوو، لە ڕاستیدا تەهماسب گەیشتبووە ئەو قەناعەتەی کە ناتوانێ بەغدا بگرێتەوەو عوسمانیەکانیش دەتوانن بۆ چەندین جاری تر سەرکەوتن بەدەست بێنن، بەڵام بەبێ ئەوەی بتوانن لە خاکی ئێراندا بمێننەوە، بۆیە باشترین چارەسەر ڕێککەوتنێکی ئاشتیە، بۆ ئەم مەبەستەش لە ساڵی ١٥٥٥ز ڕێککەوتننامەی ئاشتی (ئەماسیە) لە نێوان هەردوولادا مۆرکرا کە گرنگترین بەندەکانی ئەمانە بوون[٦١] :

١- ویلایەتی قارس و قەڵای قارس بۆ دەوڵەتی عوسمانی بەجێ دەهێشترێت. دیارە قەڵای قارس نەك هەر تەنها بۆ بەرپەرچدانەوەی هێرشەکانی فارس گرنگ بوو، بەڵکو بەرامبەر روسیاش هەروا بوو.

٢- سنوری ویلایەتی شارەزور دیاری دەکرێت بۆ ڕێگە گرتن لە هەر ڕووداوێك کە لەوانەیە ئاشتی نێوان هەردوولا بخاتە مەترسیەوە. لێرەوە کورد وەکو مەسەلەیەکی گرنگ وابوو لە کێشە سنوریەکانی نێوان هەردوولا بە تایبەتی سنوری باکوری نێوان هەردوو دەوڵەت کە کوردەکان تیایدا نیشتەجێ بوون.

٣- دابینکردنی سەلامەتی ئەو ئێرانیانەی کە سەردانی مەزارە پیرۆزەکان لە عێراق دەکەن. هەرچەندە عوسمانیەکان هەوڵیان دەدا کە سەلامەتی شیعەکان بپارێزن چونکە ئەوە داهاتێکی باش بوو بۆ خەزێنەی عوسمانی، بەڵام هۆزە عەرەبەکان زۆر جار هێرشیان دەکردنە سەر، ئەو ڕێککەوتنە بووە مایەی بەرقەراربوونی ئاشتی لە نێوان هەردوولادا[٦٢].

چوار ساڵ دوای ئەو ڕێککەوتنە(واتە ساڵی ١٥٥٩ز) بایەزیدی کوڕی سوڵتان سلێمان[٦٣] لە جەنگی باوکی رایکردو هاتە لای تەهماسب، هەرچەندە سەرەتا تەهماسب بە گەرمی پێشوازی لێکرد، بەڵام دواتر زانی کە ئەو هیچ سودێکی بۆ ئێران نیە بۆیە لە ساڵی ١٥٦١ز لە بەرامبەر ٤٠٠ هەزار پارچە زێڕ ڕەوانەی لای سوڵتانی باوکی کردەوەو ئەویش خۆی و هەر چوار کوڕەکەی لە سێدارەدا. هەرچەندە ڕەخنە لە تەهماسب دەگیرێت بۆ ئەم کارەی، بەڵام ئەگەر ئەوەی نەکردایە لەوانەیە دووبارە شەڕی نێوان سەفەوی و عوسمانی دەستی پێ بکردایەتەوە، چونکە ئەمە دەبووە مایەی شکاندنی پەیمانەکە. لە ساڵی ١٥٧١ز باڵوێزی بوندوقیە (فنسنتیۆد سندەری) هاتە لای تەهماسب بۆ هاوپەیمانیەتێك لە دژی عوسمانیەکان، بەڵام تەهماسب بەمە ڕازی نەبوو کە ئەمەش نیشانەی پابەندیەتی بوو بە ئاشتیەکە، بۆیە تا کۆتایی دەسەڵاتی تەهماسب ئاشتی لە نێوان هەردوولادا بەرقەراربوو[٦٤].

تەوەرەی سێیەم

پەیوەندیە دەرەکیەکانی دەوڵەتی سەفەوی لە سەردەمی شا تەهماسب دا

١-پورتوگال و ئیسپانەکان:

پەیوەندیەکانی نێوان تەهماسب و پورتوگالەکان لە ڕووکەشدا دۆستانە بوون، بەڵام لە ڕاستیدا ووردەکاری تەواومان لەبەردەستدا نیە، لەو ئامارژانەی کە

نیشاندەری پەیوەندی نێوان هەردوولایە ئەوەیە کە دۆن سیباستیان (١٥٥٧-١٥٧٨ز)ی پاشای پورتوگال لە ساڵی ١٥٧٤ز باڵوێزێکی ناردۆتە لای تەهماسب بە چەندین دیاری و خەڵاتەوە، بەڵام شا بە ساردو سڕی پێشوازی لێکردووە، چونکە پورتوگالیەکان لە دوورگەی هورمز مامەڵەیەکی خراپیان لەگەڵ موسڵمانەکاندا کردووەو ڕێگەیان نەداون کە مزگەوت دروست بکەن. وەتەنانەت ڕێگەی نەداوە کە ئەو باڵوێزە بچێتەوە پورتوگال تاوەکو شا تەهماسب خۆی مرد. لەگەڵ ئەوەشدا پەیوەندیەکانی نێوان هەردوولا نەچۆتە حاڵەتێکی خراپەوە، ئەمە لە کاتێکدا کە هەندێك لە بەندەرەکانی باشوری ئێران وەکو (هورموزو قشم) لە بن دەستی پورتوگالیەکاندا بوون، بەڵام تەهماسب بەهۆی خەریك بوونی بە شەڕەکانی عوسمانی و ئۆزبەگەکان هەوڵی نەداوە شەڕ هەڵبگیرسێنێت و ئەو ناوچانە ڕزگار بکات، هەروەك پێشتر شا ئیسماعیل هەوڵی لەم جۆرەیدابوو[٦٥]. دەربارەی ئیسپانیەکانیش بە هەمان شێوە پەیوەندیەکانیان لەگەڵ دەوڵەتی سەفەوی لەو سەردەمەدا ساردو سڕی پێوەدیارە، لە ساڵی ١٥٢٩ز شارلی پێنجەمی ئیمپڕاتۆری ئیسپانیا نامەیەکی بۆ شا ئیسماعیل ناردووە، وادیارە نەیزانیوە کە شا ئیسماعیل پێنج ساڵ پێشتر مردووە بێگومان ئەمەش نیشانەی لاوازی پەیوەندیەکانی نێوان هەردوولایە[٦٦].

٢-بەریتانیا:

لەوانەیە ئاستی پەیوەندیەکانی نێوان هەریەك لە دەوڵەتی سەفەوی و بەریتانیا لە میانەی ئەو نامەیەی کە شاژنی بەریتانیا(ئێلیزابێت)[٦٧] بۆ تەهماسب ناردوویەتی ڕوون بێتەوە، شاژنی بەریتانیا لە ٢٠ی تشرینی دووەمی ١٥٦٢ز لە ڕێگەی (ئەنتۆنی کین سون)ی دەریاوانەوە نامەیەکی بۆ شای سەفەوی نارد، کە تێیدا هاتبوو ((داگیرساندنی دۆستایەتی و دابینکردنی هاتووچۆی ئازادانەی

بازرگانان و خەڵکی ئێمە، سەفەرو هاتن و چوون لە قەڵەمڕەویدا بۆ هێنانی شت و مەکی ئێمەو بوونی کاڵاکانی خۆیان لەسەر شەرەفی دوو فەرمانڕەواو بە مەبەستی قازانجی هاوبەشی دوو وڵات و خێرو خۆشی جەماوەرەکانیان))[٦٨]. لە دەقی نامەکەدا دیارە کە بەریتانیا بۆ مسۆگەرکردنی بەرژەوەندیە ئابوریەکانی خۆی بە تایبەتی بەرژەوەندیە بازرگانیەکانی هەوڵی پتەو کردنی ئەو پەیوەندیانەی داوە، بەتایبەت کە ئەو کات ئیلیزابێت بایەخی زۆری بە بازرگانی دەریایی داوەو ئەو بازرگانیەش گەیشتوونەتە ئاستێکی بەرز لەگەڵ وڵاتانی ئەوروپا[٦٩].

٣-ڕوسیا:

هەر لە سەرەتاکانی سەدەی پازدەهەمەوە روسەکان بە بایەخەوە سەیری وڵاتی ئێرانیان لە چوارچێوەیەکی بازرگانیدا کردووە. چەندین جار ناوی تەبریز لە نوسینی گەریدە روسەکاندا هاتووە، لە کۆتاییەکانی سەدەی پازدەهەم گەریدەی ڕوسی (ئەفناسی نیکتین) لەکاتی گەڕانەوەی لە وڵاتی هیند بە شاری تەبریزدا تێپەڕیوەو بە مەڵبەندێکی بازرگانی گرنگ وەسفی کردووە[٧٠].

لە ساڵی ١٥٦٩ز ئیمپراتۆری روسی ئیڤانی چوارەم (١٥٣٠-١٥٨٤ز) کە بە (ئیڤانی ترسناك) ناسراوە، نوێنەرێکی بەناوی (دولمێت کارپیدیچ) ناردۆتە لای تەهماسب، کە ٣٠ تۆپ و چوار هەزار تفەنگی بە دیاری دابووە شا لەگەڵ چەندین ئەفسەری ڕوسی بۆ مەشق پێکردنی سوپای سەفەوی، ئەم یارمەتیانەش لە بەرامبەر دژایەتی کردنی ئێران بۆ ئەڵمانیا بووە، بەڵام دیارە شا بەدەم داواکاریەکەی ئیمپراتۆری ڕوسیەوە نەچووەو پەیوەندیەکانیان هیچ جۆرە پێشکەوتنێکی بەخۆیەوە نەبینیوە[٧١].

٤-پەلامارەکانی تەهماسب بۆ سەر قەفقاس:

لە نێوان ساڵانی ١٥٤٠-١٥٥٥ز شا تەهماسب چوار جار پەلاماری ناوچەی قەفقاسی دا لە ئەنجامی ئەو هێرشانە چەندین کەسی گورجی و چەرکەسی و ئەرمەنی وەکو دیل گیران[٧٢]، بۆنمونە بە تەنها لە ساڵی ١٥٥٢-١٥٥٤ز لە هێرشێکی بۆ سەر جۆرجیا سی هەزار دیلی گرت کە چەندین خانەدانیان تیابوو. هەندێك لەو خانەدانانە دواتر ڕۆڵی سیاسیان لە ئێران گێڕا یەکێکیان بووە حاکمی شێروان[٧٣]، هەندێك لەو دیلانەش ژن بوون بە تایبەتی ژنە جوانەکان لەلای میرەکانی سەفەویەوە مارەکران و چوونە نێو سیاسەت و دەسەلات و هەوڵیان بۆ منداڵەکان دەدا تا ببنە سەردارو بەرپرس، لەلایەکی تر ئەو ناوچانە مەسیحی نشین بوون و دەوڵەمەند بوون بۆیە ڕێژەیەکی زۆر لە زێڕو گەوهەرو سامانیان لەوێدا هێنا[٧٤].

تەوەرەی چوارەم

دامەزراوەی ئایینی لەسەردەمی شا تەهماسب دا

١-دەمارگیری مەزەبی و کاریگەری لەسەر سیاسەتەکانی:

یەکێك لە خەسڵەتە دیارەکانی تەهماسب دەمارگیریەکی توندی هەبووە بۆ ئاینزای شیعە، تەنانەت پێی وابووە کە ئەوانەی لەسەر ئاینزای شیعە نین کەسانی پیسن، وە هزری شیعەگەری لە ڕەفتاری ڕۆژانەی ڕەنگی داوەتەوە، باس لەوە دەکرێ کە هۆکاری وازهێنانی لە عەرەق خواردنەوە لە تەمەنی بیست ساڵی بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کە لە خەوندا ئیمام (عەلی رەزا) قەدەغەی ئەمەی لێکردووە. لەو بارەیەوە (کارل برۆکلمان) ی مێژوونووس دەڵێت:"شا تەهماسب دەیویست بە ووردی مەزەبی شیعە جێبەجێ بکات"[٧٥]. وادیارە هاریکاری کردنی هەر هێزێکیش لەلایەن شاوە بە مەرجی شیعە قبوڵ کردن بووە، ئەوەتا سەرچاوەیەکی

مێـژوویی ئامـاژە بـەوە دەكـات كـاتێ (هومـايۆن)ی ئیمپراتـۆری مـەغۆل لەلایـەن ئەفغانیەكانەوە هێرشی كراوەتە سـەر، ڕووی كردۆتـە شـا تەهماسـب تـا یارمـەتی بدات، بەڵام شا مەرجی گۆڕینی مەزهەبی لە سوننەوە بۆ شیعە لەسەر دانا ئەویش بەنابەدڵی مەزهەبی شیعەی قبولێ كردو كە دواتر گەڕایەوە هیند بـۆوە سـوننە[٧٦]. ئەو هەستی كردووە فاكتەری سەرەكی سـەركەوتنە یـەك لـە دوا یەكـەكانی بـاوكی بەسـەر تـەواوی دوژمنـەكانی وەكـو ئۆزبـەگ و عوسمانیـەكان لـە دەسـتگرتن و بایەخدانی بووە بە ئاینزای شیعە، چونكە ئەمە تەنێ خاڵی جیاوازی ئایینیان بووە لەگـەڵ دوژمنـە سـوننیەكانی، وەهـەر ئەمەشـی كردۆتـە ژێلـەمۆی وورووژانـدن و ڕاپەڕینەكانی هۆزە قزڵباشەكان دژ بەوان، بۆیە دەكـرێ لـە ڕوانگـەی كەوتنـە ژێـر كاریگەری كارەكانی باوكیەوە سەیری دەمارگیریەكەی بكەین[٧٧].

شا تەهماسب سیاسەتێكی توندوتیژی لە هەمبەر كورد گرتۆتەبـەر بەتایبـەتی كە زۆرینەی كورد لایەنگری عوسمانی بوون و سوننە مەزهەب بوون، بۆیە فاكتـەری مەزهەبی ڕۆڵی سـەرەكی هـەبووە لـە دڵڕەقـی شـا بەرامبـەر كـورد، مێژوونووسـی ڕوسی (لازاریـف) دەڵێـت: "سـێ مـیرو چوارسـەد كەسـی كـوردی سـەر بـە خێڵـی دومبلی لە ماوەی یەك ڕۆژدا بە فـەرمانی شـا كـوژراون"[٧٨] كـاتێ شـا ناوچـەكانی كوردسـتانی لـە سـاڵی ١٥٥٣ز گـرت وەكـو ئـەرزنجان و دیاربـەكر ئـاوەدانی تێـدا نەهێشت و ناوچەكانی تالآنكرد، محەمەد ئەمین زەكی مێژوونووسـی كـوردیش لـەو بـارەوە دەڵێـت:"ئـەو خراپەكاریـەی سـەفەویەكان، خـەڵكی خراپـەكاری هۆلاكـۆو تەیمورلەنگی لەبیرچۆوە "[٧٩] . وەهەر لەهەمان ساڵدا دوای گرتنی قەڵای ئـەخلات لەلایـەن قزڵباشـەكانەوە قـەڵای ئـەرجیش گـیراو لـە تۆڵـەی ئـەو بەرگریـەی كـە قەڵادارەكان نواندبوویان شا فەرمانیـدا "كـەوڵی سـەری ئـەو كوردانـەی قەڵاكـەیان پاراسـت بـوو بـە زیندوویـەتی بگـروون"[٨٠]. هەرچـەندە كـە شـا دەمارگیریـەكی مەزهـەبی تونـدی هـەبووە، بـەڵام لەگـەڵ ئەوەشـدا ڕێـزی لـە مـیر شـەرەفخانی

بەدلیسی(١٥٤٣-١٦٠٣ز) خاوەنی کتێبی بەناوبانگی (شەرەفنامە) ناوە کە لەسەر مەزهەبی سوننە بووە، دەسەلاٌتدارێتی چەندین ناوچەی پێداوە لەوانەش: سالیان و مەحمود ئابادو موغان و شیروان و، بەشداری لە شەڕەکانی شا کردووە بۆ دامرکاندنەوەی شۆڕشی یاخی بووان[٨١].

٢-بەهێزبوونی دامەزراوەی ئایینی:

تەهماسب هەر زوو زانی کە ئەو وەکو شا ئیسماعیلی باوکی ناتوانێ لەیەك کاتدا سەرۆکی دین و دەوڵەت بێت، چونکە باوکی دەوڵەتێکی بەهێزو پتەوی بنیاتناو متمانەی بەخۆی بوو کە دەتوانێ لەیەك کاتدا سەرپەرشتی سوپاو کاروباری دەوڵەت و دین بکات و پێویستی بە هیچ کەسێك نیە تا ڕێنمونی بکات، چونکە خۆی (مورشیدی کامل) بوو، بەلاٌم تەهماسب هەستی کرد کە ئەو خەسڵەتەکانی باوکی تێدا نیەو پێویستە مەسەلەی بلاٌوکردنەوەی شیعەگەری بە پسپۆرانی ئەو بوارە کە فەقیهەکانن بسپێرێت[٨٢]. بۆ ئەم مەبەستەش (شیخ علی بن عبدالعالی الکرکی) بانگهێشت کرد بۆ دەرباری سەفەوی تا بەو کارە هەستێت[٨٣].

شێخ عەلی کەرەکی خەڵکی گوندێکی سەر بە شاری بەعلەبەکی لوبنانە، لەو کاتەی کە شا بانگهێشتی کردە ئێران لە شاری نەجەف دادەنیشت، کاتێ گەیشتە جێ شا پێشوازیەکی گەرمی لێکردو فەرمانێکی بۆ تەواوی وولاٌت دەرکرد کە شێخ عەلی جێگری ئیمامی نادیار"صاحب الزمان"ە[٨٤]، بۆیە خاوەنی ڕاستەقینەی دەوڵەتەو لەسەر هەمووان پێویستە کە گوێڕایەڵی فەرمانەکانی بن، "ئەوەی شێخ لەسەر کار لایدەدات نابێ بێتەوە سەرکارو ئەوەی کە داشی دەنێت نابێت لەسەر کار لادرێت" ، وە شا چەندین دێی کشتوکاڵی پێبەخشی تا خەراجەکەی وەربگرێت. بەم شێوەیە شێخ عەلی بووە فەرمانڕەوای ڕاستەقینە لەسەردەمی

تەهماسبدا بەتایبەتیش لە کاروباری دینی[٨٥].

شێخی ناوبراو بەوە ناسرابوو کە دەمارگیرییەکی توندی بۆ مەزهەبی شیعەی دوازدە ئیمامی هەیە، چەندین فەرمانی لە شێوەی یاسا بۆ هەموو لایەکی ئێران دەرکرد کە لەسەر هەمووان بوو ملکەچی بن، ئەو یاسایانەش لەبارەی هێنانەدی دادپەروەری و ڕەفتاری دەسەڵاتداران لەگەڵ ژێردەستان و چۆنیەتی و چەندێتی و ماوەی وەرگرتنی خەراج لەلایەن والیەکانەوە بوو، فەرمانیدا کە لە گشت شارو شارۆچکەو لادێیەك ئیمامێك پێشنوێژی بۆ خەڵك بکات و فێری ڕێنماییە دینیەکانیان بکات[٨٦]. لەبەر ئەوەی شێخ عەلی وای دەبینی کە تەهماسب شایەکی دادپەروەرە، بۆیە بە پێی فەرمانێك نوێژی هەینی فەرز کرد، چونکە شیعەکان لە کاتێکی زووەوە بەهۆی نەبوونی ئیمام و دەسەڵاتدارێك کە مەرجەکانی دادپەروەری لێ هاتبێتە دی نوێژی هەینیان بەتاڵ کردبۆوە[٨٧].

زۆرێك لە زانایانی ئەوکاتی شیعە بە توندی ڕووبەڕووی ئەو ڕێچکەیەی شێخ بوونەوە کە خزمەتی بە دەسەڵاتداران دەکرد، چونکە پێیان وابوو بەبێ بوونی ئیمام هەر شایەك بێتە سەر دەسەڵات ستەمکارەو نابێت زانایان بچنە خزمەتیەوە، (ابراهیم القطیفی) کە نیشتەجێی شاری نەجەف بوو یەکێك لە ناودارترین ئەو زانایانە بوو کە دژایەتیەکی زۆری شێخ عەلی کردو ئەمەشی لە چەندین نامەدا دەربڕی کە تێیدا ڕەخنەی لە بیروڕاکانی شێخ دەگرت، بەتایبەتیش لەبارەی پشتیوانی کردنی دەسەڵاتداران و حەڵاڵ کردنی وەرگرتنی خەراج لەلایەن شای سەفەویەوە، ئەوەشی دەرخستبوو کە شا داوای لە ئەمیش کردووە تا بچێتە دەرباری سەفەوی و خزمەت بە دەوڵەت بکات، بەڵام ئەو ئەمەی ڕەت کردۆتەوەو نەیوستووە حەرام بخوات[٨٨].

شێخ عەلی چەندین شتی نوێی لە شیعەگەریدا داهێناو زیادی کردن کە پێچەوانەی شەرع بوون، بۆیە بە "مخترع الشیعه" ناسراوە، لەوانەش بە دروست

دانانی جوێنـدان، کڕنـۆش بـردن بـۆ مـرۆڤ ،کڕنـۆش بـردن لەسـەر خـۆڵی ئیمـامی حوسێن، لە هەموو ئەم مەسەلانەش (ابراهیم القطیفی) وەڵامـی شـێخی دەدایـەوەو ئەمانـەی ڕەت دەکـردەوە، ئـەو ململانێیـەی نێـوان هـەردوولا کاریگـەری لەسـەر زانایانی ئەوکاتی شیعە هەبوو کە بۆ دوو دەستەی دژبەیەك دابەشـی کـردن، بـەڵام ئەو دابەشبوونە درێژەی نەکێشاو تێیدا لایەنی شـێخ عـەلی بـەهۆی پـشتگیریەکانی دەوڵـەت و هەڵخەڵەتانـدنی زاناکـانی تـر بـە پـارەو سـامان توانیـان بەسـەر نەیارەکانیاندا زاڵ بن[89]. لە سۆنگەی ئەمانەی سـەرەوە دەتـوانین بڵـێین کـە شـا تەهماسب دامەزراوەی دینی لە ئێران بەهێز کردو دەسەڵاتێکی فراوانی بە پیـاوانی دینی داو ئەوان بوونە حوکمداری ڕاستەقینەی وڵات.

٣-کۆتاییەکانی دەسەڵاتی شا تەهماسب:

لەگەڵ نزیك بوونەوەی کۆتاییـەکانی تەمـەنی شـا بـارودۆخی ئـابوری ئێـران بـەرەو خراپی هەنگاوی ناو ڕێگری و جەردەیی لە گشت لایـەکی وڵات بڵاوبوویـەوە، تەنانـەت بەهۆیانەوە ڕێـڕەوی هەنـدێك ڕێگـای بازرگـانی گـۆڕان، دەرەبـەگ و سـەرەك هۆزەکـان جوتیارانیان دەچەوساندەوەو چۆنیان بویـستایە ئـاوا ڕەفتاریـان لەگـەڵ دەکـردن و لـە خزمـەتی خۆیـان بـەکاریان دەهێنـان. لـە سـاڵی ١٥٧١ز برسـێتیەکی زۆر بڵاوبوویـەوە بەتایبەتی لەنێو چینی جوتیارو هەژارەکاندا بەجۆرێك کە گۆشتی مردارەبوو و مرۆڤیش دەخورا، ئەمەش هاوکات بوو لەگەڵ تەشەنەکردنی پەتاو نەخۆشی ترسـناك[90]. شـا لـە ساڵی ١٥٧٦ز نەخۆش کەوت و نەخۆشـیەکەی دوو مـانگی خایانـد، دوای حـوکم کردنـی بۆ ماوەی ٥٣ ساڵ و شەش مانگ و ٢٠ ڕۆژ لە هەمان ساڵدا بـەهۆی ژەهـر خواردکردنی کۆچی یەکجارەکی کردو لە دوای خۆی ٩ کوڕو ٧ کچی بە جێهێشت[91]، لەو نـۆ کـوڕەی شا حەوتیان لە دایکـانی چەرکەسـی و گـورجی بـوون و تـەنیا دووانیـان دایکیـان تـورك بوو، کە ئەوانیش محەمەد خودابەندەو ئیسماعیل بوون[92].

دەرئەنجامەکان:

لە کۆتایی ئەم توێژینەوەدا گەیشتینە ئەم دەرئەنجامانەی خوارەوە:

١- هۆزە قزلباشەکان لە سەرەتاکانی فەرمانڕەوایەتی شا تەهماسب دەسەڵاتی ڕاستەقینەی دەوڵەتیان لە ژێر دەستدا بوو، هەر یەکێك لەو هۆزانەش بۆ یەکلایی کردنەوەی لەلە (وصایە) ی شا بۆ بەرژەوەندی خۆی کەوتۆتە ململانێیەکی توند لەگەڵ ئەوانی تر.

٢- لەو شەڕە بەردەوامانەی شا تەهماسب لەگەڵ هەردوو هێزی سوننە مەزهەب ئۆزبەگ و عوسمانیەکان دەیکرد، یارمەتی دەری سەرەکی بریتی بوو لە ئایینزای شیعەگەری کە بەهۆیەوە ئێرانیەکانی دەووروژاند لە دژی هەردوولا.

٣- هەرچەندە شا تەهماسب عێراقی لە دەستداو کەوتە ژێر دەسەڵاتی عوسمانیەکانەوە کە تا مردیش نەیتوانی بیگەڕێنێتەوە،بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا توانی بۆ ماوەی ٥٢ ساڵ ڕووبەڕووی عوسمانیەکان بوەستێ و خۆی ڕابگرێت.

٤- پەیوەندیە دەرەکیەکانی دەوڵەتی سەفەوی لە سەردەمی ئەودا تا ڕادەیەك لاواز بووە بە تایبەتی لەگەڵ هێزە ئەوروپاییەکان.

٥- ڕۆڵی سەرەکی لە بەهێز کردنی دامەزراوەی دینی لە ئێراندا هەبووەو دەسەڵاتی پیاوانی دینی لە ئێران بەرفراوان کردووە.

٦- هەوڵی داوە ئایینزای شیعەی دوازدە ئیمامی بە هەر میکانیزمێك بێت لە قەڵەمڕەوی دەوڵەتەکەیدا بڵاوبکاتەوە، لەپێناو ئەم مەبەستەش لە کوشتن و بڕین سڵی نەکردۆتەوە.

٧- سیاسەتێکی خراپ و توندوتیژی لە هەمبەر کوردان گرتۆتە بەر، ئەم هەڵوێستەشی لە دەمارگیریە مەزهەبیە توندەکەی کە پێی ناسرابوو، سەرچاوەی گرتووە.

سەرچاوەو پەراوێزەکان:

---

(١)E. Bosworth encyclopedia.of Islam .P.J Berman ,TH,Bianquis , E. Van Donzel And W.P; the Hein Richs, ٢٠٠٠, vol, x T_U , P: ١٠٨ .

(٢) شەری جام لەساڵی ١٥٢٨ز لە نێوان سەفەویەکان وهۆزە ئوزبەگەکانەوە قەوما کە ئەو هۆزانە بۆ ماوەی چەندین مانگ گەمارۆی شاری هیرات (باکوری ڕۆژهەڵاتی ئێران) یاندا . بۆ زانیاری پتر بڕوانە: تەوەرەی دووەم .

(٣) راجر سێیڤری: ئێرانی سەردەمی سەفەوی، وەرگێڕانی: سەلاحەددین ئاشتی، لە بلاوکراوەکانی بنکەی ژین، سلێمانی، ٢٠٠٦، ل ١٠٦ .

(٤) د. حسن كريم الجاف : الوجيز في تأريخ ايران دراسة في التأريخ السياسي، الجزء الثالث(من ظهور الدولة الصفوية الى نهاية الدولة القاجارية) ، دار ئاراس للطباعة والنشر ، الطبعة الثانية ، اربيل ، ٢٠٠٨ . ص ٣٦ .

(٥) راجر سێیڤری : س . پ، ل ١١٤ .

(٦) هەمان سەرچاوەی پێشوو ، ل ٢٠٦-٢٠٧ .

(٧) د. حسن كريم الجاف : م . س ، ص ٢٦-٢٧ .

(٨) د. عبدالعزيز سليمان نوار : تاريخ الشعوب الاسلامية ، الجزء الاول ، دار النهضة العربية ، بيروت ، ١٩٧١ ، ص ٤٣ .

(٩) پژوهش از دانشگاه كمبريج : تاريخ ايران دوره صفويان ، مترجم ، دكتر يعقوب اذند ، ضاث دوم ، تهران ، ١٣٨٦ ، ل ٥٠ .

(١٠) د.حسن الجاف : م . س ، ص ٢٧ .

(١١) قزلباش بە مانای (کلاوسوور) دێت، ئەمانە چەند هۆزێکی تورکی شیعە مەزهەب بوون، کە لە ناوچەکانی قەوقازو کەناری باشوری دەریای خزر و ڕۆژئاوای خوراسان نیشتەجێ بوون و بە (حەوت هۆزەکە) ناسراون کە ئەمانەن: ئوستاجلۆ، شاملۆ، تەکەلۆ، بەهارلۆ، ذولقەدر، قاجار، ئەفشار. ئەمانە دواتر بوونە کۆڵەگەی دامەزراندنی دەوڵەتی سەفەوی لە کاتی شا ئیسماعیل. بۆ پتر زانیاری بڕوانە: د. عبدالعزيز سليمان نوار: م. س ، ص ٢٤-٢٥.

(١٢) راجر سێیڤری : س . پ ، ل ١٠٥ .

(١٣) د. ابراهيم خليل احمد و خليل علي مراد : ايران وتركيا دراسة في التاريخ الحديث والمعاصر ، دار الكتب للطباعة والنشر ، الموصل ، ١٩٩٢ ، ص ٢٥ .

(١٤) راجر سێیڤری : س . پ ، ل ١٠٤ .

(١٥) پژوهش از دانشگاه کمبریج : تاريخ ايران.. ، ل ٥١ .

(١٦) راجر سێیڤری : س . پ ، ل ١٠٥ .

(١٧) د. ابراهيم خليل احمد و خليل علي مراد : م . س ، ص ٢٥ .

(١٨) راجر سێیڤری : س . ث ، ل ١٠٨ .

(١٩) شاری هیرات دەکەوێتە ئەوپەڕی ڕۆژئاوای ئەفغانستان و لە دوای شاری کابول و قەندەهار بە سێیەمین شاری گەورەی ئەفغانستان دێت .

(٢٠) پژوهش از دانشگاه کمبریج : تاريخ ايران.. ، ل ٥١ .

(٢١) امير محمود خواندامير : تاريخ شاه اسماعيل و شاه طهماسب صفوى (ذيل تاريخ حبيب السير) ، تصحيح و تحشية : دكتر محمد على جراحى ، تهران ، ١٣٧٥ ، ص ١٣٣ .

(٢٢) راجر سێیڤری: س . پ ، ل ١٠٨ .

(٢٣) د. ابراهيم خليل احمد و خليل علي مراد : م . س ، ص ٢٥ .

(٢٤) د. حسن كريم الجاف : م . س ، ص ٢٧ .

(٢٥) ئۆزبەگ بە مانای سەربەخۆیی دێت ، ڕەگەزیان دەگەڕێتەوە بۆ ئۆزبەگ خانی ئۆیەمین فەرمانڕەوایی بنەماڵەی جوجی و نیشتیمانی کۆنیان بەرزاییەکانی تورانە ، ئەوانە سەرەتا کۆمەڵێ هۆزی کۆچەر بوون لە ناوچەکانی باکوری ڕۆژهەڵاتی فارس و دواتر محەمەد شەیبانی توانی بەشێکی زۆریان لەژێر سەرکردایەتی خۆیدا یەکبخات و لە ساڵی ١٥٠٠ز خۆی بکاتە پاشای سەمەرقەند کە ئێستا شارێکی وولاتی ئۆزبەگستانە. بۆ پتر زانیاری بڕوانە : د. حسن الجاف : م . س ، ص ٦٧ ، د. عبد العزيز سليمان نوار ، م . س ، ص ٣٥ .

(٢٦) د. عبدالعزيز سليمان نوار : م .س ، ص ٤٤ .

(٢٧) مەزهەبی دوازدە ئیمامی کە بە جەعفەری و ئیمامیش ناسراون پێیان وایە تەنها دوازدە ئیمامی پارێزراو(معصوم) مەرجی ئەوەیان تێدایە کە ببنە پێشەوای موسڵمانان، ئەوانیش: علي بن أبي طالب، حسن بن علي ،حسين بن علي، علي زين العابدين بن الحسين، محمد الباقر بن علي، جعفر

الصادق بن محمد، موسى الكاظم بن جعفر، علي الرضا بن موسى، محمد الجواد بن علي، علي الهادي بن محمد، حسن العسكري بن علي، محمد المهدي بن الحسن. بۆ زیاتر زانیاری بروانە: عبدالقادر صالح: العقائد والاديان، دار المعرفه، بيروت، ٢٠٠٦، ص ١٠.

(٢٨) د. حسن الجاف : م . س ، ص ٢٩ .

(٢٩) حسن پيرنيا (مشير الدوله) : تاريخ ايران ، جلد اول ، انتشارات بهزاد ، چاپ پنجم ، تهران ، ١٣٨٦ ، ص ٨١٢-٨١٣ .

(٣٠) كارل بروكلمان : تاريخ الشعوب الاسلامية ، ت : نبيه امين فارس و منير البعلبكي ، دار العلم للملايين ، بيروت ، ٢٠٠٥ ، ص ٤٩٩ .

(٣١) د. عبدالعزيز سليمان نوار : م . س ، ص ٤٦-٤٧ .

(٣٢) حسن پيرنيا (مشير الدوله) : تاريخ ايران.. ، ل٨١٤ .

(٣٣) د. عبدالعزيز سليمان نوار : م . س ، ص ٤٧-٤٨ .

(٣٤) د . حسن الجاف : م . س ، ص ٢٨-٢٩ .

(٣٥)) د. عبدالعزيز سليمان نوار : م . س ، ص ٤٧-٤٨ .

(٣٦) ئەو شەڕە بوو کە لە ساڵی (١٥١٤ز) لە نێوان عوسمانیەکان بە سەرکردایەتی سوڵتان سەلیم و سەفەویەکان بە سەرکردایەتی شا ئیسماعیل لە نزیك تەبریز ڕوویداو تێیدا عوسمانیەکان سەرکەوتن. بۆ پتر زانیاری بروانە: د. حسن الجاف: م . س، ص ٢٢.

(٣٧) سوڵتان سولێمان لە دوای باوکی سوڵتان سەلیمی یەکەم (یاوز) دەسەڵاتی گرتە دەست سەردەمی ئەم سوڵتانە بە چەرخی زێرینی عوسمانی دادەنرێت ، ئەمەش بەهۆی ئەو دەسکەوتە زۆرانەی کە لە ماوەی حوکمیدا بەدەستی هێنا کە توانی دەسەڵاتی عوسمانی بگەیەنێتە ناوەندی ئەوروپا ، بۆ پتر زانیاری لەم بارەیەوە بروانە : محمد العريس : موسوعة التاريخ الاسلامي (العصر العثماني) ، دار اليوسف ، بيروت ، ٢٠٠٥ ، ص ٤٩-٥٢ .

(٣٨) ستيفن همسلي لونكريك : اربعة قرون من تاريخ العراق الحديث ، ت : جعفر الخياط ، ط٥ ، بغداد ، د. س ، ص ٣٥ ، د. عماد الجواهری : صراع القوى السياسية فی المشرق العربی ((من الغزو المغولی حتى الحكم العثمانی)) ، مطابع التعليم العالی ، الموصل ، ١٩٩٠ ، ص ٧٦ .

(٣٩) میر شەرەفخانی بدلیسی : شەرەفنامە((مێژووی ماڵە میرانی کوردان)) ، وەرگێڕانی : مامۆستا هەژار ، چاپی سێهەم ، دەزگای چاپ و بلاوکردنەوەی ئاراس ، هەولێر ، ٢٠٠٦ ، ل ٤١٧-٤١٨ .

(٤٠) المحامی عباس العزاوی : تاریخ العراق بین احتلالین ، ج ٣ ، انتشارات الشریف الرضی ، قم، ١٤١٠ق-١٣٦٩ش ، ص ٣٦٣-٣٦٤ .

(٤١) د . حسن الجاف : م . س ، ص ٣٠ .

(٤٢) د.عماد الجواهری : م . س ، ص ٧٧ .

(٤٣) د. عبدالعزیز سلیمان نوار : م . س ، ص ٤٩ .

(٤٤) د. حسن الجاف : م . س ، ص ٣٠ .

(٤٥) بەتلیس شارێکە دەکەوێتە باشوری ڕۆژئاوای دەریاچەی وان و دەکەوێتە دووری ٦٠ میل لە میافارقین و ٣٥ میل لە ڕۆژهەڵاتی شاری ئەسعەرد. بۆ پتر زانیاری بڕوانە:مصطفی احمد النجار: شرفخان البدلیسی ومنهجه التاریخی من خلال کتابه شرفنامة، دار سبیریزللطباعة والنشر، دهوك، ٢٠٠٧، ص ١٥.

(٤٦) د. عماد الجواهری : م . س ، ص ٧٨ .

(٤٧) د. حسن الجاف : م . س ، ص ٣٠ .

٤٨ د. عماد الجواهری : م . س ، ص ٧٨ .

(٤٩) د . علی الوردی : لمحات اجتماعیة من تاریخ العراق الحدیث ، ج١ ، المطبعة اسوة ، قم ، ٢٠٠٤ ، ص ٥٦ .

(٥٠) بروانة : عباس العزاوی : تاریخ العراق بین احتلالین ، ج ٤ ، ص ٢٨ و د. عماد الجواهری : م . س ، ص ٧٩ .

(٥١) د. حسن الجاف : م . س ، ص ٣١ .

(٥٢) حسن پیرنیا (مشیر الدوله) : تاریخ ایران.. ، ل ٨١٤-٨١٥ .

(٥٣) راجر سێیڤری : س . پ ، ل ١١٣ .

(٥٤) د. حسن الجاف : م . س ، ص ٣٢ .

(٥٥) حسن پیرنیا (مشیر الدوله) : تاریخ ایران.. ، ل٨١٥ .

(٥٦) راجر سێیڤری : س . پ ، ل ١١٨ .

(٥٧) د. حسن الجاف : م . س ، ص ٣٣ .

(٥٨) راجر سێیڤری : س . پ ، ل ١٧٧ .

(٥٩)H.J.kissling. F.R.C Bagley. N.B Barbour: The Muslim world part III, E.J.Brill, ١٩٦٩, p:١٩٠.

(٦٠) د. ابراهيم خليل احمد و خليل علي مراد : م . س ، ص ٢٦ .

(٦١) د. حسن الجاف : م . س ، ص ٣٣–٣٤.

(٦٢) د. عبدالعزيز سليمان نوار : م . س ، ص ٥١.

(٦٣) ململانێیەکی توند لە نێوان بایەزیدو سەلیمی برای لەسەر جێگرتنەوەی پاشایەتی هەبوو کۆتاییەکەشی بە شەڕێك لە ناوچەی قۆنیە هات کە لەو شەڕەدا سەلیم سەرکەوتنی بەدەست هێناو بایەزیدیش ناچار بەخۆی و هەر چوار کوڕو چەندین هێزی سەربازیەوە ڕایکاتە لای تەهماسب کە دواتریش شا تەسلیمی باوکی کردنەوەو ئەویش کوشتنی. بڕوانە : د. حسن الجاف : م . س ؛ ص ٦٩-٧٠.

(٦٤) المصدر نفسه، ص ٣٤–٣٥.

(٦٥) نصرالله فلسفي : ايران وعلاقاتها الخارجية في العصر الصفوي ٩٠٦–١١٤٨الهجري/ ١٥٠٠–١٧٣٦الميلادي، ترجمة: محمد فتحي يوسف الريس،دار الثقافة للطباعة والنشر، طهران، ١٩٨٩، ص ١٦–١٩.

(٦٦) راجر سێیڤری : س . پ ، ل ١٧٩.

(٦٧) شاژنە ئیلیزابێت کیژی هێنری هەشتەمی پاشای ئینگلیز، کە لە ساڵی ١٥٥٨ تا ١٦٠٣ ز فەرمانڕەوایی بەریتانیای کردووەو لەسەردەمی ئەودا بەریتانیا لە گشت لایەکەوە گەشەی بەخۆیەوە بینی، ڕێنیسانسی ئەوروپی لە سەردەمی ئەودا دەستی پێکردو پەرەی سەند، بە دایکی نەتەوایەتی ئینگلیزەکان دادەنرێت لەم بارەیەوە خۆی دەڵێت: "هیچ شتێك لە دنیادا ئەوەندەی میللەتەکەم لە گیان و دڵم نزیك نیە" بۆ پتر زانیاری بڕوانە: سیدنی دارك: مێژووی ڕێنیسانس، وەرگێڕانی: ئەبوبەکر خۆشناو، چاپخانەی داناز، سلێمانی، ٢٠٠٢، ل ٤٩-٥٣.

(٦٨) راجر سێیڤری : س . پ ، ل ١٨٣.

(٦٩) : سیدنی دارك: مێژووی ڕێنیسانس، ل ٥١.

(٧٠) د. كمال مظهر احمد: دراسات في تاريخ ايران الحديث والمعاصر، مطبعة اركان، بغداد، ١٩٨٥، ص ١٢.

(٧١) راجر سێیڤری : س . پ ، ل ١٨٤.

(٧٢) المصدر نفسه، ص ١٢١.

(٧٣) د. ابراهيم خليل احمد و خليل علي مراد : م . س ، ص ٢٦.

(٧٤) راجر سێیڤری : س . پ ، ل ١٢١.

(٧٥) كارل بروكلمان: م،س ، ص ٥٠٠-٥٠١.

(٧٦) راجر سێیڤری : س . پ ، ل ١٢٣.

(٧٧) د. حسن الجاف : م . س ، ص ٣٦.

(٧٨) م.س. لازاريف واخرون: تاريخ كردستان، ترجمة: د. عبدى حاجى، دار سثيَريَز للطباعة والنشر، اربيل، ٢٠٠٦، ص ٨٧.

(٧٩) محەمەد ئەمین زەکی: خولاصەیەکی تاریخی کوردو کوردستان،بلاّوکراوەکانی کتێبخانەی سۆران، سلێمانی، ٢٠٠٤، ل ١٢٧-١٢٨.

(٨٠) نەوشیروان مستەفا ئەمین: کوردو عەجەم مێژووی سیاسی کوردەکانی ئێران، سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیجی کوردستان، سلێمانی، ٢٠٠٥، ل ٢٣.

(٨١) د. حسن الجاف: م . س، ص ٧١.

(٨٢) د. علي الوردي:لمحات اجتماعية من تاريخ العراق الحديث، الجزء الاول، مكتبة الصدر، قم، ٢٠٠٤، ص ٦٢-٦٣.

(٨٣) د. حسن الجاف: م . س، ص ٣٦.

(٨٤) مەبەست پێی محەمەدی مەهدیە کە دوازدەهەمین ئیمامی شیعەکانەو پێیان وایە کە لە ساڵی (٢٦٠ك)ی لە سەردەمی عەباسیەکان لە تەمەنی پێنج ساڵیدا لە سامەڕا خۆی شاردۆتەوە لەبەرچاو وونبووەو پێش ڕۆژی قیامەت دەگەڕێتەوەو زەوی پڕ دەکات لە دادوەری و خۆشی و ئاسایش. بۆ پتر زانیاری بڕوانە: موسا موسەوی: شیعەو ڕاستکردنەوە ململانێی نێوان شیعەو تەشەییوع، وەرگێڕانی: ئاسۆ حەسەن، سلێمانی، ٢٠٠٨، ل ٧.

(٨٥) د. علي الوردي: م. س، ص ٦٣.

(٨٦) د. حسن الجاف: م . س، ص ٧١.

(٨٧) نفس المصدر ونفس الصفحة.

(٨٨) د. علي الوردي: م. س، ص ٦٤-٦٥.

(٨٩) المصدر نفسه ، ص ٦٥-٦٦.

(٩٠) د. حسن الجاف: م . س، ص ٢٨.

(٩١) المصدر نفسه، ص ٣٦.

[٩٢] راجر سێیڤری : س . پ ، ل ١٢٤.

مەلیك سیف الدین قطز و
بەرەنگاربوونەوەی لەگەڵ مەغۆلەکان

ڕێبوار فەتاح

دەروازە

یەکەم : مەمالیك

دووەم : دەوڵەتی مەمالیکی بحری

سێ یەم : رەوشی سیاسی لەسەردەمی مەمالیکی بەحری

یەکەم : مەمالیك

دەروازە

یەکەم : مەمالیك

مەمالیك کۆکراوەی ناوی (کۆیلە یاخود رقیق)ە بەوکۆمەڵەکەسانەدەووترا کەلەلایان سەرکردەو خەلیفەکان کرین وفرۆشتنیان پێ دەکرا یاخود وەکودیاری دەیان بەخشی بەیەکتری ،ئەوەی جێگای ئاماژەیە ئەوکۆیلانە زۆربەیان لەکاتی جەنگ دا کەبەدیل دەگیران دەکران بەکۆیلەو پاشان دەفرۆشران [١] .

ناوچەکانی ئاسیای ناوەراست و ولاتی پشت روبارو و ولاتانی منغۆلیا و ئەفغان و سەقالبە[٢] و قەفجاق [٣]حەزەرو قەفقاسیا[٤]سەرچاوەی وسەرەکی هێنانی کۆیلە بوو بۆ ولاتانی ئیسلامی[٥] ، هەروەها لە ولاتانی ئیسلامی مەمالیك بەوکۆیلانە دەووترا کەواسپی پێست بوون نەوەکو رەش پێست [٦].

ئەومەمالیکانە دوای هێنانیان لەوناوچانە چەند یەکەیەکی سەربازیان لێ پێك دەهێنرا[٧] ، و پەروەردە دەکران لەسەرپەیرەوی سوارچاکی وسەربازی و چەند ئیزامێکی توند کەپەیوەست بوون

بەکاروباری جەنگی [٨] ، دواتریش وەکو سەربازان دەخرانە ناو سوپاو بەژدار دەبوون لەشەرکردن تاوای لێهات ئەو مەمالیکانە بوونەتاکە ئامێری جەنگ و بە تەنیا لەمەیدان شەریان دەکرد[٩] .

ئەگەر چاوێك بەمێژووی ئیسلامی دا بخشێنینەوە دەبینین ئەومەمالیکە توورکانە رۆڵی کارایان گێراوە لەبەرێوەبردنی و دامەزراندی هەندێ دەوڵەت لەوانە :

لەسەردەمی خەلیفە (معتصم) (٢١٨-٢٢٧ ك/ ٨٣٣-٨٤١ز) لەژێر سایەی باری ململانێ ی توندی نێوان عەرەب وفارس وتێکچوونی هاوسەنگی نێوان ئەو رەگەزانەی کەدەوڵەتی عەباس یان لێ پێك هات بور خەلیفە رەگەزی تورکی هێنایەناو دەوڵەت و پلە وپایەیی تایبەتی پێ بەخشین کە دواتر کایگەری هەبور لەسەر دەوڵەت [١٠] ، و حوکمرانی سەردەمی دووەمی دەوڵەتی عەباسیان کرد کە بەسەردەمی تورکەکان ناسراوە لەمێژوودا لە نێوان ساڵانی (٢٣٢-٣٣٤ك/ ٨٤٧-٩٤٥ز) [١١].

دەوڵەتی تۆلۆنی (٢٥٤-٢٩٢ك / ٨٦٨-٩٠٥ ز) ئەم دەوڵەتە لەسەر دەستی (احمدی کوری طولون) کە لە مەمالیکەکان بوو دامەزرا لە میسر [١٢] .

دەوڵەتی مەمالیك (٦٤٨-٩٢٣ك / ١٢٥٠ – ١٥١٧ ز) : ئەم دەوڵەتەش لە ئەنجامی کرینی کۆیلەیەکی زۆر لەلایان مەلیك (صالح نجم الدین ایوب) دەمەزرا لە میسر کە دواتر ئاماژەی پێدەکەین [١٣] .

تۆلونیەکان و ئەخشیدیەکان [١٤] . بەیەکەم دەوڵەت دادەنرێن کە مەمالیکی تورکیان لە میسر زیاد کردووە دەووترێت ژمارەیان گەیشتۆتە ٢٤ هەزار مەمالیك [١٥] .

دووەم : دەوڵەتی مەمالیکی بحری

سەرکردەکانی دەوڵەتی ئەیوبی [١٦] بەهۆی ئەو ناکۆکی و پەشێویە خێزانیەی کە کەوتبووە نێوانیان لە ناوچە جیاجیاکانی ژێر دەسەڵاتیان ناچار بوون پەنا بۆ مەمالیکە تورکەکان ببەن و دەستە دەستە دەیان کرین تا پشتیان پێیان قایم بکەن [١٧].

یەکێك لە هۆکارەکانی کرینی کۆیلەکان ئەوە بوو کە بە ئازایەتی ناوبانگیان دەرکرد بوو [١٨] ، بە تایبەتی دوای ئەو سەرکەوتنە گەورەیەیی دژی فەرنجەکان نیشانیان دا لە ناوچەکانی فارسکو و دمیات [١٩] ، مەلیك (صالح نجم الدین ایوب) ژمارەیەکی زۆری مەمایکەکانی لە

میللەت و هۆزە تورکەکان هێنایە میسر و لە دەوری خۆی کۆیکردنەوەی خزاندنیە ناو ریزەکانی سوپاو پلە وپایەیی بەرزی پێ بەخشین [٢٠] .

کارگەیشتە ئەوەی کە مەمالیکەکان بەئارەزووی خۆیان رەفتاریان دەکرد [٢١] ، ژمارەیان ئەوەندە زۆر بوو لە قاهیرە جێگایان نەدەبۆوە ، وە ببونە مایەیی نائارامی و پەشێوی بۆ خەڵك وە کەلوپەل و شمەکی دوکانەکانیان بە تالان دەبرد بۆیە خەڵك لێیان بێزار بوون و راپەرین، کاتێك مەلیك (صالح نجم الدین)ئەمەی بیست قەلایەکی لە دوورگەی (الروضة) لە نزیك (المقیاس)[٢٢]، بۆ بنیات نان و لەوێ نیشتەجێی کردن کە ژمارەیان نزیکەی ١٠٠٠ مەمالیك دەبوو دواتر ئەم کۆمەڵە بە (مەمالیکی بحری) ناسران [٢٣] .

سێیەم : رەوشی سیاسی لەسەردەمی مەمالیك

سەردەمی مەمالیکەکان بەیەکێك لەگرنگترین سەردەمەکانی ئیسلامی دادەندرێت چ لەروی سیاسی بێت یان لەرووی پێشکەوتنی شارستانی بێت کەبۆ ولاتی میسر و شام سەروەری و سەربەخۆی هێنا [٢٤]، ئەگەر رەوشی سیاسی ئەوکات باس بکەین دەبینین سەردەمی مەمالیکەکان پر بوو لەرووداوی یەك لەدوای یەك لەفیتنەنانەوە و شۆرش و شەر لەناوە و لەدەرەوە[٢٥].

مردنی مەلیك (صالح نجم الدین)لەسالی ٦٤٧ك / ١٢٤٩ز وگەیشتنی (المعظم توران شاە)ی کوری بۆ دەسەلات بارودۆخەکەی بەرەو ئالۆزی برد[٢٦] ، چونکە رەفتاری لەگەل مەمالیکەکانی باوکی خراپ بوو، هەندێکی لابردن و کەسی تری لە شوێنی دانان [٢٧] ، لەبەرئەوەی بەهێز بوون و هەستی دەکرد دەبنە کۆسپ لەبەردەمی بۆیە پەیوەندی لەگەڵیان تێکچوو، وە داوای (شجرالدر) خێزانی باوکی کرد کەئەو پارەو سامانەی کەلەسەردەمی باوکی بەدەستی کەوتووە بۆی بگێرێتەوە بۆیە پەیوەندی لەگەڵ ئەویشدا بەرەو خراپی رۆیی[٢٨].

ئەم هەڵوێستەی(توران شاە) رق و کینەی لەدڵی(شجرالدر) ومەمالیکەکان دروست کرد بۆیەلێ ی کەوتەپیلانگێران ، بەم شێوەیەلەدوای تێپەربوونی ٣ هەفتە بەسەر سەرکەوتنەکانیان بەسەر فەرەنجیەکان کۆمەڵەلێك لە مەمالیکەکان لە سالی ٦٤٨ك / ١٢٥٠ز لەناکاو هێرشیان کردە سەرخێوەتەکەی (توران شاە) کەلەدەرەوەی شاری هەلی دابوو کوشتیان بە سەرکردایەتی(عزالدین ابیك)و[٢٩](بیبرس البندقداری)[٣٠].

بەم جۆرە لەسەر دەستی مەمالیکەکان کۆتایی بەئەیوبییەکان هات پاش فەرمانڕەوای کردنیان بۆماوەی ٨٠ ساڵ لە میسر[٣١]، دوای کوشتنی (توران شاه) مەمالیکەکان هەموو کارەکانیان گرتبووە دەست لەسەر ئەوە ریککەوتن کە (شجرالدر)ی ژنی مەلیك (صالح نجم الدین ئەیوب)بخەنە سەر دەسەلات[٣٢].

ئەم شاژنە (شجرالدر)لەبنەڕەت دا لەرەگەزی ئەرمەنی یان تورکی بوو مەلیك (صالح نجم الدین) کری و دواتر ئازادی کردوکردی بە هاوسەری خۆی[٣٣]. سەرچاوەکان ئاماژە بەوە دەکەن کەوا (شجر الدر)یەکەم ئافرەت بوو لە مێژووی ئیسلام دا دەسەلاّت بگرێتە دەست[٣٤]، (مقریزی) یش بە یەکەم سولّتانی مەمالیکی تورکی دایدەنێت لە میسر[٣٥].

ئەم شاژنە سەرەرای ئەوەی کە پارەی بەناوی خۆی لێداوە و لە ووتاری رۆژرانی هەینیش ناوی دەخوێندایەوە[٣٦]. بەلاّم ئەم بارودۆخە زۆر نەخایاند چونکە لەلایەك ئەیوبییەکان لەشام بەدەسەلاّتی مەمالیك رازی نەبوون بیریان لەوەدەکردەوەکەدەست بەسەر میسردا بگرن و دەسەلاّت بۆ ئەیوبیەکان بگێرنەوە، لەلایەکی تریش خەلیفەی عباسی رازی نەبوون کە ژنێك ببێتە سولّتانی میسر[٣٧].

بۆدەرچونی لەو بارە نارەحەتە(شجرالدر) لەگەڵ (عزاالدین ایبك) کە ئەتابگی سەربازان بوو هاوسەرگیری کردو دواتر خۆی لەدەسەلاّت لاچوو[٣٨]، دوای ٨٠ رۆژ لە فەرمانڕەوایی کردن[٣٩]. ئەوە بوو(عزاالدین ایبك الترکمانی) لەساڵی ٦٤٨ك / ١٢٥٠ز دەسەلاّتی وەرگرت[٤٠].

(المعزابیك) لەسەرەتادا رووبەرووی چەند کێشەیەك بووە لەوانە کۆمەلّێك لە مەمالیکە دلّسۆزەکانی ئەیوبی داوایان دەکرد یەکێك لە ئەیوبییەکان ببێتە سولّتانی میسر بۆیە لە ئەنجام دا (الاشرف موسی بن یوسف بن مسعود) کرا بە سولّتانی میسر و (المعزابیك)یش کرا بە سەر لەشکری سوپای میسر و سەرپەرەشتیاری سولّتان چونکە تەمەنی بچووك بوو[٤١].

هەرچەندە (المعزابیك) هەولّی دەدا رەزامەندی ئەیوبییەکان بەدەست بهێنێ بەلاّم ئەنجامی نەبوو چونکە بەبەردەوام دژایەتیان دەکرد[٤٢]، هەروەها رازی بوونی (المعزابیك) بە دانانی (الاشرف موسی) کاتی بوو دواتر لەدەسەلاّت لایداو بە دیل گرتی و خۆی دەسەلاّتی گرتەوە دەست[٤٣].

دواتر لەشکری ئەیوبییەکان بەسەرکرداتی ناسر یوسف و لەشکری مەمالیکەکان بەسەرکردایەتی(المعز ابیك)لە شەرێك دا رووبەرووی یەکتر بوونەوەو کە مەمالیکەکان سەرکەوتن بەسەر ئەیوبییەکان و ناکۆکی نێوانیشان هەروا مایەوە[٤٤]، تا دواتر لە رێگای خەلیفەی عەباسی

(مستعصم) (٦٤٠ – ٦٥٦ ك / ١٢٤٢ – ١٢٥٨ ز) كە نوێنەرێك دەنێرێ هەردوولا رێك دەوكەون لە ساڵی(٦٥١ك / ١٢٥٣ ز)لەسەر ئەوەی (میسر و باشوری فەلەستین و غەزە و بیت مقدس بۆ مەمالیكەكان بێت ، وە ئەوی مایەوە لە وولآتی شام و فەلەستین بۆ ئەیوبیەكان بێت[٤٥] .

لەو سەردەمە جولانەوەیەك سەریهەڵدا لە ناوچەی (الصعید) لە دژی مەمالیكەكان بەلآم (ایبك) بە جولانەوەكەی زانی هێزێكی بەسەر كردایەتی (فارس الدین اقطای) نارد و توانی ئەو جولانەوەیە دابمركێنێتەوە [٤٦] ، دوای ئەمەش (فارس الدین اقطای) وەكو گەورەی مەمالیكی بحری ناوبانگی دەركردو و بەربەرەكانێی (المعز ایبك) دەكرد بۆیە (ایبك)بە پیلانێكی دارێژراو بانگهێشتی لای خۆی كرد و كوشتی لەساڵی (٦٥٢ ك /١٢٥٤ز) [٤٧] .

دوای ئەم رووداوەش شوێنكەوتوانی (اقطای) ناچاربوون بەرەوشام بچن بۆ لای ناسریوسف كەلەسەروی هەمووشیانەوە (بیبرس البندقداری) و (سیف الدین قلاروون) و (سنقر اشقر) بوون [٤٨] .

هەروەها مەترسیەكی گەورە كە رووبەرووی (المعز ایبك)بۆوە (شجر الدر)ی خێزانی بوو كەناكۆكی كەوتە نێوانیان ، ناكۆكیەكە زیاتر لەوە سەری هەڵدا كە (ایبك) دەیویست كچی (بدرالدین لؤلؤ)ی خاوەنی موسڵ بخوازێ ،(شجر الدر) هەوڵی دا خۆی (ایبك) رزگار بكات ، بۆ ئەم مەبەستە نامەی بۆ مەلیك ناسر یوسف نارد و وتی پاڵپشتیت دەكەم ئەگەر بێت و میسر داگیر بكەی و (ایبك) لەسەر دەسەلآت لابدەی ، بەلآم مەلیك ناسر یوسف ئامادەنەبوو یارمەتی بدات[٤٩]. چونكە لە مسیر نامەیان بۆ مەلیك ناسر نارد و داوایان لێكرد یارمەتی(شجر الدر)نەدات .لە بەرامبەر ئەوەش دا داوایان لێكرد بێت بۆ دیمەشق و فەرمانرەوای دیمەشق بكات ئەویش رازی بوو [٥٠] .

دواتر (شجر الدر) بە پیلانێكی دارێژراو لەگەڵ مەمالیكەكان توانی (المعز ایبك) بكوژێ [٥١] لە ساڵی(٦٥٥ك / ١٢٥٧ ز) وە هەوڵی دا خۆی دووبارە دەسەلآت بگرێتەوە دەست، بەلآم لە لایان مەمالیكەكانی(ایبك) دەست بەسەر كرا [٥٢] وە دواتریش لە هەمان ساڵدا (شجر الدر) لەسەردەستی ژنی یەكەمی (ایبك) كوژرا [٥٣] .

كوژرانی(ایبك)ودواتر (شجر الدر) بووە هۆی پەیدابوونی بۆشای لە دەسەلآت بەو شێوە كێشە لە نێوان مەمالیكەكان لەسەر دەسەلآت پەیدا بوو وە پشتیان بەسیاسەتی خۆیان بەست ئەویش زۆرداری بوو نەوەكو سیاسەتی پشتا و پشت [٥٤] ، ئەوەبوو مەمالیكەكان لەسەر ئەوە

ڕێککەوتن کە(علی کوری المعز ایبك) دەسەڵات وەربگرێ کە ناسراوە بە(منصور) سەرەنجام لەهەمان ساڵدا(٦٥٥ك/ ١٢٥٧ز)دەسەڵاتی وەرگرت [٥٥] .

(منصورعلی) دووەم مەلیکی مەمالیکە تورکەکان بوو لەدوای باوکی دەسەڵاتی گرتە دەست لە میسر [٥٦] ، لە رۆژگاری مەلیك (منصور علی) دا هەندێ لە مەمالیکی بحری بە تایبەتی ئەوانەی ولاتی شام چوونە لای (المغیث عمر) خاوەنی(کرك) [٥٧]هانیان دا تاوەکو میسر بگرێ بگێڕێتەوە ژێر دەسەڵاتی ئەیوبیەکان، ئەوەبوو دووجار هەوڵیان دا لە ساڵی (٦٥٥-٦٥٦ ك / ١٢٥٧- ١٢٥٨ز) بەلام هەردوو جار سەر کەوتوو نەبوون ئەویش بە هۆی ئازایەتی (سیف الدین قطز) بوو[٥٨] کە جێگرو یارمەتی دەری مەلیك (منصور) بوو چونکە(منصور)تەمەنی ١٥ ساڵان بوو[٥٩] .

جێگای ئاماژە پێ کردنە تەمەن بچووکی مەلیك (منصور) لەلایەك و نزیك بوونەوەی مەغۆلەکان[٦٠] وترسی ئەیوبیەکان لەلایەکی تر ئەمانەی چەند هۆکارێکی تر وای لە (سیف الدین قطز) کرد کە هەستێ بە لادانی مەلیك(منصور علی) لە ساڵی (٦٥٦ك ١٢٥٨ ز) دوای حوکم کردنی بۆ ماوەی دووساڵ و حەوت مانگ و بیست رۆژ[٦١] .

بەشی یەکەم

تەوەری یەکەم

یەکەم : ناو و نازناو و کەسایەتی مەلیك (سیف الدین قطز) :

بەپێی ئاماژەی سەرچاوەکان مەلیك (سیف الدین قطز) ناوی تەواوی (محمود بن ممدود)ە [٦٢] ، ئەمەش لە لە ڕووداوێك سەرچاوەی گرتووە کە شمس الدین الجزری ئاماژەی پێ دەکات و دەڵێ : (قطز)[٦٣] کۆیلەی (ابن الزعیم) بوو ڕۆژێك خاوەنەکەی لێ ی دەدا ئەویش دەگریا و نان ناخوات ، پاشان خاوەنەکەی داوا لە خزمەتکارەکەی دەکا کە ناوی(الحاج علی الفراش) بوو بچێتە لای بۆ ئەوەی چیتر نەگریا و نان بخوات ، خزمەتکارەکە دەڵێ بۆ دەگریەیی ؟ (قطز)یش دەڵێ: بۆ باوکم و باپیرم دەگریم کە قسەی ناشرینی پێ ووتوون ، ئەویش دەڵێ ، بۆ باوکت کێ یە ؟ کەسێکی کافرە ، ئەویش ووتی ، نەخێر من موسڵمانی کوری موسڵمانم من (محمود بن ممدود)م کوری خوشکی سوڵتان (جلال الدین خوارزم شاە)م و لە منداڵی پاشاکانم ، بەم جۆرە خزمەتکارەکە ڕازی کرد ، ئینجا دوای ئەوەی کە (قطز) دەسەڵاتی وەرگرت(٥٠٠)دیناری دا بە خزمەتکارەکە و موچەشی بۆ بریەوە [٦٤] .

شایەنی باس کردنە کاتیك مەغۆل هێرشیان کردە سەر میرنشینی خوارزمی مەلیك (قطز) یەکێك بوو لەو کەسانەی کە لەلایان مەغۆلەکان بە دیل گیرا و لەگەڵ خۆیان بردیان بۆ دیمەشق و فرۆشتیانە بازرگانەکان،دواترلە بازاری کۆیلە فرۆشان مەلیك(المعز ایبك) کریویەتی وکردویەتی بە کۆیلەی خۆی[٦٥] .

سەبارەت بە نازناوی (مظفر) لە وشەی (ظفر) وەرگیراوە کە بەنامای سەرکەوتن دێت لە ڕووی جەنگەوە ، وە بە مانا ئاینیەکەشی (مظفر) بەو کەسانە دەووترا کە چاکە خوازوو خواپەرەست بوون [٦٦] ، موسڵمانان لەسەر ئەو بنەمایە ئەو نازناوەیان پێ بەخشی کەئەوە ڕەحمەتی خوایە بۆ موسڵمانان ، خوای گەورە ناردوویەتی بۆ ئەوەی مەغۆلەکان تێك بشکێنێ [٦٧] .

هەر سەبارەت بە نازناوەکانی مەلیك (قطز)سەرچاوەکان ئاماژە بەوە دەکەن کەوا(قطز) دوا بە دوای سەرکەوتنەکانی ناو ونازناوی خۆی لە سەر پارەو زێر و زیو نووسی بەو شێوەیە(مەلیك مظفر شمشێری دونیاو دین قطز)،ئینجا دواتر ئەم نازناوە (مظفر) لەسەردەمی مەمالیك بووە نازناوی زۆرێك لەسوڵتانەکانی مەمالیك[٦٨] .

سەبارەت بە کەسایەتی مەلیك(قطز)سەرچاوەکان ئاماژە بەوە دەکەن کە(قطز)پاڵەوانێکی ئازا و بەجەرگ و لێهاتوو بوو، وە کەسێکی زیرەك بوو لە بواری بەڕێوەبردن و کارکردن

و دەگەرایەوە بۆ ئاینی ئیسلام و خێر و چاکە، هەروەها دەستێکی سپی واتە دەستێکی باڵای هەبوو لە جیهاد کردن دژی تەتەرەکان [٦٩].

هەروەها مەلیك (قطز) گەورەترین مەلیك بوو لە نێو مەمالیکەکان، چونکە گەنجایەتی خۆی تەرخان کردبوو بۆ رازی کردنی خوای گەورە [٧٠]، وە بە پێ ی ئاماژەکانی (الکتبی) مەلیك (قطز) گەنجێك بوو ریشکی گەورەی هەبوو لەگەڵ قژێکی رەنگ زەرد و سور (الشقر) [٧١].

زۆربەی سەرچاوەکان باس لە هەڵوێستێکی دیاری مەلیك (قطز)دەکەن و دەڵێن لە کاتی شەر کردن لەبەرامبەرمەغۆلەکان ئەسپەکەی کوژرا هەر چەند هەندێك لەسەربازەکانی ئەسپەکانی خۆیان بۆ هێنا بەڵام ئامادە نەبوو سواربێ تاکو دواتر سواری یەکێك لەوە کۆمەڵە ئەسپانە بوو لەگەڵ خۆیان دەیان برد بۆ شەر [٧٢].

جزری لە مێژوەکەی خۆی دا دەڵێت باوکم بۆ گێرامەوە کە لە (ابوبکر الدرهیم الاسعردی و الزکی ابراهیم جلیلی و استاذ اقطای) گوێ ی لێ ببوو وتی : ئێمە لای مەلیك (سیف الدین قطز) بووین کاتێك کە مامۆستاکەی (المعز ایبك) دەسەڵاتی پێ دا ، ئەستێرە ناسێکی رۆژئاوایش لە وێ بوو ، ویستیمان هەستین مەلیك (قطز) فەرمانی پێکردین کە لە جێگای خۆمان دانیشین ، دواتر مەلیك (قطز) داوای لە ئەستێرە ناسەکە کرد کە تیرێك بهاوێژێ و بیدا لەو کەسەی کە لە دوای مامۆستاکەی دەسەڵات وەردەگرێت و مەغۆلەکان تێك دەشکێنێ . ئەوە بوو ئەستێرە ناسەکە تیرەکەی هاوێشت و ماوەیەك راوەستا بۆ ئەوەی لێکی بداتەوە دواتر وتی : گەورەم پێنج پیت دەرکەوتن کە بێ خاڵن واتە(قُطُز) ئەویش وتی بۆ ناڵێی (محمود بن ممدود)، ئەستێرەناسەکەش وتی: گەورەم جگە لە تۆ هیچ کەسێك نیە(قطز)یش وتی : من (محمود بن ممدود)م ، من مەغۆلەکان تێك دەشکێنم و تۆڵەی خاڵم سوڵتان (خوارزم شاه) دەکەمەوە ، ئێمەش وتمان انشاالله ئەگەر خوا ویستی لەسەر بێ، (قطز)وتی: بائەمە نەهێنی بێ دواتر (٣٠٠) درهەمی دا بە ئەستێرەناسەکە [٧٣].

دووەم : وەرگرتنی دەسەڵات لەلایان مەلیك (سیف الدین قطز) :

دوای داگیر کردنی بەغدا لەلایان مەغولەکان لەساڵی(٦٥٦ ك / ١٢٥٨ز)، و کوشتنی خەلیفە (المستعصم بالله) [٧٤]، وەئەنجام دانی کاری کوشتن و برین و لەناوبردنی شارستانی ، [٧٥] ،

پاشان هاتنیان بەرەو وولاتی شام مەمالیکەکانی میسری توشی ترس و دڵە راوکێ کرد ، بە تایبەتی لەوە دەترسان کە مەغۆلەکان خۆیان کۆبکەنەوە و هێرش بکەنە سەر ئەوانیش [٧٦] .

ئەم مەترسیەش تەنها لەسەر میسر نەبوو بەڵکو لەسەر هەموو ولاتانی ئیسلام بوو[٧٧]، لەو کاتەشدا منداڵیکی تازە پێگەیشتوو سوڵتانی میسر بوو وشارەزاییەکی ئەو تۆی نەبوو لە بەرێوەبردنی کاروباری دەوڵەت ئەویش مەلیك (منصور علی) بوو ، زۆربەی کاتەکانی بە یاری کردن و سورانەوە لە کۆشك و سوار بوونی حوشتر و ئەسپ بەسەر دەبرد [٧٨] .

لەم بارودۆخەدا بریاردرا کۆبوونەوەیەك لە قەلا سازبکرێ ، لەوکۆبونەوەیەش دا مەلیك (قطز) ئەمیر و زانایانی کۆکردەوە و بۆ ئەوەی فتوا دەربکەن لەسەر ئەوەی کە (منصور) منداڵە و لە توانای دانیە کاروبارەکان بەرێوە ببات وە بارودۆخی وولات پێویستی بەسەرکردەیەك هەیە بۆ جیهاد چونکە مەغۆلەکان گەیشتونەتە وولاتی شام و خەڵکی میسر پێویستیان بە هاوکاری هەیە[٧٩] .

هەروەها خەڵکەکەش داوایان دەکرد کە مەلیك (منصور) لە دەسەلات لابرێت و مەلیك (قطز) دەسەلات وەربگرێت و کاروبارەکان بەرێوە ببات[٨٠]، مەلیك (قطز)یش دەرچوونی هەندێك لە میرەکان بۆ راو کردن بە دەرفەت زانی لەوانە (میر علم الدین سنجر الغنمی) و (میر سیف الدین بهادر)و هەندێك لە میرەکانی تر بۆ ئەوەی دەسەلات بگرێتە دەست و مەلیك (منصور علی) لابدات[٨١].

ئەوەبوو لە ساڵی (٦٥٧ك / ١٢٥٨ز)مەلیك (منصور) ی لەدەسەلات لابرد [٨٢]، دواتریش مەلیك (قطز)مەلیك (منصور)و قاقانی برای لەگەڵ داکیانی دەست بەسەر کرد لە قەلای چیا (قلعه الجبل)[٨٣] ، پاشانیش دووری خستنەوە بۆ (بلادالاشکری)[٨٤] ، پاش ماوەیەکی زۆریش مەلیك (منصور) کۆچی دوای کرد[٨٥].

دوای هاتنەوەی میرەکان لەدەرەوە مەلیك (قطز) دەستی بەسەر ئەوانیش داگرت لەوانە (میر علم الدین سنجر الغنمی) و (میر سیف الدین بهادرالمزکور) [٨٦] ، هەندێ میری تری وەکو (میر عزالدین ایدمر النجیبی الصغیر و میر شرف الدین قیران المعزی و میر شیس الدین قرانسقر و عزالدین ایبك النجمی الصغیر و میر سیف الدین داود) خانی مەلیك (منصور علی)، دواتر میرەکان و سەربازەکان دانیان بە دەسەلاتی مەلیك (قطز) دانا [٨٧]

مەلیك (مظفر سیف الدین قطز بن عبدالله بن المعزی) سێ یەم پاشایی بەرەگەز تورك بور لە میسر لە دوای (المعز ایبك) و (منصور)ی کوری بە شێوەیەکی رەسمی لەسالّی (٦٥٧ك ⁄١٢٥٨ز)لەسەر تەختی دەسەلاّت دانیشت[٨٨]، لە قەلاّی چیا [٨٩] .

لە رۆژی ٥ ی ذی القعدة مەلیك (قطز)، (زین الدین یعقوب)ی کردە وەزیری خۆی لەگەڵ ئەویش دا(فارس الدین اقطای الصغیر الصالح)ی دانا بۆ بەرێوەبردنی کاروباری سەربازەکان و رێکخستنی کاروبارەکانی دەوڵەت وە بەرم بۆنەیەوە ناهەنگێکی رێکخست بۆ نامادەکردن و رێکخستنی سەربازەکان بۆ جیهاد[٩٠]، ئەوەی جێگای ئاماژە پێکردنە مەلیك (قطز) کاتیك دەسەلاّتی وەرگرت ولاّت لە وپەری پەشێوی و نائارامی دابوو[٩١] .

تەوەری دووەم

یەکەم : سیاسەت و هەڵوێستی مەلیك (قطز)

أ- هەڵوێستی بەرامبەر بە ناسر یوسف ئەیوب :

لەگەڵ هاتنی مەغۆلەکان مەلیك ناسر یوسف خاوەنی حەلەب هەستی بە مەترسی کرد وە پێش بینی دەکرد هۆلاکۆ[٩٢] و سەربازەکانی دەست بەسەر شام دادەگرن بۆیە لە سالّی(٦٥٧ك ⁄١٢٥٧ز) ناسر یوسف وەفدێکی بە نوێنەرایەتی عەزیز محمدی کوری ناردە لای هۆلاکۆ و داوای لێکرد یارمەتی بدات تا میسر لەدەست مەمالیکەکان دەربهێنێت[٩٣] .

هۆلاکۆ لە وەفدەکە توڕەبوو ، و نامەیەکی بە وەفدە کە نارد بۆ ناسر یوسف بۆ ئەوەی گوێرایەڵی بکات بەبێ هیچ مەرجێك ، بەلاّم ناسر بە پێچەوانەوە بە نامەیەکی پڕ لە هەرەشە وەلاّمی هۆلاکۆی دایەوە[٩٤]، لەم بارودۆخە دا ناسر دەیزانی کە محالّە بەتەنیا بەرامبەر مەغۆلەکان بوەستێ ، بریاری دا داوای یارمەتی لە مەمالیکەکان بکات کە سولّتان و مەلیکی ئەوکاتە مەلیك (قطز) بوو لەمیسر ، مەلیك ناسر لەگەڵ ئەوەی پەیوەندی لەگەڵ مەلیك (قطز) خراپ بوو بەلاّم ئەو هەڵوێستە ترسناکەی مەغۆل وای لە مەلیك (قطز) هەموو ناخۆشیەکان لەبیر بکات و داواکەی قبوڵ بکات[٩٥].

هەڵوێست و ولێهاتووی مەلیك(قطز) بەروونی لەو نامەیە دەردەکەوێ کە ناردی بۆ ناسر یوسف لەو نامەیە دا سوێند دەخوات لەسەر دەسەلاّت ململانێ ی لەگەڵ نەکات وە

بەرەنگاری نەبێتەوەو بەڵکو دەبێتە جێگری ئەو لە میسر ، هەرکاتێك ویستی دەتوانێ لەسەر کورسی دەسەلات لای بدات ، ئەگەر دەتەوێت خۆم و سەربازەکانم دێین بۆ هاوکاریت دژ بەوەی کە لەرووت دا وەستاوە ، ئەگەریش متمانە نییە بە ئامادە بوونی من ئەوە سەربازەکان دەنێرم لەگەڵ هەرکەسێك کە دەست نیشانی بکەیت، بەم نامەیە مەلیك ناسر دڵنیا بۆوە [٩٦] .

دوای ئەوەی کە مەلیك (قطز) پێشوازی لە ناسر و سوپاکەی کرد زۆربەی میر و سەربازەکانی ناسر چوونە پاڵ سوپاکەی مەلیك (قطز) تا وای لێهات جگە لە چەند کەسێکی کەم کەس لەگەڵی نەمایەوە، ئەویش ناچار بوو بەرەو باشووری فلسطین رۆیی دواتر لەلایان مەغۆلەکان بە دیل گیراو کوشتیان [٩٧] .

بەم جۆرە مەلیك (قطز) لە یەکەم هەنگای دا سەرکەوتوو بوو لەیەك خستنەوەی هەردوو سوپای میسر و شام پێش بەر پابوونی جەنگ دژی مەغۆلەکان[٩٨] .

ب- هەڵوێستی بەرامبەر مەسیحی و مەغۆلەکان دوای چوونی بۆ دیمەشق :

دوای داگیر کردنی دیمەشق لە لایان مەغۆلەکان لە(مانگی الربیع الاول ٦٥٨ك / مایسی ١٢٦٠)[٩٩] هەندیك لە مەسیحیەکان چوونە لای هۆلاکۆ بۆ ئەوەی گوێرایەڵی خۆیان بۆ نیشاندەن و لەوێ دا نیشتەجێبن ، ئینجا دوای رازی بوونی هۆلاکۆ مەسیحیەکان دەستیان کرد بە بانگەشەکردن بۆ بەرز کردنەوەی ئاینەکەی خۆیان و دژایەتی کردنی ئاینی موسڵمانان [١٠٠] .

هەروەها رەفتاری خراپیان بەرامبەر بە موسڵمانەکان دەکرد لەوانە رەشوەیان لە موسڵمانان وەردەگرت ، پیاو ماقولانیان ناچار دەکرد لەبەرامبە خاچ (صلب) هەستنە سەر پێ ، ووتاریان بۆ خەڵکی دەداو باسی ئاینی مەسیحیان دەکرد و بە ئاشکرا دەیان ووت ئاینی مەسیحی راسترە لە ئاینی ئیسلام [١٠١] ، لە مانگی رەمەزاندا بە ئاشکرا ئارەقیان لە مزگەوتەکان دەخواردەوە و بەسەر جلوبەرگ و لەشی موسڵمانەکانیان دادەرشت و سوکایەتیان پێ دەرکردن [١٠٢] .

موسڵمانەکان زۆر نیگەران بوون لەم کارە ناڕەوایانە بۆیە کۆمەڵێك لە موسڵمانان چوونە لای (کتبغا) ی جێگری هۆلاکۆ و سکاڵایان کرد بەلام ئەو سوکایەتی پێ کردن و ئازاری هەندێکیشیانی دا [١٠٣] ، بەلام دواتر مەلیك (قطز) نووسراوێکی بۆ خەڵکی دیمەشق نووسی کەیەکەم نووسراوی سوڵتان بوو بۆ دیمەشق تیایدا مژدەی سەرکەوتنی موسڵمانەکانی بەرامبەر بە مەغۆلەکان پێ راگەیاندن و پەیمانی پێدان کە خۆی دێت بۆ لایان و دادوەریان لەناو بلاوەدەکاتەوە ، خەڵکی دیمەشقیش بەم هەواڵە زۆر دڵخۆش بوون [١٠٤] .

مەلیك (قطز) هەندێ سەربازی پێش خۆی نارد بۆ دیمەشق کە تیایدا مەلیك (مەنصور)ی خاوەنی حەماشیان لەگەڵ دابوو [١٠٥] ، دواتریش خۆی هاتە ناو دیمەشق و بەوپەری سەربەرزی و شانازیەوە خەڵکی پێشوازیان لێکرد و رێزێکی زۆریان لێ گرت [١٠٦] .

مەلیك (قطز) لە رۆژی چوونە ناوەی بۆ دیمەشق فەرمانی لە سێدارەدانی دەرکرد بۆ هەموو ئەو کەسانەی کە پاڵپشتی مەغۆلەکانیان دەکرد ، لەناویان دا حەسەنی کوردی لەگەڵ بوو کە کاتی خۆی هەواڵی بە مەغۆلەکان دابوو سەبارەت بە شوێنی ناسر یوسف[١٠٧] ، ئینجا پاش ئەم سەرکەوتنە گەورەیە موسڵمانان و خەڵکی دیمەشق دەستیان کرد بە بە تۆڵە سەندنەوە لە مەسیحیەکان بەرامبەر ئەو کارانەی کە لە سەردەمی مەغۆلەکان ئەنجام یان دابوو، بۆ ئەم مەبەستە هێرشیان کردە سەر مەسیحیەکان و ماڵ و سامان و و بەروبوومەکانیان بەتاڵان بردن و ژمارەیەکی زۆریشیان لێ کوشتن [١٠٨] .

پاشان هێرشیان کردە سەر کەنیسەی یعاقبە و رووخاندیان و ئاگریشیان لە کەنیسەی مریەم بەرداو سوتاندیان ، هەروەها هێرشیان کردە سەر چەندین کەنیسەو شوێنی تری مەسیحیەکان[١٠٩] ، جگە لەوانەی کە باسمان کرد مەلیك (قطز) سزای مادیشی بەسەر مەسیحیەکان سەپاند کە بریتی بوو لە سەد و چل هەزار درهەم[١١٠] .

ئەو زنجیرە رووداوانەش دوای ئەوە روویان دا کە مەغۆلەکان دیمەشق یان بەجێهێشت ئەوانەی مانەوەش هەندێکیان بەدیل گرت و کۆمەڵێکیشیان لێ کوشتن[١١١] ، دیمەشق لە مەغۆلەکان پاك کرایەوە کە بۆ ماوەی حەوت مانگ و ١٠رۆژ لە ژێر دەستیان دابوو [١١٢] .

ج - هەڵوێستی بەرامبەر مەلیك سەعید :

پاش ئەو هەموو سەرکەوتنە گەورە و یەك لە دوایەکانی کەموسڵمانان بەدەستیان هێنا لە ناوچەکانی میسر و شام بەرامبەر بە مەغۆلەکان ، موسڵمانەکان کەوتنە تۆڵە سەندنەوە لەو کەسانەی کە مامەڵی خراپیان دەکرد بەرامبەریان [١١٣] .

موسڵمانەکان بۆ ئەم مەبەستە هەستان بە دەست گیرکردنی مەلیك سەعیدی خاوەنی (الصبیبە) و بەدیل هێنایانە ژێر دەستی مەلیك (قطز) ئەویش راستەوخۆ فەرمانی دەرکرد کە لە ملی بدرێت ، چونکە سەرچاوەکان ئاماژە بەوە دەکەن مەلیك سەعید کەسێکی زاڵم و خوێن رێژ بوو بەرامبەر خەڵکی بەگشتی موسڵمانان بە تایبەتی [١١٤] .

دووەم : ڕێکخیستنەکانی مەلیك (قطز) لە شام :

أ- ناوچەی دیمەشق :

مەلیك (قطز) دوای رزگار کردنی دیمەشق لەدەست مەغۆلەکان دەستی کرد بە ڕێکخستنەوەی ئەو شارە ، بۆ ئەم مەبەستەش میر (علم الدین سنجر حلبی) کردە فەرمانڕەوا لەسەر دیمەشق ، چونکە پێشتر یارمەتی دابوو لە لادان و دەست بەسەر داگرتنی مەلیك (منصور علی) ، هاوکات لەگەڵ ئەویش دا میر (مجیر الدین ابو الهجاء بن عسی بن خشتر الازکشی الکردی) دانا [١١٤] ، هەروەها مەلیك (قطز) هەستا بەلادانی قاضی(ابن الزکی)ولە شوێنی ئەویش دا(ولی کوری سنی)کردە قاضی وبەڕێوبەری کاروباری دادوەری لە دیمەشق [١١٦] .

ب- ناوچەی حومس :

سەبارەت بە ناوچەی حومس، مەلیك (قطز)هەر میر ئەشرەف موسی کوری منصوری خاوەنی حەما ی کردەوە بە فەرمانڕەوا لەسەر ناچەی حومس کە کاتی خۆی لەگەڵ مەغۆلەکان دژی مەمالیکەکان جەنگا بوو ، پاشان پەشیمان بۆوەو داوای پەنای لە مەلیك (قطز) کرد، ئەویش پەنای دا ، کەهات بۆ لای ڕێزی لێگرت وە ئەوەی لەدەستی بوو بۆی هێشتەوە[١١٧] .

ت- ناوچەی حەما:

سەبارەت بەناوچەی حەما مەلیك (قطز) وەکو پاداشت و چاکەیەك بەرامبەر بەوەی کە مەلیك (منصور) دژی مەغۆلەکان و مەسیحییەکان بە تایبەتی لە وڵاتی شام دا ، بۆیەکردیەوە بە فەرمانڕەوای (حماه) و ناوچەی باریشی پێداو هەروەها ناوچەی (المعرە)شی بۆ گێرایەوە[١١٨]، کە کاتی خۆی لە ساڵی(٦٣٥ ك / ١٢٣٧ز)خەڵکی حەلەب دەستیان بەسەر داگرتبوو [١١٩]

پ- ناوچەی حەلەب

سەرەتا میر (بدرالدین طیدم العزیزی) کردە فەرمانڕەوای ناوچەی حەلەب بەڵام ماوەی چەند ڕۆژێك مایەوەو دواتر کۆچی دوای کرد[١٢٠]پاشان مەلیك (قطز)میر (سعید علاء الدین بن بدرالدین لؤلؤ)ی خاوەنی موسڵی کردە فەرمانڕەوای ناوچەی حەلەب دوای ئەوەی لەگەڵی هاتبوەوە وڵاتی شام ، مەبەستی مەلیك (قطز) ئەوەبوو کە هەواڵی مەغۆلەکان بزانێ لە ڕێگای برایەکەی

کەناوی مەلیك سالح بور ،کە لە دوای باوکی فەرمانرەوای ناوچەی موسلی گرتبووە دەست[١٢١] .
ئەم کاردی مەلیك (قطز) بووە هۆی ئەوەی لەگەڵ بیرس بپێتە ململانێ یان ، چونکە بە لێنی پێدا بور کە حەلەبی بداتێ ، دواتریش کوشتی[١٢٢] .

ج- ناوچەی غەزەو دەورووبەری :

مەلیك(قطز) میر (شمس الدین اقوش البرلی) کردە فەرمانرەوا لەسەر ناوچەکانی نابلس و غەزەو کەنارەکانی دەورووبەری[١٢٣] ، هەرلەگەڵ ئەویش دا کۆمەلێك مەمالیکی تری لەوناوچانە لەگەڵ دانا[١٢٤] ، شایەنی باسە میر (شمس الدین) وگشت ئەو مەمالیکانەی کە لەگەلی دانران لەو ناوچانە بە مەمالیکی(المعزیه)[١٢٥]ناسرابوون .

بەم شێوەیە هەموو ناوچەکانی ولاتی شام هەر لە سنوری رووباری فوراتەوە تاکو سنوری میسر کەوتە ژێر دەسەلاتی مەلیك (قطز)[١٢٦] ، وەدوای دانانی چەندین فەرمانرەواو و نوێنەرو فەرمانبەر لەسەر دیوانەکان [١٢٧]پاش مانەوەی بیست شەو لە دیمەشق بریاری دا بگەرێتەوە بۆ میسر[١٢٨] .

بەشی دووەم

تەوەری یەکەم:

یەکەم: ناردنی نامەپر لەهەرەشەکەی هۆلاکۆ بۆ مەلیك قطز

دووەم: وەلامدانەوەی مەلیك (قطز)و ئامادەکردنی سوپا

سێ یەم: شەری عین جالوت

چوارەم: گرینگترین ئەنجامەکانی شەری عین جالوت

تەوەری دووەم : کوشتنی مەلیك(قطز) و هۆکارەکانی

یەکەم : ناردنی نامە پر لەهەرەشەکەی هۆلاکۆ بۆ مەلیك(قطز):

دوای ئەوەی سوپای مەغۆلەکان بەغدایان داگیر کرد بەردەوام بوون لەداگیرکردن تاکو گەیشتنە دیاربکرو ئامەد و ناوچەکانی رولاتی شام لەوانە دیمەشق و حەلەب و ...هتدهەموویان خستە ژێر دەسەلاتی خۆیان[١٢٩] .

ئینجا مەترسی لەسەر میسر نزیك بۆوە کە مەمالیکەکان فەرمانڕەوای یان دەکرد ، ئەم مەترسیە وای لە (قطز) کرد کە هەڵێك بقۆزێتەوە و مەلیك (منصور) لابدات و خۆی دەسەلات وەربگرێ ، سەرچاوەکان ئاماژە بەوە دەکەن وولات لەو پەڕی ئالۆزی و ناثارامی دابوو کە (قطز) دەسەلاتی وەرگرت ، تەنانەت بەر لە تەواو بوونی مەراسیمی وەرگرتنی دەسەلات ، هۆلاکۆ لە رێگای وەفدێکەوە نامەیەکی پر لە هەڕەشەی بۆ مەلیك قطز نارد[١٣٠] ، نامەکەیان دایە دەست مەلیك(قطز) ، کە ئەمە دەقەکەیەتی :

(لە خانی گەورە، پاشای پاشاکانی رۆژهەلات و رۆژئاوا ، بەناوی خوای راخەری زەوی و راگری ئاسمان، بۆ مەلیك (مضفرقطز)کە لە رەگەزی ئەو مەمالیکانەیە کە لەترسی شمشێرەکانمان هەڵهاتوون بۆ ئەم هەرێمە و تێیدا رادەبوێرن و لە خێرو بێری دەخۆن هەرکەس دەکوژن کە بە دوای ئەو دەسەلاتەدا بێت، مەلیك(قطز) بە سەرجەم میرەکانی وولات و خەلکی میسرو شارەکانی دەورووبەرت رابگەیەنە کەوا ئێمە سەربازی خواین لەسەر زەوی دا ،ئێمەی لە تورەی خۆی دروست کرد و زالیشی کردین بەسەر هەموو ئەوکەسانەی کەلێیان تورەیە ،ئێمەش بەزەیمان بەکەسەدا نایەتەوە کەدەگریا ، نەرمیش نابین بەرامبەر ئەوەی سکالا دەکار دەپارێتەوە ، بیستوشتانە ئێمە چەندین وولاتمان ئازادکردوەو زەویشمان پاك کردۆتەوە لە گەندەلی، زۆربەی خەلکەکەشمان کوشتووە، بۆیە ئێوە لەسەرتانە رابکەن و ئێمەش دواتان بکەوین ، چ زەویەك هەیە دالدەتان بدات ، چ رێگایەك هەیە رزگارتان بکات ، چ وولاتێك هەیە بتان پارێزێت ؟ لە مەترسی و شمشێرەکانی ئێمە دەرباز بوون نی یە ، چونکە ئەسپەکانمان خۆشرەون و تیرەکانمان کونکەرن، شمشێرەکانمان وەك بروسکەن ، دلمان وەك چیایە ، ژمارەشمان وەکو خۆل زۆرە ، هیچ شورەو قەلایەکی سەخت بەربەست نیە لەبەردەمان ، بۆ کوشتنی ئێمە سەربازەکانتان هیچ سودیان نییە ، دوعاکانیشتان لە دژی ئێمە گیرا نابێ ، چونکە ئێوە حەرامتان خواردوەو خۆشتان لە قسەی بێسوود ناپارێزن، خیانەتتان لە پەیمان و بەلێنەکانتان کردوەو ئازارو تاوانی گەورەتان تێدا بلاو بۆتەوە،جا وەرن سوکایەتی و سەرشۆری قبوڵ بکەن، هەرکەسێ داوای جەنگان بکات لێی پەشیمان دەبێتەوە، بەلام ئەگەر گوێرایەلی مەرج و فەرمانەکانمان بن ، ئەوا ئێمە چ ئەرك و مافێکمان هەبوو ئێوەش هەمان ئەرك و مافتان دەبێ ، بەلام ئەگەر دژایەتیمان بکەن لە ناو دەچن ، میللەتەکەی خۆشتان بەدەستی خۆتان لەناو مەبەن ، ئێمە ئاگادارمان کردنەوەو ئێوەش بە ئارەزووی خۆتان بکەن ، زانراویشە لای ئێوە کە ئێمە کافرو بێ بڕواین ، لای ئێمەش چەسپاوە کە ئێوە بەد رەوشتن ، ئەوانەی توانایی جێ بەجێکردن و بەرێوەبردنی کاروباریان هەیە دەیانکەین بە لێپرسراوتان ، زۆری ئێوە لای

ئێمە کەمە ، بەرێزەکانتان لای ئێمە بێ رێزن،جگە لە سوکایەتی وسەرشۆری هیچی دیکەمان پێ نییە بۆ پاشاکانتان ،نامەکەشتان با دوور و درێژ نەبێ بە خێرایش وەڵامان بدەنەوە ، بەر لەوەی ئاگری شەر هەڵگیرسێ و پریشکیشی بۆ لای ئێوە بێ ، ئەوسا بەهیچ شێوەیەك لە ئێمەوە رێز و پلەو پایە نابینن، هیچ کەسێکیش ناتوانێ پشتیوانی و پارێزگاریزتان لێ بکات ، دووچاری گەورەترین بەڵاتان دەکەین و وڵاتەکەشتان بە چۆڵی دەمێنێتەوەو ، بۆیە نامەشمان بۆ نووسین بە زەیمان پێتان هاتەوە ، جگە لەوەی کە بێین بەرەو رووتان هیچ مەبەستێکی دیکەمان نەماوە ، سڵاو لە ئێمەو لە ئێوە ، لە ئەوانەشی کە فەرمانەکانمان پەیرەو دەکەن و لە دوارۆژی سەخت دەترسێن،گوێرایەڵی پاشای گەورە دەکەن)[١٣١].

دووەم : وەڵامی مەلیك (قطز) و ئامادەکردنی سوپا:

دوای ئەوەی نوێنەرەکانی هۆلاکۆ گەیشتنە میسر داوایان لە سولتانی مەمالیك مەلیك (قطز) کرد کەوا گوێرایەڵی فەرمانەکانی هۆلاکۆ بێت ودان بە دەسەڵاتی ئەو دا بنێت [١٣٢] ، مەلیك (قطز) میرو سەربازەکانی کۆکردەوەو نامەکەی بۆ خوێندنەوە و لەم بوارەدا راوێژی پێکردن و وتی :(هۆلاکۆ لە توران بەرێکەوت بەرەو ئێران ، هیچ کەسێك لە جێنشینەکان و فەرمانڕەواکانی مەلیکەکان نەیانتوانیوە بەرگری لێبکەن دەستی گرتووە بەسەر هەموو وڵات ، پاشان هاتووە بۆ دیمەشق ، ئەگەر هەواڵی مردنی براکەی پێ نەگەیشتبوایە ئەوا میسری وەکو وڵاتانی تر لێ دەکرد ، لەگەڵ ئەوەش دا (کتبغا) لەم ناوچەیە جێ هێشتووە کەوەکو شێرە ، ئەگەر مەبەستی میسر بێت ئەوا پێویستە بەرگری لێ بکەین پێش ئەوەی ئەو هەڵەمان لەدەست بچێ)[١٣٣].

ناسرەدین قیمری[١٣٤] کەمیرێکی کورد بوو لەرێزی سوپای مەمالیك ووتی: (هۆلاکۆ بەو پێیەی نەوەی جەنگیز خانەوکوری تۆلۆ برای منگۆ قاقانە، بۆیە ناوبانگ و سام و شکۆی لە باس نایە، وڵاتانیش هەر لە چینەوە تادەرگای میسر ئێستا هەموویان لە دەستی ئەوەدان، پاڵپشتی ئاسمانیشی لەگەڵ دایە، جا ئەگەر بچینە لای ئەو و داوای پاراستن ودڵنیا بوونی لێ بکەین ئەوە هیچ شەرمەزاری و ئابڕۆچوونێکی تێدا نیە، بەڵام بەخۆ خەڵاتاندن چوون بەرەو مەرگ و پێشوازی کردنی مەرگ دوو شتی دوور لە بڕیاری عەقڵن ، ئەو کەسێك نیە متمانەی پێ بکرێت ، چونکە گوێی لێنیە چەند سەر ببڕێت، وەفاشی نیە بۆ بەڵێن و پەیمانەکانی خۆی ، چونکە لە کتوپڕێك دا

مەلیك خور و خەلیفە و حسام الدینی عەکا و گەورەی هەولێری کوشت ، دوای ئەوەی بەڵێن و پەیمانی پێدان ، جا ئەگەر ئێمەش چووین بۆ لای هەمان سەرەنجامان دەبێت)[١٣٥] .

مەلیك (قطز) یش ووتی (بارودۆخەکە وایە ، چونکە هەموو شارەکانی دیار بکر و رەبیعە و شام پڕن لە کارەسات و نەهامەتی ، ناوچەو شارەکانیش هەر لە بەغداوە تا رۆم توشی وێرانکاری هاتوە ، چ کەس و مرۆڤ و بەروبومیشە هەمووی لەناوو بردووە ئیدی خێزان و ئاژەڵ و بەروبومی تێدا نەماوە ، جائەگەر ئێمە نەچین لەگەڵ ئەو دەستەوو تاقمانەی کەووڵاتی ئێمەیان دەوێت بجەنگین ئەوا میسریش وەکو شارەکانی تر تەواو وێران و کاول دەبێ ، جا پێوویستە ئێمە یەکێك لەم سێ رێگایە بگرینە بەر ، یان رێککەوتن ، یان شەر ، یان بەجێ هێشتنی ووڵات ، راکردنیش لە ووڵات ناکرێ چونکە هیچ شوێنێکی تر بەدی ناکەین تا بۆی رابکەین جگەلە مەغریب کە نێوان ئێمەو ئەویش ماوەیەکی دوورە).

ناسرەدین قیمریش وەڵامی دایەوە و وتی:(بەرژەوەندی لەوە دانیە کە رێکبکەوین لەگەڵیان چونکە متمانە بە پەیمانەکانیان ناکرێ)، سەرکردەکانی تریش ووتیان:(هیچ هێزو توانایی بەرەنگاربوونەوەی ئەوانمان نییە ئیدی تۆ چ رایەکەت هەیە وابکە)، ئەوکات مەلیك (قطز) وتی:(رای من ئەوەیە کە هەموومان بەیەکەوە بەرەو جەنگ بچین، ئەگەر سەرکەوتین ئەوە مەبەستی ئێمەیە ، ئەگەر نا لەبەردەم خەڵك دا دەبینە جێگا سەرزەنشت) ، سەرکردەکانیش بەو قسەیە رازی بوون [١٣٦].

ئینجا مەلیك (قطز) رووی کردە (ظاهر بیبرس) کە پلەی میری میرای پێبەخشی بوو دوای گەرانەوەی بۆ میسر[١٣٧] ،لەو بارەیەوە راوێژی پێ کرد ، ئەویش وتی : (من پێم باشە کە نێردراوەکان بکوژین و رووبەرووی (کتبغا)ببنەوە جا ئەگەر سەرکەوتین یان شکستمان خوارد ئەوە لە هەردوو باردا بیانوومان بەدەستەوەویە) مەلیك (قطز)یش ئەورایەیی پێ باش بوو و قبوڵی کرد[١٣٨] .

مەلیك (قطز)یش فەرمانی لە خاچ دانی بۆ هەرچوارنێردراوەکەی هۆلاکۆ دەرکرد و فەرمانەکەش جێ بەجێ کراو لاشەی یەکێکیانی لە بازاری ئەسپ لە خوار قەڵای چیاو ، یەکێکی تریشیانی لەدەرگای زویلە ، سێ یەمیشیانی بەدەرگای نصر ، و چوارەمیشیانی بەدەرگای ریدانیە هەڵواسی ، هەروەها مەلیك (قطز) منداڵی نێردراوەکانی هێشتەوەو خستنیە رێزی مەمالیکەکان[١٣٩] .

ئینجا مەلیك (قطز) دەستی کرد بە خۆ ئامادەکردن کە پێویست بوو لەسەری سوپایەکی یەکگرتوو و بەهێز ئامادەبکات بۆ رووبەرووبوونەوەی مەغۆلەکان بۆ ئەم مەبەستەش باجی نوێ ی خستە سەر میسریەکان چونکەسەرمایەکی زۆری بۆ سوپا پێویست بوو[١٤٠] ، بەم جۆرە لە

هەرکەسێك هەژارو ئافرەتیش دینارێکی وەرگرت، لـە دەوڵەمەنـدەکانیش زەکـاتی وەرگـرت ، سـێ یەکی ماڵیشی لە تورکە ئەهلیەکان وەرگرت ، بەم شێوەیە ئـەو پارەیـەی کـە کۆکرایـەوە بـۆ ئـەم جەنگە شەش سەد دینار بوو[١٤١] .

بەڵام زانایان و دادوەران بەو بریارە رازی نـەبوون پێیـان وابـوو تـەنیا (بیـت مـال)بەسـە بـۆ پرکردنەوەی پێداویستی سوپا ، هەروەها مـەلیك (قطـز) کەسـایەتی (شـیخ عزالـدین کـوری عبدالسلام)ی کردە بەرپرسی خەزێنەی دەوڵەت[١٤٢] .

مەلیك (قطز) هەستا بە کۆکردنەوەی فەرماندەو خـەڵکی گـشتی لـە صـالحیە[١٤٣] ، لـەو کۆبوونەوەیەدا ووتارێکی ئاراستەکردن و ووتی : (ئەی سەرکردەی موسڵمانان ئێوە ماوەیەك لەپارەی (بیت مال)تان خواردوە کەچی ئێستا بێزارن لـە جـەنگ ، هەرکەسـێك جیهـاد هەڵدەبـژێرێت بـا لەگەڵم بێت هەرکەسێکیش جیهاد هەڵنابژێرێ با بگەرێتەوە ماڵەکەی خـۆی)[١٤٤] ، ئـەم وشـانە کاریگەری کارای هەبوو لەسەر دەروونی سەرکردەکان، بەم جۆرە هـەموو یـەکیان گـرت بـۆ جیهـاد کردن دژی دوژمن و دوورخستنەوەی لە وولات[١٤٥]، هەروەها هەر لەوێدا مەلیك(قطز) ئامـاژەی بە (شێخ عزالدین) کرد کە قسەیان بـۆ بکـات چـونکە سـەرکردەیەك بـوو لـە زۆربـەی کـات دا دەیتوانی رای جەماوەر بۆ خۆی رابکێشێ ئەویش وتارێکی دا و وتـی: (کاتێـك کـە دوژمـن هێـرش بکاتەسەر وولات ئەوە لەسەر هـەموو کەسـێك جـەنگ پێوویسـتە ، وەدەکـرێ ئەوەنـدە پارمـەتی لەخەڵك بسەندرێت کە سوپا ئامادەی بەرەنگاربوونەوەی پێ بکات، بە مەرجێك (بیت مـال)هیـچی تیانەمابێ وە دەبێ هەرشتێکتان هەبوو بیفرۆشن ، دەبێ هەرکەسێك لە ئێوە خـۆی و وولاغەکـەی و شمشێرەکەی مابێتەوە،دەبێ ئێوەو فەرمانرەواکان لەگەڵ جەماوەر و خەڵك دا یەکسان بن واتـە ماڵ سەندن لەخەڵکی گشتی و مانەوەی سەروەت و ماڵ لەدەست سەرکردەکان دروست نیە)[١٤٦].

هەروەهـــا لە میسـر و شام سەرجەم هەرێمەکانی تر بانگەوازی جیهاد بڵاو بۆوە بۆ وەستان لەدژی سوپای مەغۆل[١٤٧] . ئەوەی زیاتر بـووە پاڵنـەر و هـانی مـەلیك (قطـز) یـدا بـۆ ئـەوەی رووبەرووی سوپای مەغۆل بێتەوە ئەو نامەیە بوو کـە (صـارم الـدین ازبـك)[١٤٨] نـاردبووی بـۆ مەلیك (قطز) وە ئاماژە بەوە دەکات کە مەغۆلەکان بەم شێوەیە نینە کەوا جێگـای مەترسـی بـن هەروەها لەرووی سەربازیەوە ژمارەیان کەمە[١٤٩] .

سێ یەم : شەری عین جالوت:

دوای ئـەوەی مـەلیك(قطـز) سـور بـوو لەسـەر رووبەرووبونـەوەی لەگـەڵ مـەغۆل[١٥٠] ، سوپایەکی گەورەی لە سەربازە موسڵمانەکانی میسر و شام و خەڵکانی تـر کـۆکردەوە کـە مـەلیك (منصور)ی خاوەنی حەما و مەلیك (علی)براشی لەگەڵ دابوو[١٥١]، هەروەها مەلیك(قطز) پـێش

دەرچونی لە میسر ئەتابەك (فارس الدین اقطای المستعرب)ی لە شوێنی خۆی دانا بۆ ئەوەی کاروبارەکان بەڕێوە ببات و شارەکە بپارێزێ تاکو لە جیهاد دەگەڕێتەوە [152].

ئینجا مەلیك(قطز)هێزێکی بە سەرکردایەتی بیبرس نارد تاکو هەواڵ و زانیاری لەسەر مەغۆلەکان کۆبکاتەوە بەڵام دواتر لە نزیك غەزە توشی پێکدادان هاتن لەگەڵ مەغۆلەکان کە لە ئەنجام دا مەغۆلەکان شکان ، بۆ یەکەم جاربوو لە مێژوو دا مەغۆلەکان تێك بشکێن هەرچەندە شەرەکە یەکلاکەرەوەش نەبوو[153] ، هەرچەندە میر(بیدرا)کە سەرپەرەشتی ئەوهێزەی تەتەری دەکرد لە غەزە پێش شەرەکە پەیامێکی بۆ (کتبغا) نارد لەنزیك بەعلەبەك کە هەواڵی جوڵەی هێزە میسری پێ ڕاگەیاند ئەویش وەڵامی دایەوەو وتی: (لە شوێنی خۆت چاوەڕێکە تاکو دێم)، بەڵام پێش گەیشتنی شەرەکە ڕویداو میر (بیدرا) ش رایکرد [154] ، بیبرسیش نامەیەکی بۆ مەلیك(قطز)نارد و لەو سەرکەوتنە ئاگاداری کردەوە ئینجا ئەویش هاتوو ، سوپای مەمالیك بەسەرکردایەتی مەلیك(قطز) چوونە ناوغەزە [155].

(کتبغا) پێشەوای مەغۆلەکان کاتێك هەاڵی دەرچوونی مەلیك (قطز)ی پێگەیشت بانگ هێشتی هەریەکە لە میر (موسی کوری منصور) خاوەنی حومس و دادوەر(محی الدین) و چەند کەسێکی تری کرد بۆ ئەوەی راوێژیان لەگەڵ بکات لەسەر ڕووبەڕووبونەوەی مەمالیکەکانی میسر ، هەندێك رایان وابوو دەرنەچن تاکو هۆلاکۆ دەگەڕێتەوە ، هەندێکی تر بیرو رای جیاوازیان هەبور ، بەڵام (کتبغا) بریاری دا ڕووبەڕوویان ببێتەوە، بۆ ئەم مەبەستەش سوپایەکی گەورەی ڕێك خست و لە سەربازانی مەغۆل و خەڵکی شام ودەوروبەری [156] ، کە میر سعیدی کوری عزیزی خاوەنی (صیبیە)شی لەگەڵ دابوو[157] .

پاشان مەلیك (قطز) بەرەو عەکا بەڕێکەوت تاکو هەڵوێستی خاچیەکان بزانێ ، لەگەڵ کێن کە لە ساڵی(٦٥٢ك /١٢٥٤ز) لەگەڵ ناسریوسف ڕێککەوت بوون بۆ ماوەی ١٠ ساڵ هەندێك لە مێژوونوسان دەڵێن خاچیەکان سەرەتا رازی نەبوون یارمەتی مەمالیکەکان بدەن بەڵام مەلیك (قطز) پێی راگەیاندن ئەگەر لە ڕێککەوتننامەکە پەشیمان ببنەوە ئەوە پێش مەغۆل هێرش دەکەمە سەر ئێوە ، بەم جۆرە سوپای موسڵمانەکان بەسەلامەتی بە کەنارەکانی شاری عەکا دا تێپەربوون [158] .

بەم شێوەیە سوپای مەمالیکەکان بەسەرکردایەتی مەلیك (قطز) و سوپای مەغۆلەکان بە سەرکردایەتی (کتبغا)لە ناوچەی (عین جالوت)[159] بەیەکگەیشتن لە بەرە بەیانی رۆژی هەینی ڕێکەوتی (٢٥ی رەمەزانی ٦٥٨ك /٣ی ئەیلولی ١٢٦٠ز)لە ئەنجام دا شەڕێکی گەورەو یەکلاکەرەوە رویدا کە لە مێژوودا بە شەری (عین جالوت) ناسراوە[160] .

مەلیك (قطز) هەر لەسەرەتاوە پیلانێكی تۆكمەی بەكارهێنا ئەویش ئەوەبوو كە هەموو سوپاكەی لە كەمینێك حەشاردا وەتەنیا ئەو سوپایەی كە بیبرس سەركردایەتی دەكرد نیشانی (كتبغا) ی دا بۆ ئەوەی هەڵیان بخەڵەتێنێ ئەوانیش (مەغۆلەكان) تیرەكانی خۆیان هاویشت و بیبرسیش سوپاكەی پاشەكشێ پێكرد و وا نیشانی مەغۆلەكانی دا كەشكاون، ئینجا سەربازەكانی مەغۆل دوایان كەوتن تاكو كەوتنە بۆسەكە یاخود پیلانەكە[161] .

ئینجا مەلیك (قطز) سێجار لەسەر یەك و بەدەنگێكی بەرز هاواری كردو ووتی: (وا اسلاماة) ، (یاللة نصر عبدك قطز علی التتار) واتە (ئای بۆ ئیسلام) ،(ئەی خوایە بەندەی خۆت (قطز) سەر بخە بەسەر تەتار) [162] .

بەم شێوەیە موسڵمانەكان وردیان بەرز بۆوەو لە كەمینەكە هاتنە دەرەوە و لە سێ لاوە هێرشیان كردە سەر مەغۆلەكان هەر لەبەرەبەیانەوە تاكو نیوەرۆ ژمارەیەكی زۆریان لە مەغۆلەكان كوشت هەروەها لە نزیك مەیدانی شەرەكە كێڵگەیەكی قامیش هەبوو كە كۆمەڵێك لە سەربازی مەغۆل خۆیان تێدا حەشاردابوو مەلیك (قطز) فەرمانی دەركرد كە ئاگری تێبەردەن، بەم جۆرە هەموویان سوتاندن[163] .

سەبارەت بەچارەنووسی (كتبغا) ی سەركردەی مەغۆلیش هەرچەندە لەكاتی شەرەكە هەندێك لە شوێنكەووتوانی پێیان وت كە رابكە ، بەلام ووتی : (هەلاتن نییە لە مردن بەسەربلندی شەرەفەوە بمرن باشترە لە هەلاتن و سەر شۆری) دواتر بەبرینداری لەبەرەكانی شەر بەدیل گیرا و هێنایەنە لای مەلیك (قطز) ئەویش فەرمانی دەركرد كە سەری لەلاشەی جیابكەنەوەو بەولاتاندا بیگێرن[164] ،هەروەها كورەكەشی بەدیل گیرا .

بەم شێوەیە شەرەكە بەسەركەوتنی مەمەلیكەكان بەسەر مەغۆلەكان كۆتایی پێ هات ، كە یەكەمجار بوو لە مێژوودا مەغۆلەكان تووشی شكستی وا گەورە بن[165] ، پاشان مەلیك (قطز) نامەیەكی بۆ مەلیك (منصور نورالدین)ی سوڵتانی دەوڵەتی رسولیە لە یەمەن نارد و مژدەی سەركەوتنەكە گەورەیەیی پێ راگەیاند [166] .

پاشان سوپایەك بەسەركردایەتی بیبرس راوەدووی پاشماوەی سوپای مەغۆلەكانی نا تا لە ولاتی شام بەدەری نان و كۆتای بە مەغۆلەكان هێنا دوای ئەوەی هەندێكی كوشتن و هەندێكی تریشی لێ بە دیل گرتن هەرچی دیلی موسڵمانەكان هەبوو لەلای مەغۆل هەموو ئازاد كردن[167] .

هەر بەبۆنەی سەرکەوتنەکانی مەلیك (قطز) و موسڵمانەکان شێخ شهاب الدین ابوشامە دەڵێ :

غلب التتار على البلاد فجاءهم

مـن مـصر تركي يجـود بنفسـة

بـالشام أهـلكهم وبـــدد شملهم

و لكـل شـيء افة من جنسـة [١٦٨] .

چوارەم : ئەنجامەکانی شەری عین جالوت :

١. ئەم رووداوە بووە هۆی دووبارە یەکگرتنەوەی میسر و شام لە ژێر دەسەڵاتی مەمالیك .

٢. کۆتای هات بە پاشماوەی سوڵتانەکانی ئەیوبی[١٦٩] .

٣. ئەو سەرکەوتنە وای لە دەسەڵاتدارانی مەمالیك کرد کە بۆ ماوەی زیاتر لە دوو سەدە وەك بەهێزترین وڵات لە رۆژهەڵاتی خوارور دەربکەون تاکو هاتنی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی [١٧٠] .

٤. ئەو سەرکەوتنەی مەلیك (قطز) نەك تەنیا جیهانی ئیسلامی بەڵکو هەموو ئەوروپاشی لە مەترسە مەغۆلەکان رزگار کرد [١٧١] .

٥. پەیوەندی نێوان فەرمانرەوامو سڵمانەکانی مەغۆل لە قفجاق لەگەڵ مەمالیکەکانی میسر بەهێز بوو وە هەردوولا دژ بە دوژمنی هاوبەشیان هاوپەیمانیەتیان بەست کە خۆی دەبینیەوە لە بنەماڵەی هۆلاکۆ لە ئێران ،لە ئەنجامی ئەوە ئیسلام بلاو بۆوە لە نێوان دانیشتوانەکانی ئەو ناوچەیە [١٧٢] .

٦. قاهیرە بووە مەڵبەندێکی نوێ لە جیهان ئیسلامی و لە هەموو لایەکەوە زانایان و موسڵمانان روویان تێ کرد دوای ئەوەی کە بەغدا دووچاری وێرانکاری هات[١٧٣] .

٧. ئەو رووداوە بووە هــۆی دەرکەوتنی مەمالیکەکان وەکو هێزێکی بەرگری کار لە جیهانی ئیسلامی [١٧٤] .

٨. ئەو شەرەلە لایەك بووە هۆی کۆتایی پی هێنانی سیاسەتی خاچیەکان لە رۆژهەڵات و رۆژئاوا ، لەلایەکی تریش بووە هۆی پوچەڵ کردنەوەی پرۆژەکانی نێوان خاچیەکان و مەغۆلەکان [١٧٥] .

٩. ئەو دەسکەوتەی مەمالیکەکان بەدەستیان هێنا موسڵمانەکان و ئیسلامەکانیان لە گەورەترین مەترسی رزگار کرد چونکە ئەگەر مەغۆلەکان بگەیشتنایە میسر جیهانی ئیسلامی لە رۆژهەڵاتەوەو بۆ رۆژئاوا دەوڵەتێکی ئیسلامی بەهێزی لێ نەدەمایەوە [١٧٦] .

۱۰.ئەو سەرکەوتنە وەڵام دانەوەك بوو لەلایان ئیسلامەکانەوە بۆ مەغۆلەکان بە تایبەتی لە وڵاتی فارس کەوا موسڵمانەکان توشی ئازارو ئەشکەنجەیەکی زۆر ببوون لەلایان مەسیحی و یەهودیەکان ، بۆیە کەوتنە تۆلە سەندنەوە، هەروەهابڵاوکردنەوەی ئاینی ئیسلام ئاوای لێهات ئاینی ئیسلام بور بە ئاینی رەسمی مەغۆلەکان لە وڵاتی فارس [۱۷۷] .

تەوەری دووەم : کوشتنی مەلیك (قطز) و هۆکارەکانی

دوای سەرکەوتنی مەلیك (قطز) لەشەری عین جالوت خۆی و سوپاکەی گەرانەوە بۆ وڵاتی شام لەو ماوە کورتەی کە لە وڵاتی شام بەسەری برد توانی دەسەڵاتی مەمالیکەکان بەسەر شام دا بسەپێنی، بارودۆخەکە بگەرێنێتەوە دۆخی جارانی ، وەرێگای بەهەندێ سەرکردەی ئەیوبی دا کەوا بگەرێنەوە سەر ویلایەتەکانیان ، ئەو سەرکردانەش دانیان بەدەسەڵاتی مەمالیکەکان نا لە شام و بەڵێنیان بە مەلیك (قطز) یش دا کە باجی پێ بدەن و ناوی لەسەر مینبەری مزگەوتەکان بێنن [۱۷۸] ، سەبارەت بەو مەمالیکانەی کە لەگەڵی بوون لەوانە مەمالیکی(معزی و صالحی) زەوی فراوانی پێدان [۱۷۹] .

هەروەها مەلیك(قطز)میر(سعید علاء الدین بن بدر الدین لؤلؤ)ی کردە فەرمانرەوا لەسەر ویلایەتی حەلەب هەرچەندەپێش شەرەکە مەلیك (قطز) بەڵێنی بە بیبرس دابوو ئەگەر سەرکەوتن لەو شەرەدا ئەوە حەلەبی پێدەدەم، بەڵام دواتر بەڵنەکەی جێبەجێ نەکردو حەلەبی دابە میر سەعید[۱۸۰] بەڵام بیبرس سور بوو لەسەر وەرگرتنی حەلەب لەبەرئەوەی ئەو ئازایەتیەیی کەلە شەرەکە نواند بووی هیچ کەمتر نەبوو لە ئازایەتی مەلیك (قطز)[۱۸۱]، وەکەسایەتی دووەم بوو لە دوای مەلیك (قطز)، وە راوەدووی مەغۆلەکانی نا تا فورات ، ویلایەتی حەلبی گێرایەوە ، هەروەها بەسەر (بیدرا) ی سەرکردەی مەغۆلەکان سەرکەوت لە غەزە بۆیە ئەم کارە گرنگانە دەروونی بیبرسی وورووژاند بۆ ئەوەی چاو ببرێتە دەسەڵات [۱۸۲] .

مەلیك (قطز) بەم کارەی رقی بیبرس و هاوەڵەکانی لە مەمالیکی بحری بەرامبەر بەخۆی زیاد کرد[۱۸۳] ، بۆیە بیبرس لەگەڵ کۆمەڵێك سەرکردە رێککەوت لەسەر کوشتنی مەلیك (قطز) وە چاوەرێ دەرفەتێکیان دەکرد بۆ جێ بەجێ کردنی پیلانەکەیان [۱۸٤].

ئینجا ئەم هەڵەیان بۆ ریککەوت لە کاتی گەرانەوەی مەلیك (قطز) بۆ میسر لە رێگا دا لە ناوچەی(قصیر)[۱۸۵] لە نزیك صالحیە راوەستا بۆ راوی کەروێشك وەکاتێك کە دوور

کەوتەوە لە سەربازگەی خۆی بیبرس لێی نزیك بۆوە و داوای ژنێکی مەغۆلی لێکرد مەلیك (قطز) یش داواکەی قبوڵ کرد، بیبرس یش بۆ ئەوەی سوپاسی بکات وویستی دەستی ماچ بکات ئەم دەست ماچ کردنەش ئاماژەیەك بوو بۆ ئەو کەسانەی کە لەگەڵی ڕێککەوتبوون بۆ کوشتنی مەلیك (قطز) ، بیبرسیش توند دەستی مەلیك (قطز) ی گرت بۆ ئەوەوی نەجوڵێ سەرکردەکانی تریش کەوتنە سەری و کوشتیان ، ئەم ڕووداوەش لە ڕۆژی شەمەی (١٥ی ذی القعدة ٦٥٨ك / ٢٢ی تشرینی یەکەم ١٢٦٠ز)ڕوویدا[١٨٦] .

ئەو میرانەی کە بەژداربوون لەگەڵ بیبرس لەکوشتنی مەلیك (قطز) بریتی بوون لە (میر بدرالدین بکتوت الجوکنداری المعزی) و (میر بیدغان الرکنی) و (میر بلیان الهارونی) و (میر بدرالدین الاصبهانی) [١٨٧] .

بەم شێوەیە مەلیك (مظفر سیف الدین قطز) دوای فەرمانڕەوا کردنی بۆ ماوەی ١١ مانگ و ١٣ ڕۆژ کۆتای بە ژیانی هات و هەر لەوێشدا نێژرا [١٨٨] .

جێگای ئاماژە پێکردنە تاکە هۆکاری کوشتنی مەلیك (قطز) تەنیا پەشیمانبوونەوەی مەلیك (قطز) نەبوو لە پێدانی حەلەب بە بیبرس، بەڵکو هۆکاری ڕاستەوخۆی ئەو کوشتنە دەگەڕێتەوە بۆ ململانێ یەکی کۆنی سەردەمی (ایبك) کە دژایەتی لەنێوان (مەمالیکی بحری) و (مەمالیکی معزی) هەبوو ، کە (اقطای) سەرکردەی مەمالیکی بحری و (ایبك)یش سەرکردەی مەمالیکی (المعز)ی بوو ،(قطز)یش یەکێك بوو لە سەرکردەکانی مەمالیکی (المعز)ی دەسەڵاتێکی زۆری هەبوو لە میسر بەم جۆرە ئەم ناکۆکیەش بەردەوام بوو تا هێرشی مەغۆلەکان بۆ میسر لەو کاتەدا ناچار بوون یەك بگرن بەڵام دوای شەڕەکە ناکۆکیە کە دووبارە سەریهەڵدایەوە و ئەنجامەکەشی کوشتنی مەلیك (قطزی المعز)ی بوو بەدەستی بیبرسی صالحی [١٨٩] .

ئینجا دوای کوشتنی مەلیك (قطز)، بیبرس و هاوەڵەکانی گەیشتنە(دهلیز)[١٩٠],لە صالحیە کە ئەتابەك (فارس الدین اقطای المستعرب)لەوێ بوو ، پرسیاری لێکردن و وتی : کامتان مەلیك(قطز)تان کوشتووە؟ بیبرس ووتی : من، اقطای وتی: لەشوێنی سوڵتان دانیشە ئەی پایە بەرز[١٩١] .

بەم جۆرە لەدوای مەلیك (قطز)، مەلیك (ظاهر بیبرس بندقداری) لەسەر تەختی دەسەڵات دانیشت و لە قەڵای چیا، سەرکردەکانیش هەموو بەیعەتیان پێدا[١٩٢] .

دەرەنجـــــــام

لەمیانەی نووسـینی ئەم توێژینەوەیەدا گەیشتمە چەند دەرەنجامێك کە دەکرێ بە خاڵ ئاماژەیـان پـێ بکەم :

١. روون کردنەوەی چەمك و زاراوەی مەمالیك و رەگ و ریشەی سەرهەڵدانیان .

٢. سەرەتای سەردەمی مەمالیك سەردەمێکی ئـالۆز و پـڕ کێـشە بـوو بکوژجێگـای کـوژراوی دەگرتەوەو خاوەن هێز حوکمی دەکرد .

٣. جارێکی تر موسڵمانەکان فێری وانەی یەك ڕیزی بوون کاتێك مەترسـی مەغۆلـەکان گەیـشتە وولاتی شام ، یەك هەنگاوانـە بـەرەو جیهـاد رۆیـشتن و توانیـان جیهـانی ئیـسلامی لـە مەترسـی مەغۆلەکان رزگار بکەن.

٤. مەمالیکەکان شارەزاییەکی باشیـان لە هونەرو شێوازی شەرکردن لەگەڵ مەغۆلـەکان هـەبوو بەو پێیەی کە هەردووکیـان هاو رەگەزبوون واتە تورك بوون .

٥. مەلیك (قطز) لەشەری (عین جالوت) دووپاتی کردەوە ئەگەر خەلیفەی عەباسیش بـەباوەڕەوە شەری لەگەڵ مەغۆلەکان بکردایە ئەوە بەو ئاسانیـە مەڵبەندی خەلافەتی ئیـسلامی داگیر نەدەکرا.

٦. ئەگەر چی مەغۆلەکان زاڵم بوون بەڵام لەسیفەتی سـەرکردەیەکی موسـڵمانی وەکـو (قطـز) نەدەدوەشایەوە کەئەو چوار نێردراوەی هۆلاکۆ بکوژێ بەقسەی بیبرس .

٧. (قطز)یش وەکو زۆرسەرکردەی تر بووە قوربانی دووبەرەکیەکانی ناوخۆ ، بیبرس لە جیاتی ئەوەی پاڵپشتی بکات لەگەڵ چەند میرێك ڕێکەوت بۆ لـەناو بردنـی ، کـە ئەمـەش کاریگـەری هـەبوو لەسەر رووداو گۆرانکاریەکانی میسر وجیهانی ئیسلامی.

السيد عبدالعزيز سالم ، سحر عبدالعزيز سالم: دراسات في تاريخ الايوبين والمماليك ، (د م)، (د . ت)، ص ٢٢٦ ؛ عەباس عومەر محمد: مێژووی کوردە ئەیوبیەکان ، چ١، سلێمانی ، ٢٠١٠ ، لا ١٦٩.

١. محمود شاكر: التارخ الاسلامي العهد المملوكي ، ط ٥ ، (د . م) ، ٢٠٠٦م ، ص ٢١ .
٢. قفجاق: ناوی هۆزێکی تورکیە لە پێدەشتەکانی خوارووی وولاتی رووس نیشتەجێن کە هەر بە ولاتی قفجاق ناسراوە ، زرار صدیق توفیق:کوردەکانی سوپای مەملوکی لەنیوەی دووەمی سەدەی حەفتەمی کۆچی /سێزدەمی زاینی، گۆڤارا زانکۆیا دهوك ، پەربەند٩، ژ ١ ، ٢٠٠٦ز ، لا ٥٩ .
٣. زرار صدیق توفیق: س پ ، لا ٣٩ .
٤. محمود شاكر: م . س ، ص ٢١ .
٥. قادر محمد حسن: الكورد في مصرو بلادالشام خلال العهد المماليك البحريه ٦٤٨هـ – ٧٨٤ هـ ، اطروحة دكتوراه ، جامعه صلاح الدين ، اربيل ، ٢٠٠٤م ، ص ٦١ .
٦. أحمد مختار العبادي: قيام دوله المماليك الاولى في مصر والشام ، دارالنهضة العربيه، بيروت ، ١٩٨٦م ، ص ١١.
٧. محمد سوهیل طقوش: پوختەی مێژووی ئیسلامی ، و: نیهد جلال حبیب الله ، چ١ ، دار الفكر ،٢٠٠٩ز ، لا ٣٦٧ .
٨. أحمد مختار العبادي: قيام دوله ، ص١١ .
٩. محمد سوهیل طقوش:پوختەی مێژووی ئیسلامی ، لا ١٨٧ .
١٠. محمد سوهیل طقوش: س . پ لا١٩١ .
١١. محمد سوهیل طقوش:ه . س ، لا ٢٠٣ .
١٢. محمد خضری بك:چەند وانەیەك لە مێژووی ئیسلامی ، و: نیهاد جلال حبیب الله ، چ١، بیروت ، ٢٠٠٨ز ، لا ١٩٠ .
١٣. ئەخشیدیەکان: ئەم دەوڵەتە لە سەر دەستی (محمد کوری تغجی کوری جغی) لە ساڵی ٣٢٣ك/٩٣٥ز) دامەزرا لە میسر ، لە ساڵی ٣٥٨ك / ٩٦٩ز) لەسەر دەستی فاتیمەکان کۆتاییان پێ هات، محمد سوهیل طقوش : پوختەی مێژووی ئیسلامی، لا- لا ٢٠٥- ٢٠٧ .
١٤. السيد عبدالعزيز سالم و ... : م . س ، ص ٢٢٨ .
١٥. بۆ زانیاری زیاتر سەبارەت بە دەوڵەتی ئەیوبی براونە، علی محمد الصلابی: صەلاحەدینی ئەیوبی ، و : جەمیل قادر ، چ١ ، دار الفكر، لا- لا ٢٥١ – ٢٥٢ .
١٦. محمد سوهیل طقوش: پوختەی مێژووی ئیسلامی ، لا ٣٦٧
١٧. عەباس عومەر محمد: س . پ ، لا ١٩٦ .
١٨. محمد خضری بك: س . پ ، لا ١٩٠ .
١٩. زار صدیق توفیق: س . پ ، لا ٣٨ .
٢٠. انور زقلمه: المماليك في ميسر، ط١ ، القاهره ، ١٩٩٥ ، ص ١٩ .
٢١. المقياس:ناوچەیەکە لە کەناری رووباری نیل لە میسر، ياقوت الحموي : معجم البلدان ، مج٥، بيروت ، ١٩٩٣م ، ص ١٧٦ .
٢٢. محمد سوهیل طقوش:پوختەی مێژووی ئیسلامی ، لا ٣٦٩ ؛محمد خضری بك : س . پ ، لا ١٨٦ .
٢٣. السيد عبدالعزيز سالم و ...: م . س ، ص ٢٢٦ .
٢٤. السيد عبدالعزيز سالم و ...: م . ن ، ص ٢٣٥.
٢٥. محمود شاكر: م . س ، ص ٢٣ .

٢٦. القريزي: السلوك لمعرفه دُول الملوك ، تحقيق:محمد عبد القادر عطا ، دار الكتب العلميه ، ج١ ، بيروت ، (د . ت) ، ص ٣٦١؛ شەرەفخانی بدلیسی: شەرەفنامە ، و: مامۆستا هەژار ، چ١ ، هەولێر ، ٢٠٠٦ز ، لا ١٢٧ .
٢٧. المقريزي: السلوك ، ج١ ، ص ٣٦١ ؛ مفيد الزيدي : موسوعه التايخ الاسلامى العصر الملوكى ، عمان ، (د . ت) ص ٢١ .
٢٨. عەباس عومەر محمد: س . پ ، لا- لا ١٧٠- ١٧١ .
٢٩. بيبرس : (بیبرسی کوری عبدالله) لەساڵی ٦٢٠ك لەبیابانی قبجاق لە دایك بووە ، لەسەرەتا دا مەمالیکی مەلیك (صالح نجم الدين ايوب) بوو ، دواترلە ساڵی ٦٥٨ك دەسەلاتی وەردەگرێت ، لە ساڵی ٦٧٦ك کۆچی دوای کردووە. ابن تغري بردي : النجوم الزاهره فى ملوك مصر و القاهره ، طبعة المصورة عن طبعة دار الكتب، (د م) ، (د . ت) ،ج٦، ص- ص ٣٧٣- ٣٧٥ .
٣٠. مفيد الزيدي : م . س ، ص ٢٢ .
٣١. محمد خضرى بك : م . س ، لا ١٩٠ .
٣٢. محمد سوهيل طقوش : پوختەی مێژووی ئیسلامی ، لا ٣٦٨ .
٣٣. السيد عبدالعزيز سالم و ... : م . س ، ص ٢٣٧ .
٣٤. المقريزي : السلوك ، ج١ ، ص ٣٦١ .
٣٥. المقريزي : السلوك ، ج١ ، ص ٣٦١ ؛مفيد الزيدي ، م . س ، ص٢٢ .
٣٦. ابن تغرى بردى : م . س ، ج٦ ، ص - ص ٣٧٣- ٣٧٥ .
٣٧. ابن دقماق : الجواهر الثمين فى سير الملوك و سلاطين ، تحقيق : محمد كمال الدين غزالدين علـى ، ط١ ، بيروت ، ٢٠٠٧م ، ص ٢٧٣ ؛ محمد سوهيل طقوش : پوختەی مێژووی ئیسلامی ، لا ٣٦٩ .
٣٨. عەباس عومەر محمد : س . پ ، لا ١٧١ .
٣٩. محمد خضرى بك : م . س ، لا ١٩٠ .
٤٠. عەباس عومەر محمد : س . پ ، لا ١٧٢ .
٤١. (١٠) شوقي ضيف : عصر الدول والامارات مصر ، ط٢ ، دار المعارف ، (د م) ، (د . ت) ، ص ٣٤ .
٤٢. (١١)محمد خضرى بك : م . س ، لا ١٩٠ .
٤٣. عەباس عومەر محمد: س . پ ، لا- لا ١٧٢- ١٧٣ .
٤٤. المقريزي :السلوك، ج١ ، ص- ص ٣٨٥- ٣٨٦ ؛ محمود شاكر: م . س ، ص ٢٤ ؛ سەيد باز نەلعرینی : مەغۆلەکان ، و : شاخەوان محمد ، چاپخانەی رۆژهەلات ، ٢٠٠٨ز ، لا ٢٦٢ ؛ عەباس عومەر محمد: س . پ ، لا ١٧٣ .
٤٥. محمود شاكر: م . س ، ص ٢٦ ؛ محمد سوهيل طقوش: پوختەی مێژووی ئیسلامی ، لا ٣٦٩ .
٤٦. ابن دقماق: م . س ، ص- ص ٢٨١- ٢٨٢ ؛ محمود شاكر: م . س ، ص ٢٦ .
٤٧. ابو الفداء: المختصر فى اخبار البشر ، وضوح حواشيه: محمود ديوب ، ط١ ، ج١ ، بيروت ،١٩٩٧م ، ص ١٩٨ ؛ محمد سوهيل طقوش: پوختەی مێژووی ئیسلامی ، لا ٣٦٩ .
٤٨. محمود شاكر : م . س ، ص ٢٧ .
٤٩. مفيد الزيدي : م . س ، ص ٢٢ .
٥٠. بۆ زانیاری زیاتر لەسەر چۆنیەتی رووداوی کوشتنەکەی (المعز ايبك) بگەرێوە بۆ ابن دقماق: م . س ، ص ٢٨٣ .
٥١. محمود شاكر: م . س ، ص ٢٧ .
٥٢. محمد سوهيل طقوش: پوختەی مێژووی ئیسلامی ، لا ٣٦٩.

٥٣. مفید الزیدی: م . س ، ص ٢٤ .
٥٤. القریزی: المواعظ و الاعتبار فی ذکر الخطط والاثار، تحقیق : محمدزینهم ومدیحة الشرقاوی ، ج٣ ، مکتبة مدبولی ،(د . م)، ١٩٩٨م ، ص ١٢٥ .
٥٥. ابن ایاس: جواهر السلوك فی امر الخلفاء والملوك، تقدیم تحقیق وتعلیق : محمد زینهم، ط١ ، الدار الثقافیة للنشر ، القاهرە ، ٢٠٠٦م .، ص ١١٢.
٥٦. کرك: قەڵایەکی بەناوبانگە دەکەوێتە سەر لوتکە چیایەکی بەرز لە دوورووبەری وڵاتی شام وە دەکەوێتە نێوان أیلە و دەریایە قلزم و بیت مقدیس، یاقوت الحموی : م . س ، مج٤ ،ص٤٥٣ .
٥٧. ابن خلدون : تاریخ ابن خلدون ، مج ٥ ، دار الکتاب اللبنانی ، بیروت ، (د. ت) ، ص ٨١٦ ؛محمود شاکر : م . س ، ص ٢٧ .
٥٨. ابن دقماق : م . س ، ص ٢٨٥ ؛ المقریزی : الخطط ، ج٣ ، ص ١٢٥ .
٥٩. مەغۆل(تتار): ناوی میللەتێکە بەپێی سەردەمەکان گۆڕانی بەسەر داهاتووە هەروەك لە نووسینەکانی نورخونیەی تورکەکان هاتووە کە مێژووەکەی دەگەڕێتەوە بۆ سەدەی ٨ ی زاینی باس لە دوو گرووپ دەکات لە هۆزی تەتەر ئەوانیش(التتر الثلاثون) و (التتر التسعة)، هەروەها علی جوهری باس دەکات و دەڵێ : تەتار دابەش دەکرێ بۆ سێ بەش . بەشی یەکەم (تتار الابیض) ئەوانەن کە لە خواروی چین کاریگەرن بە رۆشنبیری چین . بەشی دووەم (تتار السود) ئەوانەن کە لە بیابانی ئاسیان و لە هیچ جێگایەك جێگیر نابن . بەشی سێیەمیش ئەوانەن کە لە باشوری نارچەکانی (تتار السود) نیشتە جێبوون . بروانە مجموعە من المستشرقین : دائرة المعارف الاسلامیە ، (ترجمة العربیە) أعداد و تحریر : ابراهیم زکی و أخرون ، مج ٩، القاهیرە ، (د . م)، المادە:تتر،بارتولد، ص-ص٢١٢-٢١٣ ؛ علی جوهری : احداث التاریخیە غیرت مجری العالم ، القاهرة ، ٢٠٠٤م ، ص ٦٠ .
٦٠. ابن ایاس : م . س ، ص ١١٣ ، عەباس عومەر محمد: س . پ ، لا ١٧٣ .
٦١. ابن خلدون : م . س ، مج٥، ص ٨١٨ .
٦٢. قطز : بە واتای(سەگی هار)دێت، قاسم عبد القاسم و علی السید علی : الایوبیون و الممالیك ، عین للدراسات والبحوث للانسانیە والاجتماعیە، (د . م) ، (د . ت)، ص ١٣٨ .
٦٣. الکتبی : فوات الوفیات و الذیل علیها ، تحقیق : احسان عباس ، مج٣ ، دار الصادر ، بیروت ،(د . ت) ، ص- ص ٢٠١-٢٠٢ ؛ ابن تغری بردی : م . س ، ج ٧ ، ص- ص ٨٤- ٨٥ ؛ السیوطی : حسن المحاضرة فی اخبار مصر و القاهرە ، وضع حواشیە ، خلیل المنصور ، ط١ ، ج٢ ، بیروت ، ١٩٩٧م ، ص ٥٩ ، الدواداری : کنزالدرر جامع الغرر، تحقیق : اولرخ هارمان ،ج٨، القاهرە ، ١٩٧١م ، ص- ص ٤٠- ٤١ .
٦٤. الکتبی : م. س ، مج ٣ ، ص ٢٠١ ؛ ابن خلدون : م . س ، مج٥ ، ص٨١٨ ؛ قاسم عبد القاسم و ...: م . س ، ص ١٣٨ .
٦٥. شفیق مهدی : ممالیك فی مصر و الشام ، ط١ ، دار العربیة الموسوعات ، (د. م) ، ٢٠٠٨م ، ص ٨٣ .
٦٦. ابن کثیر : البدایە والنهایە ، ط١ ، مج١٣ ، دار المنار ، القاهرە ، ٢٠٠١م ، ص ٩٩ ؛ ابن خلدون : م. س ، مج٥ ، ص ٨١٨.
٦٧. شفیق مهدی : م . س ، ص ٨٣ .
٦٨. الکتبی : م . س ، مج٣ ، ص ٢٠١.
٦٩. ابن تغری بردی : م . س ، ج٧ ، ص ٨٤ .
٧٠. الکتبی : م . س ، مج٣ ،ص ٢٠٢.
٧١. ابن تغری بردی : م . س ، ج٧ ، ص ٨٥ .

٧٢. الكتبي: م . س، مج٣، ص- ص ٢٠١- ٢٠٢ ؛ ابن تغري بردي : م . س ، ج٧ ، ص ٨٤ ؛ الدواداري : م . س ، ج٨ ، ص- ص٤٠- ٤١ .
٧٣. ابن تغري بردي : م . س ، ج٧ ، ص ٦٠؛ محمد عبدالله عوده و اخرون: مختصر التاريخ الاسلامي . (د . م)، (د . ت)، ص- ص ١٣٢- ١٣٣ .
٧٤. مفيد الزيدي : م . س ، ص ٢٥ .
٧٥. محمد عبدالله عوده و ... : م. س ، ص ١٣٣ .
٧٦. شفيق مهدي : م . س ، ص ٨٠ .
٧٧. قاسم عبده قاسم و ...: م . س ، ص ١٣٨ .
٧٨. المقريزي : السلوك ، ج١ ، ص ٥٠٧ ؛ السيوطي : حسن المحاضرة في اخبار مصرو القاهره، ص٥٩ ؛ سەید باز ئەلعرینی : س . پ ، ل ٢٦٣.
٧٩. ابن تغري بردي : م . س ، ج٧ ، ص ٧٣ .
٨٠. المقريزي : السلوك ، ج١ ، ص ٥٠٧ .
٨١. المقريزي: الخطط ، ج ٣ ، ص ١٢٥ .
٨٢. قەڵای چیا(قلعه الجبل): ئەم قەڵایە لەلایان سەلاحەدین ئەیوبی دروست کرا لە نزیك قاهیرە کە ناسرا بوو بەقەڵای سەلاحەدین بەڵام دواتر بەقەڵای چیا ناسرا. حسن أبراهيم حسن : تاريخ الاسلام السياسي والديني والثقافي والاجتماعي ، ج٤، دار الجيل ، بيروت ، ٢٠٠٩م ، ص ٥٧٤ .
٨٣. المقريزي: الخطط ، ج ٣ ، ١٢٥ ؛ الدواداري : م .س ، ج٨ ، ص ٣٩ .
٨٤. ابن اياس : م . س ، ص ١١٣ .
٨٥. ابو الفداء: م . س ، ج٢ ، ٣٠٨ ؛ ابن تغري بردي : م . س ، ج٧ ، ص ٧٣ .
٨٦. المقريزي: السلوك ، ج١ ، ص ٥٠٨ .
٨٧. الصفدي: نزهة المالك و الملوك ، تحقيق: عمر عبد السلام تدمري ، ط ١ ، بيروت ، ٢٠٠٣م ، ص ١٤٨ ؛ ابن تغري بردي : م . س ، ج٧ ، ص ٧٢ ؛ ابن اياس : م . س .ص ١١٤ ؛ عمر موسى باشا : الادب في بلاد شام عصور الزنكيين والايوبين والمماليك ، مكتبه العباسيه ، دیمەشق ، (د . ت) ، ص ٥٠ .
٨٨. المقريزي : السلوك ، ج١ ، ص ٥٠٧ .
٨٩. المقريزي : م . ن، ص ٥٠٨ .
٩٠. قاسم عبده قاسم و ...: م . س ، ص ١٣٨ .
٩١. هۆلاکۆ : سەرکردەیەکی جەنگاوەری مەغۆلی بوو کوڕەزای جەنگیزخانە دامەزرێنەری دەوڵەتی ئیلخانی مەغۆل ، دوای ئەوەی کە وڵاتی فارسی خستە ژێردەسەڵاتی خۆی . ئیسماعیلیەکانیشی لەناو برد ئینجا بەرەو رۆژئاوا رۆیشت و شاری بەغدای داگیر کرد لە ٦٥٦ك /١٢٥٨ ز و خەلیفە (مستعصم)یشی کوشت و دەوڵەتی عەباسی ئیسلامی رووخاند ، دواتر بەرەو وڵاتی شام چوو گەلێ شوێنی داگیر کرد ، بەڵام بە هۆی مردنی خانی گەورەی برای گەڕایەوە بۆ وڵاتەکەی ، میسریەکانیش ئەمەیان بە هەل زانی و هێرشیان کردە سەر سوپاکەی لە وڵاتی شام و لە ناویان برد . بڕوانە ، یاسین صابر صالح : ئنسکلۆپیدیای گشتی ، چ١ ، سلێمانی ، ٢٠٠٥ز ، ل-ل ١١٣٧-١١٣٨ .
٩٢. محمود شاكر : م . س ، ص ٢٨ .
٩٣. احمد مختار العبادي : في تاريخ الايوبين والمماليك ، بيروت ، ١٩٩٥ ، ص ١٣١ .
٩٤. احمد مختار العبادي : قيام دوله، ص- ص ١٥١- ١٥٢ .

٩٥. المقریزي : السلوك ، ج١، ص ٥١٨ ؛ فوئادعەبدول موعتی ئەلسەیاد: مەغول لە مێژوودا ، و: نهاد جلال،(ب ش)،(ب . س)، لا ٣٤٨ .
٩٦. فوئادعەبدول موعتی ئەلسەیاد : س . پ ، لا ٣٤٨ .
٩٧. محمود شاكر : م . س ، ص ٢٨ .
٩٨. قاسم عبده قاسم و ....: م . س ، ص ١٣٧ .
٩٩. ابن تغري بردي: م . س ، ج٧ ، ص ٨٠ .
١٠٠. المقريزي: السلوك ، ج١ ، ص ٥١٢ .
١٠١. ابن واصل: مفرج الكروب في اخبار بني ايوب،تحقيق : عمرعبد السلام تدمري، بيروت ، (د. ت) ، ص ٤٩٤ ؛ ابن تغري بردي،م . س ، ج٧،ص ٨٠ .
١٠٢. المقريزي: السلوك،ج١، ص ٥١٢ .
١٠٣. المقريزي: السلوك ، ج١ ، ص ٥١٧ ؛ ابن تغري بردي: م . س ، ج٧ ، ص ٨١ .
١٠٤. ابو الفداء: م . س ، ج٢ ، ص ٣١٥ .
١٠٥. الكتبي: م .س ، مج٣، ص ٢٠٣، السيوطي: حسن المحاضرة في اخبار مصر و القاهرة. ص ٥٩ ؛احمد مختار العبادي: قيام دوله ، ص ١٧٠ ؛ فوئاد عەبدول موعتی ئەلسیاد : س . پ ،لا٣٦١ .
١٠٦. ابن واصل : م . س ، ج١ ، ص- ص ٤٩٤- ٤٩٥ ؛ ابوالفدا : م . س ، ج٢ ، ص ٣١٥ ؛ ابن سباط : صدق اخبار (تاريخ ابن سباط) ، ط١ ، ج١، لبنان ، ١٩٩٣م ، ص ٣٩٢ .
١٠٧. ابن سباط : م . س ، ج١ ، ٣٩٢ .
١٠٨. ابن كثير : م . س ، ج١٣ ، ص ٢٠٥ ؛ المقريزي : السلوك ، ج١ ، ص ٥١٧ ؛ ابن تغري بردي : م . س ، ج٧ ، ص ٨١ ؛ ابن واصل : م . س ، ص ٣٩٢ .
١٠٩. المقريزي : السلوك ، ج١ ، ص ٥١٨ .
١١٠. ابن خلدون : م . س ، مج٥ ، ص ٨٢٠ .
١١١. ابن سباط : م . س ، ج١ ، ص ٣٩٢ .
١١٢. ابن سباط : م . س ، ج١ ، ص ٣٩٣ .
١١٣. ابو الفداء: م . س ، ج٢ ، ص ٣١٦ ، ابن سباط : م . س ، ج١ ، ص ٣٩٢ .

١١٤. ابن واصل : م . س ، ص٢٩٦ ؛ ابن كثير : م . س ، ج١٣ ، ص ٢٠٦ ؛ المقريزي : السلوك ، ج١ ، ص ٥١٨ .
١١٥. ابن كثير : م . س ، ج١٣ ، ص ٢٠٦.
١١٦. ابو الفداء : م . س ، ج٢ ، ص ٣١٥ ؛ ابن تغري بردي : م . س ، ج٧ ، ص- ص ٨٢- ٨٣ ؛ ابن سباط : م . س ، ج١ ، ص ٣٩٢ .
١١٧. ابو الفداء : م . س ، ج٢ ، ص ٣١٥ ؛ ابن سباط : م . س ، ج١ ، ص ٣٩٢ .
١١٨. ابو الفداء : م . س ، ج٢ ، ص ٣١٥ .
١١٩. ابن واصل: م . س ، ص٢٩٦ .
١٢٠. ابن واصل: م . س ، ص٢٩٦ ؛ احمد مختار العبادي : قيام دولة ، ص ١٧١ .
١٢١. بۆ زانیاری زیاتر لەسەر ململانێ و كوشتنی قطز سەیری تەوەری ر دووەم بكە لەبەشی كۆتایی لێكۆڵینەوەكە .
١٢٢. ابو الفداء: م . س ، ج٢ ، ص ٣١٦ ؛ ابن خلدون : م . س ، مج٥ ، ص ٨٢١ ؛ احمد مختار العبادي : قيام دولة ، ص ١٧٠.

١٢٣. ابو الفداء: م . س ، ج٢ ، ص ٣١٦ ؛ ابن خلدون : م . س ، مج٥ ، ص ٨٢١ .

١٢٤. المعزیە: ئەوانە مەمالیکی مەلیك عزیزمحمدی خاوەنی حلب بوون دوای مردنی ئەویش ئەو مەمالیکانە خزمەتی کورەکەیان کرد کە مەلیك ناسر یوسف بوو وە لەکاتی شەری عەباسیە ٦٤٨ك کە لە نێوان مەلیك ناسرو ایبك بوون ئەم کۆمەڵەیە بوونە لایەنگری ناسر. بڕوانە ابو الفداء: م . س ، ج٣ ، ص ٢١٥ .

١٢٥. ابن سباط: م . س ، ج١ ، ص ٣٩٢ ؛ فوئاد عەبدول موعتی ئەلسەیاد : س . پ ، لا ٣٦٢ .

١٢٦. ابن سباط: م . س ، ج١ ، ص ٢٩٤ .

١٢٧. ابن خلدون: م . س ، مج٥ ، ص ٨٢١

١٢٨. المقریزی: السلوك ، ج١ ، ص ٥٠٨ .

١٢٩. قاسم عبدە قاسم و ...: م. س ، ص ١٣٨ .

١٣٠. الدواداری : م. س ، ج٨ ، ص- ص ٤٧-٤٨ ؛ المقریزی : السلوك ، ج١ ، ص ٥١٤ ؛ قاسم عبدە قاسم و... : م . س ، ص-ص ١٣٨-١٣٩ ، سەید باز ئەلعرینی : س.پ ، لا ٢٧٨-٢٨٠ ؛ فوئاد عەبدول موعتی ئەلسەیاد : س .پ ، لا-لا ٣٤٩- ٣٥١ .

١٣١. محمود سعید عمران : تاریخ الحروب الصلیبیة ، دار المعرفة الجامعیة، (د م)، ٢٠٠٠م، ص ٣٢٥ .

١٣٢. الهمذانی : جامع التواریخ ، مج ٢ ، ج١ ، القاهرە ، ١٩٦٠م، ص ٣١١.

١٣٣. قیمری : هۆزێکی گەورەو ناسراوی سەردەمی ئەیوبیەکانن بەناوی قەڵاکەیان ناسراون قەڵای قیمری ، کە بنکەی سەرکردەکانیان و پایتەختی میرنشینە پشتاوپشتیەکەیان بوو بڕوانە ، زار صدیق توفیق : القبائل و الزعامات القبلیة الکردیة فی العصر الوسیط ، ط ١ ، اربیل،٢٠٠٧م ، ص ١٢٤ .

١٣٤. الهمذانی : م س ، مج ٢، ص- ص ٣١١-٣١٢ ؛ موسی مصطفی ابراهیم : الحیاة السیاسیة فی بلاد الشام ٦٣٤-٦٥٨ه، ، اطروحة دکتوراة ، جامعة صلاح الدین ، کلیة الاداب، اربیل ، ١٩٩٧م ، ص ص ٤٤٧-٤٤٨ ؛ فوئاد عەبدول موعتی ئەلسەیاد : س.پ ، لا-لا ٣٥١-٣٥٢ .

١٣٥. الهمذانی: م س ، مج ٢، ص - ص ٣١٢-٣١٣ ؛ فوئاد عەبدول موعتی ئەلسەیاد: س.پ ، لا ٣٥٢ .

١٣٦. بۆ وەرگرتنی زانیاری لەبارەی گەرانەوەی بیبرس و ئەو مەمالیکانەی کەلەگەڵی بوون لە شامەو بۆ میصر بگەڕێوە بۆ، ابن کثیر :م س ، ج١٣، ص٢٠٣ ؛ مفید الزیدی : م. س ، ص٢٥ ؛ قاسم عبدە قاسم و...:م . س ، ص ١٣٩ ؛سەید باز ئەلعرینی : س.پ ، لا ٢٧٨ .

١٣٧. فوئاد عەبدول موعتی ئەلسەیاد : س.پ ، لا ٣٥٢.

١٣٨. ابن دقماق: م. س ، ص ٢٨٩ ؛ المقریزی : السلوك ، ج١، ص ٥١٥ ؛ سحر السید عبدالعزیز سالم: دراسات فی تاریخ مصر فی العصرین الایوبی والمملوکی، الاسکندریە ، ٢٠٠٦م ، ص ٢٥٥ .

١٣٩. قاسم عبدە قاسم و... : م . س ، ص ١٣٩ .

١٤٠. ابن أیاس : م . س ، ص ١١٤ .

١٤١. قاسم عبدە قاسم و... : م . س ، ص١٣٩.

١٤٢. الصاخە : دێیەکە دەکەوێتە نزیك روها لە جزیرە کە لەلایان عبدالملیك بن صالح الهاشمی دروست کراوە ، یاقوت الحموی : م . س ، ج٣ ، ص ٣٨٩.

١٤٣. ابن دقماق : م . س ، ص ٢٨٩ ، المقریزی: سلوك ، ج١، ص ٥١٤ ؛ قاسم عبدە قاسم و... : م . س ، ص - ص ١٣٩-١٤٠ ، محمد عبداللە عودە : م س ، ص١٣٥ ؛ معرکە عین جالوت، www.wikipedia.org.

١٤٤. أحمد مختار العبادی : قیام دولە ، ص ١٦١ .

١٤٥. سیوطی : میژووی خەلیفەکانی ئیسلام، وتنصرالدین عبدالرحمان قادر ، چ١ ، کۆمپانیای چاپ و پەخشی نووسەر، ٢٠٠٧ز ، لا-لا ٢١٧-٢١٨ .

١٤٦. المقریزی : سلوك ، ج١، ص ٥١٥ .

١٤٧. صارم الدین ازبك : یەکێك بوو لە مەمالیکەکانی میر (الاشرف موسی) ی خاوەنی حومس ماوەیەك کاری ئیداری کردووە لە وولاتی شام و ماوەیەکیش لە ولاتی مەغزلەکان ژیاوە لە ساڵی ٦٧٩ك /١٢٨١ز کۆچی دوای کردووە ، أحمد مختار العبادی : قیام دوله ، ص ١٦٤ .

١٤٨. بۆ خوێندنەوەی نامەکە بروانە پاشکۆی ژمارە (١) لە کۆتای توێژینەوەکە، لا٤٧ .

١٤٩. ابن تغری بردی: م . س ، ج ٧ ، ص ٧٨ .

١٥٠. ابوالفداء: م . س ، ج٢ ، ص ٣١٥ ؛ احمد تمام : عین جالوت ، www.islamonline.net/Arabic/history .

١٥١. ابن تغری بردی: م . س ، ج ٧ ، ص ٧٨ ؛ احمد تمام : م . س .

١٥٢. بیتر توراو: الظاهر بیبرس ، ط ٢ ، (د . م) ، (د . ت) ، ص ٨٤ ؛ أحمد مختار العبادی : قیام دوله ، ص ١٦١ ؛ أحمد مختار العبادی: فی تاریخ ، ص ١٣٩؛ قاسم عبده قاسم و... : م . س ، ص ١٤٠ .

١٥٣. الهمذانی: م س ، مج ٢، ص ٣١٣ .

١٥٤. فوئاد عەبدول موعتی ئەلسەیاد: س.پ ، لا ٢٥٧

١٥٥. ابن تغری بردی : م . س ، ج ٧ ، ص- ص ٧٨- ٧٩ .

١٥٦. ابو الفداء: م. س ، ج٢ ، ص ٣١٥ ؛ ابن خلدون : م . س ، مج٥ ، ص ٨٢ .

١٥٧. أحمد مختار العبادی : قیام دوله ، ص ١٦٢ ؛ أحمد مختار العبادی : فی تاریخ ، ص ١٣٩ .

١٥٨. عین جالوت : شارۆچکەیەکە دەکەوێتە نێوان بیسان و نابلیس لەدەوروبەری فەلەستین ، یاقوت الحموی : م . س، مج٤ ، ص ١٧٧ .

١٥٩. . أحمد مختار العبادی : قیام دوله ، ص ١٦٣ ؛ محمود سعید عمران : م . س ، ص ٣٢٦.

١٦٠. الهمذانی : م س ، مج ٢، ص — ص ٣١٣ -٣١٤ .

١٦١. المقریزی : السلوك ، ج١ ، ص ٥١٦ ؛ أحمد مختار العبادی : قیام دوله ، ص ١٦٦ .

١٦٢. الهمذانی : م س ، مج ٢، ص ٣١٤؛ فوئاد عەبدول موعتی ئەلسەیاد : س.پ ، لا - لا ٢٥٨- ٢٥٩ .

١٦٣. بۆ زانیاری زیاتر لەسەر گفتوگۆی نێوان (قطز و کتبغا) پێش کوشتنی (کتبغا) بروانە الهمذانی : م س ، مج ٢، ص - ص ٣١٥ — ٣١٦ ؛ ابن تغری بردی : م . س ،ج٧ ص — ٩٠ — ٩١ ؛ فوئاد عەبدول موعتی ئەلسەیاد : س.پ ، لا ٣٦٠ .

١٦٤. المقریزی : السلوك ، ج١ ، ص ٥١٧ ؛ أحمد مختار العبادی : قیام دوله ، ص ١٦٧ .

١٦٥. بۆ خوێندنەوەی نامەکە سەیری پاشکۆی ژمارە (٢) بکە لە کۆتای توێژینەوەکە .

١٦٦. المقریزی : السلوك ، ج١ ، ص ٥١٧ ؛ ابن تغری بردی : م . س ، ج ٧ ، ص ٨٢ .

١٦٧. ابن تغری بردی : م . س ، ج ٧ ، ص ٨٢ ؛ عبد السلام الترمانینی : احداث التاریخ الاسلامی بترتیب السنین ، ج٣ مج٢ ، (د . م) ، (د . ت) ، ص ٩٨٥ .

١٦٨. سحر السید عبدالعزیز سالم : م . س . ص ٢٦٥؛ خاشع المعاضیدی و اخرون : الوطن العربی والغز و الصلیبی ، (د . م) ، (د . ت) ، ص ٢٢٦ .

١٦٩. محمد سوهیل طقوش : تاریخ الممالیك فی مصرو وبلاد الشام ، دارالنفائس ، القاهره ، ٢٠١٠م ، ص —ص ٨١- ٨٢ .

١٧٠. سەید باز ئەلعرینی : م . س ، لا ٢٨٩ .

١٧١. سحر السيد عبدالعزيز سالم : م . س ، ص ٢٦٥ ؛ خاشع المعاضيدی و اخرون : م . س ، ص ٢٢٦ ؛ فوئاد عەبدول موعتی ئەلسەیاد : س . پ ، لا ٣٦٩ .
١٧٢. سەید باز ئەلعرینی : س . پ ، لا ٢٨٧ .
١٧٣. قاسم عبده قاسم و ... : م. س ، ص ١٤٠ .
١٧٤. سحر السيد عبدالعزيز سالم : م . س ، ص ٢٦٥ ؛ سەید باز ئەلعرینی : س . پ ، لا ٢٨٨ .
١٧٥. سحر السيد عبدالعزيز سالم : م . س ، ص ٢٦٤ ؛فوئاد عەبدول موعتی ئەلسەیاد : س . پ ، لا٣٦٥ ؛ سەید باز ئەلعرینی: س . پ ، لا ٢٨٦ .
١٧٦. سحر السيد عبدالعزيز سالم : م . س ، ص ٢٦٥.
١٧٧. سعيد عبدالفتاح عاشور: مصر و الشام في عصر الايوبين والمماليك ، دار النهضه العربيه ، بيروت ، (د . ت) ، ص ١٨٦.
١٧٨. المقريزی: السلوك ، ج١ ، ص ٥١٨ .
١٧٩. سمير فراج: دولة المماليك ، مركز الراية للنشر والأعلام ، القاهرة ، ٢٠٠٦م ، ص ٥٤ ؛ عبد السلام الترمانينی: م . س ، مج٢ ، ص ٩٨٥ .
١٨٠. أحمد مختار العبادی: قيام دوله ، ص - ص ١٧١- ١٧٢ .
١٨١. فايد حماد عاشور: العلاقات السياسية بين المماليك و المغولاً فی الدولة المملوكی الاولی ، دار المعارف ، مصر ، (د . ت) ، ص ١١٠ .
١٨٢. سمير فراج : م . س ، ص ٥٤ .
١٨٣. المقريزی: السلوك ، ج ١ ، ص ٥١٩ .
١٨٤. قصير : ناوچەیەکە دەکەوێتە نێوان عیذاب و قوص لە وڵاتی شام ، ياقوت الحموی : م . س، مج٤ ، ص ٣٦٧.
١٨٥. ابن سباط : م .س ، ج١ ، ص ٣٩٧ ؛ محمد سوهيل طقوش : تاريخ المماليك فی مصرو وبلاد الشام ، ص ٨٣ ؛ محمد عبدالله عوده و ... : م . س ، ص ١٣٤ .
١٨٦. المقريزی : السلوك ، ج ١ ، ص ٥١٩ .
١٨٧. ابو الفداء : م . س ، ج٢ ، ص ٣١٧ .
١٨٨. أحمد مختار العبادی : قيام دوله ، ص ١٧٣ .
١٨٩. دهليز: ئەو شوێنەبوو کە سوڵتان تێیدا نیشتەجێ دەبوو لە کاتی شەرکردن یان راو کردن ، محمد سوهيل طقوش : تاريخ المماليك فی مصرو وبلاد الشام ، ص ٨٧ .
١٩٠. بيبرس المنصور: مختار الاخبار ، حقق وقدم لەوضع فهارسه: عبد الحميد صالح حمدان ، للناشر الدار المصريه اللبنانيه ،(د.م)،(د.ت) ، ص ١١ .
١٩١. ابو الفداء: م . س ، ج٢ ، ص ٣١٨ .

سەرچاوە رەسەنەکان

ابن ایاس (ت ٩٣٠هـ /١٥٢٣م) .

١. جواهر السلوك فی امر الخلفاء والملوك ، تقدیم تحقیق وتعلیق : محمد زینهم ، ط١ ، الدار الثقافیة للنشر ، القاهره ، ٢٠٠٦م .

بیبرس المنصوری (ت ٧٢٥ هـ /١٣٢٣م) .

٢. مختار الاخبار، حقق وقدم له وضع فهارسه، عبد الحمید صالح حمدان، للناشر الدار المصریه اللبنانیه ، (د . م)، (د . ت) .

ابن تغری بردی (ت ٨٧٤ هـ / ١٤٦٥ ز)

٣. النجوم الزاهره فی ملوك مصر والقاهره،طبعة المصورة عن طبعة دارالکتب،(د م)، (د . ت).

ابن خلدون (ت ٨٠٨ هـ / ١٤٠٦م).

٤. تاریخ ابن خلدون (کتاب العبر و دیوان المبتدا والخبر فی ایام العرب والعجم و البربر ومن عاصرهم من ذوی السلطان الاکبر وهوتاریخ وحید عصرة) ، دار الکتاب اللبنانی ، مج٥ ، بیروت ، (د.ت).

ابن دقماق (ت ٨٠٩ هـ /١٤٠٦).

٥. الجواهر الثمین فی سیر الملوك و سلاطین، تحقیق : محمد کمال الدین غزالدین علی ، ط١ ، بیروت ،٢٠٠٧م .

الدواداری (ت٧٢٨هـ / ١٣٣٦م).

٦. کنزالدررو جامع الغرر، تحقیق : اولرخ هارمان ، القاهره ، ١٩٧١م .

ابن سباط (ت ٩٢٦هـ / ١٥٢٠م) .

٧. صدق الاخبار(تاریخ ابن سباط) ، عني وحققة : عمر عبدالسلام تدمری ، ط ١ ، ج ١ ، لبنان ، ١٩٩٣م .

السیوطی (ت ٩١١ هـ /١٥٠٥م)

٨. حسن المحاضره فی اخبار مصر والقاهره، وضع حواشیه، خلیل المنصور ، ط١، بیروت ، ١٩٩٧م .

الصفدی (ت ٧١٧هـ / ١٣١٧م).

٩. نزهة المالك و الملوك ، تحقیق : عمر عبد السلام تدمری ، ط ١ ، بیروت ، ٢٠٠٣م .

ابوالفداء (ت ٧٣٢هـ /١٣٣١م).

١٠. المختصر فی اخبار البشر ، علق علیه وضوح حواشیه ، محمود دیوب ، ط١ ، ج١ ، بیروت ، ١٩٩٧م .

الکتبی (ت ٧٦٤هـ /١٣٦٢م).

١١. فوات الوفیات و الذیل علیها ، تحقیق : احسان عباس، مج٣ ، دار الصادر ، بیروت، (د . ت) .

ابن کثیر (ت ٧٧٤ هـ / ١٣٧٢م)

١٢. البدایه والنهایه ، ط١ ، دار للنار ، القاهرة ، ٢٠٠١م .

المقریزی (ت ٨٤٥هـ / ١٤٤٢م).

١٣. السلوك لمعرفه دول الملوك ، تحقیق ، محمد عبد القادر عطا ، دار الکتب العلمیه ، ج١، بیروت ، ١٩٩٧م.

١٤. المواعظ و الاعتبار فى ذكر الخطط والاثار ، تحقيق : محمدزينهم ومديحة الشرقاوى ، ج٣ ، مكتبة مـدبولى ،(د . م)١٩٩٨م .

الهمذانى (ت ٧١٨هـ ⁄ ١٣١٨ م) .

١٥. جامع التواريخ ، نقله الى العربيه: محمد صادق شنان و عبدالمنعم الصياد، مج ٢ ، ج١ ، القاهره ، ١٩٦٠م.

ابن واصل (ت ٦٩٧هـ⁄١٢٩٨م) .

١٦. مفرج الكروب فى اخبار بنى ايوب ، تحقيق : عمر عبد السلام تدمرى ، بيروت ، (د. ت).

ياقوت الحموى : (ت ٦٧٩هـ ⁄ ١٢٩٧م).

١٧. معجم البلدان ، بيروت ، ١٩٩٣م .

سەرچاوە ژێدەرەکان

احمد مختار العبادی

١. قیام دوله الممالیك الاولی فی مصر والشام ، دارالنهضة العربیه، بیروت ، ١٩٨٦م.

٢. فی تاریخ الایوبین والممالیك ، دار النهضة العربیه ، بیروت ، ١٩٩٥م .

أنــــور زقـلمه

٣. الممالیك فی مصر ، ط١ ، المكتبه مدبولی ، القاهره ، ١٩٩٥م .

بیـتـرتـوراو

٤. الظاهر بیبرس ، ترجمه :محمد جدید ، ط٢ ، (د . م) ، (د . ت) .

حسن أبراهیم حسن

٥. تاریخ الاسلام السیاسی والدینی والثقافی والاجتیماعی، ج٤، دار الجبیل، بیروت، ٢٠٠٩م.

خـــاشع المعاضیدی واخرون

٦. تأریخ الوطن العربی والغز و الصلیبی، دار الكتب للطباعة والنشر، موصل،١٩٨١م .

زرار صدیق توفیق

٧. القبائل و الزعامات القبلیه الكردیه فی العصر الوسیط ، ط ١ ، اربیل،٢٠٠٧م .

سحر الســیدعبدالعزیز سالم

٨. دراسات فی تاریخ مصر فی العصرین الایوبی والمملوكی ، الاسكندریه ، ٢٠٠٦م .

سعید عبدالفتاح عاشور

٩. مصر و الشام فی عصر الایوبین والممالیك ، دار النهضة العربیه ، بیروت ، (د. ت) .

عبد السلام الترمانینی

١٠. احداث التاریخ الاسلامی (بترتیب السنین) ، ج ٣ ، مج٢ ، (د . م) ، (د . ت) .

سمیر فـراج

١١. دوله الممالیك ، مركز الرایه للنشر والاعلام ، القاهره ، ٢٠٠٦م .

السید عبدالعزیز سالم و سحر عبدالعزیز سالم

١٢. دراسات فی تاریخ الایوبین والممالیك ، (د م) ، (د . ت) .

شفیق مهدی

١٣. ممالیك مصر والشام ، ط١ ، الدار العربیه للموسوعات ، بیروت ،٢٠٠٨م .

شوقی ضیف

١٤. عصر الدول و الامارات مصر ، ط٣ ، دار المعارف ، القاهره ، (د . ت) .

فاید حماد عاشور

١٥. العلاقات السیاسیة بین الممالیك و المغول فی الدولة المملوكی الاولی ، دار المعارف ، مصر ، (د. ت) ، ص ١١٠ .

قاسم عبده قاسم وعلی السید علی

١٦. الایوبیون والممالیك (التاریخ السیاسی والعسكری) ، (د . م) ، (د . ت).

مجموعه من المستشرقین

١٧. دائره المعارف الاسلامیه ،(ترجمه العربیه)،أعداد و تحریر: ابراهیم زكی و أخرون، مج ٩، القاهیی، (د . م)، المادەتتر، بارتولد.

محمد سهیل طقوش

١٨. التاریخ الممالیك فی مصر و بلاد الشام ، ط٣ ، دار النفائس ، بیروت ، ٢٠١٠م .

محمد عبداللەعوده واخرون

١٩. مختصر التاریخ الاسلامی ، عمان ، ١٩٨٩ .

محمود سعید عمران

٢٠. تاریخ الحروب الصلیبیه ، دار المعرفه الجامعیه ، (د . م) ، (د . ت).

محمود شاكر

٢١. التاریخ الاسلامی (العهد المملوكی) ،ط٥ ، المكتب الاسلامی ، (د . م) ، ٢٠٠٠م .

مفید الزیدی

٢٢. موسوعه التاریخ الاسلامی (العصر المملوكی) ، عمان ، (د . ت) .

علی جوهری

٢٣. احداث التاریخة غیرت مجری العالم ، القاهره ، ٢٠٠٤م .

عمر موسی باشا

٢٤. الادب فی بلاد الشام عصور الزنكیین والایوبین والممالیك ، مكتبه العباسیه ، دیمەشق ، (د.ت) .

سەرچاوە كوردیەكان و وەرگێردراوەكان

سەید باز ئەلعرینی

١. مەغۆلەكان ، و : شاخەوان محمد ، هەولێر ، ٢٠٠٨ز .

سیوطی

٢. مێژووی خەلیفەكانی ئیسلام (راشیدین ، ئەمەوی ، عەباسی) ، و : نصرالدین عبدالرحمان قادر ، چ١ ، كۆمپانیای چاپ و پەخشی نووسەر ، ٢٠٠٧ز .

میرشەرەفخان بدلیسی

٣. شەرەفنامە ، و: مامۆستا هەژار ، چ١ ، هەولیر ، ٢٠٠٦ز .

عەباس عەمەر محمد

٤. مێژووی كوردە ئەیوبیەكان ، چ١ ، سلێمانی ، ٢٠١٠ز .

فوئاد عەبدول موعتی ئەلسەیاد

٥. مەغۆل لە مێژوودا ، و : نیهاد جلال، چ١ ، ٢٠٠٨ز .

محمد سهیل طقوش

٦. پوختەی مێژووی ئیسلامی ، و : نیهاد جلال حبیب الله ، چ١ ، دار الفکر ، بیروت ، ٢٠٠٩ز .

محمد خضری بك

٧. چەند وانەیەك لە مێژووی ئیسلامی ، و : نیهاد جلال حبیب الله ، چ١ ، بیروت ، ٢٠٠٨ز .

یاسین صابر صالح

٨. ئنسكلۆپیدیای گشتی ، چ١ ، سلێمانی ، ٢٠٠٥ز .

نامەو تێزە زانستیەکان

قادر محمد حسن

١. الکورد فی مصرو بلادالشام خلال العهد الممالیك البحریه ٦٤٨هـ – ٧٨٤ هـ ، اطروحة دکتوراه ، جامعه صلاح الدین ، اربیل ، ٢٠٠٤ .

موسى مصطفى ابراهیم

٢. الحیاة السیاسیة فی بلاد الشام ٦٣٤-٦٥٨هـ ، اطروحة دکتوراة غیر منشورة ، جامعة صلاح الدین ، کلیة الاداب، اربیل ، ١٩٩٧م .

گۆڤار

زرار صدیق تۆفیق

١. کوردەکانی سوپای مەملوکی لەنیوەی دووەمی سەدەی حەفتەمی کۆچی /سێزدەمی زایینی ، گۆڤارا زانکۆیا دهوك ، پەربەند٩ ، ژ ١ ، ٢٠٠٦ز .

سایتی ئەنتەرنێت

١. www.islammnline.net/arbic/history.

احمد تمام : عین جالوت

٢. www.wikipedia.org.

معرکه عین جالوت

پاشکۆی ژمارە (۱)

ضميمة رقم — ٣ —

رواية صارم الدين ازبك بن عبدالله الاشرفي ، في وصف التتار وعدداتهم وموقعة عين جالوت [١]

قال الامير شهاب الدين قرطاي العزي الخازنداري في تاريخه ما صيغته :

قال الصارم أزبك مملوك الملك الاشرف الايوبي صاحب حمص : لما نزل هلاوون على حلب ، كنت غائبا عنها ، فتخبأت في مغارة من مغارات حلب مدة ثلاثة أيام ، وأنا اسمع حنين حوافر الخيل فوق رأسي ، فلما انقطع الحنين ، طلعت من المغارة ، فوجدت على بابها رجلا من التتار ميتا .

---

(١) راجع ما قلناه عن هذه الموقعة في ص ١٦٤ من هذا الكتاب . هذا وقد ورد هذا النص في تاريخ قرطاي العزي الخازنداري الذي لا نعرف عن صاحبه سوى انه كان من كبار امراء المماليك وشغل عدة وظائف كبيرة مثل امير دمشق وحاجب حلب ونائب طرابلس ومات فوق سن الستين سنة ٧٢٤ هـ / ١٣٢٣ م . وقد كتب تاريخا نقله المؤرخ المصري ناصر الدين محمد بن الفرات (ت ٨٠٧ هـ = ١٤٠٥ م) في تاريخه الكبير « الطريق الواضح المسلوك الى معرفة تراجم الخلفاء والملوك » ؛ الذي لم يستطع اتمامه . ويوجد من هذا التاريخ الكبير لابن الفرات تسعة اجزاء تشمل اخبار سني ٥٠١ — ٧٩٩ هـ / نشر منها الدكتور قسطنطين زريق الاجزاء ٧ ، ٨ ، ٩ التي تضم اخبار سني ٦٧٢ — ٧٩٩ هـ . اما الجزء الذي يهمنا هنا فهو الجزء السادس الذي يضم اخبار سني ٦٢٥ — ٦٥٩ هـ ويتضمن تاريخ قرطاي العزي واخبار صارم الدين ازبك التي وردت هنا في المتن . وهذا الجزء موجود بمكتبة الفاتيكان . وقد نشر منه المستشرق Della Vida اخبار صارم الدين في Levi Della Vida : L Invasione dei Tartari in Syria Nel 1260 di un testimone oculare , Orientalia , Vol. IV, Roma 1935.

فلبست قماشه ، وتزيأت بزي التتر ، وقصدت دهليز هلاوون . ومن جملة عدل التتار أنهم اذا نزلوا بأرض . نصبوا قريبا من الدهليز الذي للملك صاريا ، وفي رأس الصاري وضعوا صندوقا صغيرا معلقا بالحبال، وعند الصاري وقف من يحرسه وهم جماعة من أكبر أمناء التتار . فاذا كان لرجل شكوى أو ظلامة . يكتب ظلامته في قصة ويختمها ويضعها في ذلك الصندوق ، فاذا كان يوم الجمعة . يطلب الملك الصندوق الى بين يديه . ويفتحه بمفتاح من عنده ويكشف ظلمات الناس . قال الصارم : فكتبت قصة شرحها : « المملوك الصارم » ولم أقل أزبك . وخفت أن اكتب في قصتي أزبك فلا ينادوني التتر يومئذ « يا صارم » ، بل ينادوني « يا أزبك » . فكتبت في القصة : المملوك الصارم مملوك الملك الاشرف صاحب حمص ، يقبل الارض ويسأل الحضرر بين يدي القان . فلما طلبني وحضرت بين يديه ، رأيت ملكا جليل القدر عظيم الشأن ، كثير الحرمة ، قصير القامة ، كبير الوجه ، جهر الصوت ، حنون عينيه على وجهه ، والخواتين جالسات الى جانبه ، والست ظقز خاتون عن شماله . قال الصارم : لما وقفت بين يدي هلاوون ، تكلم معي من حجاب أربعة ، وقال لي في جملة كلامه : « أنت مملوك الملك الاشرف صاحب حمص ، بهادر المسلمين ؟ — يعني فارس المسلمين — قلت نعم . وجعل يحدثني من حاجب الى حاجب . والحاجب الرابع يتحدث معي بلسان التركية . فلما رآني فصيح اللسان ، قوي الجنان ، سريع الجواب ، قربني اليه ، وأمر ان لا يكون بيني وبينه غير حاجب واحد . ثم قال لي : « تشرب الخمر ؟ » قلت : نعم . فأمر لي بهناب (كأس) مملوء خمرا ، وأشار الى الحاجب فناولني . فقبلت الارض ورقصت وعملت أشياء كان يعملها الحرفاء بين يدي ملوك الاسلام لما كانت البلاد لهم . فاعجب ذلك الخواتين وانشرحن وتبسمن . فأما هلاوون ، فانه لم يرفع رأسه من الارض ، ثم أمر لي

بالجلوس فجلست ، وبالشرب فشربت ، وبالاكل فأكلت • فلما رآني أي أمر أشاربه امتثلت . أمرني بالجلوس فوق ندمائه في اعز مكان وآعلاهم مرتبة • وصار لا يأكل الا وأنا حاضر ، ولا يشرب الا وأنا حاضر • وان نام هلاوون ، طلبتني الست طقز خاتون زوجته • فأقمت على تلك الحال أول ليلة وثاني ليلة وثالث ليلة . ونحن نحاصر حلب • ثم سألني هلاوون عن أمر من الامور ، فجاوبته جوابا كذبا وددت لو ابتلعتني الارض ولم انطق به • سألني على لسان حاجبه : في كم من الوقت تملك هذا البلد ؟ ــ يعني حلب ــ قلت : في عشرسنين • فأطرق هلاوون برأسه الى الأرض غضبا مني • وقال لحاجبه أسئلة : في كم مقدار ما نملك هذه القلعة ؟ ــ يعني قلعة حلب • قلت : في ثلاثين سنة • وقصدت في كلامي أن هلاوون اذا سمع هذا الكلام يرحل عن حلب • فتبسم هلاوون وقال لحاجبه : لولا سابق خدمته لي ضربت عنقه ؛ أما يستحي من هذا الكلام ؟ أيكون هذا هبة ملوكهم ــ يعني ملوك المسلمين ــ المختلفة آرائهم ، المشتغلين ببعضهم البعض !؟ » كل هذا بلسان التتار . وأنا لم أعلم ما يقول • قال الصارم : فسكت . وندمت على جوابي له . وذلك لما رأيت من الغيظ الذي تبين في وجهه • فلم يفرغ هلاوون من كلامه الا وقد دخل عليه رجل من التتار . وفي يده رأس مقطوعة من رؤوس بني آدم . معلقة بشعره . وهي مخضبة بالدم • فرماها بين يدي هلاوون وتحدث معه بلسان التتار . ثم أخذ الرأس وخرج • فالتفت الحاجب نحوي وقال لي : يا صارم ! تعرف ما هذه الرأس . وما هذا الرجل . قلت : لا • قال : هذا آكبر مقدمي التتار ، وكان في نقب من بعض النقوبات التي تحت القلعة ، وخرج يزيل حقنه . وجعل ولده مكانه . فكشفهم الحلبيون وهجموا عليهم في النقب ، فهرب ولده ومعه جماعة من التتار • فبلغ ذلك أباه ، فعبر النقب وقطع رأس ولده بيده ، وجاء بها الى القان • قال الصارم : فعند

ذلك علمت أن التتار لا بد لهم من حلب ، وأن بنيننا وبناتنا ومن يلينا في أيدي التتار ، وهذا أمر أراده الله تعالى فلا راد لمشيئته .

وكنت ليلة عند هلاوون ونحن نشرب ، اذ ورد عليه جماعة من مقدمي التتار ومعهم أصناف كثيرة من جملتها زبيب وحب قطن وقمح ونجارة خشب وفحم وخروب ، فجعل هلاوون ينظر الي ويتبسم ، ولا أعلم ما في نفسه ، ثم أمر لنا بأن نشرب بالاقداح الكبار وبالزبادي . فلما خرجت اقضي شغلا ، لحقني الحاجب وكان يحبني واحبه محبة عظيمة ، وقال يا صارم : أتدري ما هذا الذي جاء به المقدمون ؟ قلت : لا والله . قال: انهم قد وصلوا في النقب تحت القلعة الى أن وصلوا الى هذا الذي رأيته.

ثم ان هلاوون سأل المقدمين : كم يسع النقب ؟ قالوا يسع ستة آلاف رجل . قال : « أوسعوه حتى يسع عشرة آلاف ! وان غدا بعد الظهر تأخذ التتار قلعة حلب ، وتصبح بناتكم ونساؤكم وبنات الملوك اللواتي تحصن بهذه القلعة جواري لهذه الست طقزخاتون ، فانظر يا صارم الدين ماذا تفعل ! » .

قال الصارم : والله لما سمعت هذا الكلام ، صحوت من السكر ، ودخلت المجلس ، وجلست بين يدي هلاوون ، وقلت بطريق المصخركية : والله ان ملوك التتر مثل الحمير . فنظرت طقز خاتون نحوي وهي تبتسم وقالت : كيف هذا يا صارم ؟ قلت : « ان ملوك المسلمين ، كانوا اذا شربوا الخمر ، يكون نقلهم الفستق ، وشراب الحماض ، وأقراص الليمون، في الزبادي الصيني ، وقماقم الماورد والريحان والبنفسج والآس المنثور والنرجس ، وما يناسب هذه الاشياء العظيمة . وانتم التتار ، تشربون

الخمر على الفحم وحب القطن والزبيب ونشارة الخشب وهذه الاشياء القبيحة » .

وتبسم هلاوون وضحكت الخواتين . قال الصارم : ثم سبقت مني كلمة كان جزائي فيها ان تضرب عنقي . فقلت : « أنا أعلم من أين جاؤوا هؤلاء المقدمون بهذه الاصناف » . فغضب هلاوون وقال : من أين تعلم هذا ؟ فقبلت الأرض وقلت : « يحفظ الله القان . وحق رأس الملك ، أنا ادخرت هذه الذخائر كلها بيدي في هذه القلعة خوفا من التتر واستعدادا للحصار » . وسكن هلاوون من غيظه . وكان قد اعتقد في نفسه ان الحاجب أوحى الي شيئا من هذا الكلام . وكان الامر كذلك .

ثم نهضت قائما وقلبت الارض . وقلت : « نصرالله القان ، ان حرمتك عظيمة ومملكتك واسعة ، والملوك تخشاك . ولا يقدر احد منهم ان يقف بين يديك . والله والله يا خوند . الملوك يودون لو كانوا وقوفا بين يديك مثل مماليكك هؤلاء الوقوف ، ولكن يخافون من سطوتك » . فاعجب هلاوون كلامي وقال لي :

يا صارم ! قلت : لبيك . قال : « تقدر أن تأتيني باستاذك الملك الاشرف صاحب حمص ؟ » قلت : نعم . قال : اركب وآتني به . قلت : بعد يومين . قال : نعم . فأمر لي هلاوون بالخيل . وقال : اركب ولا تقعد . قلت : بشرط . قال : وما هو ؟ قلت : أن لا تفتح هذه القلعة الى أن يحضر الملك الاشرف بين يدي القان . قال : نعم . فركبت وأخذت معي عشرة أكاديش . وعلقت في عنقي الطغمة ــ يعني لوح البريد ــ وسقت ووصلت الى غزة . فبلغني ان الملوك هاربين في البرية ، مشتتين

محيرين مبعثرين • وكان قد بلغ ملوك المسلمين منزلتي عند هلاوون ؛ فسقت ولحقت الملوك على منزلة تعرف بيركة زيزة •

فلما رأتني الملوك ، نزلوا عن خيولهم وقبلوا يدي كما كنت أقبل أيديهم • وقبل الملك الاشرف استاذي يدي فعظم ذلك علي واستحييت من استاذي ومن الملك الناصر • ثـم قلت للملـك الاشرف : « القان يطلبك » • فخـاف . فقلت : ممن تخاف ؟ قال : من القـان • قلت : « الضمان علي ، تعود ملكا جليلا على ما في نفسك ولا يصل اليـك مكروه » • فالتفت الملك الناصر نحوي وقال : وأنا يا صارم الدين ؟ قلت : مالي معك كلام • فبكى الملك الناصر •

ولما أخذت الملك الاشرف ومضيت الى هلاوون ، وحضر بين يديه ؛ رسم له بشقة ينزل فيها . وخروف وقدر وحطب • والله ان الشقة التي ضربها هلاوون للملك الاشرف ؛ لا ترضى الكـلاب أن تنزل فيهـا ؛ والخروف لا يرضى الذئب ان يأكله ، والحطب لا يرضى المشاعلي ان يقده في مشعله !! ؛ وهكذا عيش التتر دائما • فتركت الملك الاشرف في الشقة ؛ ومضيت الى خدمة هلاوون ، فأجلسني علـى جاري عادتي ، وأمرني أن آكل فأكلت ، وأمرني أن اشرب فشربت ، وسألني عن أحوال الملوك ؛ وما هم فيه ، وكيف تركتهم • قلت : في أنحس الاحوال ، هاربين مشتتين مبعثرين محيرين في البراري ؛ لا يستلذون بالنوم خوفا من حرمة القان • فأعجب هلاوون بكلامي ، وقال : كيف تركت استاذك يا صارم ؟

قلت : مالي استاذ الا القان • قال : لا ؛ ألا استاذك الملك الاشرف؟ قلت : ما أعلم شيئا عن حاله • قال : كيف تركته وحده ؟ قلت : ما أفارق وجه القان نصره الله • فأطرق هلاوون برأسه زمانا وقال : « لا تقل هذا يا صارم ، بل امض الى استاذك ، وانظر أي حال هو عليه » • فأتيت

الى الملك الاشرف ، فرأيته ويده تحت خده وهو حزين ، والخروف مربوط بحبل ، والحطب ملقى على الارض . فقلت : ما بالك يا خونـد ؟ فقال : ألا ترى هذا الحال يا صارم الدين ؟ وبكى . قلت : « لا تبك يا خوند ، والله والله والله هذا عيش التتر دائما ، وهذا حالهم . والله يا خوند ما فعلوا هذا استقلالا بك ؛ ولكن هذا خيار عيشة التتر » . فتبسم الملك الاشرف وقال : « هكذا تكون الملوك ، وبهذا الحال والرجال تملك الملوك البـــلاد » .

وبينما أنا اتحدث مع الملك الاشرف ، اذ ورد مرســوم هلاوون بحضوره بين يديه ، فوالله لقد رأيت الملك الاشرف تغير لونه ، وما رأيت الملك تغير لونه قبلها . ولقد كسر الملك الاشرف الخوارزمية وهم ستة آلاف وهو في ألف وخمسمائة فارس ولم يتغير لونه ، ولقد كسر التتار في وقت كان التتر في ألفي وخمسمائة فارس والملك الاشرف في ثمانمائة فارس ولم يتغير لونه .

ولما وقف الملك الاشرف بين يدي هلاوون ، وأنا ماسك بشماله والحاجب ماسك بيمينه . والله لقد رأيت الملك الاشرف وهو يرتعد مثل القصبة ؛ ولم يستطع الوقوف على رجليه وذلك خوفا من هلاوون .

وكان الملك الاشرف شابا حسن الوجه ، أسمر اللـــون بحمرة ، تام القامة بوجهه شامات متفرقة . وكان لابسا قباء تتريـا أخضر ببنود أطلس أحمر ، وخف بلغاري بكوابج ذهب وتخفيفة مزركشة . فنظرت طقز خاتون للملك الاشرف ، ونظرت الى هلاوون وقالت : « ان هــذا شاب مليح وفارس المسلمين ، وهكذا تكون الملوك » . فنظر هلاوون نحوها وتبسم وقال : « انما نحن الملوك الذين نحضر هذه الملوك بـين

أيدينا وقوفا أذلة خائفين من سطوتنا» . كل هذا والملك الاشرف واقف بين يدي هلاوون لا يدري ما يصنع به الدهر . ثم رفع هلاوون رأسه وقال : «يا أشرف! تمنن ما تختار؟» فقبل الملك الاشرف الارض ثلاث مرات . قال الصارم : فقلت له : اطلب منه أن يهبك هذا البرج الذي في القلعة الذي فيه أمك واخواتك وبناتك وحريم الملوك وبنات الملك الناصر يوسف وحريمه ، ومتى لم تطلب منه هذا البرج في هذه الساعة والا في هذه الليلة تملك التتار قلعة حلب وتصبح حريم الملوك الاسلامية جواري لهذه الست طقز خاتون . قال الملك الاشرف : « لا يكون يقتلني » . فقلت له : ان التتر لا يقتلون من يكون عندهم بمنزلة الضيف .

ثم قال هلاوون لثاني مرة : « اطلب ما تختار يا أشرف سلطان » . فقال الملك الاشرف : « اتمنى على القان أن يهب لي هذا البرج الذي فيه حرمي وحريم الملك الناصر وحريم الملوك الذين هم هاربون من سطوة القان » . فأغضب هلاوون ذلك ، وأطرق الى الارض وقال : « اطلب غير هذا » . فسكت الملك الاشرف . فنظرت طقز خاتون الى الملك هلاوون وقالت : « ما تستحي ! يطلب منك هذا الملك هذا البرج ، وتمنعه عنه ، والله لو طلب مني حلب ما منعتها عنه ، فانه فارس المسلمين » . قال هلاوون : « انما منعته ذلك لاجلك ، لتكون بنات الملوك ونساؤهم جواري بين يديك » . قالت : « أنا قد اعتقتهم لوجه الله تعالى ولأجل الملك الاشرف » . فعند ذلك رسم هلاوون للملك الاشرف بما طلب . وقبل الاشرف يد هلاوون ثلاث مرات .

قال الصارم : لما قبل الملك الاشرف يد هلاوون ورجع الينا ووقف بيننا وأراد أن يقبل الارض ، وأنا ماسك بشماله والحاجب بيمينه ، ووالله لقد قبل الملك الاشرف الارض وأراد القيام فلم يستطع القيام وذلك

خوفا من هلاوون ، فأقمته أنا والحاجب بباطيه ، وقلت له تثبت وقرأت « يثبت الله الذين آمنوا بالقول الثابت في الحياة الدنيا وفي الآخرة » .

قال الصارم أزبك الاشرفي : قال لي هولاكو في جملة كلامه : « يا صارم ، تختار أن تكون مع الملك الاشرف استاذك او تكون معي ؟ » . فقبلت الارض وقبلت يده ، وقلت : « ما أفارق وجه القان » . وكان كذبا مني . ثم رسم هولاكو بالتوجه الى الشرق ، وجعل كتبغانوين نائبا له بحلب وأعمالها ، وبيدرا نائبا له بدمشق وأعمالها . وتوجه الى الشرق واستصحب الصارم صحبته ، والمماليك الترك البحرية الذين كانوا محبوسين بقلعة حلب وهم : سنقر الاشقر ، وسكز ، وبرامق ، وبكش المسعودي . وكانوا سبع نفر وقيل تسعة .

قال الصارم : لما وصل هولاكو الى اعزاز ووصل الى بلاد الموصل طلبني ، وقال : يا صارم ، تختار المقام عندي وأنا اعطيك طبلخاناه [1] ، أو تختار المقام بأرضك بالشام ؟ » فقبلت يده وقلت : « ما أفارق وجه القان » .

قال : لا ، الشام احب اليك ، فان أهلك وأولادك وأملاكك بالشام»

---

(١) لا نعلم شيئا عن نظام امرة طبلخاناة في العهد المغولي ، ولعله كان على غرار النظام المتبع في العهد المملوكي حيث كان صاحب امرة طبلخاناه ممن يقتنون اربعين فارسا من المماليك ، ليساهم بهم في حروب الدولة . ومن مميزات هذا الامير عمن دونه مرتبة ، ان تكون له فرقة موسيقى حربية تسمى الطبلخاناه تدق بآلاتها على باب داره . ومن أمراء الطبلخاناه كان ولاة الاعمال ـ المدبرون ـ وصغار كبار الموظفين مثل نائب الدوادار ووالي القلعة ومقدم المماليك . راجع (القلقشندي : صبح الاعشى جـ٤ ص ٨ ، ١٣ ، ١٥ ، ٥٠) .

وأمر لي بالخيول والاموال والانعام ، ورسم للملوك والامراء الذين عنده وفي خدمته أن يعطيني كل منهم على قدره . فوالله العظيم لما انفصلت من بين يدي هولاكو ، لم أعلم ما كان حصل لي من الاموال والتحف ، لكن الذي عرفته من عدة الخيل ألف وخمسمائة فرس . ومن القماش عشرة آلاف تفصيلة ما بين مروزي وكمخى ونسيج اطلس وعتابى وغير ذلك . ولما أمرني أن اتوجه الى الشام ، قال لي في جملة كلامه « يا صارم ، أنت تعلم ما فعلنا معك من الخير ، واولادي عندك كتبغا وبيدرا هما عندي أعز من أولادي ، يكونان تحت نظرك ، ويكون حسبك عليهما » . كل هذا وأنا أقبل الارض وأقبل يده . ثم قال لي : « يا صارم ، اذا وصلت الى كتبغا ، أمسك رقبته بيدك » . ومسك هولاكو رقبتي بيده ، وقال لي : « قل لكتبغا ان بعلبك ودمشق وبلاد الشام بلادي وتحت مملكتي ، فما يحل لنا أن نظلم الرعية . كيف تجرأت وأخذت صندوق ذهب من رجل من أهل بعلبك ؟ اردد اليه ذهبه والا تموت . ولا ترد يدك من رقبته الى أن يرد الى صاحب الذهب ذهبه » .

وقال لي هولاكو لما ودعته : « يا صارم ، اذا وصلت الى كتبغا وبيدرا ساعدهم على فتح بخش الفأر [1] ـ يعني بذلك الديار المصرية ـ فاني أمرتهم أن يفتحوا مصر » . قال الصارم : ان التتار مثل مصر عندهم

(١) يعني جحر الفأر . وكانت مصر تعرف كذلك عند التتار باسم « كروان سراي » ففي الخطاب الذي وجهه هولاكو الى الملك الناصر يوسف صاحب الشام يقول : وقد بلغنا ان تجار الشام وغيرهم انهزموا باموالهم وحريمهم الى كروان سراي ، فان كانوا في الجبال نسفناها ... الخ . والمقصود بكلمة كروان سراي هو محط الرحال او فندق المسافرين . ولعل تسمية مصر بهذا اللفظ يرجع الى انتهاء معظم الطرق التجارية اليها من سائر جهات الشرق والغرب في القرون الوسطى . راجع (المقريزي : السلوك جـ١ ص ٤١٦ حاشية رقم ٢) .

مثل بخش الفأر ، اذا عبر من مكان لا يخرج الا منه وذلك لضيق المسلك.

ولما أمرني هولاكو بما أمرني به امتثلت أمره بالسمع والطاعة . ثم توجهت الى الشام . فوجدت التتار قد اجتمعوا على نهر الاردن ، فلما رأوني نزلوا عن خيولهم ، وقبلوا بين عيني ، وذلك اجلال كون عيني قريبة من النظر الى وجه الملك هولاكو . ثم ابلغت كتبغا ما كان من أمر الصندوق الذهب ، وان الملك هولاكو رسم انك ترد الصندوق الى صاحبه . فامتثل الامر بالسمع والطاعة . ورد الصندوق الى صاحبه والله أعلم .

قال الصارم : لما ودعت الملك هلاوون من بلاد الموصل ، قال لي في جملة كلامه : «يا صارم ، اشكر نعمتي عليك» . قلت : يا خوند ، أيد الله القان ، لك على نعم كثيرة من الله تعالى ومنك . قال : تعرف كيف جئتني ؟ قلت : نعم . قال عظمتك في أعين الملوك الى أن صرت تشفع فيهم عندي ، ويقبلوا يدك كما كنت تقبل أيديهم » . ثم قال : « يا صارم ، اشكر نعمتي » . فقبلت يده وقلت : يحفظ الله القان ، نعمتك علي كثيرة. قال : « ولا مثل هذه النعمة ؟ » قلت : وما هي ؟ قال : في ليلة كذا وكذا ، ونحن على حلب ، تحدثت معك بلسان التركية ثلاث كلمات ، والله لم يكن جرى مني هذا قبلها لاحد ، وما فعلت معك هذا كله الا لكي تتوصى بأولادي كتبغا وبيدرا ، وتعمل معهما كما فعلت معك ، ولا يجيئني كتابك ان شاء الله تعالى الا بعد أن تكونوا فتحتم مصر .

قال الصارم : لما قدمت الشام ، وجدت التتار مجتمعين على نهر الاردن ، وقد خرجوا قاصدين الديار المصرية . وقد خرج المسلمون للقائهم . فلما علمت أن التتا رلا بد لهم من الديار المصرية ، بعثت غلاما

لي في صفة جاسوس ، وأمرته ان يجتمع بالملك المظفر قطز ، والامير بيبرس البندقداري ، وبلبان الرشيدي ، وسنقر الرومي ، ويعرفهم أن التتار لا شيء ، فلا تخافوا منهم ، وأن تكون ميسرة المسلمين قوية بالخيل والرجال ، وعرفهم بأن التتار في عسكر قليل • وأوصيته أن يوصي المسلمين أن يكون الملتقى عند طلوع الشمس • فلما وصل غلامي الى عسكر المسلمين ، وجدهم خائفين من التتار خوفا عظيما ، فاجتمع ببعض الأمراء الذين عرفته بهم ، وعرفهم ما أوصيتهم به • وكنت قلت في جملة كلامي : قل للامراء لا تخافوا ، هأتذا وأصحابي والملك الاشرف ننهزم بين أيديكم، والله وكذلك كان • فلما سمع الأمراء كلام غلامي ، قال بعضهم لبعض : لا يكون هذا معسولية على المسلمين » •

فلما كان ملتقى الجمعين على عين جالوت ، طلعت الشمس علينا ، وظللت عساكر الاسلام • وكان أول سنجق سبق ، أحمر وأبيض ، وكانوا لابسين العدد المليحة • وأشرقت الشمس على تلك العدد ، فظلني كتبغا وقد بهت هو والتتار الذين معه لكثرة تلك العساكر وحسن ما عليهم ، وجمالهم وهم منحدرون من الجبل • وقال لي : يا صارم ، هذا رنك [1] من ؟ قلت : سنقر الرومي • ثم ظهرت سناجق صفر • قال : هذا رنك من ؟ قلت : بلبان الرشيدي • ثم تتابعت الاطلاب أولا فأولا ، وانحدروا من سفح الجبل • ودقت الكوسات [2] والطبلخانات ، وامتلأ الوادي والبر

(١) سبق ان اشرنا الى أن كلمة رنك معناها شعار فيه رسوم تدل على الوظيفة التي يشغلها صاحب هذا الشعار . وكان من عادة كل أمير مملوكي كبير أو صغير ان يكون له رنك يخصه . وبينما كانت رنوك المسلمين في المشرق تدل على الوظائف ، اذا بها في اوربا العصور الوسطى ترمز للاسر الاقطاعية . فكل اسرة لها شعار خاص تتميز به عن غيرها .

(٢) الكوسات آلات نحاسية مثل الصاجات .

من العياط ، وغابت الفلاحين وأهل القرى والبلدان من كل جانب • وكنت غرا بمعرفة رنوك المسلمين ، فصار كتبغا يسألني : هذا رنك من ؟ فصرت أي شيء طلع على لساني قلته •

ثم ان التتار انحازوا الى الجبل ، وفتح الله ونصر هذه الملة المحمدية بالمماليك الترك البحرية ، ولم يسلم من التتر من يرد خبر الى هلاوون ، ولكن قتل الجميع ، ولم يرد خبرهم الا من كان مقيما بدمشق أو حلب • انتهى ما ذكره قرطاي [1] •

---

(1) يلاحظ أن هذا النص فضلا عن الحيوية التي يشتمل عليها ، والاشارات القيمة التي يتضمنها ، كان له أهمية خاصة للتاريخ السياسي والحضاري على السواء . وقد بالغ صارم الدين ازبك في الدور الذي قام به خلال احداث تلك الفترة ، ولكن يبدو أنه لم يغير من جوهر الحقائق التاريخية .

بروانه ، احمد مختار العبادى : قيام دوله المماليك الاولى فى مصر وشام ،ص- ص ٢٥٦- ٢٦٨ .

پاشکۆی ژمارە (٢)

ضـيـمة رقم ــ ٤ ــ

قال القلقشندي [١] :

وهذه نسخة كتاب ، كتب بها عن الملك المظفر قطز ــ وصاحب اليمن يومئذ المنصور [٢] ــ بالبشارة بهزيمة التتار . وأظنها من انشاء القاضي محيي الدين بن عبد الظاهر [٣] ، وهي : ــ

أعز الله تعالى أنصار المعز الشريف العالي ، المولوي ، السلطان ، الملكي المنصوري ، وأعلا منارە ، وضاعف اقداره ، نعلمه أنه لما كان النصف من شهر رجب [٤] ، فتح الله بنصر المسلمين على أعداء الدين .

... ... أما النصر الذي شهد الضرب بصحته ، والطعن بنصيحته ، فهو أن التتر خذلهم الله تعالى ، استطالوا على الايام ، وخاضوا بلاد الشام ، واستنجدوا بقبائلهم على الاسلام :

سعى الطمع المردي بهم لحتوفهم ومن يمسكن ذيل المطامع يعطب

---

(١) القلقشندي : صبح الاعشى جـ٧ ص ٣٦٠ ــ ٣٦٢ .

(٢) لعله الملك المنصور نور الدين عمر بن علي سلطان الدولة الرسولية باليمن .

(٣) صاحب ديوان الانشاء ايام قطز وبيبرس وقلاوون والاشرف خليل وتوفي سنة ١٢٩٢ م . وله كتاب تشريف الايام والعصور في سيرة المنصور تحقيق مراد كامل (القاهرة ١٩٦١) .

(٤) هذا التاريخ يتعارض مع ما ورد في المراجع العربية الاخرى من ان موقعة عين جالوت حدثت يوم الجمعة ١٥ رمضان سنة ٦٥٨ هـ ٣ سبتمبر ١٢٦٠ م .

فأقلعت بهم طرائق الضلال ، وسارت مراكب أمانيهم في بحار الآمال، فتلك آمال خائبة ، ومراكب الظنون عاطبه ... هذا وعساكر المسلمين مستوطنة في مواطنها ، جاذية عقبانها في وكور ظباها ، رابضة آسادها في غيل أقناها ، ما تزلزل لمؤمن قدم الا وقدم ايمانه راسخة ، ولا ثبتت لاحد حجة الا وكانت الجمعة ناسخه ، ولا عقدت برجمة ناقوس الا وحلها الآذان ، ولا نطق كتاب الا وأخرسه القرآن .

ولم تزل أخبار المسلمين تنتقل الى الكفار ، وأخبار الكفار تنتقل الى المسلمين ، الى ان خلط الصباح فضته بذهب الاصيل ، وصار اليوم كأمس ، ونسخت آية الليل بسورة الشمس ، واكتحلت الاعين بمرود المشبات ، وخاف كل من المسلمين اصدار البيات :

ينام باحدى مقلتيه ويتقي بأخرى الاعادي ، فهو يقظان نائم!

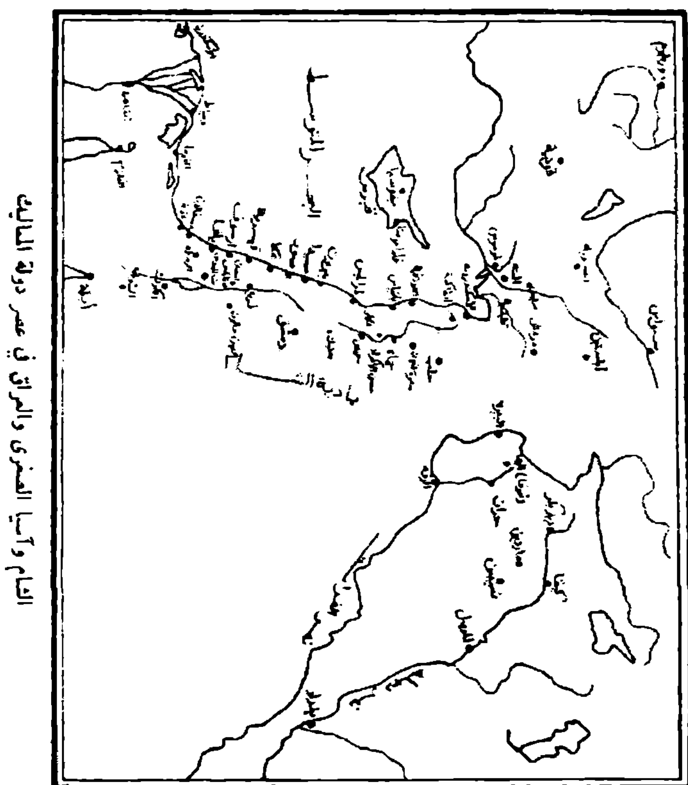
الى ان تراءت العين بالعين ، واضطرم نار الحرب بين الفريقين ، فلم تر الا ضربا يجعل البرق نضوا ، ويترك في بطن كل من المشركين شلوا ، حتى صارت المفاوز دلاصا ، ومراتع الظبا للظبا عراصا ، واقتضت آساد المسلمين المشركين اقتناصا ، ورأي المجرمون النار فظنوا أنهم مواقعوها ولم يجدوا عنها مناصا ، فلا روضة الا درع ، ولا جدول الا حسام ، ولا غمامة الا نقع ، ولا وبل الا سهام ، ولا مدام الا دماء ، ولا نغم الا صهيل ، ولا معربد الا قاتل ، ولا سكران الا قتيل ، حتى صار كافور الدين شقيقا ، وتلون الحصباء من الدماء عقيقا ، وضرب النقع في السماء طريقا ، وازدحمت الجنائب في الفضاء فجعلته مضيقا ، وقتل من المشركين كل جبار عنيد ، ذلك بما قدمت أيديهم ، « وما ربك بظلام للعبيد » .

وقلت (1) : وهذه النسخة تلقفتها من أفواه بعض الناس ، ذكر أنه وجدها في بعض المجاميع فحفظها منه ، وهي في غاية من البلاغة ، الا أنها لا تخلو من تغيير وقع في بعض أماكنها ، ولعله من الناقل لها ، من حيث انه ليس من أهل هذه الصناعة ، ولم يسعني ترك ايرادها لما فيها من المحاسن ، ولانفرادها بأسلوب من الاساليب التي كتب بها الى ملوك اليمن ، فأوردتها على ما هي عليه ، وجزى الله خيرا من ظفر لها بنسخة صحيحة فقابلها عليها وصححها وأصلح ما فيها .

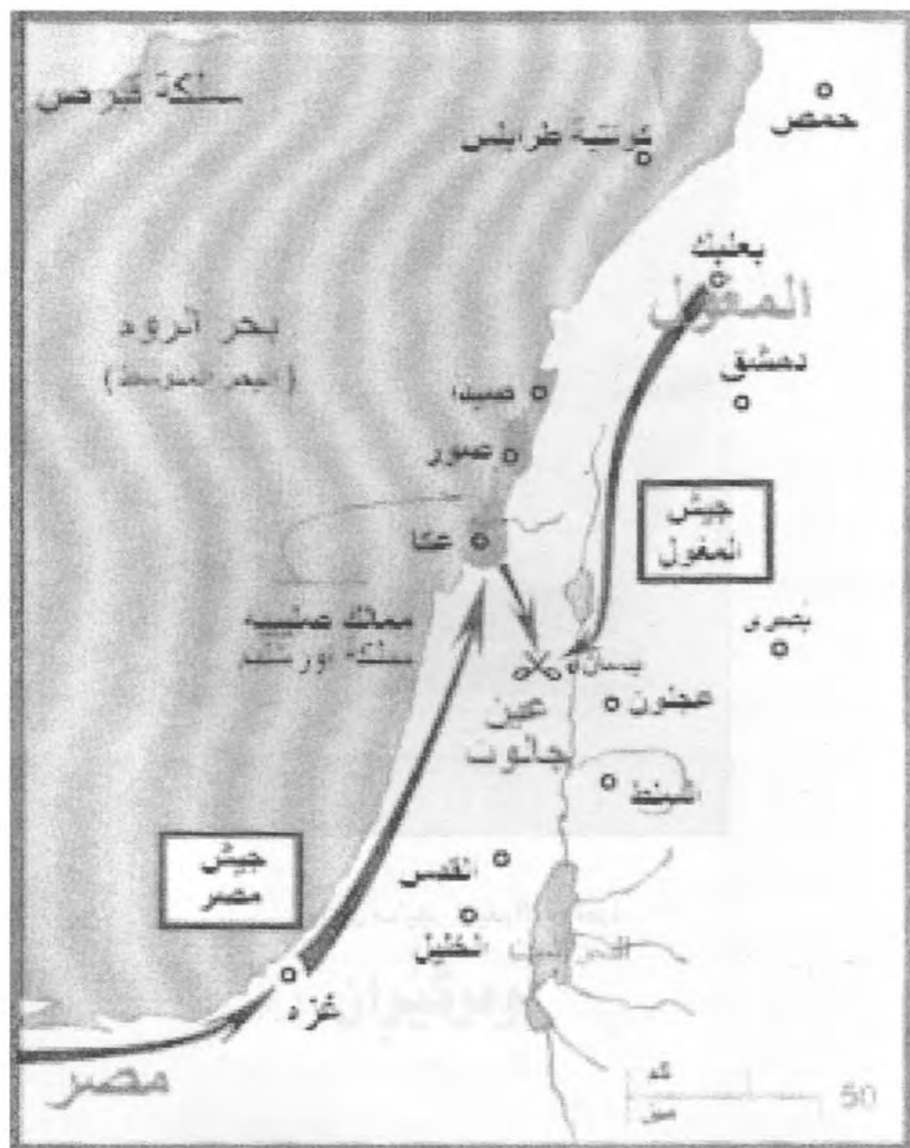
(1) هذا كلام القلقشندي معلقا على الرسالة .

بروانه ، احمد مختار العبادى : قيام دوله المماليك الاولى فى مصر وشام ،ص- ص ٢٦٩- ٢٧١ .

٣١٣

نەخشەی ژمارە (١)

نەخشەی ژمارە (٢)

وێنەی مەلیك (سیف الدین قطز)

وەرگێڕان

ئێران لەسەردەمی ڕەزا شای پەهلەوی

وەرگێڕانی لە عەرەبییەوە بۆ کوردی د. محمد عبدالله کاکەسوور

پێشەکی :

بابەتی ئێران لەسەردەمی ڕەزاشا (۱۹۲۵_۱۹٤۱) گرنگی مێژوویی بە خۆوە دەگرێت , لەبەر ئەوەی ئێران لەو سەردەمەدا لەسەر لێواری قۆناغێکی مێژوویی نوێ و وەستابوو , کە خۆی لە بنیات نانی دەوڵەتی ئێرانی هاوچەرخ بینیەوە , بەهۆی ئەورۆڵەی ئێران لە ڕووداوە نێودەوڵەتیەکانی ناوچەکە بینی و پەیوەندیەکانی لەگەڵ دەوڵەتە دراوسێیەکانی گرنگی بابەتەکە پتر دەبێ . وێنەیەکی ڕوونمان پێ دەبەخشێ سەبارەت بەسروشتی مونافەسە کردنی ئیستعماری لەپێناو دەست بەسەر داگرتنی ناوچەکە و ئێران بەشێوەیەکی تایبەتی.

هەروەها لێکۆڵینەوەی مێژووی دەوڵەتە دراوسێیەکانی ئێران لەوانەش ئێران یارمەتیمان دەدا لەسەر تێگەیشتنی سروشتی بارودۆخە کۆمەلأیەتی و ئابووری و سیاسییەکان لە ئێران و یارمەتیشمان دەدا لەوەرگرتنی هەڵوێستی تەواو لە پەیوەندییەکانمان لەگەڵیدا و بەهۆی ئەو شەرەی کەلایەنی ئێرانی لەهەشت ساڵەوە سەپاندوویەتی بە سەرماندا (ئەمە بیرورای نووسەرە ئێمە باوەرمان پێ ی نییە , وەرگێر) , ئەوە نێوەندە ئەکادیمییەکان و ڕاگەیاندنەکانمان و لایەنی تر هەڵستان بەلێکۆڵینەوە لە لایەنی جیاواز لە مێژووی ئێران . چەند سەرچاوەیەکی لەباری مێژووی ئێران فەراهەم کرد کە خراپ نین , و لەپێشتردا کتێبخانە عێراقی و عەرەبییەکانمان لە ڕوویەوە هەژار بوون . هەروەها لەگەڵ ئەوەش ئێمە

پێویستییەکی زۆرمان هەیە بۆ لێکۆڵینەوەی تر کە باس لەهەمان بابەت بکات .
لێکۆڵینەوەکە تیشك دەخاتە سەر لایەنی جۆر بە جۆر لە مێژووی ئێران لە سەردەمی رەزا شای پەهلەوی (١٩٢٥_١٩٤١) , ئەوە باسمان کردووە لەبارو دۆخی گشتی ئێران لەبەرەبەیانی کودەتای حەوت ساڵی ١٩٢١ ئینجا کودەتایەکەو ئەو شتانەی کە پەیوەندییان هەیە بەچوونە سەر تەختی رەزاشا . ئینجا چاکسازییەکانی رەزاشا لەبواری سوپا و پیشەسازی و کوشتوکاڵ و خوێندن و چاکسازی گشتی تر . هەروەها باسمان لەپەیوەندی رەزاشا بەپیاوانی ئاینی و نەتەوە نا فارسییەکان لە ئێران کردووە . هەرچی سیاسەتی دەرەوەی رەزاشایەوە پەیوەندییە نێودەوڵەتییەکانیەتی ئەوە شوێنی گرنگی لە لێکۆڵینەوەکە دا هەیە , بەشێکی لێکۆڵینەوەکەشمان تەرخان کردووە بۆ لێکۆڵینەوەلەپەیوەندییەکانی ئێران _ عێراقی لەماوەی ئاماژە پێکراودا . ئینجا ئێران لەبەرەبەیانی شەری دووەمی جیهانی و رووخانی رەزاشا لەساڵی١٩٤١ , ئەمە سەرەرای پێشەکی و دەر ئەنجام .

ئێران لەچارەگی یەکەمی سەدەی بیستەیەم

ئێران شوێنێکی ستراتیجی جیاکەرەوەی هەیە , کەبەدرێژایی ئەو قۆناغەی بەدوای چوونەناوەوەی ئیستعماری نویّ بۆ ناوچەکانی رۆژ هەلاّتی ناوەراست بەتایبەتی داهات , گرنگییەکی تایبەتی لە پەیوەندییە نێودەوڵەتییەکان پیّ بەخشیوە . لەمەشەوە شتێکی سروشتی بوو کە ببێتەیەکێك لە گرنگترین شوێنەکانی مونافەسەکردن و دەست بەسەرداگرتنی ئیستعماری سەرەرای ئەوەش کە بازارێکی گەورەی ئەو رۆژانەش بوو بۆ سەرف کردنی شمەکەکانی دەوڵەتە پیشەسازییە گەورەکان . ئەوە گرنگیەکی زۆری هەبوو لە پیلانی ئەو دەوڵەتانە بۆ مسۆگەرکردنی بەرژەوەندییەکانیان لە ناوچەکەدا . ئەوە بوو بەریتانیا بە (رێگری مانەوەی هیند)

دانابوو . [١] ئەویش ئەوەیە کە ئێران ئەو خەونەبوو کە هەردەم روس دەیانبینی بۆ گەیشتن [٢] بەکەنداوی عەرەبی . [٣] ناپلیۆنیش ویستی پردێکی ئاسان بێ بۆ پەرینەوە بۆ هیند لەرێگای روسیاوە بۆ ئەوەی لەوێوە لەبەرژەوەندییەکانی بەریتانیا بدات [٤] . نەك هەر ئەوەندە , بەڵکو ئەو ئەڵمانیایەی کەدەستی پێکردبوو بەدوای شوێنێکدا دەگەرا لەژێر خۆر بۆخۆی , لە کۆتاییەکانی سەدەی نۆزدە و سەرەتای سەدەی بیست پەیوەندی ئابووری گرنگی لەگەڵ ئێران دامەزراندبوو , ئەمەش بووە مایەی دڵە راوکێ ی هەریەکە لە روسیا و بەریتانیا سەبارەت بەبەرژەوەندییەکانیان لە ئێران [٥] . کاتێك ئێران خواحافیزی لەسەدەی نۆزدە کرد لە ئەنجامی تێکەڵ بوون لەگەڵ بازاری سەرمایە داری , و خراپ بوونی بەرهەم هێنانی سروشتی و سەرهەڵدانی بەرهەم هێنانی شمەکی و بزربوونی پەیوەندییە باوکسالارییەکان و دیاردە کۆمۆنەییەکان گۆرانی کۆمەڵایەتی و ئابووری گەورەی بەخۆوە بینی بوو [٦] . بەچاو پۆشین لە گۆرانی ئابووری لە سروشتییەوە بۆ ئابووری پشت بەستوو بە پەیوەندییە دراوسییەکان , ئەوە پابەندبوونە هۆزایەتییەکان لەنێوان جووتیاران و موڵکدارانی زەوی وەکو خۆی مایەوە [٧] . ئەمەش بووە مایەی خراپ بوونی بارودۆخی دارایی دەوڵەت , خراپتریش بوو دوای ئەوەی ئێران تووشی زنجیرەیەك قەرز بوو کە پترسبۆرغ پێشکەش بە شای کردبوو , ئەو شایەی کەخۆی نەپاراست لەوەی هەمووشتێك رەهەن بکات لەپێناوی بەدەست هێنانی پارە [٨] تاکو قەرزەکانی روس بەسەر ئێرانەوە لەساڵی ١٩٠٣ , گەیشتە , چوارملیۆن جونیەی ئەسترلینی [٩]. تاران نەیتوانی بیداتەوە , ئەو کارەی بووە هۆی ئەوەی هەلێکی تری نوێ بەروس بدرێت بۆ دەست تێوەردانی زیاتر لەبارو دۆخی ئێران . ئەمەش رەنگدانەوەی هەبوو بەسەر کاردانەوەی گەلانی ئێران بەرامبەر دەوڵەتە ئیستعماریەکان لەلایەك و بەرامبەر بە حکومەتەکەیان لەلایەکی ترەوە . ئەم قۆناغە سەرهەڵدانی توێژی

کۆمەڵایەتی و پەیوەندی و بیری نویّ ی بەخۆوە بینی کە دەیانویست لەو بارو دۆخەی هەبوو رزگاریان ببێت . کاریگەری شۆرشی روسی لەساڵی ١٩٠٥ لەسەر روسیا کەم نەبوو , شۆرشی دەستووری (١٩٠٥_١٩١١) بەرپابوو , ئەوشۆرشەی سەرەتای قۆناغێکی نویّ بوو لەمێژووی سیاسی و کۆمەڵایەتی ئێران [١٠].

دەوڵەتە گەورەکان لەلایەك و هێزە ئێرانییەکان لەلایەکی تر رووداوەکانی شۆرشی دەستووریان بۆ بەدی هێنانی بەرژەوەندی تایبەتی بەکارهێنا , داوەکان لەیەکتر ئاڵاّن و کاغەزەکان تێکەلّ بەیەکتری بوون و کارەکان لەدەست دەرچوون نەك هەر لەدەستی سەرپەرشتیارانی بزووتنەوەی نیشتمانی ئێرانی بەڵکو لەزۆر لەمەسەلە گرنگەکانیش لەدەست حکومەتیش دەرچوون (ئەوەبوو کارەکان و پەیوەندی پێکردنەکان و چارەسەرکردنەکان لەزۆربەی کاتدا لەناو خودی تارانی پایتەخدا لەنێوان چوارلایەنی بنەرەتی روویاندەدا , ئەوانیش کۆشك و شەقام و بارەگای هەردوو موفەوەزیەتی بەریتانیا و روسیا بوون [١١].) لەپێناو هاوئاهەنگی کردن لەهەڵوێستەکان و روو بە روو بوونەوەی رووداوەکان لەسەر ئاستی پەیوەندییە نێودەوڵەتیەکان لەلایەك و ئاستی بەرژەوەندییە هاوبەشەکان لە ئێران لەلایەکی تر , هەریەکە لەروسیا و بەریتانیا لەیەکتر نزیك بوونەوە بۆ چارەسەرکردنی گیروگرفتەکانیان لەناوچەکە بەشێوەیەکی گشتی و لەئێران بەشێوەیەکی تایبەتی . ئەنجامەکەشی رێکەوتنامەی ساڵی ١٩٠٧ بوو , کە بەگوێرەی ئەم رێککەوتنامەیە ئێران بووە کۆلۆنییەی سەر بەم دوو دەوڵەتە لەدوای ئەوەی وڵاتەکە بەسەر دوو ناوچەی دەست رۆیشتنی نێوانیان دابەش کرا . ئەوەبوو دەستی یەکەمیان لەناوچەی باکور دەستی دووەمیان لەناوچەی باشور ئاوەڵاّکرا و تەنها تارانی پایتەخت ما کە ببووە ناوچەیەکی لەیەك جیاکەرەوە لە نێوان دەست رۆیشتنی هەردوو دەوڵەتەکە و تەنها لەرووی ناویشەوە سەربەخۆ بوو [١٢].

کاتێك شەری یەکەمی جیهانی بەرپابوو , ئێران بیّ لایەنی خۆی راگەیاند , کەچی

شوێنی ئیستراتیجی و بوونی ئەڵمان و رۆڵیان لەئێراندا بووە مایەی کەم بوونەوەی سەربەخۆیی و , چوونە ناوەوەی هێزەکانی روسی و بریتانی بۆ خاکی ئێران بەبێ ئەوەی حکومەتی قاجاری بجوڵێتەوە بۆ بەرگری کردن لە وڵات ئەوەی کە رەنگدانەوەی بەسەر بزووتنەوەی نیشتمانی ئێرانی هەبوو , کە رق و قینەی بەرامبەر بەحوکمی قاجاری زیاتر بوو ئەوەبوو ئێران لەدوای شەری یەکەمی جیهانی زنجیرەیەك لە گەشەکردن و راپەرینی بەخۆوە بینی ئەوەندەی نەمابوو رژێمی فەرمانرەوایی رایماڵێ وەکو راپەرینەکانی عەرەبستان و گەیلان و ئازاربیجان و خوارسان و کوردستان کە خاوەن ئامانجی شۆرشگێری رزگاریخوازی و نەتەوایەتی بوون [١٣]. ئەحمەد شای دوا شای قاجارییەکان لەساڵی ١٩٠٩ گەیشتبووە حوکم و هەموو هۆکارەکانی لاوازی و نەتوانینی بەرێوەبردنی کاروباری وڵاتی لەگەڵ خۆی هەڵگرتبوو ئەوەی کە رێگای خۆش کرد لەبەردەم مونافەسەکردن لەپێناو دەست خستنە زیاتری سەرئێران ئەوەبوو بریتانیا رێککەوتنامەی ساڵی ١٩١٩ ی نا هاوتای لەگەڵ بەستا . [١٤]لە ئەنجامەکانی ئەم رێککەوتنامەیەش کاردانەوەی فراوان بوو لەناوخۆ ئێرانییەکان بە جۆرێك لە پارێزگاری کردنی دامامکداری بریتانیایان بەسەر وڵاتەکەیان داناو خۆپیشاندنیان ئەنجامدا کە دەربرین بوو لەتورەبوونی توندیان لەسەر رێککەوتنامەکە ئەمە سەرەرای رەخنە دەرەکییەکانی ئاراستە کراوی رێککەوتنامەکە لەلایان رۆژنامەگەری ئەمریکی و فەرەنسی [١٥].

لاوازی کەوتەکیانی دەوڵەتی ئێرانی لەسەردەمی ئەحمەدشا بەشێوەیەك کە لەمێژووی نویێ ی ئێراندا وێنەی نییە دەوڵەت دەستەوەستان بوو تەنانەت لە مەراسیمی پێشوازی کردنی میوانەکانیش بەشێوەیەکی تەواو بەڵکو لەزۆر کاتدا پەنای دەبردە بەریەکێك لەبازرگانە دەوڵەمەندەکان بۆ پرکردنەوەی تێچوونەکانی میوانداری شابووە داردەستێکی بریتانییەکان ئەوەبوو تەنانەت لەکاروباری

کەسایەتی خۆشی پشتی پێ بەستن زۆر بەسانایی پارەو موخەسەساتی لە حکومەتی بریتانی وەردەگرت [١٦].

ڕووداوەکانی بەدواداهاتوو سەلماندیان کە حکومەتی قاجاری لەوە دەستەوەستان تربوو کە لە ڕووی ئەو شەپۆڵە ڕام کەرە نوێیە بوەستێ , ئەو کارەی وایکرد کە هێزی ناوەخۆ و دەرەکی دیاری کراو مەیلیان هەبێ

بۆ گۆرانێك لە جۆرێکی تایبەتی کە ڕێگربێ لە بەردەم ڕوودانی _ ئەو گۆرانە بنەرەتییەی کە سەرەتاکانی لە ئاشۆدا ڕوون بوو [١٧].

سەرەرای ئەوهەڵوەشانەوەی دەوڵەت پێ ی گەیشت و هەڵکردنی بایەکانی گۆران بە ئاراستەی گەیشتنی هێزی نیشتمانی بۆ حوکم ئەوەگوران بەو جۆرە ڕوویدا کە چەند هێزێکی دەرەکی ویستیان , ئەوە بوو ئینگلیزیش کشاندنەوەی هێزەکانیان لە ئێران کاریان کرد لە پێناو بەدیهێنانی دەسەڵاتێکی بەهێز لە ولآتدا کە خزمەتی بەرژەوندییەکانیان بکات و پارێزگاری دەسست ڕۆیشتنیان لە کۆنترۆڵ کردنی بیرە دەوڵەمەندەکانی پترۆڵ لە ئێران بکات [١٨]. بەرامبەر بەبەهێزبوونی بازووی بزوتنەوەی نیشتمانی و ئەولایانانەی ئارەزووی گۆرانێکیان دەکرد کە بگونجێ لەگەڵ ئەوهێزانەی کەلەناوچەکەدا سەریان هەڵدا بارودۆخ ڕێك کەوت بۆکەسایەتییەك هەموو مەرجە پێویستیەکانی لەتێروانینی لایەنەخاوەن بەرژەوەندییەکان تیایدا فەراهەم بوو بۆئەنجامدانی گۆران ئەوەبوو ڕەزاخان پەیدابوو [١٩]. سەرکردایەتی کودەتایەکی کردو ئێرانی لەسەرلێواری قۆناغێکی نوێ دانا .

کودەتای ٢١ی شوباتی ١٩٢١ لە ئێران

ماوەی پێش ئەم کودەتایە لەتەنگژاوترین ماوەکان بوو لە مێژووی ئێراندا , ڕەنگدانەوەی نەخۆشییە کۆمەلآیەتی و سیاسی و ئابوورییەکانی کۆمەڵگای ئێرانی

بوو , ئەوانەی لەئەنجامی داگیرکردنی ئێران بۆچەندین جاری بەدوای یەکتردا هاتوو لەلایان دەوڵەتە زلهێزەکانی ئەورۆژانە تووشی ئێران ببوون , ئەوەبوو بەلاوازی و بێ هێزی و پارچە پارچەیی لەشەری یەکەمی جیهانی دەرچوو , سوپاکانی بێگانە بەدەرواتنی تارانی پایتەخت هەموو خاکەکەیان داگیر کردبوو [٢٠].

ئەوهێزە بریتانیانەی لەشەری یەکەمی جیهانییەوە هاتنە ولآتەکەوە , تیایدا مانەوە بەبیانووی بوونی هێزی ۆڤییەتیانەی لەساڵی ١٩٢٠ باکوری ئێرانیان گرت تیایدامانەوە بۆ یارمەتی دانی کۆماری گەیلان و لەچاوەروانی واژۆکردنی رەشنووسی رێککەوتنامەیەك لەگەڵ حکومەتی موشیر ئەلدەولە لەئەنجامی وتوێژ لە نێوان هەردوو لادا کە لەتشرینی یەکەمی ساڵی ١٩٢٠ دەستی پێکردبوو [٢١].

لەسەر ئاستی ناوەخۆش رژێمی قاجاری گەیشتە نزمترین پلەکانی لێك هەڵوەشانەوەی خۆی و بووە بارێکی قورس لەسەر ئەستۆی ئەو ئێرانیانەی کە لەنزیکترین کاتدا چاوەروانی کەوتنی رژێمیان دەکرد. [٢٢]

ئەوەی بارودۆخەکەشی خراپتر کرد ئەوەبوو کە ئێران بەزستانێکی توند تێ پەردەبوو بەتایبەتی لەبەشە باکورییەکانی , ئەوەی کەبووە هۆی خراپی وەرزی کشتوکاڵی و دەسەلآتی قاجاری نەیتوانی خواردن بۆ دانیشتوان فەراهەم بکات. [٢٣]

سەرنەکەتنی حکومەت لەرووبەرووبوونەوەی ئەم رووداوانە بووە مایەی هەرایەکی گشتی لەنێوان نوێنەرانی ئەنجوومەن لە ئەنجامیشدا حکومەتی موشیر ئەلدەولە رووخا لەدوای ئەوەش تەنگەژیەکی وەزاری روویدا کەسێ کەس وەزارەتیان پێك هێنا ئەوانیش یەك لەدوای یەك ئەمانەبوون مستەوفی ئەلمەمالیك و فرمان فرما ئینجا موشیر ئەلدەولە لەجارێکی تر لە کۆتایشدا ساهدان وەزارەتەکەی پێك هێنا کە ئەویش لەلایان نوێنەرانی ئەنجوومەنەوە بەوە تاوانبار کرا کە لەزیاترین وەزارەتە ئێرانییە کانە لەرووی لایانگری بریتانیاوە [٢٤].

لەسایەی ئەم بارودۆخانەدا بزووتنەوەی نیشتمانی ئێرانی چووە قۆناغێکی نوێوە و هەڵکشانێکی شۆرشگێرانەی فراوانی بەخۆوە بینی کەوای لێهات نەك هەر هەرەشە لەدەسەلاتی قاجاری لاواز بکات بەڵکو هەرەشەی لە هەموو هێزە دەرەکییە خاوەن بەرژەوندییە گرنکەکان لەئێران دەکرد بەتایبەتی بریتانیا , لەبەرئەوەی رژێمی قاجاریش توانی رووبەروونەوی ئەم شەپۆڵە گێرەی نەبوو ئەوە هێزێکی دەرەکی هاتەپشت و چەند هێزێکی ناوەخۆ پشتگیریان لێ دەکرد لەپێناو گۆرانێك لەجۆرێکی تایبەتی رێگا بگرێ لەوگۆرانە بنەرەتیەی کەسەرەتاکانی لە ئاسۆدا بەدیار کەوتبوو و رووداونی نزیك ببووەوە [٢٥].

بریتانیا دەست پێشخەری کرد بۆئەو هێزانەی کێشیان زیاتر و دەست رۆیشتنیان گەورتر بوو لە ئێران بۆ وازهێنان لەسیاسەتە کۆنەکەیان و بۆئەوەی رۆڵێکی شاراوەیان بۆبکێشی لەشانۆگەرییەك کە لایەنە رووکەشەکەی بەنیشتمان پەروەری داپۆشرابوو و پاڵەوانەکانی خۆجێ ی بوون بۆ ئەنجامدانی گۆران و بۆرێگا گرتن لەبەردەم هەرگۆرانێك و لەهەرجۆرێك [٢٦].

هەڵوێستەکە دووانەیەکی دەویست کەپێك هاتبایە لەسیاسەتمەدرێکی ناسراو و سەربازێکی دڵسۆز و ئازا یەکەمیان رۆژنامەنوسێکی لێهاتوو ناسراو و ناوی سەید زیادئەددین تەباتەبائی بوو [٢٧].

ئەو کەسەی بنووسی رۆنامەی (رەعد) ی بەجێ هێشت و پێش رووادنی کودەتا سەربازییەکە هاتە ناوسیاسەتەوە , و بەیەکێك لەهاورێیەکانی وتبوو , لەسەرمانە خۆمان بەئەرکەکە هەڵبستین [٢٨].

هەرچی دووەمە ئەوە کۆلۆنێل رەزاخان بوو , ئەوکەسەی ماوەیەك بوو چاوی بریبووە جێ بەجێ کردنی کودەتاکە [٢٩].

رەزاخان توانای جیاوازی لە هاورێیەکان و هاو کوفەکانی خۆی لەئەفسەرانی تیپی قۆزاق هەبوو لەبەرئەوەهەڵبژاردنی بۆ ئەنجامدانی ئەرکەکە هەر لەخۆرا نەبوو

بەڵکو وەکو یەکێك لە مێژوو نووسە بێگانەکان (هەڵبژاردنێکی) بوو [٣٠].

ئەوە تاکەکەسێك بوو کەتوانای دامرکاندنەوەی ئاشووبە ناوەخۆییەکانی لەلایەك و وەستاندنی هەڵکشانی شۆرشگێرانەی بزووتنەوەی نیشتمانی ئێرانی لەلایەکی ترەوە هەبوو [٣١].

لەدوای ئەوەی حکومەتی ئەحمەدشای قاجار نەیتوانی ئەمە جێ بەجێ بکا , ئەوە رەزاخان ئەوپیاوەگونجاوە بوو کەماوەیەکی درێژ بوو رووداوە ئێرانییەکان چاوەروانیان دەکرد بۆئەوەی یەکلایان بکاتەوە و بارودۆخی پەشێوی کۆتایی پێ بهێنێ [٣٢].

رەزا لەشارۆچکەی ئەلشت لەسەوادکۆی سەربەهەرێمی مازندەران یەکێك لە هەرێمە گرنگەکانی باکور لە ٦ی ئاداری ١٨٩٧ لە باوکێکی فارسی کەناوی عەباس قلی خان کە بەپلەی ئەفسەر لەسوپا کاری دەکردو دایکێکی قەفقاسی رەگەز لەدایك بوو دایکی لەدوای دەست بەسەر داگرتنی روسیا بەسەر هەرێمەکە بە گوێرەی پەیماننامەی تورکمانچای زۆر لە مازندەران نەمایەوە , لەدوای مردنی باوکی , لەگەڵ دایکی چوونە تاران ئەمەش لەدوای روودانی ناکۆکی خێزانی ئەبوو خرایەماڵی خاڵی لەدوای ئەوەی دایکی مێردی بەپیاوێکی تر کرد کە ئەویش ئەفسەر بوو لەسوپادا , بۆیە رەزا لە خانەوادەیەکی سەربازی پێ گەیشت , پیاوەکی و دریەتی و پشت بەخۆ بەستنی بەخۆ لە منداڵیەوە لێ فێر ببو [٣٣].

لەتەمەنی پازدە ساڵی رەزا چووە تیپی قۆزاق ئێرانی , بەهۆی ئەو لێهاتووییەی لەسەرەتای چوونە سوپاوە پیشانی دا پلە بە پلە لە پایە سەربازییەکان بەسەرکەوت تاکو لەپێش ئەو کودەتایەی لەساڵی ١٩٢١ سەرکردایەتی کرد , لەتەمەنی چل و دوو ساڵی گەیشتە پایەی کۆلۆنێل [٣٤].

لە ئێران لەزۆربەی کاتەکاندا سازش کردن تەنها یەکێك بوو لە ئامرازەکانی بەدیهێنانی ئامانجەکان بەڵکو پەنابردنە بەرهێزێکی دیاریکراو بۆ پشت پێ بەستنی

کە یەکێك لەئامرازەکانی هاوسەنگ کردن بوو لە واقیعێکی تاڵدا کەوڵات تیایدا دەژیا لەم بارودۆخەشدا پشت بەستنی ڕەزاخان بەهێزێکی دەرەکی کەسەنگی خۆی هەبێت لە گۆڕەپانی ئێرانیدا کارێکی سەیر نییە هەروەها گەرانی بریتانیەکانیش لەهەمان گۆڕەپاندا کارێکی نائاسایی نەبوو لەئێراندا بەمەش هەڵپەکردنی ڕەزاخان لەگەڵ ویستی بریتانیەکان بۆ حکومەتێکی بەهێز یەکی گرتەوە کە ئێران یەکبخات و لەڕووی هاتنە ناوەوەی دەوڵەتە گەورەکانی تر بۆ ئێران بوەستێ و لەهەمان کاتیشدا بەرژەوەندییەکانی مسۆگەر بکات ئەوکارەی کودەتای ساڵی ١٩٢١ لێکەوتەوە [٣٥].

ئێرانییەکان بەگشتی ئەو بیرو باوەڕەیان هەبوو , کە بریتانیەکان ڕەزاخانیان گەیاندە دەسەڵات[٣٦] .

ئەوانەی نەك هەر کودەتایەکە بە بیرۆکەیەکی بریتانی دادەنێن بەڵکو خۆیان بەوە ماندوو دەکەن کە بیسەلمێنن کە بریتانیا لەهەموو بەستێك کە ڕەزاخان بری بۆگەیشتنە دەسەڵات یارمەتیان داوە [٣٧].

لەم بیرو باوەڕەشیان پشت بەزیاتر لەبەڵگەیەکی بەرجەستە دەبەستن , پەیوەندی کردنی بەپیاوی هەواڵگری بریتانی ئەدموند ئیرونساید Eiranside ئەوەی کەدوای دەربرینی سەرسورمانی پێ ی گەیاندیە پایەی سەرکردەی هێزەکانی قۆزاق [٣٨].

ئەمەش گومان نایگرێتەوە ئەوەبوو جارێك لەبارەیەوە وتبووی (ڕەزاخان ... تاکە پیاوە کە بتوانێ ئێران رزگاربکات) [٣٩]زیاتریش لەمە پێش نۆ ڕۆژ لەڕوودانی کودەتاکە ڕەزاخان لەگەڵ ناوبراودا کۆببوەوە . ئەوکارەی کە جەخت لەسەر بوونی دەستی ئەو لەکودەتاکە دەکاتەوە , هەروەها بوونی ژمارەیەکی تری ئەفسەری بریتانی وەکو راوێژکاری شەکلی لەتیپە قۆزاقیەکە [٤٠], پشتگیرییەکی مەعنەوی بەڕەزاخان دا لەکاتی کشانی بەسەر تاراندا , وەڵامی کۆلۆنێل سمث

جەخت لەسەر ئەمە دەکاتەوە [٤١].

رۆڵی لەکودەتاکە کاتێك کەوتی (داوام لێکرا راوێژکاری سەربازی پێشکەش بکەم و وەکو مەشق پێکەرێك لەوێ ئەو راوێژ کارییەم پێشکەش کرد) [٤٢]نەك هەرئەوەندە بەڵکو بریتانیا سێ ئەفسەری گەورەی بەکارهێنا . [٤٣]بۆ بەشداری کردن لەکردەوەی کودەتاکە ئەوانیش هاورد Hawerd و سمارت Smart و نۆرمان Norman[٤٤]بوون ئەمانە چووبوونە جێگای ئەو ئەفسەرە روسانەی کەرەزاخان بۆرازی کردنی بریتانییەکان لە تیپی قۆزاقی لای بریبوون [٤٥]لەلایەکی تریشەوە جازانی لە کتێبەکەی (سەرمایەداری و شۆرش لە ئێران) باسی کردبوو کە بریتانیا توانی کەسایەتی لواو بۆ کودەتای ١٩٢١ بدۆزێتەوە رۆژنامە نووسێك کەئەویش سەید زیائەددین تەباتەبائی کە پێشتر هاوکاری لەگەڵ ئینگلیز کردبوو لیوایەکی قوزاقی ئەویش رەزاخان بوو بەبێ پەیوەستی ئەرستۆکراتی هەڵبژاردنەکەش لەکاتێکدا روویدا کە چەندین لە میرە ئەرستۆکراتییەقاجارییەکان ئامادە باشی خۆیان راگەیاندبوو بۆ ئاراستەکردنی کودەتاکەی [٤٦].

لەکاتێکدا کە کوتام لە مەکییەوە ناوی شەش کەسی پاڵێوراو بۆ جێ بەجێ کردنی کودەتاکە دەهێنێ [٤٧].

ئەوەی جەخت لەسەر ئەمەش دەکاتەوە برسی کوکس B.Cox لە کاتێکی زووەوە پێشینی ئەوەی کردووە کە رەزاخان (ئەو کەسە بوو کەتوانی ئەنجامدانی گۆرانی داواکاراوی لە ئێران هەبێ) [٤٨].

کودەتای شوباتی ١٩٢١ هیچ کاردانەوەی نەورژاند نەك هەرلەلای موفەوەزییەی بریتانی بەڵکو لەلالی هەموو ئەو بێگانانەش کە لەئێران بوون ئەوانەی لەهەر وروژانێکی گیروگرفت لەولاتدا دەتوقین لەمەشەوە سەیر نییە ئەگەر موفەوەزییەتی بریتانی ئەوانی دڵنیاکردبێتەوە لەوەی کودەتایەکە زیان بە بارودۆخیان لە ئێران ناگەیەنێ [٤٩].

بۆئەوەی لەدەوری خۆی ئەوروژێنێ موفەوەزیەتی بریتانی نوێنەرێکی خۆی لەگەڵ ئەمیر موعین نوێنەری ئەحمەدشا و ئەدیب ئەلسولتە نوێنەری سەرەك وەزیران بۆ چاوپێکەوتن لەگەڵ رەزاخان نارد , نامەیان لەشاو بریتانییەکان هەلگرتبوو بۆ رازی کردنی بە نەچوونە تاران بەم ژمارە گەورانە لەسەربازان [٥٠].

لەهەمان ئاراستەشدا , بریتانییەکان کاتێك بۆیان دەرکەوت کەبەهێزی دژایەتی کردنی میللی بۆ رۆلییان لە کودەتاکە کاریگەری لەسەر ناوبانگیان هەبووە بە رەزاخانیان راگەیاند کەرێککەوتنامەی ساڵی١٩١٩ لەگەلیاندا هەلبوشێنێتەوە , ئەمەش لەبەر ئەوەی پێیان وابوو کەدەتوانن بەرامبەر بە هاورێیەتی سەری دەسەلات لەئێران و مسۆگەرکردنی هەلوێستی بەرامبەریان واز لەرێککەوتنامەکەش بهێنن [٥١].

چوونە سەرتەختی ئێران

گۆران بەلەسەر خۆیی بەلام بەبەردەوامی روویدەدا [٥٢], رێگاش خۆش نەکرابوو لەبەردەم (پیاوی ئێرانی ئاسنین) [٥٣]ئەوەبووە ئەو سەربازە مازەندەرانییەی داوی شکۆمەندی بەدەستی بەهێزی گرتبوو زانی کەمانەوەی لەسێبەردا مایەی ئەوەیە کە ئاواتەکانی بەدی بهێنێت , بارودۆخی ناوەخۆی ئێران و تێروانین بۆشایەتی و کاریگەری تریش لەوانە بوویبیتەهۆی لەناوبردنی ئەوهیوایانەی بۆخۆی کێشابوون [٥٤].

لەیەکەم رۆژ کەهاتە تاران ئەحمدشای قاجاری دلنیاکرد کە کودەتایەکە نەخشەی بۆ کێشراوە و پلانی بۆداندراوە بەمەبەستی رزگارکردنی شایەتی لەشۆرش ئەویش رازی بوو [٥٥].

رەزا شا دەیزانی چی دەکات , لەوکاتەی بەهەموو شێوەیەك کاری دەکرد بۆ بەهێزکردنی شوێنی خۆی و سوپا , زیاتر لەشا نزیك دەبووەوە ئەوەبوو رۆژنامەی

(الاتحاد) ی داخست , ئەو رۆژنامەیەی وتارێکی دژی ئەحمەدشا بڵاوکردبووەوە لەکاتی سەفەرکردنی شا بۆ ئەوروپا [٥٦]. بەلاَم لەهەمان کاتیشدا هانی شای دا بۆ مانەوە لەئەوروپا بۆ ئەوەی لەدەرەوەی ئێرانی بیهێڵێتەوە [٥٧].

رەزاخان لەماوەی پێنج ساڵ توانی خۆی بکاتە بەرزترین دەسەلآت لە کاروبارەکانی ناوەخۆ و دەرەکییەکان , توندرین دوژمنەکانی عەبقەریەتی ئەو رەت ناکەنەوە ئەوەی بە سەرکەوتوویی توندی نادرشای لەلایەك و وەسیەتە سیاسییەکانی ماکیاڤیلی لەلایەکی تر لەگەڵ یەکتری کۆکردەوە ئەوەبوو توانی سوپا یەکبخات و دەسەلآتێکی مەرکەزی دابمەزرێنێ و پیاوانی ئاینی رازی بکات و ئەنجوومەنی وەزیران کۆنترۆل بکات و ئەنجوومەنی نوێنەران مۆنۆپۆل بکات [٥٨]ئەو بریتانیایەی کەیارمەتی رەزاخانی دا لەکاتی جیێ بەجیێ کردنی کودەتاکە دوور نەبوو لەهەنگاوەکانی گەیشتنە تەختی ئێرانی ئەوەبوو جیێ دەستی بریتانی لەهەموو هەنگاوەکان و رۆڵی نەخشە بۆکێشراو بەپیێ ی پلانێکی بابەتیانە بۆ لابردنی ئەحمەدشای قاجار لەسەرتەختی ئێرانی دیاربوو [٥٩]. لۆرین لەبرووسکەیەکی نهێنی هاوکاری کردنی بریتانی لەگەڵ رەزاخان شرۆڤە کردبوو وتبووی (زێدەرۆیی ناکەین بڵێین کەبەبیێ دان بۆ خۆداگرتنی حکومەتی بریتانیا ئەوەقورسی ئەرکی رەزاخان دەکرا مەترسی داربووایە و هەلەکانی سەرکەوتنی کەم بووایە) هەروەها وتبووی (دان بەخۆداگرتن گەیشتە رادەی یارمەتی دانی پراکتیکی و بەگەواهی دانی ژمارەیەکی زۆر لەئێرانییەکان ئەوەبوو سەرەرای ئەوەی داواکارییەکانی حکومەتی بریتانی نەچاسپاندرابوو ئەوە لە هەندیێ کاتی دیاریکراو لە داتە پینی ئابووری هاوکاری مەعنەوی لەلایان حکومەتی بریتانی بە حکومەتی ئێرانی بەخشراوە) لەبەرئەوەی بەگوێرەی وەزیری موفەوەزی بریتانی لە تاران ئێران توانی (بەمەترسی دارترین قۆناغ لەبوونی خۆی دا تیێ بپەریێ [٦٠] بەتایبەتی دوای یارمەتی دانی بریتانی بۆ رەزاخان لەسەرکۆتایی هێنانی حوکمی

شێخ خەزعەل لەسەرمیرنشینی موحەمەرە کە لەسالّی ۱۹۲٤ پلان بۆ دانانی دەستی پێکردبوو [٦١].

گولەی رەحمەت لەرژێمی قاجاری درا ، ئەورژێمەی لەورۆژانەدا تەنها بنایەك بوو لەدار کەلەسەر پێچکەی داتەپیوو وەستابوو . شتێکی سەیر نییە کە بریتانیا لەقۆناغی دوای کودەتا تاکە راستی رۆڵی خۆی ئاشکرا بکات بۆ جەخت کردنەوەش لەسەر ئەورۆڵە دەقی نێردراوی وەزیری کۆلنییەکان چەرچەڵ بۆ برسی لۆرین سەفیری ولآتەکەی لە ئێران دەخەینە روو ئەوەبوو وتی : (هیوادارین کەرەزاخان لە کودەتای دووەمیدا سەرکەوتووبێ .. و ئێمە پێمان ناخۆش نابێ کە بگاتە دەسەلآت لەئێران [٦٢].

ئەویش بەبروسکەیەکی نهێنی وەلآمی دایەوە وە تیایدا دەڵێ کە (کەس نییە گومان لەوەبکات کە رەزاخان دەبێ بە شا [٦٣]. شتێکی بەسوود دەبێ لێرە باس لەکاردانەوەی سۆڤییەت بکەین بەرامبەر بەگەیشتنی رەزاخان بۆ تەختی ئێران لەرەلەری روون بوو بەرامبەر بەهەڵوێستێکی ئاوەها ئەوەبوو رۆژنامەی (برافدا) ی سۆڤییەتی رۆژی ۱۰ی کانوونی یەکەمی سالّی ۱۹۲٥ ئەوەی بەگوێرەی رای دەکیۆمێنتە بریتانییەکە وادیارە کە نووسەری وتارەکە زانیاری تایبەتی سەبارەت بەبارودۆخ لەئێران پێگەیشتووە بەبێ ئەوەی خۆی بیخاتە بەردەمی و داوای لێکرد کەبلآوی بکاتەوە نووسەرەکە وەسفی گەیشتنی رەزاخان بەدەسەلآت دەکات و دەڵێ : (لە ئەنجامی ئاشتبوونەوە لەنێوان رەزاخان و هەندێ رەگەزی کۆنە پارێز لەوانەی کە لەکاتی هەوڵدانی دامەزراندنی رژێمی کۆماری دژایەتیان دەکرد .. رەزاشا پێش خستنی خێزانی قاجاری چووە گفتوگۆی دوور و درێژ لەگەڵ دژایەتی کەرانی پێشووی و بەڵێنی پێدان بەوەی کە پارێزگاری جیاووکەکانیان بکات ۹ هەر لەم ئاراستەیەشدا نووسی وتارەکە جەخت لەسەر ئەوە دەکاتەوە (لەئەنجامی هاوپەیمانیەتی کردنی رەزاخان لەگەڵ رەگەزە کۆنە پارایزەکان کۆمەڵە

پێشکەوتنخوازەکان دەکاتە قوربانی ئەوانەی کە لەپێشتردا پشتگیرییان لێکردبوو و دەچنە ریزی دژایەتی کردنی [٦٤].

لەلایەکی تریش برووسکەیەکی نهێنی کەولیەم تیرز بۆ وەزارەتی دەرەوەی بریتانیای ناردبوو دەربربوو لەنەتوانینی دەست نیشان کردنی هەلۆێستی سۆڤیەتی تیادا وتی : (شتێکی ئاسان نییە هەلوێستی راستەقینەی حکومەتی سۆڤیەتی بدۆزینەوە رۆژنامەگەری سۆڤیەتی بەپارێز بوو لەبارو دۆخی ئێران و سیاسەتمەدەرانی سۆڤیەتیش بێدەنگییان هەلبژارد [٦٥]. کەچی راستی کارەکە ئەوەیە کە مۆسکۆ حەزناکات رەزا بگاتە تەختی ئێرانی و بەتوندی دژایەتی ئەمەی دەکرد لورین لە برووسکەیەکی نهێنی بۆ وەزارەتی دەرەوەی بریتانی ئاماژەی بەوە کرد کە لەسەرچاوەی باشەوە زانویەتی کە وەزیری موفەوەزی سۆڤیەتی لە تاران (بەتوندی دژایەتی ئەوە دەکا یان رازی نییە بەوەی کە رەزاخان ببێتە شا [٦٦]رەزاخان مەبەستی بوو هەموو بارودۆخەکان ئامادە بکا بۆ ئەوەی خۆی بەتەنیا لە گۆرەپانەکەدا کاریگەربێ ئەوەبوو توانی ئەنجومەنەکە والێ بکات کە نازناوە سەربازی و سڤیلییەکان هەلبوشێنێتەوە ئەم هەنگاوەشی پشتگیری کردنێکی جەماوەری فراوانی لە هەموو ئێراندا دەستەبەر کرد ئەوەی کە بووە مایەی ئەوەی ئەو کەسانەی لە دەوروبەری بوون خۆشیان بوێت و دوژمنەکانیش زۆر نازناویان لەدەست دا کە لە پێش خەلك پێ ی ناسرابوون [٦٧].

لە ماوەیەکی کورتیشدا دەستی گرت بەسەر دانان یان لابردنی وەزیرەکان و خەلكانی تریش تەنانەت لەسالی ١٩٢٣ کاتێك بووە سەرەك وەزیران لە سێبەری شایەك کە خاوەنی هیچ شتێك نەبوو لە ولاتەکەی لەدوای ئەوەی رەزاخان بەشێوەیەکی شەرگی دەسەلاتی دیکتاتۆری مسۆگەر کرد لە پاش ئەوەی بەشێوەیەکی پراکتیکی پێ ی درابوو کە داوای کرد بەشا دابنرێ لەسەر تەختی ئێران و رەشنووسی یاسایەك پێشکەش کرا لە لایان دامار و تەیمورتاشی و هەندێ

نوێنــەری لاینگــری تــر داوایــان کــرد کــە ئەنجوومەنەکــە راگەیانــدێك دەربکــات بەئەنجامی دەوڵــەتی قاجاری لــە ٣١ ی تــشرینی یەکــەمی ١٩٢٥ دەنگدان لەســەر پرۆژەکە کراو رەزامەندی لەسەر پیشاندرا , هەشــتا کەسی پــێ رازی بــوون پێــنج کەس دژی بوون و سی ئەندام لەکۆی (١١٥) ئەندامی ئامادەبوو دەنگیان نەدا [٦٨].

رەزاخان بە شای ئێران داندرا بەناوی (ئیمبراتۆر رەزاشای پەهلەوی) [٦٩].

ئەمەش دوای ئەوەی خۆی لەئاهەنگی تاج لەسەر دانان تاجی لەسەر خۆی نــا [٧٠], بەمەش رەزاخان هەموو هیواکانی بە ئاراستەی بــەدیهێنانی شۆرشــێکی گــشتی لــە ئێران کۆتایی پیێ هێنا [٧١].

١- جورج لنشوفسكي , الشرق الاوسط - الشؤون العالمية - ترجمة جعفر الخيـاط , بغداد , ١٩٥٩ ص٥٩ .

٢- رۆژئاواییەکان ئێستا هەوڵ دەدەن جەخت لەسەر مەســەلەی ئــاوە شــلتێنەکان بکەتەوە بۆ پاساو هێنانەوە بۆ دەست تێوەردانیــان لەناوچــەی کەنــداوی عــەرەبی بۆدەست بەسەر داگرتنی کانگانی پترۆل , راستی مەســەلەکەش ئەوەیــە کــە ئەمــە وردنییــە , ئەمــەش بــەهۆی ئــەو گەشــەکردنە تەکنــە لۆجییــە لــە رادەبــەدەرەی هەریەکە لە سۆڤییەت و ئەمریکییەکان پیێ ی گەیشتبوون .

٣ - أحمد عبدالقادر الجمال من مشكلات الشرق الوسط القاهرة / ١٩٥٥ / ٥٣٥

٤ - جهانگیز قائم مقامی , تحولات نظام ایران ازاغازقرن بـازدهم تـا سـالی ١٣٠١ . چاپ اول تهران , ١٣٢٦/ ص ٢٤ , د. علی اکبر بینا , تاریخ سیاسـی و دبلوماسـی ایران ازکلنا یـادر کـرکمن چـاپی ١١٣٤ - ١٢٤٣ , تهـران ١٣٤٢ - ١١٦ - ١٨ , د. صالح محمد العابد موقف بريطانيـا مـن النـشاط الفرنـسي الخلـيج العربـي ١٧٩٨ - ١٨١٠ , بغداد , ١٩٧٩ , ص ١٥٩ .

A.Z.Rubinsein

Soviet policy towarol , turkey , iran and afhanistan the

Dyanamies of Influence , u-s-a, ١٩٨٢ , p.٣

٥– احمد عبدالقادر . الجمال / المصدر السابق / ص ٥٣٦ , جورج لنشوفسكي / المصدر السابق u-s-a , ١٩٨٢ , p.٣ ص ٦٣

٦ – د . كمال مظهر احمد / دراسات في تاريخ ايران الحديث والمعاصر / بغداد / ١٩٨٥ / ص ١٠٤ .

٧ – (دراسات أيرانية) مجموع بحوث / مركز دراسات الخليج العربي / ترجمة عبدالجبار ناجي البصرة / ١٩٨٣ / ص ٦٦ .

٨ – A.Wilson The Gulf-london , ١٩٥٤ , p.٢٥٨ , R.Graham , Iran .
The illvison of power , London , ١٩٧٨ , p.٢٣.

٩ – م . ع منشور كركاني / سياست دولت شوروى درايران از ١٢٩٦ تا / ١٣٠٦ / تهران / ١٣٢٦ ص ٢٤ / لوريمر / دليل الخليج / القسم التأريخي / ترجمة مكتب امير دولة قطر / قطر / بل ص ٤٧٦ .

١٠ – محمد كامل عبدالرحمن / سياسة ايران الخارجية في عهد رضاشاه ١٩٢١ – ١٩٤١ رسالة ماجستير غير منشورة / بغداد / ١٩٨٦ / ص ١٣–١٤

١١ – مقتبس في اسعد محمد الجوارى / سياسة ايران الخارجية في عهد احمد شاه (١٩١٩ – ١٩٢٥) رسالة ماجستير غير منشورة / بغداد / ١٩٨٧ ص ٥٨ .

١٢ – د . كمال مظهر أحمد / المصدر السابق / ص ١٠٥ .

١٣ المصدر نفسه / ص ٣٨ .

١٤ – راشد البراوى / حرب البترول في الشرق الأوسط / القاهرة / ١٩٦٢ / ص ١٦٥ سليم و اكيم ايران في الحضارة / بيروت / ١٩٧١ / ص ١٢٥ / ريدبولا / بريطانيا و الشرق من أقدم العصور حتى ١٩٥٢ / بغداد / ١٩٧٥ / ص ١٦٣ .

١٥ – د . كمال مظهر احمد / المصدر السابق / ص ٤٠ – ٤١

١٦ – (مذكرات شاه ايران المخلوع محمد رضا بهلوى) مركز دراسات الخليج العربي / البصرة / ١٩٨٠ ص ١٧ / احمد عبدالقادر الجمال / المصدر السابق / ص ٥٤٠ .

١٧ – مقتبس من د . كمال مظهر احمد / المصدر السابق / ص ٣٨ .

١٨ – طلال مجذوب / ايران من الثورة الدستورية حتى الثورة الاسلامية ١٩٠٦ – ١٩٧٩ . بيروت / ص ٢٨٨ .

١٩ – د . كمال مظهر احمد / المصدر السابق / ص ٣٩ .

٢٠ – N.R.Keddie , Iran . Religion , Politics and Society , London , ١٩٨٠ . P.١٢٨ , M.A.Fzsimons , Empire by Treaty and The Middle Eastin the Twentienth century , Northre DARNE ١٩٥٤ , P.٢١.

٢١ – R.K.Ramazani , The Foregin police of Iran ١٥٠٠ – ١٩٤١ verginia , ١٩٦٦ , p . ١٧٥ .

٢٣ – (The Times) , March ٢٨ . ١٩٢١ .

٢٤ – R.K.Ramazani , op.cit , p . ١٧٥ .

٢٥ – د . كمال مظهر احمد / المصدر السابق / ص ١١٠ .

٢٦ – محمد كمال عبدالرحمان / سياسة ايران الخارجية / ص ٤٠ .

٢٧ – زید ئەددین لە سالی ١٨٨٨ لە دایك بوو / لە بنەماڵەیەکی ئاینی ناسراوی یەزد بوو / لەماوەی ١٩١١ – ١٩١٢ لە پاریس خوێندبووی رۆشنبیرێك بوو لە جۆری یەکەم خووی بە ئەدەب و شیعر گرتبوو و ئاگاداری مێژوو بوو , سەرکەوتوویی لە پیشەی رۆژنامە نووسی کاری کردبوو , و لە کۆتاییەکانی شەری یەکەمی جیهانی رۆژنامەی (رەعد) ی دامەزراندبوو ئەمەش ببووە سەرەنج راکێشانی رۆشەنبیرە ئێرانی و بێگانەکان کە گرنگیان بە مێژووی ئێران دەدا , بە

بوێری و حەزکردن لە موغامەرەکردن ناسرابوو لە راستیدا زیاتر لە داوێك هەیە کە سیفاتی زیائەددین و نوری سەعید لەگەڵ یەکتری کودەتاکەوە . بگەڕێوە سەر :

د . کمال مظهر احمد / المصدر السابق / ص ١٢٧ – ١٢٨ .

٢٨– رەمەزانی باس لەوە دەکات کە ئەو هاوڕێیە بەهار بوو ، ئەویش ساسەتمەدارو رۆژنامەنووس بوو .

٢٩ – R.K. Ramazani , op- cit , p.١٧٥ .

٣٠ – R.Graman , op.cit , p.٥٤.

٣١ – د . محمد کمال عبدالرحمن / سیاسة ایران الخارجیة / ص ٤٠ .

p.Tapper , The confict of tribe and state in Iran and Alghanistan , New York , ١٩٨٠ , p.٢٥

٣٢ – د . کمال مظهر احمد / المصدر السابق / ص ١٢٩ .

D.N – Wibber , contemporary Iran , London , ١٩٦٣ , p.٧٠ .

٣٣ – عبداللة رازی / تاریخ ایران / تهران / ١٣١٧ / ص ٧٦٣ – ٧٦٤ / فتح اللة همایونقز / مرد برزك تاریخ / جاب اول / دریهمن ماه / ٥٣٥ / ص ٦٣ نویخت / شانهشاه بهلوی / قسمت اول / مطبعة مجلس / بلا ص ٢٩ (ایران بین عهدین العهد القاجاري – العهد البهلوی) منشورات جدیدة البلاغ / بیروت / ١٩٣٤ / ص ٣٥–٣٦ / د . کمال مظهر احمد / المصدر السابق ص ١١٣–١٢٦ .

D.N. Wilber . Rize shah pohlevirs , The Ressurrction and Recontsuetion of Iran , New York , ١٩٧٥ , pp.٤,١٥ ,

R.Kapns cin ski , sha of shahs , New York , ١٩٥٣ , p.٥.

٣٤ – Abarahamien , Iran between two Revlution , New York . Jersy , ١٩٨٢ , p . ١١٧ .

٣٥ – محمد کامل عبدالرحمن / سیاسة ایران الخارجیة / ص ٣٧ .

F.Hallidday , Iran Dictatership and Derelepment , London ١٩٧٩ , p.٦٦.Iran, U-S-A , ١٩٧٥ , p.١٢.

٣٧ – R.K. Ramazani , op.Cit , p.١٧٧

٣٨ – محمد حسين هيكل / مدافع ايه الله / قصته ايران الثورة / القاهرة / بلا / ص ٣٦ / طلال مجذوب / المصدر السابق / ص ٢٨٨ .

٣٩ – مقتبس من محمد عبدالرحمن , سياسة ايران الخارجية / ص ٣٨

٤٠ – R.K. Ramazani , op , Cit , p.١٧٥ .

٤١ ئاماژە کردنی سەرەك وەزیران نەسرەت بەوەی کە کودەتاکە لەلایان کۆلۆنیل سمیث ئەنجامدراوە و موستە حیلە باوەر بکات کە وەزیر و موفەوەزیەتی بریتانی ئاگاداری ئەوەی نەبوون کە روویدا , بگەڕێوە سەر :

F.٠,٣٧١ / ٩٠٢٥ – E٩٧٢٠ / ٧٧ / ٢٤ , sir .p. Loraine to F.o , Tel .No ٢٨٧ . August , ٣٠ , ١٩٢٣ , p.٢

٤٢ – R.k. Ramazani , op . Cit , p . ١٧٥

٤٣ – مەلیکی قوراء بەهار باس لەوە دەکات کە رەزاخان پەیوەندی بەهێز و دۆستایەتی لەگەڵ ئەم کەسە ناوبراوانە هەبوو / بگەڕێوە بۆ ص٦٥.

٤٤ – R.K. Cottam , Nationlism in Iran , U-S-A .١٩٦٢ . P . ١٩٢ .

٤٥ – صلاح العقاد / السياسة الايرانية والاستعمار الجديد (الساسة الدولية) (مجلة) القاهرة العدد الرابع / السنة الثالثة / ١٩٦٦ / ص ٣٠ .

٤٦ -B.Jazani , Capitalizm and revolution in – Iran , London , ١٩٦٢ . p.p.١٢

٤٧ – R-W.Cottam . op . Cit , p . ١٩٢ .

٤٨ – M.Zonis , The poitical life of Iran , princetion , ١٩٧١

, p . ٢٠١ .

٤٩ – محمد كامل عبدالرحمن / سياسه ايران الخارجيه / ص ٣٨ .

٥٠ – ملك الشعراء / المصدر السابق / ص ١١٣ .

٥١ - R.W.Cottam , op .Cit . p . ١٩٤

٥٢ – E.Abrahmian , op . Cit , p . ١١٨ .

٥٣ – (العراق) جديده / بغداد / ٢١ حزيران ١٩٢٥ .

٥٤ – محمد كامل عبدالرحمن / سياسة ايران الخارجية / ص ٣٨ .

٥٣ – E.Abrahmian . ·p . Cit . p . ١١٨ .

٥٦ – ملك الشعراء بهار / المصدر السابق / ص ١٩٢ .

(Iran) (Middle East Rresearch Institute University of pernnsy Irania) . London . ١٩٥٨ , p . ١٨ .

٥٧ – F.O . ٣٧١ / ١٠٨٤٠ . Err ٢٥٢ , Tel very con Fidentideatial , p.

Loraire to F.O.No . ٥٣ . Morch ٢ . ١٩٢٥ , p.٣٣ , F.O . ٣٧١ / ١٠٨٤٠ . E٢٩٨٠ / ١٨ / ٣٤ , Tel . Con Fidentia , p.Loriant to F.O .No.٢١٧. June١٥–١٩٢٥ . p . ٢ .

٥٨ – R.K. Ramazani ,op. Cit .p.١٧٨.

٥٩ – محمد كامل عبدالرحمن / سياسة ايران الخارجية / ص ٣٨ .

٦٠ – F.٠,٣٧١ / ١٠١٤٥ , E ٢٤٢٣ / ٤٥٥ / ٣٤ , Sir p . Loraine to M.Mac Donatd , Tel . No . ٨٥. Feberuary rr , ١٩٢٤ , p . ٣ .

٦١– F.٠ ٣٧١ / ١٠١٣٧ – Majar . I . Ato F .O , British Legaoion , Tehran , October ٢٤ , pp . ٢١ – ٢٤

٦٢ – F.٠ ٣٧١ / ٧٨٠٩ , Tel . chmurchill to p . Loraine , No .

٣٦٩ .october , ٧ . ١٩٢٤ , p .١٧٥ .
٦٣ – F.٠ ٣٧١ / ١٠١٤٥ , E ٢٤٢٣ / ٤٥٥ / ٣٤ . Sir p . Loraine to M . Mac Donald , Tel . No . ٨٥ , February ٢٣ , ١٩٢٤ . p . ٣ .
٦٤ – F.٠ ٣١١ / ١٠٨٤٠ / E ٨١٤٥ / ١٨١٣٤ – M peters to Sir A.Chomberlain , Tel . No . ٨٩٠ , December , ١٩٢٥ .
I bid
٦٥ – F.٠ ٣٧١ / ١٠٨٤٠ / , Ell ٨٧٨٩ . Sir p . Lorainte to F.٠.
٦٦ – confidential , No . ٣٥٣ , November ٤ , ١٩٢٥ p . ١٣٩ .
٦٧ – (The near East and andia) , London , jun , ٢٥ , ١٩٢٥ , p . ٦٧٠ .
٦٨ – (مذكرات رضا شاه) ترجمة علي البصري / البصرة / ١٩٥٠ / ص ٢٣٢ .
٦٩ – سەبارەت بەو بابەتە بڕوانە :
(السياسة) (جديدة) / ١٥ حزيران / ١٩٨١ (المقتطف) (مجلة) / المجلد ٦٧ / الجزء (٤) تشرين الثاني ١٩٢٥ .
٧٠ – محمد حسنين هيكل / المصدر السابق / ص ٤٧ / محمد وصفي أبـو مغلـي / ايران دراسة عامة / البصرة ١٩٨٥ / ص ٢٩٣ .
٧١ – M.E. Bonineand N.R.Keddie , Contiuty and change in moderen Iran , New York , ١٩٨١ , p.٢٥.

سەرچاوە : الدكتور صالح العمر، اسعد محمد زيدان، ايران في عهد رضا شـاه بهلـوي ١١٩٤١٩٢٥ـ

سالنامەی نەزارەتی مەعاریفی عمومییە (١٣١٧ك)

وەرگێڕانی لە عوسمانییەوە : دلشاد هیوا

(پێشەکی)

(سالنامەی نەزارەتی مەعاریفی عمومییە[1] - سالنامەی وەزارەتی پەروەردە)، یەکێك لەو سالنامە گرنگ و دەگمەنانەیە کە تایبەتە بە ئەرك و فەرمان و ئامارەکانی هەموو خانە پەروەردەییەکانی سەر بە وەزارەتی پەروەردەی دەولەتی عوسمانی. ئەم سالنامەیە لە سالی ١٣١٧ی کۆچی لە لەلایەن (نەزارەتی مەعاریفی عمومییە)وە لە چاپخانەی عامرە لە (دارولخیلافە - ئەستەمبول)ی پایتەختی دەولەتی عوسمانی لە دووتوێی (١٤٩٦) لاپەڕەدا لەچاپ دراوە و بەرچاوڕوونییەکی تەواومان پێ دەبەخشێ لەسەر هەموو ئەو بڕیار و فەرمانانەی کە لەلایەن ئەم نەزارەتەوە بۆ تێکڕای دامودەزگا پەروەردەییەکانی دەولەتی عوسمانی دەرچووە. گرنگی سالنامەکە لەوەدایە کە زانیاری و ئاماری هەموو ویلایەتەکانی جیاکردۆتەوە و لەم نێوەندەیشدا بەشێکی ٢٠ لاپەڕەیی تایبەت بە (ویلایەتی موسل)ی تێدایە کە جگە لە (خانەقین و مەندەلی) کە لەچوارچێوەی ویلایەتی بەغدا دا ئامارەکانیان هاتووە، زۆربەی شار و شارۆچکە و گوندەکانی ئەوکاتەی کوردستانی لەخۆ گرتووە.

ئەوەی کە پێویست بە ڕوونکردنەوە بکا ئەوەیە کە لە وەرگێڕانەکەدا هەولم داوە پەراوێز بۆ ئەو ناو و زاراوانە دابنێم کە تایبەتن بە سیستەمی کارگێڕی و سەربازی عوسمانی ئەمەشم لە سەرچاوە ڕەسەن و باوەڕپێکراوەکانەوە وەرگرتووە و بەپێی پێویست ڕونکردنەوەم لەسەر داون.

ویلایەتی موسڵ

فەرمانبەرێتی	ناوەکان	پلە	مێژوو	ع	م
بەڕێوەبەرایەتی پەروەردە (مەعاریف)					
وەکیلی بەڕێوبەری پەروەردە	محەمەد تۆفیق ئەفەندی	٠	٠	٠	٠
فەرمانبەری ژمێریاری	عەباس ئەفەندی	٠	٠	٠	٠
ئەمین سندوق	میخائیل ئەفەندی	٠	٠	٠	٠
فەرمانبەری فەخری مۆزەخانە	مۆسیۆ سێباستێن شاپل	٠	٠	٠	٠
قوتابخانە ئامادەییەکان					
قوتابخانەی ئامادەیی موسڵ					
مامۆستای بەڕێوەبردن و ژمێریاری پراکتیکی و تیۆری، مێژووی گشتی، ئوسوڵ دەفتەری[1]، زمانی فرەنسی، جەبر، داڕشتن و نووسین	محەمەد تۆفیق ئەفەندی	٠	٠	٠	٠
مامۆستای زانستی ئایینی، عەرەبی، ئەندازیاری، زمانی فارسی و تورکی	ئیبراهیم ئەفەندی	ئەدیرنە ڕوئوسی[2]	٠	٠	٠
مامۆستای جوگرافیا	شاکر ئەفەندی	یوزباشی[3]	٠	٠	٠
مامۆستای زانیاری بەسود و پاراستنی تەندروستی	تۆفیق ئەفەندی	مولازمی یەکەم	٠	٠	٠
مامۆستای زمانی تورکی	ئەحمەد عیزەت ئەفەندی	٠	٠	٠	٠
مامۆستای وێنە	قاسم ئەفەندی	٠	٠	٠	٠
مامۆستای خەتخۆشی	محەمەد سەعدی ئەفەندی	٠	٠	٠	٠
مامۆستای چاودێر (پشکنەر)ی سەرەکی	ئەحمەد ئەفەندی	٠	٠	٠	٠
مامۆستای چاودێر (پشکنەر)ی دووەم	عەبدولڕەحمان ئەفەندی	٠	٠	٠	٠

قوتابییانی ئاماده (هەبوو)ی ساڵی خوێندنی ١٣١٤ ـ ١٣١٥								
شەوانە				ڕۆژانە		تێکڕا		
بەکرێ		بێ کرێ						
موسڵمان	ناموسڵمان	موسڵمان	ناموسڵمان	موسڵمان	ناموسڵمان	موسڵمان	ناموسڵمان	خزمەتگوزار
٠	٠	٠	٠	٣٣٢	٩	٣٣٢	٩	٢

قوتابخانەکانی ڕوشدییە[٤]					
قوتابخانەی ڕوشدییەی سلێمانی					
مامۆستای یەکەم	عەبدولفەتاح ئەفەندی	٠	٠	٠	٠
مامۆستای دووەم: مامۆستای خەتخۆشی	عەبدوڵا عیرفان ئەفەندی	٠	٠	٠	٠
قوتابی: ٣٠ خزمەتگوزار: ١					
قوتابخانەی ڕوشدییەی کەرکوك					
مامۆستا	عەبدولقادر ئەفەندی	٠	٠	٠	٠
جێگر	ڕەئوف ئەفەندی	٠	٠	٠	٠
مامۆستای خەتخۆشی	عەبدوڵا ئەفەندی	٠	٠	٠	٠
قوتابی: ٥٣ خزمەتگوزار: ١					
قوتابخانەی ڕوشدییەی ڕواندز					
وەکیلی مامۆستای یەکەم	شێخ عەلی ئەفەندی	٠	٠	٠	٠
مامۆستای خەتخۆشی	محەمەد عارف ئەفەندی	٠	٠	٠	٠
قوتابی: ٣٠ خزمەتگوزار:١					
قوتابخانەی ڕوشدییەی ئەربیل					
مامۆستای یەکەم	عەبدولحەکیم ئەفەندی	٠	٠	٠	
مامۆستای خەتخۆشی	محەمەد ڕەشید ئەفەندی	٠	٠	٠	٠
قوتابی: ٣٥ خزمەتگوزار:١					
قوتابخانەی ڕوشدییەی سەلاحییە[٥]					
بریکاری مامۆستای یەکەم	محەمەد ڕەفعەت ئەفەندی	٠	٠		٠
مامۆستای خەتخۆشی	مستەفا ئەفەندی	٠	٠	٠	٠
قوتابی: ٣٠ خزمەتگوزار:١					
قوتابخانەی ڕوشدییەی کچان لە ناوەندی ویلایەت					
مامۆستای یەکەم (ژن)	هەڵوەشاوە	٠	٠	٠	٠
مامۆستای دووەم (ژن)	سەبیلە خانم	٠	٠	٠	٠

قوتابی: ٢٠ خزمەتگوزار:١					
قوتابخانەی ڕوشدییەی سەربازی سلێمانی					
بەڕێوەبەری قوتابخانە	عارف ئەفەندی	قول ئاغاسی[٦]	٠	٠	
مامۆستای وێنە	ئیبراهیم ئەفەندی	یوزباشی	٠	٠	٠
مامۆستای زمانی فرەنسی	شەوقی ئەفەندی	یوزباشی	٠	٠	٠
ئەفسەری ناوخۆیی	نەقشی ئەفەندی	یوزباشی	٠	٠	٠
ئەفسەری ناوخۆیی	مستەفا ئەفەندی	مولازمی دووەم	٠	٠	٠
مامۆستای ئیملا	عەبدوڵا ئەفەندی	رابیعە[٧]	٠	٠	٠
مامۆستای عەرەبی	سەید محەمەد ئەفەندی	لە عیلمییەوە[٨]	٠	٠	٠
مامۆستای فارسی	محەمەد ئەفەندی	لە عیلمییەوە	٠	٠	٠
مامۆستای ڕێزمان	ڕەشید ئەفەندی	لە عیملییەوە	٠	٠	٠
مامۆستای خەتخۆشی	سەید شوکری ئەفەندی	لە مولکییەوە[٩]	٠	٠	٠

قوتابیانی ئامادە (هەبوو)

موسڵمان	ناموسڵمان	تێکڕا	خزمەتگوزار
١٠٦	٠	١٠٦	٥

قوتابخانەکان

لیوا	قەزا	ناوی قوتابخانە	شوێنەکەی	مامۆستاکەی	ژمارەی قوتابی	دامەزرێنەر
موسڵ	موسڵ	ئاغالەر جامیعی	بابەلجسر	جەلیلی سلێمان بەگ	١٨	ئیسماعیل ئاغا و براکانی
موسڵ	موسڵ	جامع ئەلپاشا	سوق کەبیر	موفتی محەمەد ئەفەندی	١٠	حاجی حسێن و سلێمان پاشالەر
موسڵ	موسڵ	عەبدیلیە	بابەلسەرای	عەبدولرەحیم ئەفەندی	٥	حاجی عەبدال
موسڵ	موسڵ	ئەحمەدییە	بابەلسەرای	یوسف ئەفەندی	١١	ئەحمەد ئەفەندی کاتبی عەرەبی
موسڵ	موسڵ	نعمانییە	سەراجخانە	عەبدولوەهاب ئەفەندی	٨	نعمان پاشا
موسڵ	موسڵ	یەحیا پاشا	سەراجخانە	عەبدولوەهاب ئەفەندی	٧	یەحیا پاشا
موسڵ	موسڵ	رابیعییە	رابیعییە	ئەحمەد ئەفەندی	٦	رابیعە خاتوون
موسڵ	موسڵ	حەسەن پاشا	رابیعییە	یوسف ئەفەندی	١٥	حەسەن پاشا
موسڵ	موسڵ	بابەلروتوب	بابەلروتوب	محەمەد ئەفەندی	٥	عەبدولا بن جەرجیس
موسڵ	موسڵ	نەبی شیت	گەڕەکی جوبە	عەبدولرەحمان ئەفەندی	٢٩	جەلیلی ئەحمەد پاشا
موسڵ	موسڵ	حاجی زەکەریا	بابەلجەدید	محەمەد ئەفەندی	١٤	حاجی زەکەریا
موسڵ	موسڵ	بابەلبەیز	بابەلبەیز	عەبدولفەتاح ئەفەندی	٦	محەمەد پاشا
موسڵ	موسڵ	مەحمودین	مەحمودین	عەبدولرەحمان ئەفەندی	٦	محەمەد پاشا
موسڵ	موسڵ	عومەرەین	بابەلجەدید	ئەمین ئەفەندی	٢	حاجی قاسم عومەری
موسڵ	موسڵ	نەبی یونس	گوندی نەینەوا	سەید حەسەن ئەفەندی	٨	نادیار
موسڵ	موسڵ	حاجی حسێن بەگ	بابەلمەسجید	محەمەد عەلی ئەفەندی	١٢	حاجی حسێن بەگ
موسڵ	موسڵ	حنیاتییە	گەڕەکی ئیمام ئیبراهیم	محەمەد ئەفەندی	١٠	محەمەد ئەفەندی
موسڵ	موسڵ	یونس ئەفەندی	ڕەشلکور	ئەسعەد ئەفەندی	٤	یونس ئەفەندی
موسڵ	موسڵ	عەبدولا بەگ	ڕەشلکور	..عار محەمەد ئەفەندی	٦	عەبدولا بەگ
موسڵ	موسڵ	مەحمود بەگ	بابەلنەبی	محەمەد ئەفەندی	٠	مەحمود بەگ
موسڵ	موسڵ	نەبی جەرجیس	نەبی جەرجیس	مەحمود ئەفەندی	٦	نادیار
موسڵ	موسڵ	حەمولقەدۆ	مەیدان	ئەحمەد ئەفەندی	٦	حاجی عەبدولا
موسڵ	موسڵ	جەمشیدییە	جەمشید	محەمەد ئەفەندی	١٠	بەکر ئەفەندی
موسڵ	موسڵ	نەباتلحەسەن	قویومجیلەر	یوسف ئەفەندی	٣	شەهیدزادەلەر
موسڵ	موسڵ	جامع خەزام	جامع خەزام	داود ئەفەندی	٢	شێخ و حاجی خەزام

موسڵ	موسڵ	حاجی شەریف	بابلسەرای	...عار زادە محەمەد ئەفەندی	٥	حاجی محەمەد عەلی و شەریف چەلەبیلەر
موسڵ	موسڵ	نەبی دانیاڵ	نەبی دانیاڵ	حاجی سوڵتان ئەفەندی	٩	محەمەد پاشا
موسڵ	موسڵ	جیوبحاتی	بابەلجەدید	ڕەزوای محەمەد ئەفەندی	٧	لەلایەن خەڵکەوە
موسڵ	موسڵ	حاجیات	بابەلبەیاز	ڕەزوای عەبدولباقی چەلەبی	١٠	مەحزەرباشی
موسڵ	موسڵ	مەحزەرباشی	بابلنەبی	فەیزی زادە محەمەد ئەفەندی	٣	مەریەم خاتوون
موسڵ	موسڵ	جامع ئەلخاتون	حەوش ئەلخان	عەبدولڕەحمان ئەفەندی	٤	حسێن وەلی
موسڵ	ئامێدی	قوبهان	لەناو ئامێدی	موفتی ئەسعەد	١٢	سەید خان بەگ
موسڵ	ئامێدی	مەدرەسەی جەدید	لەناو ئامێدی	مستەفا ئەفەندی	٨	شێخ محەمەد ئەفەندی
موسڵ	ئامێدی	بامەڕنی	گوندی بامەڕنی	نەجمەدین ئەفەندی و سەعید ئەفەندی	١٥	شێخ عەبدولا
موسڵ	ئامێدی	بیروشك	گوندی بیروشك	شێخ عەبدولا ئەفەندی	١٠	شێخ عەبدولا
موسڵ	ئامێدی	شێخ مەعروف	گوندی دەرکل شێخان	شێخ مەعروف ئەفەندی	٦	شێخ مەعروف
موسڵ	ئامێدی	سەید نوری	گوندی بیسکی	سەید نوری ئەفەندی	٦	سەید نوری
موسڵ	ئامێدی	مایە	گوندی مایە لە ناحیەی بەرواری	تەها ئەفەندی	٨	قوباد پاشای خانەدانی ئامێدی
موسڵ	زاخۆ	قوتابخانەی عیلمیە	لەناو شارۆچکەی زاخۆ	مەلا ئەحمەد ئەفەندی	١٤	لەلایەن خەڵکەوە
موسڵ	سلێمانی	خانەقا مەولایی	دیرکەزێن (دەرکەزێن)	مەلا موسا ئەفەندی	١٢	مەحمود پاشای بابان
موسڵ	سلێمانی	باش چاوەش	سەرچەمەن	حاجی مەلا ڕەسوڵ ئەفەندی	١٦	عەبدولڕەحمان ئاغا
موسڵ	سلێمانی	مەلا عەلی خانەقاهی	سەرچەمەن	مەلا مەحمود کوری حاجی عەلی ئەفەندی	٤	مەلا عەلی نیزامی
موسڵ	سلێمانی	شێخ عەبدولکەریم	خوارتێکە	شێخ عەبدولکەریم ئەفەندی	٧	شێخ عەبدولکەریم
موسڵ	سلێمانی	شێخ مەعروف قەرەداغی	شێخ عەبدولڕەحمان	شێخ ئەمین کوری شێخ مەعروف	١٠	لەلایەن خەڵکەوە
موسڵ	سلێمانی	تەکیە	تەکیە	شێخ ئیسماعیل	٣	حاجی بەگ

موسڵ	سلێمانی	شێخ عەبدولای ئەربیلی	شێخ عەبدولا	مەلا محەمەد ئەمین	١٢	شێخ عەبدولا کوڕی شێخ ئەحمەد
موسڵ	سلێمانی	مەلا عەزموز	مەیدان	شێخ عەبدولرەحمانی عازبانی	٥	خەڵکی گەڕەك
موسڵ	سلێمانی	حاجی مەحمورین	سەرشەقام	مەلا قادر کوڕی مەلا عوسمان	٥	حاجی مەحمود ڕەشی
موسڵ	سلێمانی	خانەقای مەلا عوسمان	خانەقا	مەلا سالەح	١٤	مەلا عوسمان کوڕی حاجی ئیسماعیل
موسڵ	سلێمانی	مەحمود سورە	سەرشەقام	مەلا حسێن	٨	مەلا مەحمودە سورە
موسڵ	سلێمانی	شێخ یوسف	سەرشەقام	شێخ ئەحمەد	١١	مەلا عەلی
موسڵ	سلێمانی	مەلا عەلی	سەرشەقام	مەلا غەفوری کوڕی مەلا عەلی	٦	حاجی مەحمود ڕەش
موسڵ	سلێمانی	زوبەیدەخان	چەهارباغ (چوارباخ)	مەلا عومەری کوڕی مەلا محەمەد	١٥	زوبەیدەخان
موسڵ	سلێمانی	حاجی عەبدولرەحمان	مەیدان	حاجی ئەحمەد دەهایزوبی	٨	حاجی عەبدولرەحمان بەگ
موسڵ	سلێمانی	جامع کەبیر	کانی ئاسکان	مەلا ئەحمەدی شنیکی	٨	عەبدولرەحمان پاشای بابان
سلێمانی	سلێمانی	بن ئەبیق	بن ئەبیق	عەبدولا عیرفان	٧	مەلا عوسمان
سلێمانی	سلێمانی	شێخ قادر گولانی	قامیش	شێخ مستەفای کوڕی شێخ قادر	٧	عەبدولا پاشای بابان
سلێمانی	سلێمانی	مەلا گوندرون	کانی ئاسکان	مەلا گوندرون	٢	عەبدولا پاشای بابان
سلێمانی	سلێمانی	جامعی شێخ سەلام	شێخ سەلام	شێخ عەزیز	٥	شێخ عەبدولسەلام
سلێمانی	سلێمانی	حاجی ئاخان	کەوسەرە	شێخ مەعروف	٨	حاجی ئاخان
سلێمانی	سلێمانی	مەحمود ئاغا	سەرای	مەلا محەمەد ئەمین ئەفەندی	٣	مەحمود ئاغا
سلێمانی	سلێمانی	مەلا ئەحمەد هەرمەنی	بن ئەبیق	حاجای مەلا سالح	٦	سلێمان پاشای بابان
سلێمانی	سلێمانی	نەقیب	نەقیب	سەید ئەحمەد ئەفەندی	٤	نەقیبی پێشوو سەید ئەحمەد ئەفەندی
سلێمانی	سلێمانی	موفتی	سەید حەسەن	مەلا مستەفا	٣	عەبدولرەحمان پاشای بابان
سلێمانی	سلێمانی	شێخ عەبدولرەحیم بەرزنجی	شێخ محەمەد	سەید محەمەد بەرزنجی	٨	سلێمان پاشای بابان

سلێمانی	سلێمانی	شێخ محەمەدی خاڵ	خانەقا	حاجی شێخ ئەمین ئەفەندی	٧	سلێمان پاشای بابان
سلێمانی	سلێمانی	هەمزە ئاغا	شێخ مەعروف	شێخ مەعروف	٥	هەمزە ئاغا
سلێمانی	سلێمانی	شێخ ئەبوبەکر	سەرچەمەن	باباعەلی	٤	شێخ عەبدولڕەحمانی کوڕی شێخ ئەبوبەکر
سلێمانی	سلێمانی	جامعی دلرئاغا	سەرچەمەن	حاجی ئەمین	٢	محەمەد ئەمین دلرئاغا
سلێمانی	سلێمانی	خەیاتییە	محەمەد ساڵەح بەگ	مەلا محەمەد ئەحمەر	٦	حاجی عەزیزی خەیات
سلێمانی	سلێمانی	چاومار	شەقامی سەرا	حاجی مەلا ئەمین ئەفەندی	٧	مەلا ئەحمەد موفتی چاومار
سلێمانی	سلێمانی	شێخ ئەحمەدی تاڵەکی	کۆزە	مەلا مەحمود ئەصم	٢	عەزیز مەسروف
سلێمانی	مەعمورەتولحەمید ١٠	کانی چاولن	گوندی مەرگە	مستەفا ئەفەندی	١٢	هاوڕێکانی فەقێ قادر
سلێمانی	مەعمورەتولحەمید	مەلازادەکان	گوندی مەرگە	عەلی ئەفەندی	٥	مەجید بەگی سەلاحییەیی
سلێمانی	مەعمورەتولحەمید	کانی زمردەشن	گوندی مەرگە	عەبدولا ئەفەندی	٣	هاوڕێکانی حاجی محەمەد
سلێمانی	مەعمورەتولحەمید	جانان	گوندی مەرگە	مەلا عەبدولا	١١	محەمەد بەگ
سلێمانی	مەعمورەتولحەمید	بەیمون	گوندی بەیمون	مەلا محەمەد ئەمین	٥	قوخپەیرە
سلێمانی	مەعمورەتولحەمید	کوێخا محەمەد	گوندی کانی تو	مەلا ئیبراهیم ئەفەندی	١٣	کوێخا محەمەد
سلێمانی	مەعمورەتولحەمید	مەلازادەکان	گوندی گەنلو	مەلا عوسمان ئەفەندی	١٥	مەلازادەکان
سلێمانی	مەعمورەتولحەمید	مەلا غەزلیی	گوندی گسناو	مەلا غەزلیی ئەفەندی	٠	مەلازادەکان
سلێمانی	مەعمورەتولحەمید	قەلعەی دیزە (قەلادزێ)	گوندی قەلعەی دیزە	عەبدولڕەحمان ئەفەندی	١٣	حوسنی ئەفەندی قایمقام
سلێمانی	مەعمورەتولحەمید	بەشیر	گوندی بەشیرییە	حەنیفە مەلا ئەحمەد	٧	لەلایەن خەڵکەوە
سلێمانی	مەعمورەتولحەمید	مەلا عوسمان	گوندی مەرسونییە	مەلا عوسمان	٩	لەلایەن خەڵکەوە
سلێمانی	مەعمورەتولحەمید	مەلا ئیبراهیم	بیقلاس	مەلا ئیبراهیم	١٠	لەلایەن خەڵکەوە
سلێمانی	مەعمورەتولحەمید	شوران	گوندی شوران	مەلا محەمەد ئەفەندی	١٥	لەلایەن خەڵکەوە
سلێمانی	مەعمورەتولحەمید	شێخ محەمەد	گوندی تیمار	شێخ محەمەد ئەفەندی	١١	لەلایەن خەڵکەوە
سلێمانی	مەعمورەتولحەمید	شێخ عەلی	سەرکار (سەرکاو)	شێخ عەلی ئەفەندی	٦	لەلایەن خەڵکەوە

سلێمانی	مەعمورەتولحەمید	مەتاحییە	عەمدالان (عەوالان)	شێخ فەتاح	٩	لەلایەن خەلکەوە
سلێمانی	مەعمورەتولحەمید	سورداش	سورواش (سورداش)	مەلا عەبدولرەحمان	٥	لەلایەن خەلکەوە
سلێمانی	گولعەنبەر[١١]	محەمەد پاشا	گوندی ئەلەبجە (هەلەبجە)	شێخ مەحمود و شێخ محەمەد	٢٠	محەمەد پاشای جاف و یونس بەگ
سلێمانی	گولعەنبەر	شێخ عومەر	گوندی دبیارە (بیارە)	مەلا قادر ئەفەندی	٣٠	شێخ عومەر ئەفەندی نەقشبەندی
سلێمانی	گولعەنبەر	عوسمان پاشا	گوندی پەنجوین (پێنجوێن)	مەلا عەبدولرەحمان ئەفەندی	٢٠	عوسمان پاشا
سلێمانی	گولعەنبەر	مەلا مەحمود	گوندی نەرگیسەجاڕ	مەلا مەحمود ئەفەندی	٧	مەلا مەحمود
کەرکوک	کەرکوک	حاجی سلێمان ئاغا	گەڕەکی حەسرا حەمام	محەمەد ئەفەندی	٤٠	حاجی سلێمان ئاغا
کەرکوک	کەرکوک	دەدە شامقولی	دەدە شامقولی	ئەفەندی محەمەد	٢٥	دەدە شامقولی
کەرکوک	کەرکوک	شا غازی	چای	عەبدولرەحمان ئەفەندی و محەمەد ئەفەندی	٨	شا غازی
کەرکوک	کەرکوک	فەرهادزادە	مەیدانی قەلا	حزر (خزر) ئەفەندی	١٢	فەرهادزادە
کەرکوک	کەرکوک	نائیب زادە ●	ئەخی حەسەن	مەحمود ئەفەندی	١٥	نائیب زادە
کەرکوک	کەرکوک	بولاق	بولاق	عەبدولحەمید ئەفەندی	٨	نانیار
کەرکوک	کەرکوک	حاجی ئەحمەد ئاغا	ئەخی حسێن	عەلی حیکمەت ئەفەندی	٢٠	حاجی ئەحمەد ئاغا
کەرکوک	کەرکوک	سەید غەنی	ئەخی حسێن	سەید محێدین	٥	سەید غەنی
کەرکوک	سەلاحییە	مەلا یوسف	گەڕەکی حکومەت	عەبدولجەبار ئەفەندی	١٥	مەلا یوسف
کەرکوک	سەلاحییە	ئیبراهیم ئاغا	مزگەوتی گەورە	قادر ئەفەندی	٥	ئیبراهیم ئاغا
کەرکوک	ئەربیل	ئەبوبەکر	قەلا	مەلا عیسا	٩	ئەبوبەکر
کەرکوک	ئەربیل	فاتیمە خان	قەلا	مەلا ئیبراهیم ئەفەندی	٢٠	فاتیمە خان
کەرکوک	ئەربیل	خانەقا	قەلا	شێخ هیدایەتولا	١٢	شێخ هیدایەتولا
کەرکوک	ئەربیل	مزگەوتی چۆل	دەورووبەری حکومەت	مەلا عەبدولا	٩	شێخ عەلی ئەفەندی
کەرکوک	ئەربیل	مزگەوتی مەلا ئیسحاق	دەورووبەری حکومەت	مستەفا ئەفەندی	١١	مەلا سەعید

کەرکوك	ئەربیل	حاجی ئەمینە	دەوروبەری حکومەت	ئیسماعیل ئەفەندی	٦	حاجی ئەمینە خاتوون
کەرکوك	ئەربیل	عەبدوڵا شادری	دەوروبەری حکومەت	عەبدولڕەحیم ئەفەندی	١٦	عەبدوڵا ئەفەندی
کەرکوك	ڕەواندز	محەمەد پاشای کوردی	گەڕەکی چارشو (بازاڕ)	ئەسعەد ئەفەندی	١٢	محەمەد پاشای کوردی
کەرکوك	ئامێدی	ئیمام قاسم	ئیمام قاسم	شێخ محەمەد ئەفەندی	١٢	لەلایەن حەزرەتی ئەشرەفی دەوڵەتەوە
کەرکوك	کەرکوك	شێخ باقی	شاترلی	محەمەد ئەفەندی	٦	شێخ عەبدولباقی ئەفەندی
کەرکوك	کەرکوك	مەدرەسە	شاترلی	زەینەڵ ئەفەندی	١٢	عەبدولغەنی
کەرکوك	کەرکوك	موسلیم	قۆریە	محێدین ئەفەندی	٨	موسلیم
کەرکوك	کەرکوك	حاجی مستەفا	گەڕەکی چای	تۆفیق ئەفەندی	٦	حاجی مستەفا ئەفەندی
کەرکوك	کەرکوك	قوتب زادە	بولاق	محەمەد ئەفەندی	٦	محەمەد ئەفەندی قوتب زادە
کەرکوك	کەرکوك	حاجی عەبدی	ساری کەهیە	ئەبوبەکر ئەفەندی	٨	حاجی عەبدی ئەفەندی
کەرکوك	کەرکوك	مەعروف ئەفەندی	قۆریە	ئەحمەد ئەفەندی	١٢	نادیار
کەرکوك	کەرکوك	عەبدولقادر ئەفەندی	چای	نەجیب ئەفەندی	٤	عەبدولقادر ئەفەندی
کەرکوك	کەرکوك	مەدرەسە	قۆریە	محەمەد ئەفەندی	٤	نادیار

قوتابخانە نامسوڵمانەکان

لیوا	قەزا	ناوی قوتابخانە	قوتابخانەکە سەر بە چ گروپێکە	ئەو بەڕێوەبەرە بەرپرسەی کە بەناوییەوە مۆڵەتی پێدراوە	ئاستی قوتابخانەکە	ژمارەی قوتابیان		مێژووی کردنەوەی قوتابخانەکە	مێژووی مۆڵەتنامە
						نێر	مێ		
موسڵ	موسڵ	قوتابخانەی ڕەهبانی شەمعون ئەلسەفا	کلدانی	٠	ئامادەیی	٢٠	٠	١٢٢٠	٢٨ تشرینی یەکەم ٣٠٩
موسڵ	موسڵ	شەمعون ئەلسەفای کوڕان	کلدانی	٠	سەرەتایی	٩٥	٠	١٢٢٠	٢٨ تشرینی یەکەم ٣٠٩

موسڵ	موسڵ	شەمعون ئەلسەفای کچان	کلدانی	•	سەرەتایی	٩٥	٤٥	١٢٢٠	٢٨ تشرینی یەکەم ٣٠٩
موسڵ	موسڵ	مارئەشمیا	کلدانی	•	سەرەتایی	٥٥	•	١٢٢٠	٢٨ تشرینی یەکەم ٣٠٩
موسڵ	موسڵ	مارئەشمیا	کلدانی	•	سەرەتایی	٥٥	٣٥	١٢٢٠	٢٨ تشرینی یەکەم ٣٠٩
موسڵ	موسڵ	کرملیس	کلدانی	•	سەرەتایی	٢٥	•	نادیار	بێ مۆڵەت
موسڵ	موسڵ	کرملیس	کلدانی	•	سەرەتایی	٢٥	١٥	نادیار	بێ مۆڵەت
موسڵ	موسڵ	تەلکێف	کلدانی	•	سەرەتایی	٧٥	•	نادیار	بێ مۆڵەت
موسڵ	موسڵ	تەلکێف	کلدانی	•	سەرەتایی	٧٥	٥٠	نادیار	بێ مۆڵەت
موسڵ	موسڵ	بەتتای	کلدانی	•	سەرەتایی	٢٥	•	نادیار	بێ مۆڵەت
موسڵ	موسڵ	تەلئەف	کلدانی	•	سەرەتایی	٣٠	•	نادیار	بێ مۆڵەت
موسڵ	موسڵ	باقوفە	کلدانی	•	سەرەتایی	١٥	•	نادیار	بێ مۆڵەت
موسڵ	موسڵ	ئەلقوش	کلدانی	•	سەرەتایی	٧٥	•	نادیار	بێ مۆڵەت
موسڵ	موسڵ	مەدرەسەی تاهیرە	سریانی کاسۆلیک	پاتریک بەهنان نەبی	ڕوشدی	٢٢٤	•	١١٦٥	٤ مارت ٣١٠
موسڵ	موسڵ	مەدرەسەی تاهیرە	سریانی کاسۆلیک	پاتریک بەهنان نەبی	ڕوشدی	٢٢٥	٣٥٠	١١٦٥	٤ مارت ٣١٠
موسڵ	موسڵ	ماربتوما	سریانی کاسۆلیک	پاتریک بەهنان نەبی	ڕوشدی	٦٠		١٢١٥	٤ مارت ٣١٠
موسڵ	موسڵ	مەدرەسەی ئەلشاتییە	سریانی کاسۆلیک	پاتریک سریانی نەبی	سەرەتایی	٣	٣	١٣٠٦	٤ مارتی ساڵی ٣١٠

موسڵ	موسڵ	مارتوما	سریانی کۆن	گەورە پاتریك بەهنان ئەفەندی	ڕوشدی	١٠٠	٢٠	١٢٣٠	١ی تشرینی دووەمی ساڵی ٣٠٩
موسڵ	موسڵ	تاهیرە	سریانی کۆن	گەورە پاتریك بەهنان ئەفەندی	سەرەتایی	٦٥	٣	١٣٣٠	١ی تشرینی دووەمی ساڵی ٣٠٩
موسڵ	موسڵ	مارتوما	سریانی کۆن	گەورە پاتریك بەهنان ئەفەندی	سەرەتایی	٦٥	٧٠	١٣١٢	تشرینی دووەم بێ مۆڵەت
موسڵ	موسڵ	پرۆتستان	پرۆتستان	گەورە پاتریك بەهنان ئەفەندی	ڕوشدی	٤٠	٧	٠	مۆڵەتنامەکەی لەبەردەستە نا بیدرێتێ
موسڵ	موسڵ	پرۆتستان	پرۆتستان	گەورە پاتریك بەهنان ئەفەندی	ڕوشدی	٤٠	٧	٠	مۆڵەتنامەکەی لەبەردەستە نا بیدرێتێ
موسڵ	موسڵ	یەهودی	جولەکە	٠	ئامادەیی	٣٥		نادیار	بێ مۆڵەت

قوتابخانە بیانییەکان

موسڵ	موسڵ	پاترییەکان	فرەنسی	٠	ئامادەیی	٣٣	٢٢	١٢٧١	بێ مۆڵەت
موسڵ	موسڵ	دۆمەنیکان	فرەنسی	٠	ڕوشدی	٣١٠	٣١٠	١٢٧١	بێ مۆڵەت

کتێبخانەکان

لیوا	قەزا	ناوی کتێبخانە	گەڕەك	دامەزرێنەر	ژمارەی کتێب	مێژووی دامەزراندنی	تێبینی
موسڵ	موسڵ	حاجی حەسەن پاشا	چارشو (بازاڕ)	حاجی حسێن پاشا	٥٠٠	١١٦٩	عێراق وەفاعی یوسف ئەفەندی
موسڵ	موسڵ	نعمانییە	سەڕاجخانە	نعمان پاشا	٢٠٠	١٢٤١	هەڵوەشاوە
موسڵ	موسڵ	یەحیاپاشا	سەڕاجخانە	یەحیا پاشا	٥٠٠	١٢٦٧	عەبدولغەفور ئەفەندی
موسڵ	موسڵ	نەبی شیت	جوبەی نەبی شیت	ئەحمەد پاشا	٦٠٠	نادیار	عەبدولغەفور حەسەن ئەفەندی
موسڵ	موسڵ	نەبی یونس	نەینەوا	نادیار	١٠٠	نادیار	هەڵوەشاوە
موسڵ	موسڵ	حەسەن پاشا	ڕابعییە	حەسەن پاشا	٣٠٠	١٢٢٣	محەمەد ئەفەندی
موسڵ	موسڵ	ئەغوات	مەیدان	ئیبراهیم و براکانی	٢٠٠	نادیار	هەڵوەشاوە
موسڵ	موسڵ	بابەلبەیز	بابەلبەیز	نادیار	٣٠٠	نادیار	هەڵوەشاوە
موسڵ	موسڵ	جامع ئەلخەزام	جامع ئەلخەزام	شێخ خەزلم	٥٠	نادیار	داود ئەفەندی
موسڵ	موسڵ	ئەبدالییە	بابلسەرای	حاجی عەبدولا	٢٠٠	١١٣٩	هەڵوەشاوە
موسڵ	موسڵ	وەیس ئەلقەرەنی	وەیس ئەلقەرەنی	حاجی حسێن بەگ	٢٠٠	١١٣٩	هەڵوەشاوە
موسڵ	موسڵ	حاجی زەکەریا	باب ئەلجەدید	ئەحمەد ئەفەندی	٤٠٠	١٢٠٢	هەڵوەشاوە
موسڵ	موسڵ	شەریف بەگزادە	ڕەنسلکور	ئەحمەد ئەفەندی	٤٥٠	١٣٠٢	هەڵوەشاوە
موسڵ	موسڵ	بەکر ئەفەندی	ڕەنسلکور	ئەحمەد ئەفەندی	١٠٠	١٢٠٢	هەڵوەشاوە
موسڵ	موسڵ	خەیاتزادە	ئیمام ئیبراهیم	ئەحمەد ئەفەندی خەیاتزادە	٢٠٠	١٢٧٤	محەمەد ئەفەندی
موسڵ	موسڵ	جامع ئەلخاتون	خاتونییە	نادیار	١٥٠	نادیار	هەڵوەشاوە
موسڵ	ئاکرێ	بیجیل	گوندی بیجیل	نادیار	٩٠	نادیار	هەڵوەشاوە
موسڵ	ئاکرێ	عەقرە	گەڕەکی سەرا	نادیار	١٢٠	نادیار	هەڵوەشاوە

کەرکوک	کەرکوک	حاجی سلێمان ئاغا	قەلای سەرا	حاجی سلێمان ئاغا	٢٠٠	١٣٢٠	هەڵوەشاوە
کەرکوک	کەرکوک	دەدە شامقولی	گەڕەکی موسەلا	حاجی عەبدولفەتاح	١٥٠	١٢٢٧	هەڵوەشاوە
کەرکوک	کەرکوک	شا غازی	گەڕەکی حەمام	شا غازی	١٢٠	نادیار	هەڵوەشاوە
کەرکوک	ئەربیل	مزگەوتی گەورە	مزگەوتی گەورە	ئەبوبەکر ئەفزەل	٢١٠٥	١٠٨٠	هەڵوەشاوە
کەرکوک	ئەربیل	فاتیمە خاتون	فاتیمە خاتون	فاتیمە خان	٣٥٠	١٢٠٠	هەڵوەشاوە
کەرکوک	ئەربیل	شێخ هیدایەت	خانەقا	شێخ هیدایەت	٦١٠	٩٢٤	هەڵوەشاوە
کەرکوک	ئەربیل	مزگەوتی چۆل	مزگەوتی چۆل	جەرجیس ..	٢٥٠	١١٦٥	هەڵوەشاوە
کەرکوک	ئەربیل	خاتونییە	خاتونییە	حاجی ئەخبە خاتون	١٢٠	١٢٥٠	هەڵوەشاوە
کەرکوک	ئەربیل	شادری	شازرییە	عەبدولا شادری	٢٥٠	١٢٨٠	هەڵوەشاوە
کەرکوک	ڕەواندز	محەمەد پاشای کورد	گەڕەکی سەرا	محەمەد پاشای کورد	٤٠٠٠	نادیار	هەڵوەشاوە
کەرکوک	ڕەواندز	کتێبخانەی پاشا	شەقامی نعمانیە	عەبدولا پاشا	٣٠٠	١٣٠٠	هەڵوەشاوە
سلێمانی	گولعەنبەر	کتێبخانەی سادات	گەڕەکی سادات	شێخ عەبدولا	٣٠٠	نادیار	هەڵوەشاوە
سلێمانی	گولعەنبەر	کتێبخانەی عومەرییە	گەڕەکی شێخ	عومەر ئەفەندی	١٠٠٠	نادیار	هەڵوەشاوە
کەرکوک	ئەربیل	مەلا ئیسحاق	گەڕەکی مەلا ئیسحاق	مستەفا ئاغا	٣٠٥	١٢٠٠	هەڵوەشاوە

چاپخانەکان								
لیوا	قەزا	ناوی چاپخانە	گەڕەک	خاوەن ئیمتیاز	جۆرەکەی	بەکام زمان بەرهەم چاپ دەکا	مێژووی کردنەوەی	وێنە چاپ دەکا یا نایکا
موسڵ	موسڵ	چاپخانەی ویلایەت	لە دائیرەی حکومەتدا	فەرمی	بیتچنی	تورکی	١٢٨٩	وێنە چاپ ناکا
موسڵ	موسڵ	دۆمەنیکان	گەڕەکی چۆلاق	بێ مۆڵەت	بیتچنی	تورکی، کلدانی، فرەنسی، سریانی، لاتینی	نادیار	وێنە چاپ ناکا

ڕۆژنامەکان		
ئەو زمانانەی کە ڕۆژنامەکە پێ چاپکردووە	ناوی ڕۆژنامە	ناوی خاوەن ئیمتیاز
تورکی	موسڵ	فەرمی

ویلایەتی بەغداد

قوتابخانەی ڕوشدییەی مەندەلی					
ماموستای یەکەم	ئەحمەد ئەفەندی	٠	٠	٠	٠
ماموستای دووەم	عەبدوڵا ئەفەندی	٠	٠	٠	٠
قوتابی: ٤٨ خزمەتگوزار: ١					

کردنەوەی ئەو قوتابخانانەی کە بەهۆی شادراگرتنی ڕۆژی هاتنە سەرتەختی همایۆنیی حەزرەتی پاشاوە دروست کراون یا کرراون						
لیوا	قەزا	ئاستی قوتابخانەکە	شوێنەکەی	مێژووی کردنەوەی	بڕی تێچوون	تێبینی
بەغداد	خانەقین	سەرەتایی	لە بەشی سەرەوەی لا سوننییەکەی	١ شوباتی ٢٠٥	نادیار	لەلایەن حەزەتی ئەشرەفی پاشاوە

پەراوێزەکان

١. سالنامـهٔ نظارت معارف عموميه، ايكنجى سنه، سنـهٔ ١٣١٧ هجريەسنه مخصوصدر، دارالخلافـة العلية، مـطـبـعـهٔ عامره، ١٣١٧

٢ . وانەی تایبەت بە بنەماکانی دەفتەری کاروباری بازرگانی.

٣. مەبەست لە دەرچووی ئەو قوتابخانانەیە کە بە (مەداریسی ئەدیرنە روئوسی) ناودەبران. هـەروەها پلەیەکی قوتابخانەکانی (عیلمییە)یە.

٤. پلەی نەقیب لە سەربازیدا.

٥. ڕوشدییە: بەو قوتابخانەیە دەوترا کە ئێستا پێی دەوترێ ناوەندی. یەکەمین قوتابخانەی ڕوشدییە لە ساڵی ١٢٥٤ی کۆچی (١٨٣٨ن) لە ئیستانبوڵ کرایەوە. (Osmsnlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözülüğü,
Mehmet Zeki PAKALIN, Millî Eğitim Basımevi – Istanbul ١٩٨٣, Cild٢, S:٦٧)

٦. سـەلاحییە: قەزایەکـە لـە ئەوپـەڕی باشـوری سـەنجاقەکە، لـە سـەنجاقی شـارەزور (شـارەزور)ی ویلایەتی موسڵدا. ناوەندەکەی شارۆچکەی کفرییە. لەلای بـاکوری ڕۆژئـاواوە بـە قـەزای کـەرکوك و لـە بـاکوری ڕۆژهەڵاتـەوە بـە سـەنجاقی سلێمانی و قەزاکەیـەوە، لـە باشوریـشەوە بـە ویلایـەتی بەغـدا سنورداره. ڕوباری دیاله بە سنوری باشوریدا دەڕوا و چەند جۆگە و جۆیبارێکی تریش زەوی قەزا ئـاو دەدەن و پاشان دەڕژێنـە ڕوبـاری ئـاوبراوەوە. زەوییەکـەی زۆر بەپیتـە، گـەنم، جـۆ، خورمـا، لیمـۆ و بەروبومی تری هەیـە. قەزاکـە لـە ١٥٨ گونـد پێـك دێ. دانیـشتوانەکەی ١٤,٠٠٠ کەسـە. بێجگـە لـە ٨٠ جولەکەی ناوەند، هەر هەموو دانیشتوانەکەی موسڵمانن و سەر بە ئاینزای شیعەن. (قـاموس الأعـلام، محرری: ش. سامى، دردنجى جلد، مهران مطبعه سى، استانبول، ١٣١١، ص٢٩٦٥)

٧. قول ئاغاسی: نازناوی ئاغا و بەرپرسی یەنیـچەرییەکان بـووە چـونکە بـە یەنیـچەرییەکانیان وتـووە (قول: کۆیلە) بۆیە بە بەرپرسەکەیشیان وتووە (قـول ئاغاسـی). (تـاریخ تێرملـەری: ل٣١٤٧، بـەرگی ٢) هەروەها پلەیەکی سەربازی بووە لەنێوان بیکباشی (ڕائید) و یوزباشی (نەقیب)دا. (يكى توركجه لغت، م. بهاءالدين، استانبول ـ اوقاف اسلاميه مطبعەسى، ص: ٥٦٤)

٨. رابیعە: ناوی یەکێ لە پلەکانی (موڵکی)یە. بەکارهێنانیشی بەمانای پلەی چوارەم دێ. لـە سالیـسە گەورەتر و لە خامیسەیش بچوکترە. لـە سـەربازیدا یەکسان بـوو بـە پلـەی (یوزباشـی). وەکـو

پلەکانی تر ئەمەش لە ساڵی ١٢٤٨ك (١٨٣٢ ـ ١٨٣٣) داهێنرا و بە مەئمورییەت دائەنرا بەڵام دواتر وابەستییەکەی بە مەئمورییەتەوە هەڵگیرا و ئیتر بەکارهێنانی وەك پلەیەك دەستی پێکرد. لەگەڵ ئەمەشدا نیشان (مەدالیا)یەکی تایبەت بەخۆیشی هێنرایەوە کایەوە. ئەو نیشانەی کە تایبەت بوو بەم پلەیە لە ساڵی ١٢٦٧ك (١٨٥٠ ـ ١٨٥١) جارێکی تر لە خاوەنەکانیان سەنرایەوە ... نازناوی (فوتووەتلو: مێرخاس و خاوەن عیزەت و شەرەف)یان بۆ بەکاردەبرا، ئەگەر خوێنەواریشی هەبوایە ئەوا (ئەفەندی) یا (ئاغا)ی بۆ بەکار دەهات. لە دوای ئینقلابی ١٩٠٨، وەکو هەموو پلەکانی تر ئەم پلەیەش هەڵگیرا. (Osmsnlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözülüğü,Millî Mehmet Zeki PAKALIN, Eğitim Basımevi – Istanbul ١٩٨٣, Cild٢, S:١)

٩. عیلمییە: ئەوانەی کە مەشغوڵی خوێندنی حوکمە شەرعییەکان و کاروباری ئایینین. (یکی تورکجە لغت، م. بهاءالدین، استانبول ـ اوقاف اسلامیە.مطبعە سی، ص:٤٨٣). ئەو پلەیەی کە تایبەت بوو بە پۆلی عولەماکان پێی دەوترا (پلەی عیلمییە). لە عیلمییەدا هەروەك سەربازی و مەدەنییەکان پلە هەبوو. پلەکان لە خوارەوە بۆ سەرەوە بەم جۆرە بوو: مودەریسلیك، کیباری مودەریسین، مەخرەج مەولەوییەتی، بیلادی خەمسە مەولەویەتی، حەرەمەینی شەریفەین مەولەویەتی، ئیستانبوڵ قازیلیی، ئەنادۆڵو ڤە رومەلی قازئەسکەرلیغی. (Osmsnlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözülüğü,Millî Mehmet Zeki PAKALIN, Eğitim Basımevi – Istanbul ١٩٨٣, Cild٢, S:٥٧)

١٠. موڵکییە: بەپێی ئەو پلانەی کە دەوڵەت دەیدا ناوی یەکێ لەو سێ پۆلەیە کە قوتابی دەیخوێند. ناوی دوو پۆلەکەی تریش (عیلمییە) و (عەسکەرییە) بوو. وشەی موڵکییە لە دوای تەنزیماتەوە هاتە ئاراوە. لە کارگێڕی و فەرمانبەریشدا بە پلەکەیان دەوترا (مولکییە مەئمورو)، بە گەورەی فەرمانبەرەکانیش دەوترا (ریجالی مولکییە). ریجال، بۆ ئەوانەی کە لە پلەی یەکەمینەوە بەرەو سەرتر بوون بەرکار دەهات ... پلەکانی موڵکییە لە (خامیسە)وە دەست پێدەکرد و لە وەزیریدا کۆتایی دەهات ... موڵکییە وەکو عەسکەرییە جلو بەرگی جیاوازی نەبوو. ئەمانە وەکو خەڵکی چاکەت و پانتۆڵ و فێسیان لەسەر دەکرد. هەروەها بەو قوتابخانەیە دەوترێ کە لەیەکەمین ساڵەکانی خەلافەتی عەبدولحەمیدی دووەم (١٨٧٦ ـ ١٩٠٩) دا، لەدوای تەنزیماتەوە بەمەبەستی پێگەیاندنی کارمەندی کارگێڕی کرایەوە و لە ئێستادا پێی دەوترێ (قوتابخانەی زانستە رامیارییەکان). (Osmsnlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözülüğü,Millî Eğitim Basımevi – Istanbul ١٩٨٣, Cild٢, S:٦١٣) Mehmet Zeki PAKALIN,

١١. مەعمورەتولحەمید: قەزایەکە لە ئەوپەڕی باکوری سەنجاقەکەوە لە سەنجاقی سلێمانی ویلایەتی موسڵدا. لە باشورەوە بە بازیان و لە باشوری ڕۆژهەڵاتەوە بە قەزای شەهربازاڕ (شارباژێڕ)؛ لە ڕۆژهەڵاتەوە بە سنوری ئێران، لەلای باکوری ڕۆژئاوایشەوە بە سەنجاقی شەهرەزور (شارەزوور) دەور دراوە. ناوەندەکەی گوندی (مەرگە)یە؛ قەزاکەش لەکۆندا هەر بەم ناوەوە ناسرابوو. لەگەڵ ناحییەکانی سورتاش (سورداش) و پشدەردا پێکەوە لە ٦٠ گوند پێك دێن و تەنیا ٦٦٠٠کەسی تێدا نیشتەجێیە. خەڵکەکەی هەر لە سەرەتاوە لە عەشایری کورد پێکهاتووە، ئەمانە لەگەڵ ئەوەدا کە لە گوندەکاندا نیشتەجێن و خەریکی کشتوکاڵن؛ بەڵام هاوینان لە هەوارەکانیاندا لەژێر ڕەشماڵاندا دەژین. سەرباری ئەوەی بەشی زۆری خاکەکەیشی شاخاوییە، بەڵام لەناو دۆڵەکانی زێی خواروو کە قەزاکە دەکاتە دوو بەشەوە، لەگەڵ ڕوبارەکانی ئەم ناوچەیەدا، شوێنی بەپیتیشی زۆرە. بەروبومەکانی: بریتیە لە گەنم، جۆ، برنج و هی تر، لەگەڵ سەوزە و میوەی جۆراوجۆردا. مەڕ و ئاژەڵی ماڵی تریان زۆرە. (قاموس الأعلام، محرری: ش. سامی، آلتنجی جلد، مهران مطبعە سی، استانبول، ١٣١٦، ص٤٣٣٠)

١٢. گوڵعەنبەر: قەزایەکی گەورەیە لەوپەڕی باشوری ڕۆژهەڵاتی ویلایەت و لیوا, لە سەنجاقی سلێمانی و ویلایەتی موسڵدا, لە ڕۆژئاواوە بە قەزاکانی خودی سلێمانی و شارباژێڕ, لە سێ لاکەی تریشەوە بە سنوری ئێران دەورە دراوە. شارۆچکەی گوڵعەنبەر کە لەلایەن بەهەشتجێ, سوڵتان سولەیمان خانی قانونییەوە بنیات نراوە و ناوەکەی پێ بەخشراوە, لە سنوری ئێراندایە و دێی ئەڵەبجە (هەڵەبجە)یش, کە ناوەندی ئێستای قەزاکەیە, نزیکەی ٣٠٠٠ کەس دانیشتوانییەتی و شتی وەکو مزگەوت و مەدرەسە و خان و بازاڕی تێدایە. قەزاکە لە ٤٧٣ گوند پێك دێ, جگە لە خەڵکە نیشتەجێکەی زۆر جار جێگەی هاتوچوی عەشیرەتی جافیشە, قایمقامێتی قەزاکەیش بە زۆری دەدرێتە سەرۆکەکانی ئەم عەشیرەتە. قەزا شاخاوییە و بەروبومەکەی لە ئازوخە و میوە و جۆرەکانی تر پێك هاتووە. خەڵکانی عەشیرەتەکە ئاژەڵێکی زۆر پەخێو دەکەن و لە خوری و موی ئەمانەوە بەڕە و عەبا و هەندێك شتی تر دەچنرێ. (قاموس الأعلام، محرری: ش. سامی، بشنجی جلد، مهران مطبعە سی، استانبول، ١٣١٤، ص٢٨٧٦)

سەیرو سەمەرەی مێژوو

ناودارترین شاعیری نابینا لەمێژوودا

شاعیری ئیغریقی (هومر) دوو درێژترین چامەی لە مێژووی شیعر دەربارەی شەری تروادە دەنووسی , سەرەرای ئەوەی کەنابینا بوو , دوو چامەکەش (ئەلیازە و ئۆدیسا) بوون .

لە شیعرەکانی دەربارەی پاڵەوانێك نوسی بوو ناوی (ئودیسیوس) بوو ستایشی پاڵەوانیەتەکانی دەکرد.. لە کاتی گەرانەوەی لەشەر تووشی دەعبایەك بوو کە لەناوەراستی سەری یەك چاوی هەبوو و توانی لەگەڵ سەربازەکانی دا لە ئەشکەوتێك دیلیان بکات . و (ئودیسیوس) خواردنەوەیەکی سەرخۆش کەری پێ دا تاوەکو ئاگای لەخۆی نەماو نووست .

لەو کاتەدا بەهۆی دارێکەوە توانی تاقە چاوەکەی کوێر بکات بەمەش (ئودیسیوس) توانی لەگەڵ سەربازەکانی لە ئەشکەوتە کە رابکات و بگەرێتەوە ئاسینا !

گەران بەدوای شاری ترواده

چیرۆکی شەری تروادە چیرۆکێکی زۆر کۆنە , بۆ ماوەیەکی درێژ خەڵك رادەی راستیان نەدەزانی .. وە بۆچوونێکی وا بلاوبووەوە کە ئەفسانەیەکی

ناراستەقینەیە.

بەلاّم لەسەدەی نۆزدەدا , دۆزەرەوەیەکی ئەلّمانی توانی شوێنەواری شاری تروادە لە تورکیا بدۆزێتوە بەمەش راستی ئەم شەرە سەیرە دەرکەوت !

درێژترین شەڕ لە مێژوودا

ئەو شەرەیە کە لەنێوان ئینگلیز و فەرەنسیەکان روویدا و لە سالّی ١٣٣٧ز دەستی پێکرد و نزیکەی سەد سالّ (لەراستیدا ١١٥ سالّ) ی خایاند .

بۆیە ناوی شەری سەد سالّەی لێندرا . هۆیەکەشی ناکۆکی بوو لەنێوان دوو ولاّتەکە لەسەر مولّکداریەتی زەوی بەتایبەتی خاکی جوینی کۆن (Guienne) و ئینگلیز تیایدا سەرکەوتنیان بەدەست هێنا .

ئەم شەرە یەکێك لەهۆکارەکانی تری بلاّو بوونەوەی تاعون بوو لە ئەوروپا , ئەوەبوو هەندێك لەو سەربازە ئینگلیزانەی لە فەرەنسادا شەریان دەکرد تووشی نەخۆشیەکەبوون و پەتایەکەیان بۆ دەرەوەی فەرەنسا گواستەوە .

فەرەنسا سەنتەری ئەوروپای ئەو نەخۆشیە بوو , وە کەشتیە بازرگانیە لە ئاسیا هاتووەکان بۆ بەندەرەکانی فەرەنسادا , و بەتایبەتی لە شاری (کافا) بلاّو کردبووەوە .. بۆیە ئەو کەشتیانە ناوی (کەشتیەکانی مردن) یان لێندرا .

وە ئەگەر لەو سەردەمەدا (دژەبەکتریای کارا) هەبووایە نەخۆشیەکە بەزوویی تەواو دەبوو , لەبەر ئەوەی بەکتریای ئەو نەخۆشیە بەخێرایی بە دژە بەکتریای کارا دەمرێ !

کێ برکێی گالیسکە جەنگیەکان لەسەر شێوازی رۆمانی

رۆمانییەکان خوویان بەکێ برکێ ی ئەو عارەبانانەوە گرتبوو کە ئەسپ رایان دەکێشان (گالیسکە جەنگیەکان) .

رێگای کێ برکێ یەکە درێژ بوو دەگەیشتە نزیکەی ٩ کیلۆمەتر و ژمارەیەکی زۆر تەماشەکەری تیادا جێ دەبووەوە. هەندێك لەو عارەبانانە دوو ئەسپ رایان دەکێشان .. هەندێك جاریش چوار ئەسپ . ئەم کێ برکێ یانە زۆر مەترسی داربوون تیایدا گالیسکەکان تووشی وەرگەران یان بەیەك کەوتن دەبوون ئەوەی کە لەوانە بوو ببێتە هۆی مردنی لێخوری گالیسکەکە و ئەسپەکەش .

زۆربەی لێخوری ئەو گالیسکانەش لەو کۆیلانەبوون کە کێ برکێ لەکاتی سەرکەوتن لەو کێ برکێ یەدا مەترسیدارانە هەلی ئازاد بوونی بۆ فەراهەم دەکردن.

مۆمیا کردن بۆ فیرعەونەکان و پشیلەکانیش ئەنجام دەدرا !

ئێمە دەزانین میسرییەکان کۆنەکان مۆمیاکردنیان داهێنا بۆ پاراستنی لاشەی مردووەکان لە شیبوونەوە و وەکو ئامادەکارییەك بۆ ژیانێکی تر لەدوای مردن , ئەمەش بەگوێرەی بیرو باوەرەکانیان .

بەلام مۆمیا کردن بۆ کێ ئەنجام دەدرا ؟

بۆ فیرعەونەکان , یان بۆ کەسەیاتیە دیارەکان بە شێوەیەکی گشتی , هەرچی مردووە ئاساییەکان بوون ئەوە

لەژێر گڵ دا دەنێژران . ئەوەی سەیرو سەمەرەیە کە مۆمیا کردن بۆ هەندێك ئاژەڵیش ئەنجام دەدرا کە بەپیرۆزیان دا دەنان , بەتایبەتی پشیلە کە پایەکی بەرزی لەلایان هەبوو , وە هەروەها تیمساحەکانیش .

سەرچاو

دكتور أيمن الدوس , طرائف من التاريخ , القاهرة , مطابع العبور الحديثة , ٢٠٠٨
وەرگێرانی لە عەرەبییەوە بۆ کوردی , د . محمد عبدالله کاکە سوور

القسم العربى

الشرطة في العصر الاموية

أ.د.ارسن موسى رشيد

الفصل الثامن

تراجم أهم من تولى منصب صاحب الشرطة في العصر الأموي

هذا الفصل يتضمن أهم الشخصيات التي عملت في منصب صاحب الشرطة وكان لهم دور مهم في العصر الأموي. من هذه الشخصيات من نال شهرة واسعة خلال ولايته لبني أمية حيث يمكن اعتبارهم الساعد الأيمن الذي ساند بني أمية في أحكام السيطرة على أهم مراكز التجمعات المدنية كالعراق ومصر. أما البعض الآخر فقد تولوا منصب القضاء الى جانب عملهم الأصلي كأصحاب شرطة، وبذلك احتلوا المنصب التالي في الأهمية من جهة الترتيب السلطوي. ويلاحظ أن معظم هذه الشخصيات كانت تربطهم علاقات قوية بحكام بني أمية، وتفانوا في خدمتهم بإخلاص، ومنهم من انقلب على بني أمية. من استعراض المصادر التأريخية نجد أن الذين اشتهروا في العصر الأموي عند توليهم منصب صاحب الشرطة هم كالتالي:

١- مصعب بن عبدالرحمن.

٢- الضحّاك بن قيس.

٣- عمر بن سعيد.

٤- الحجاج بن يوسف.

٥- بلال بن أبي بردة.

٦- حفص بن الوليد.

أولاً : مصعب بن عبدالرحمن

هو مصعب بن عبدالرحمن بن عوف ينتسب الى بني زهرة من قريش ويكنى بأبي زرارة[1] والده، الصحابي الشهير عبدالرحمن بن عوف، الذي أختاره عمر بن الخطاب قبيل وفاته ليكون من أهل الشورى ممن اشتهروا بحسن البلاء و صحبة الرسول (ص)، وذلك ليختاروا من بين أنفسهم للمسلمين[2]. ويروي ابن سعد، أن والدة مصعب تنتمي الى بهراء من قبيلة من قضاعة و هي أمة و اسمها بن حريث[3]. ولاتشير المصادر التأريخية الى الموضع الذي ولد فيه مصعب، و إن أمكن الافتراض أنه ولد في المدينة وذلك حين لحق والده عبدالرحمن بالنبي (ص) و اعتنق الدين الاسلامي.

يضاف الى هذا النقص اننا لانكاد نعلم شيئاً عن البدايات الأولى لحياة مصعب. وان كان الزبير بن بكار يورد خبراً مفاده ان مصعباكان كثير الأعداء، وانه قام بقتل أحدهم ويدع اسماعيل بن حبار، غدراً[4]. ولكن يظهر أن السلطات المسؤولة لم تستطيع ان تثبت هذا الاتهام، وإن كانت الأخبار قد وصلت الى معاوية[5]. بدأت شخصية مصعب بن عبدالرحمن في الظهور حين تسلم منصب صاحب الشطرة في ولاية مروان بن الحكم على المدينة[6]. ومن هنا أخذ المؤرخون في التركيز عليه. تبعاً لرواية ابن وكيع أن تعيين مصعب في المنصب كان عام ٥٣ أو ٥٤ للهجرة[7]. وعلة تعيينه أن والي المدينة مروان وجد أن العنف قد ازداد في المدينة واشتد عداء الناس بعضهم لبعض، وكان المجرمون يفلتون من العقاب. إزاء هذا الوضع قام مروان بتعيين مصعب لمعالجة هذه المشكلات الأمنية[8]. لقد كان إختياراً ناجحاً.

منذ اللحظة الأولى، وعى مصعب أنه من العبث استخدام أهل المدينة كشرطة. لذلك طلب من الوالي إحضار بعض الرجال من مدينة أخرى، وقد نفذ الوالي له طلبه[9]. حين أحضر له الرجال من مدينة أيلة[10]. وكان مصعب يختار من الرجال أشدهم وأعنفهم. وأخذ يطبق أقصى العقوبات بحق المجرمين، فكان يجلدهم و يهدم

بيوتهم، وكان يحبس كل من يجده خارج منزله ليلاً[11]. وقد اشتكت العامة الى الوالي بطش مصعب[12]، وقد همّ مروان بعزله، لولا أن نصحه أحد الأشراف أن ذلك ليس من الحكمة، فشددة مصعب إنما كان من أجل استقرار الأمن و حث الناس على الطاعة و الانصياع للقانون، مما يعني في النهاية ضمان استمرار الأمن و استقراره[13]. عندما تراجع مروان عن رأيه، ولم يكتف بذلك، بل زاد في تأييد صاحب شرطته وضمّ اليه القضاء، بعد أن عزل القاضي الذي كان أخا لمصعب[14].

ويظهر أن قيام مصعب بمهمتين –قاض و صاحب الشرطة– لم يؤد الى الهدف المرجو منه، حيث ضلت النزعات القبلية تفرض نفسها على الواقع. من ذلك ما يورده زبير بن بكّار، أنه كان لمصعب نفسه نزاعات قبلية مع بني عُديّ، وهي احدى فروع قريش. وسبب العداء يعود الى قسام أحد أفراد بني عُدي ويدعي شخير بن أبي جهم، قام بصفع مصعب على وجهه، وحين حاول مصعب الرّد، حال قوم الرجل بينه و بين ما أراد فعله، اذ تعصبوا لابن قبيلتهم، وبذلك قام العداء بين فرعين من فروع قريش، بني زهرة و بني عُدي، وحعدث أن جاء معاوية حاجاً الى مكة، فمر بالمدينة، واغتنم بنو عُدي الفرصة أن يتدخل معاوية للصلح بين القبيلتين. ولكن مصعبا رفض وساطة الخليفة، ثم سعى بنو عُدى الى الوالي، وقبِل مصعب وساطة الوالي وصالحهم[15]، ومما أثار عليه غضب مصعب لمعاوية الذي استدعاه ليعرف سبب رفضه وساطة الخليفة و قبول وساطة الوالي، فقال مصعب للخليفة ما معناه، أن سبب فسادي في إساءة استخدام السلطة يعود الى مروان نفسه لأنه هو الذي وضعه في هذا المنصب وأيده، فإذا تدخل هو و أعاد الأمور الى نصابها الطبيعي، فإنه أوللى ببذلك، ولهذا قبلت وساطته و شكرته عليها، وقد استحسن معاوية رأيه[16].

ظل مصعب في منصب صاحب الشرطة حتى و فاة معاوية عام ٦٠/٦٧٩هـ[17].

وحين تسلّم من بعده ابنه يزيد، الخلافة، قام بعزل مروان عن المدينة، وعيّن بدلاً

منه عمرو بن سعيد وأمره بأخذ البيعة من الأشراف الذين رفضوا، فما كان من الوالي الجديد إلا أن أمر صاحب الشرطة مصعباً، بهدم منازل بني هاشم و بني أسد[١٨] لرفضهم إعطاء البيعة ليزيد[١٩]. ولكن مصعب رفض تنفيذ الأوامر، فعزله الوالي من منصبه[٢٠]. يظهر أن رفض مصعب يعود الى كونه ينتمي الى قريش، وليس من السهل أن يلحق الأذى بأهله و عشيرته، يضاف الى ذلك أنه لم يكن يؤيد إعطاء البيعة ليزيد. حين وجد مصعب ان حبال الود بينه و بين الأمويين قد انصرمت، فر الى مكة مساندا لعبدالله بن الزبير في صراعه ضد البيت الأموي[٢١]. وبذلك أصبح منصب صاحب الشرطة في المدينة فارغاً، فقام الوالي بتعيين أحد أقربائه[٢٢]، الذي أرسل الى مكة على جيش لإحضار عبدالله بن الزبير و أتباعه أسرى الى المدينة[٢٣] وحين سمع ابن الزبير بقدوم الجيش، أرسل اليه جيشاً بقيادة مصعب بن عبدالرحمن الذي استطاع أن يلحق الهزيمة به و يحقق النصر لعبدالله ابن الزبير[٢٤].

لقد لعب مصعب دورا مهما في الدفاع عن عبدالله بن الزبير، كما يذكر ذلك ابن سعد من أن مصعبا كان على رأس القوات التي حاربت الجيش الأموي الذي أرسله يزيد لمحاصرة مكة، وذلك بعد أن رفض أهل المدينة إعطاء البيعة ليزيد، إثر اندحار الجيش الأموي، ولكن يزيد لم يضعف إزاء هذا الأمر حيث أرسل جيشاً جديداً معاقبة أهل المدينة وقد نجح الجيش في ذلك، ثم أمره بالتوجه لقتال عببدالله بن الزبير[٢٥]، ولكن الجيش الأموي لم يستطع الهدف الذي جاء من أجله فقام بمحاصرة مكة[٢٦]. وهذا أول حصار معروف لمكة. ولقد كان لمصعب دور كبير في مواجهة هذا الحصار، وذلك حين يصف ابن سعد شجاعة مصعب وبأسه في القتال، ولإن كان يبالغ بعض الشيء حين يذكر أن مصعباً كان يقتل خمسمئة من جنود الجيش الأموي دفعة واحدة، وما ان انتهى القتال حتى كان سيفه قد انثنى من كثرة الضرب[٢٧].. وظل مصعب يقاتل حتى قتل[٢٨]. ويروي ابن قتيبة ان مصعبا مات في

المعركة ولكنه لم يقتل بالسيف[٢٩]. وعلى ما يظهر أنه اصيب بحجر –في أثناء المعركة– ومات متأثراً بجراحه، اعتماداً على ما يرويه ابن سعد[٣٠]، وكان ذلك عام ٦٨٣/٦٤.

مما لاخلاف ففيه أن الشجاعة و القوة كانت من الصفات الشخصية لمصعب بن عبدالرحمن. يروي ابن قتيبة أن الخليفة عبدالملك سأل يوماً أحد فرسانه الأشداء عن أشد الناس بأساً عند القتال، فأجابه الفارس بذلك اسم مصعب بن عبدالرحمن بن عوف[٣١]. لقد لعب مصعب دوراً مميزاً في تثبيت سلطة عبدالله بن الزبير، وذلك حين وقف الى جانبه ضد يزيد. ويروي ابن سعد أن عبدالله بن الزبير لم يسم نفسه خليفة، كما أنه لم يطلب من العامة مبايعته بالخلافة إلاّ بعد وفاة مصعب و المسوّر بن مخرمة[٣٢]. وذلك أن قو ة و هيبة مصعب يُحسب لها الحساب. ولايستبعد من كونه يطمح للخلافة مثل عبدالله بن الزبير، ولكنه مات قبل أن تتوافر له الفرصة اللازمة للحصول على ما كان يطمح اليه.

ثانياً : الضحّاك بن قيس

هو الضحّاك بن قيس بن خالد الأكبر بن ثعلبة، من قبيلة بني فهر أحد فروع قريش[٣٣]. و كنيته أبو أنيس أو أبو عبدالرحمن. وأُمه تدعى أميمة بنت ربيعة[٣٤]. وفقاً لرواية ابن سعد أن الضحّاك كان غلاماً عند وفاة النبي (ص) و صحبه. يرى ابن الأثير أن الضحّاك لم يصحب النبي (ص) لأنه كان من السابعة من عمره عندما حضرت النبي (ص) الوفاة، و عليه يصعُب تقبل الرأي بأنه قد سمع النبي (ص)[٣٥]. أما ابن حزم فيؤيد رواية ابن سعد من جهة إعتبار الضحّاك من أصحاب رسول الله (ص)[٣٦].

لاتشير المصادر التأريخوية الى المراحل المبكرة من حياة الضحّاك، وإن كان يبدو أن إنخراطه في الحياة السياسية للجماعة الإسلامية بدأ في نهاية خلافة عثمان بن

عفان، وذلك حين وقف الضحّاك الى جانب معاوية ضد علي بن أبي طالب بعد مقتل عثمان رضي الله عنه. يروي الطبري أنه حين أخذ معاوية في تنظيم جنده قبل موقعة صفين، عيّن لكل فرقة قائداً، وكان الضحّاك قائداً للمشاة(٣٧). من ذلك يتبين أنه كان للضحاك دور هام في مؤازرة معاوية ضد علي، فلقد كان معروفاً وذا مكانة عند العامة، وبين أفراد قبيلته في قريش. ولم ينتهي دور الضحّاك بعد موقعة صفين، بل اختاره معاوية لقيادة جيش خاص قرر معاوية أن يستخدمه ضد علي بعد الموقعة(٣٨) واستطاع الضحّاك أن يحدث خسائر فادحة في جيش علي. مما اضطر الأخير الى إرسال جيش خاص لمحاربته(٣٩). ويروي الطبري أن الضحّاك لم يستطع الإستمرار في القتال وفر هارباً مستتراً بالظلام(٤٠).

وعلى ما يبدو أن الضحّاك ظل مؤيداً لمعاوية حتى نال الأخير الخلافة. وقد حصل الضحّاك على مكافئته عام ٥٥/٦٧٤ حين عيّنه معاوية والياً على الكوفة(٤١). وفي ضل ولايته كانت الأمور مستقرة و الأمن مستتباً، حتى لحظة عزله عن الولاية عام ٥٨/٦٧٧، حيث تم تعيين ابن اخته محله(٤٢). و قد كان عزله بسبب حاجة معاوية اليه، إذ رفعه الى منصب صاحب شرطة الخليفة نفسه(٤٣).ولا خلاف في أن السبب الرئيسي وراء ذلك الولاء المطلق، وهو ما كان يحتاجه معاوية لتحقيق الأمن و السلامة لشخصه. وحين حضرت معاوية الوفاة، ولم يكن ابنه يزيد حاضراً، أرسل في طلب صاحب شرطته، وأمره أن ينقل الى يزيد وصيته(٤٤). وحين توفي معاوية، أخذ الضحّاك بممارسة تقاليد السلطة حتى قَدِم يزيد الى دمشق، وهو أيضاً الذي أمّ المسلمين عند الصلاة على معاوية قبل دفنه(٤٥).

يذكر المؤرخون أن الضحّاك أحكم قبضته على زمام السلطة في دمشق و أرسل الى يزيد يخبره بوفاة والده، وأهمية الإسراع بالعودة الى دمشق لتولي مقاليد الخلافة(٤٦). ومما يدل على أهمية و مكانة الضحّاك أنه كان واقفاً الى جانب يزيد حين ألقى خطبته في مستهل تسلمه الخلافة، ويروي ابن عبدربه، أن الضحّاك كان عند

المنبر الذي وقف عليه يزيد لإلقاء خطبته[٤٧].

ويظهر أن الضحاك هو الذي أخذ البيعة ليزيد من العامة بدمشق وذلك قبل قدوم الأخير إليها[٤٨]. وظل الضحاك في خدمة يزيد كما كان في خدمة معاوية، ولكن ليس بالأهمية نفسها والمكانة التي كان عليها سابقاً، حيث قام يزيد بعزله من منصبه، وعيّن بدلاً منه أحد أقاربه. ويدعى حُميد بن بهدل[٤٩]. وعند وفاة يزيد لعب الضحّاك دوراً رئيسياً في تنصيب الخليفة الجديد، إذ يروي ابن سعد و الطبري، أن الضحّاك أرسل رسالة الى أحد الأشراف يطلب فيها الإنتظار لحين قدومه الى دمشق هو وأعوانه، حتى يتمّ إختيار الخليفة الجديد[٥٠].

وتمّ تنصيب ابن يزيد خليفة للمسلمين، وظل الضحّاك على ولائه لعائلة معاوية بن أبي سفيان. وحين حضرت الوفاة الخليفة الجديد الذي لم يعمر في الخلافة سو شهرين، أمر الضحّاك أن يصلي بالمسلمين حتى يختار المسلمون من يرونه أهلاً للخلافة[٥١]. وبالفعل أخذ الضحاك يؤم المسلمين. وحين أختلف أهل الشام حول من يرونه أصلح للخلافة، قام الضحّاك بإحتلال قصر الرئاسة. في أثناء ذلك أعلن عبدالله بن الزبير نفسه خليفة في الحجاز. وإنقسمت القبائل في الشام بين مؤيد لأبناء يزيد، ومؤيد لعبدالله بن الزبير[٥٢].

في تلك الفترة من التأريخ الإسلامي حيث خلا منصب الخلافة و إشتد الصراع بين القبائل، أخذ الضحاك موقفه تجاه الأمويين، نظراً لأن أبناء يزيد كانوا لايزالون صغاراً وقت سيطرة خالهم حسين بن بهدل الكلبي، زعيم قبيلة بني كلب، وبغض النظر عن البحث في الأسباب فإنّ الضّحاك تحول نحو ابن الزبير، ويذكر الطبري، روايات حول الإتصالات السرية التي تمت بين الضحاك وعبدالله بن الزبير. وبالطبع لم يكن الضحاك قادراً على التحرك في العلن خشية الأمويين و أتباعهم[٥٣]. ولكن حين إزداد التأييد لإبن الزبير، أعلن الضحاك ولائه و أعطى بيعته لإبن الزبير[٥٤].

و إنقسم أهل الشام الى حزبين. الأول يقف الى جانب الأمويين بقيادة مروان بن الحكم الذي أختارته القبائل للخلافة على أن يكون خالد بن يزيد والياً للعهد[٥٥]. و الحزب الثاني مع خليفة الحجاز. و تدليلاً على تأييده لإبن الزبير، جمع الضّحاك جيشاً من بني قيس لمواجهة الجيش الأموي و مؤيديهم من القبائل اليمنية في موقعة مرج راهط عام ٦٨٣/٦٤[٥٦]. و كما هو المعروف انتصر الجيش الأموي و قُتل الضحّاك في تلك المعركة.

ثالثاً : عمرو بن سعيد

هو عمرو بن سعيد بن العاص بن أمية بن شمس من بني أمية في قريش[٥٧]. و كنيته أبو أميّة وكان يُسمى الأشدق[٥٨]. و أبوه أشهر من أن يعرّف فهو من الأشراف المرموقين وقد جاء ذكره في المصادر التأريخية. وتزخر هذه المصادر بالإشارة الى عدد من الخلفاء الذين قاموا بتعيين سعيد بن العاص في مناصب هامة في الدولة الإسلامية. من ذلك مثلاً أن الخليفة الراشد الثالث عثمان بن عفان عيّنه والياً على الكوفة[٥٩]. كما أنه عُين عدة مرات والياً على مكة من قبل معاوية[٦٠]، ويروي ابن قتيبة أن سعيداً كان غلاماً حدثاً على عهد النبي (ص)، و أنه (ص) أهداه مرة ثوباً[٦١].وقد رُزق سعيد عشرين من البنين و مثلهم من البنات ، وكان من بينهم عمرو بن العاص[٦٢]. و تُدعى أم عمرو بإم حبيبب، وهي أبنة حُريث بن سالم من بني قضاعة[٦٣]. وقد توفيت ام عمرو ٦٧٨/٥٩، و عمرو لايزال غلاماً[٦٤]. و بالنسبة لوالده فتشير المصادر التأريخية الى أن عمرو كان مع والده عندما حضرته الوفاة، وقد أوصى إبنه بإن يدفع ديونه التي بلغت من الضخامة بحيث قدرت بمائة ألف درهم[٦٥].

بعد وفاة والده، ذهب عمرو الى معاوية في دمشق، وكان معاوية قد علم بوفاة والده، وحين قدِم الى معاوية، سأله الأخير عن الديون التي كانت في ذمة والده

ليقضيها عنه، ولكن عمرو رفض العرض وأخبر الخليفة بأنه سيقوم بسداد هذه الديون مما سيقبطه نظير بيعه أرضاً كانت لوالده[٦٦]. ويظهر من ذلك وعي عمرو بالمسؤوليةالملقاة على عاتقه تجاه عائلته بالرغم من صغر سنه. وحيث إن عمرو أحد أعضاء بني أمية، قام معاوية بتعيينه والياً على مكة[٦٧]، و على ما يظهر أن عمرو ظل والياً على مكة حتى وفاة معاوية عام ٦٧٩/٦٠.

بإرتقاء يزيد سدة الخلافة، أرسل الى والي المدينة يأمره بأخذ البيعة من الحسين بن علي و عبدالله بن الزبير، ولكنهما أستطاعا الهرب الى مكة. ويروي الدينوري، أنه حين أخذ الحسين استعداده التحرك نحو الكوفة، أرسل والي مكة عمرو، صاحب شرطته ليحول بين الحسين و بين ما عزم عليه[٦٨]. ولقد حاول صاحب الشرطة منع الحسين الى درجة أنه ضرب الحسين بالسوط و قد ردّ عليه الحسين بالمثل، وحين وصل ذلك الى عمرو أرسل الى صاحب شرطته بأن يدع الحسين و شأنه، خشية الى يتفاقم الأمر الى مالا تُحمد عقباه، إذ كان عمرو يحرص كل الحرص أن لا يتصادم مع الحسين و عشيرته[٦٩].

ولم يستقر عمرو طويلاً في مكة، إذ عينه يزيد بن معاوية والياً عى المدينة، مما إضطره الى مغادرة مكة الى المدينة للإستقرار فيها[٧٠].

وكانت المهمة الملقاة على عاتق عمرو جد عسيرة، إذ استولى عبدالله بن الزبير على أمور مكة، وأعلن رفضه لإعطاء البيعة ليزيد. ولم يكن أمام عمرو سوى إستعمال الشدة، فأمر صاحب شرطته مصعب بن عبدالرحمن أن يهدم منازل كل من ينتمي الى عبدالله بن الزبير بقرابة. ولكن الأخير رفض تنفيذ هذا الأمر، فعزله عمرو و عيّن محله أبن أخيه[٧١]. تبعاً لما يرويه ابن سعد أن عمراً سأل عن أشد الناس عداوة لعبدالله بن الزبير، فإخبروه عن عمرو بن الزبير. وهو أخ غير شقيق لعبدالله بن الزبير[٧٢]. وأمر الوالي صاحب شرطته بتجهيز جيش خاص للقضاء على إبن الزبير[٧٣]، وكان إبن الزبير استطاع ان يهزم هذا الجيش وان يأسر قائده[٧٤].

وإزاء فشل عمرو بن الزبير في القضاء عى ثورة عبدالله بن الزبير، قام الخليفة بعزله عن الولاية، وذلك عام ٦١/٦٨٠هـ(٧٥). وحين قدم الوالي الجديد الى المدينة قام بوضع كثير من عبيد الواي السابق في السجن. وغضب عمرو بن سعيد لهذا التصرف، فنزح بنفسه عن المدينة وعسكر خارجها، ثم أرسل رسالة سرية الى عبيده يخبرهم فيها أنه سوف يساعدهم للهرب من السجن و سوف يوفر لهم الجمال لإستخدامها في الهرب ثم يأتوا لمقابلته بعد ذلك. و قام رجاله بكسر السجن و هربوا وكان تعدادهم يقارب الثلاثمائة رجل(٧٦).

وذهب عمرو مغاضباً الى الخليفة بدمشق بما صنع واليه الجديد، وإستقبله الخليفة بجفاوة، و في أثناء الحديث أنبّه الخليفة لفشله في القضاء على ثورة ابن الزبير، وكان رد عمرو أن الفشل يعود أساساً الى عدم توافر جنود أقوياء قادرون على مواجهة جيش أبن الزبير، وقد نجح عمرو في إقناع الخليفة بأن سبب الهزيمة أمر خارج عن إإرادته، وقد قبل الخليفة عذره(٧٧). تبعاً لما يرويه الطبري، أنه حين ثار أهل المدينة على يزيد فيما بعد وقاموا بطرد عشيرة الخليفة، أرسل اليهم يزيد جيشاً لقمعهم و ردهم الى الطاعة، وجعل عمرو بن سعيد على رأس ذلك الجيش، ولكن عمرو رفض ذلك متعللاً، بعدم رغبته في سفك دم قريش وهم معظم أهل المدينة في ذلك الوقت(٧٨).

ولم يظهر لعمرو أي نشاط سياسي طوال فترة يزيد الأول و ابنه معاوية الذي لم يدم في الخلافة أكثر من شهرين. وكما هو معروف أن أهل الشام انقسموا على أنفسهم بعد وفاة معاوية الثاني عام ٦٣/٦٨٢. فمنهم من أيّد قبيلة قيس، ومنهم من أيّد بني كلب. وقامت المجابهة العسكرية بين القيسيين بقيادة الضحّاك و هم في صف ابن الزبير في حين كان الكلبيون في صف الأمويين(٧٩). تشير المصادر التأريخية الى أن عمرو بن سعيد ومروان بن الحكم قررا مبايعة يزيد بالخلافة، وفي طريقهم الى الحجاز قابلا عبيدالله بن زياد الذي قال لمروان أنك سيد من سادات بني عبد مناف،

وأنك أجدر بالخلافة من ابن الزبير، وقد وافق عمرو على رأي عبيدالله بأن يعلن مروان نفسه الخليفة(٨٠)، وعلى أن يلي الأمر من بعده خالد بن يزيد ثم يليه عمرو بن سعيد، ويروي المسعودي أن عمرو استطاع إقناع زعماء بني كلب بمساندة مروان بن الحكم ضد إبن الزبير، بدلاً من مساندة خالد بن يزيد.

بإنتهاء موقعة مرج راهط، قام مروان و جيشه بمحاصرة الفسطاط حتى تمّ له النصر و أصبحت مصر تحت سيطرته. ويروي المندي أن مروان عيّن عمرو بن سعيد صاحب شرطته عندما عاد الى دمشق(٨١). ولا خلاف في أن سبب ذلك يعود الى الولاء الذي أبداه عمرو للخليفة مما جعل الثاني يطمئن اليه و يوكل إليه مهمة حمايته الشخصية(٨٢).

استقر عمرو في دمشق بعد عودته من مصر، وظل فيها حتى وفاة مروان، وشهد انتقال الخلافة الى عبدالملك بن مروان، عندئذٍ تيقن عمراً أنه لم يصبح الخليفة مادام عبدالملك في السطلة. و إزاء هذا الوضع الجديدقرر عمراً أن يتحرك بسرعة، وقد سنحت له الفرصة حين خرج عبدالملك لمواجهة مصعب بن الزبير في العراق. وسأل الخليفة عن عمرو فقيل له بأنه قد عاد الى دمشق، عندها عرف الخليفة أن عمراً طامع في الخلافة، وتثبت الأمر حين وصل اى علم الخليفة أن عمراً يقود الثورة عليه(٨٣).طبقاً لرواية ابن سعد، أن عمراً إعتمد على مكانته بين قبائل الشام و لم تواجهه أية مشكلة حين حاول إقناعهم بذلك، و أن الخليفة لن يستطع التغلب عليه مادام أهل الشام في صفه. ولجأ عبدالملك الى الحيلة، فأخبر عمراً بأنه سوف يعفو عنه و يأمنه إذ دخل دمشق(٨٤). و إنخدع عمرو، ودخل الخليفة قصره و استقر مجلسه وطلب عمرو للمثول أمامه. وجاء الأخير بصحبة مائة من رجاله متجاهلاً تحذير الكثير من أتباعه بأنه مخدوع و أن الخليفة سيقوم بقتله(٨٥). وحين وصل عمرو الى مجلس الخليفة أخبره الحاجب أن الخليفة لايسمح بمرافقته إلا لشخص واحد(٨٦). و عند استقراره في المجلس سأله الخليفة عن سبب تمرده، حينئذٍ عرف

عمرو أن الخليفة قاتله لا محالة. و أصدر الخليفة أوامره بتجريد عمرو من سلاحه ووضع الأغلال في يديه ثم قُتل و كان ذلك عام ٦٨٨/٦٩[٨٧].

حين يصف المؤرخون عمرو، يذكرون أنه كان شديد الاعتداد بنفسه وذو مكانة عالية. وقد دفعه طموحه الى تسنّم أعلى المناصب. حيث تنقّل في الولاية على أكثر من مصير، بل كان مرشحاً للخلافة بعد مروان بن الحكم. وقد كان بالفعل يشكّل تهديداً حقيقياً لعبدالملك، وإذ أضفنا الى ذلك حقيقة أن عمراً أحد سادات بني أُمية، كان لابدّ للخليفة أن يتخلص منه حسماً للنزاع. ولذلك كان الخليفة عبدالملك يصف نفسه و عمراً بفحلين لايمكنهما العيش معاً، وأنه لابد من زوال أحدهما[٨٨]. ومن الصفات التي يصف بها المؤرخون عمراً أنه خطيب مفوّه و أنه كريم مضياف[٨٩].

رابعاً : الحجاج بن يوسف

هو الحجاج بن حكم بن عقيل بن مسعود، يتصل نسبه بقبيلة ثقيف[٩٠]. وتشير المصاد التأريخية الى أن الحجاج كان يُطلق عليه كيب حين كان طفلاً ثم عُرف بعد ذلك بالحجاج[٩١]. و أبوه يوسف كان أحد قواد الجيش الأموي، ثم عينه الخليفة عبدالملك والياً على إحدى البلدان[٩٢]. ويروي ابن عبدربه أن والد الحجاج كان معلماً للصبيان في ثقيف[٩٣]. ومن المحتمل أنه قام بالتدريس قبل إنضمامه الى الأمويين و قام بخدمتهم من خلال الإنخراط في الجيش.

أما والدة الحجاج فتُدعى فارعة، ويروي المسعودي أنها كانت زوجة للحارث بن كلدة الذي طلقها حين كره رؤيتها تنظف أسنانها في الصباح[٩٤]. أما ابن عبدربه فيذكر أن زوجها هو المغيرة بن شعبة، الذي طلقها للسبب نفسه[٩٥]. إذا تركنا هذه الروايات جانباً، يمكن القول أنّ الفارعة كانت حديثه العهد بالطلاق حين تزوجها والد الحجاج.

ولـد الحجـاج في ثقيـف[٩٦]، وكـان ذلـك عـام ٦٦١/٤١[٩٧]، وفي رأي آخـر عـام ٦٦٢/٤٢[٩٨]. ومن الروايات التي نسجت ما يذكره المسعودي، أن الحجاج وُلـد بـدون فتحة شرج، و أنه لم يكون قادراً على الرضاعة مـن صـدر أمـه، فلجـأ أهلـه الى أحـد الأطباء، وقـد كـان ذلـك الطبيـب شـيطاناً لا يُـرى إلا في تلـك الـصورة. ونـصح ذلـك الطبيب الشيطان أهل الحجاج بذبح نعجة سوداء، و أن يولـغ الحجـاج بـدمها، ولهـذا ظهرت نزعات الشر و العنف في روح الحجاج. ويروي أن الحجاج كان يستند فيما بعد، سفك الـدماء[٩٩]. أن ورود مثـل هـذه الروايـات المـشكوك في صـحتها تـدل علـى روح الكره و العـداوة للحجـاج. ومـن المحتمـل أن إيرادهـا مـن قِبـل المـسعودي يعـود الى قناعته بإمكانية حدوثها.

إشتغل الحجاج بالتدريس في بداية حياته العلميـة علـى غـرار مـا كـان أبـوه[١٠٠]. وحين لإنتقل واالده الى جيش الأموي، انتقل الحجاج معـه ليعمـل تحـت إمرتـه. تبعـاً لرواية الطبري، أن الأمويين أرسلوا جيشاً لمحاربة عبدالله بن الزبير، وكان الحجـاج و والده ضمن هذا الجيش الذي إنهزم أمام ابن الزبير عام ٦٨٤/٦٥، واستطاع الحجـاج و والده النجاة بحمايتهما هربـاً[١٠١]. بعـد ذلـك تم تعـيين الحجـاج مـساعداً لـوالٍ علـى مدينة صغيرة تسمى (تبالة). ولكن طموح الحجاج كان أكبر من ذلك فتركهـا[١٠٢]. ولم يدم ابتعاد الحجاج عن الأمـويين طـويلاً، إذ سـرعان مـا عـيّن صـاحب شـرطة لـوالي فلسطين، أبان بن مروان[١٠٣]. ولم يبق الحجاج في ذلـك المنـصب طـويلاً حيـث انتقـل ليصبح شرطياً ضمن شرطة الخليفة عبدالملك[١٠٤].

يروي لنا ابن عبدربه، أن جنـود الخليفـة عبـدالملك رفـضوا مواصـلة القتـال أن جنود الخليفة عبدالملك رفضوا مواصلة قتال ابن الـزبير، و إزاء هـذا الوضـع تـشاور الخليفة مع صاحب شرطته رَوَح بن زنباغ الذي اقـترح عليـه إختيـار الحجـاج ليكـون قائد الجيش المتوجه لقتال إبن الزبير. وعلى ما يبدو أن صاحب الـشرطة قـد لاحـظ كفاءة الحجاج و قدرته القيادية، وعليه أوصى الخليفة بالإقتراح المذكور آنفاً[١٠٥].

وتغيرت الأوضاع بعد أن أصبح الحجاج قائداً للجيش الأموي، إذ أصبحت الشدّة و القسوة أساس التعامل مع الشرطة. من الحوادث الدالة على ذلك، أن الحجاج رأى بعض أفراد الشرطة يأكلون في حين كان البقية يقومون بتدريبات عسكرية. ولم يكتف أولئك النفر بذلك، بل أخذوا يمازحون الحجاج ويدعونه للأكل معهم، فأمر الحجاج بجلدهم، و ألزمهم الركض حول المخيم ليكون ذلك درساً لهم و عبرة لغيرهم(١٠٦).

في عام ٧٢/٦٩١ توجه الحجاج الى مكة، حيث حاصرها ثم نصب المنجنيق على الجبال القريبة، ثم أمر برمي الكعبة.

ونجح الحجاج في القضاء على ثورة ابن الزبير. وبذلك أصبح عبدالملك خليفة المسلمين دون منازع(١٠٧). وقد حفظ الخليفة للحجاج هذا الصنيع وقّدر له إخلاصه وولاءه و كافئه بتعيينه والياً على الحجاز(١٠٨). وبذل الحجاج كل ما في وسعه لإعادة هيبة الخلافة على الحجاز بعد أن ظلت بعيدة عن السيطرة الأموية قرابة عشرة أعوام.

وإذ تبين للخليفة كفاءة الحجاج القيادية، قرر إستخدامها لصالح الدولة الأموية، فأوكل له معالجة الأوضاع المتردية في العراق، حيث عيّنه والياً عليها و أمره بالتوجه اليها عام ٧٥/٦٩٤. وقد أسهبت كتب التأريخ في حادثة وصول الحجاج الى العراق، حيث دخل الكوفة مقتنعاً حتى لاتعرفه العامة، ودخل المسجد و ظل صامتاً حتى ضجر الناس و حاولوا حصبه بالحجارة، عندئذ رفع قناعه و خطب بالناس مهدداً و متوعداً بالقتل إن هم تمردوا عى السلطان و رفضوا طاعته. كما هدد بقتل كل من يرفض الإنخراط في الجيش المتوجه لقتال الخوارج(١٠٩).

ونشط الحجاج لتنظيم الشرطة في العراق، وأختار رجلاً توسم فيه الكفاءة للقيام بمهمة ضبط الأمن و إقرار النظام في الكوفة. رفقاً لرواية إبن خياط، أن الحجاج أعجب بإسلوب الشدة و العنف لصاحب الشرطة ضد المجرمين و الخارجين على القانون بصورة عامة، فضم اليه مسؤولية حفظ النظام في البصرة، و بذلك أصبح

صاحب الشرطة مسؤولاً عن الأمن و النظام في كل من الكوفة و البصرة في الوقت نفسه[١١٠].

خلال المدة الطويلة لويلايته على العراق، واجه الحجاج العديد من الثورات التي تفاوتت في شدتها. بل إن بعضها بلغت من الشدة مبلغاً كادت أن تطيح بالحجاج و الخليفة معاً. وخير مثال على ذلك الثورة التي قام بها الجيش نفسه على الحجاج. يروي الطبري، أن الحجاج أنفق أموالاً طائلة على الجيش الذي وجه لقتال الترك. وكانت القيادة لعبدالرحمن بن الأشعث الذي عاد بالجيش الى العراق محاولة للقضاء على الحجاج نفسه[١١١]، و أصبح الحجاج في موقف حرج حتى وصلت اليه الإمدادات العسكرية من بلاد الشام، وتلاقي الجيشان الأموي و العراقي في موقعة (دير الجماجم) التي إنهزم فيها إبن الأشعث[١١٢]، و قام الحجاج بعد ذلك بقتل كل من تعاون مع إبن الأشعث. ويروي الطبري، أن الحجاج قام بقتل بعض العلماء الذين أيدوا ابن الأشعث من أمثال ابن قرّية[١١٣] وسعيد بن جبير[١١٤].

وعى أثر هذه الحادثة، قرر الحجاج أن يبقي بعض القوات الشامية في العراق، و أقام لهم معسكراً خارج الكوفة. ولكن نظراً لتدهور العلاقة بين هؤلاء و العامة من أهل العراق، قرر الحجاج أن يبني للجند مدينة خاصة بهم أطلق عليها (واسط)[١١٥]، وكان الحجاج يستخدم الجند للسيطرة على الأوضاع الأمنية فيها و تدهورت، وبذلك يضمن الأمور جميعها دون عناء كبير.

توفي الخليفة عبدالملك عام ٨٦/٧٠٥، وأصبح الخلافة لإبنه الوليد[١١٦]، وظل الحجاج والياً على العراق وعلى جميع الأمصار الشرقية[١١٧].وظل على ولائه للخليفة الجديد كما كان حالة أيام أبيه. ولكن ذلك لم يمنع قيام العداء بينه و بين سليمان الذي غضب على الحجاج و أهله حين أبدى الأخير طاعته و ولاءه للخليفة عبدالملك حين قرر تحويل الخلافة من ولي عهده سليمان الى ابنه عبدالعزيز[١١٨].لم ينس سليمان تلك الزلة للحجاج، لذلك كان الحجاج يخشى كل الخشية أن يموت الوليد و

يصل سليمان الى الخلافة، لأنه كان يعلم تمام العلم أن سليمان لن يرحمه. ويروي الطبري، أن الخليفة الوليد أعتل و أغمي عليه، فأرسل العامة الى الحجاج يخبرونه فيها بموت الخليفة. وحين أطلع الحجاج على فحوى الرسالة دعا ربه أن يتوفاه قبل الخليفة. وفي أثناء ذلك وصل الى الحجاج خبر مفاده أن الخليفة لم يمت[١١٩]. و على مايبدو أن الله قد استجاب لدعاء الحجاج حيث توفي الخليفة الوليد بعد وفاة الحجاج بعد أربعة أشهر، و ذلك بعد ان بلغ الحجاج من العمر ثلاثة و خمسين أو أربعة و خمسين عاماً[١٢٠].

وعلى الرغم من الشهرة التي بلغها الحجاج، إلا أنه كان دائماً مخلصاً لبني أمية و متوافقاً مع قناعاته الذاتية المتمثلة في التفاني و الإخلاص للأمويين. قد ظل كذلك حتى ساعة وفاته. لقد آمن الحجاج –وبشكل أعمى– بوجوب طاعة الخلفاء حتى إنه قتل من أجلهم الكثير من الناس حتى تثبتت أركان سلطانهم. قد كان الحجاج الساعد الأيمن للخليفة عبدالملك و إبنه الوليد بعده، وقد كافأه أحسن المكافأة و أجزلا له العطاء، إذ أصبحت عائلة الحجاج من المقربين للخلافة، وتسلم أفرادها مناصب مرموقة في الدولة، فأخو الحجاج مثلاً يدعى محمداً، أصبح والياً على اليمن[١٢١]. وأحد أقربائه يدعى محمد بن قاسم الثقفي كان والياً و قائداً على السند[١٢٢]. ولم يقتصر الأمر عند ذلك بل تعداه الى المصاهرة، حيث زوج عبدالملك ابنه يزيد (أصبح فيما بعد يزيد الثاني) للأبنة أخت الحجاج[١٢٣]. وليس من المبالغة القول إن الحجاج يعتبر الرجل الثاني بعد الخليفة خصوصاً انه كان الحاكم النافذ على جميع الأمصار في الجزء الشرقي حتى اليمن لقد كان شريكاً للأمويين أكثر من كونه والياً كحال غيره من الولاة.

لقد وصفت المصادر التأريخية الحجاج بالعنف و القسوة تجاه كل من يعارض السلطة الأموية، ولكنه أيضاً وصف بالجبن في أثناء القتال. يروي المسعودي أنه عندما هاجم شبيب الخارجي الكوفة و دخل مسجدها، حبس الحجاج نفسه في القصر

ولم يجرؤ على المواجهة[١٢٤]. كذلك يذكر بعض المؤرخين انه هرب مع والده حين هزم الجيش الأموي على يد ابن الزبير. لقد استخدم الحجاج دهاءه أكثر من قوته، فقد كان سياسياً لا مقاتلاً.

خامساً : بلال بن أبي بردة

بلال بن أبي بردة بن موسى الأشعري، ويُدعى عبدالله بن قيس[١٢٥]. ويكنّي بأبي عامر و أحياناً بأبي عبدالله[١٢٦]. جده أبو موسى الأشعري، أحد المشهورين في الإسلام ومن صحابة رسول الله (ص). كان له دور مميز في خلافة عمر و عثمان و علي. ففي خلافة عمر بن الخطاب كان أبو موسى والياً على البصرة[١٢٧] أكثر من مرة[١٢٨]. و أما دوره في خلافة علي بن أبي طالب فمما لايخفى حيث كان ممثلا لعلي في قضية التحكيم الشهيرة التي دارت بين علي و معاوية[١٢٩].

و أما والد بلال، أبو بردة، فقد كان شخصاً مشهوراً أيضاً، حيث عيّنه الحجاج قاضياً على الكوفة. وظل في منصب القضاء حتى وفاته عام ١٠٣ للهجرة[١٣٠].

وفيما يتصل ببلال نفسه، فعلى ما يظهر أنه قضى المراحل الأولى من حياته في الكوفة، حيث كان والده قاضياً. و للأسف أن المصادر التأريخية لاتروي الكثير من تفصيلات حياته في تلك الفترة . وكان يظهر من هذه المصاد أن بلالاً كان يُعرف لدى العامة كمحدث. كما يروي إبن وكيع، حيث كان بلال يروي الأحاديث النبوية لزواره، وذلك قبل أن ينغمس في العمل السياسي[١٣١].وعلى مايبدو أن الأحدايث التي كان يرويها أنما سمعها من والده ومن جده ومن قبل[١٣٢].

أولى محاولات بلال الدخول في معترك الأحداث السياسية، أنما حدثت في عهد الخليفة عمر بن عبدالعزيز. تبعاً للمصادرر التأريخية، أنه حين وصل خبر تسلّم عمر بن عبدالعزيز الخلافة الى بلال، حدثته نفسه بإنتهاز الفرصة، وشدّ الرحال الى دمشق لتقديم التهنئة[١٣٣]. وتذهب الرواية الى أن بلالاً حاول أن يثبت للخليفة أنه تقي و ورع

و ظل ملازماً المسجد و دوام على الصلاة كدلالة على التدين. ونظراً لأن الخليفة الجديد لا يولي إلاّ من يثق بدينه و تقواه، حاز بلال على إعجاب الخليفة الذي نظر في أمر تعيينه والياً على الأمصار. ولكن الخليفة لم ينخدع بالمظهر، وأراد أن يتأكد من صحة تدين بلال، فأمر أحد رجاله بالتحري و البحث عما إذا تدين بلالاً سجية أم تصنعاً بهدف الوصول الى الولاية. وذهب رجل الى بلال و سأله عما سيحل منه فيما لو استطاع أن يقنع الخليفة بأن يختاره للولاية على العراق. وفي الحال وضع بلال في يد الرجل مبلغاً من المال. فعاد الرجل الى الخليفة بالخبر اليقين، فعدل الخليفة عن رأيه، ولم يكتف بذلك بل أمر بإبعاده عن دمشق[١٣٤].

وظل بلال يسعى جهده للأتصال بالسلطان، وحانت له الفرصة عام ١٠٥/٧٢٣ حين أصبح خالد القسري والياً على العراق في خلافة هشام بن عبدالملك. حيث قام خالد القسري بتعيين بلال صاحب شرطة البصرة وذلك عام ١٠٩/٧٢٧[١٣٥].ولم يتوقف طموح بلال عند هذا الحدّ، بل كان يتوقع المزيد، و خصوصاً أنه كان ينتمي الى القبيلة نفسها التي إليها والي العراق[١٣٦]. وقد حقق خالد القسري هذا الطموح حعام ١١٠/٧٢٨ حين عيّنه والياً وصاحب شرطة و قاضياً على البصرة! ![١٣٧] و بذلك أصبح بلال الحاكم المطلق في إدارة شؤون البصرة، لم يحدث مطلقاً ان استعان بأحد من خاصته ليساعده في الإدارة طوال مدة حكمه لها.

يروي أبن وكيع، كثيراً من الحوادث التي تبيّن الدور القضائي لبلال في أحوال البصرة. منها أن بلالاً كان يورد الأحاديث النبوية التي تؤيد الأحكام القضائية التي يصدرها، ولتأكيد شرعية هذه الأحكام[١٣٨].وعلى الرغم من ذلك لايظهر أن بلالاً كان حريصاً على العدالة في هذه الأحكام. ومن الأمثلة الدالة على ذلك ما يرويه ابن وكيع أن رجلاً من الموالي يُدعى أبا عون تزوج أمرأة من العرب، ولم يعجب ذلك بلالاً فأمره بتطليقها. ونفذ المولى الأمر وطلقها طلقة واحدة، ولكن بلالاً أمره بتطليقها ثلاثاً، ورفض أبو عون ذلك، فأمر بلالاً بجلده و تفريقهما[١٣٩].

كما عُرف بلال بعدم صلابته في مواجهة من هم أعلى منه في السلطة، إذ اتسمت مواقفه بالخضوع، و خصوصاً في علاقته مع والي العراق، خالد القسري. حدث مرة أن خالداً أمر بلالاً، بتعيين أحد الأشخاص، فلما كان من بلال و إلا أن أرسل في طلب ذلك الرجل، فعاد اليه الرسول و أخبره أن الرجل يصلي. فقال بلال للرسول، أخبره أن يترك صلاته، لأن الأمر الذي يصلي اليه من أجله قد وصل اليه[١٤٠].

من الصفات التي عُرف بها بلال كصاحب الشرطة، صفة العنف و القسوة و خصوصاً ضد الذين يضايقونه. ومن الأمثلة الدالّة على ذلك، أنه أمر بحبس أحد الأشخاص لأنه تعرض لجده أبي موسى الأشعري بشيء من الإستخفاف[١٤١]. وفي مناسبة أخرى ذُكر له أن رجلاً يُدعى خالد بن صفوان وصف الوضع السلطوي لبلال بأنه سحابة صيف، بمعنى أن ولايته لن تطول. وأمر بلال بسجنه، وحين دخل البعض لإطلاق سراح الرجل، طلب بلال عشرة رجال يضمنونه بمائة ألف درهم. وحين هرب خالد بن صفوان، إستخلص بلال المبلغ المذكور من الضامنين قسراً[١٤٢]. جميع هذه الحوادث تدل على عدم تقبل بلال أي صورة من النقد، أو الإعتراض على ولايته و أحكامه.

وظل بلال في المناصب الثلاثة حتى عُزل خالد القسري عن ولاية العراق عام ٧٣٧/١٢٠[١٤٣]. وقبل أن يعزل خالد، وصل الى بلال أن الخليفة هشاماً غاضب عن خالد، و أدرك أن بقاءه على السلطة يعتمد كلياً على بقاء خالد القسري في الولاية. فسعى الى تدارك الموقف و ذهب الى الكوفة قاطعاً المسافة في يوم و ليلة دون توقف[١٤٤]. وعند وصوله الكوفة صلى بمسجدها ثم قابله الوالي ليعرف سبب القدوم، ونصحه بلال بأن يسترضي الخليفة بتقديم مبلغ كبير من المال، ولكن خالداً رفض الفكرة، عندها عاد بلال الى البصرة وهو يعلم أن مدة بقائه في السلطة أصبحت معدودة[١٤٥].

وهرب بلال الى الشام حين وصل الوالي الجديد الى العراق، ولكن لم يطول الأمر حتى ألقى القبض عليه. و أرسل مكبلاً بالسلاسل الى العراق[١٤٦]. وتبعاً لما يرويه الطبري و اليعقوبي أن بلالاً قد إشترى بيتاً في الكوفة ولكنه لم يستخدمه قط في أثناء ولايته، وقد استخدم الوالي الجديد هذا البيت سجناً لبلال حين وصل الى العراق[١٤٧]. ويضيف ذلك الطبري أن ذلك جزاءاً لبلال، لأنه كان يستخدم هذا البيت لسجن الناس[١٤٨].وظل بلال في سجنه حتى طلبه الوالي، فجيء به الى المجلي الذي شهده جمع من العامة ضم كل من سُجن و جُلد على يد بلال حين كان في الولاية. وكان من بينهم خالد بن صفوان الذي أطلق سراحه مقابل ضمان مالي ضخم، ولم يكن له ذنب سوى أنه تعرض للوالي بالهجاء.[١٤٩].

المصادر التأريخية تلقي مسألة موت بلال على بلال نفسه وذلك وفقاً للرواية التالية: حين أُعيد بلال الى السجن، قرر أن يقدم رشوة الى السجّان ليساعده على الهرب، فقال للسجان أنه سيدفع له مائة ألف درهم أذا أخبر الوالي أنه (أي بلال) قد مات. وذهب الشجان الى الوالي حسب الإتفاق، ولكن الوالي طلب من السجّان أن يريه جثة بلال حتى يتأكد بنفسه من بعد موته. وأصبح السجّان في مأزق، واضطر الى قتل بلال خنقاً حتى لايتهمه الوالي بالخيانة. وبذلك جنى بلال على نفسه[١٥٠].

بالرغم من الاستبداد الذي كان يمارسه بلال، إلاّ أن ولايته لم تكن كلها شراً، إذ تشير المصادر التأريخية الى الجهود الذي بذلها بلال لتنظيم البصرة و حفظ الأمن والنظام، يروي البلاذري أن بلالاً اهتم بإنشاء القنوات المائية حتى أنّ إسمه أطلق على أحد مجاري الأنهار بعد وفاته. كما أمر ببناء الأسواق على ضفتي النهر حتى تتطور المنطقة تجارياً[١٥١].

في المقابل تصف بعض المصادر التأريخية بلالاً بالشح و القسوة، يذكر إبن وكيع و الذهبي أن بلالاً كان يبيع الشحم بعد ان يستخدمه كمراهم، وأن العامة امتنعت عن شراء الشحم بعد علمها بذلك[١٥٢]. ومن الروايات التي تُذكر حول شح بلال

أنه أمر بإحضار الكثير من الطعام للحاضرين في مجلسه، وحين جلس الحاضرون للأكل، أذن لصلاة المغرب فوقف بلال للصلاة، ثم أدرك أن الحاضرين لايكنون له وداً، فأمر خدمه ببيع الطعام للجيران قبل أن يعود الحاضرون الى المجلس بعد الصلاة(١٥٣). وبغض النظر عن مدى صدق هذه الرواية من عدمه، فإن أكثر المصادر التأريخية إتفقت على أن بلال كان شحيحاً.

ومن الصفات التي عُرفت لبلال طموحه السياسي و حبه للمناصب، إضافة الى طغيان و استبداد يرافق تصرفاته حين يصل الى السلطة. وإن كان إستفراده بالسلطة غالباً ما يؤدي الى تحسين الأوضاع في البلد التي تكون تحت سيطرته.

ومما تجرد ملاحظته أن ابن وكيع خصص أكثر من عشرين صفحة شرح فيها صفات بلال الذي رأى فيه قاضياً ظالماً و غير عادل. ولاشك أن سيطرة بلال على القضاء و الشرطة إضافة الى الولاية قد مكنت له إحكام سيطرته المطلقة على البصرة، وهو أمر –على مايبدو– لا مفر منه.

سادساً : حفص بن الوليد

هو حفص بن الوليد بن سيف بن عبدالله الحضرمي(١٥٤). و كنيته أبو بكر(١٥٥)، وينتمي –على ما يظهر– الى إحدى القبائل العربية ذات الشأن التي يحتمل أنها إنحدرت من جنوب شبه الجزيرة العربية. ويرى ابن عبدالحكم، أن أهل حضرموت دخلوا مصر مع من دخل من القبائل بعد الفتح العربي، حيث أصبحت لكل قبيلة موقعاً أو قطاعاً خاصاً بها، وذلك بعد بناء الفسطاط(١٥٦).

وكالعادة لاتقدم المصادر التأريخية شيئاً حول بدايات حياة حفص بن الوليد، وإن يبدو أن نشاطه السياسي قد ظهر في أواخر العصر الأموي، وذلك في خلافة هشام بن عبدالملك. يروي الكندي، أنه حين عيّن هشام أخاه محمداً على ولاية مصر عام ١٠٥/٧٢٣، قام الأخير بتعين حفص بن الوليد في منصب صاحب الشرطة(١٥٧).

وبالرغم من مغادرة محمد لمصر، حيث ترك الولاية بعد أن أصاب مصر الوباء وخصوصاً في الأجزاء العليا، وغادرها الى الجنوب[١٥٨]، ظل حفص يمارس مهام صاحب الشرطة بإقرار الوالي الجديد الحرّ بن يوسف عام ٧٢٣/١٠٥[١٥٩]. هذا التثبيت لحفص أتاح له المجال ليتواجد بشكل فعال في الحياة السياسية لمصر.

وفغي ولاية الحرّ، ذاق حفص طعم السلطة الحقيقية، وحين ذلك حل محل الوالي بعد مغاردة الأخير مصر الى دمشق بناءاً على أمر الخليفة، وكان ذلك عام ٧٢٥/١٠٧. ونجح حفص في إدارة أمور مصر. ونال شهرة واسعة وصلت أخبارها الى الخليفة نفسه. وساعدته الظروف حين إشتكى عامل الخراج في مصر من الحرّ، طلب الأخير على أثرها أن يستعفى من الولاية، فأعفاه الخليفة[١٦٠]. ولم يكن أمام الخليفة سوى حفص فبعّينه والياً على مصر عام ٧٢٦/١٠٨[١٦١].

وعلى أية حال لم يعمر حفص في الولاية طويلاً، حيث قام الخليفة بعزله حين إتهمه صاحب الخراج بأنه (أي حفص) لايختلف عن الوالي السابق[١٦٢]. وعلى مايظهر أن شكوى صاحب الخراج ليس لها ما يبررها سوى رغبته في عدم وجود حفص في الولاية نظراً للعلاقة بين حفص و الوالي السابق، إذ أن بقاء حفص في الولاية يعني أمتداداً لظل الوالي، فضلاً عن الشهرة التي ناها حفص في الإدارة، وهو أمر –على ما يبدو– لم يتقبله صاحب الخراج.

وظل حفص في مصر دون أن يمارس أية سلطات، ولكنه يحتفض بمكانته عند الخاصة من أهل مصر، وفي ولاية حنظلة بن صفوان على مصر، إشتكى الناس من عدم كفاءة صاحب الشرطة، فلجأ الوالي الى حفص يطلب منه المشورة والنصح في من يصلح للمنصب فيما لو اضطر الى عزل صاحب الشرطة[١٦٣].

ولم يدم هذا الوضع بالنسبة لحفص فيما يورده ابن حجر، من أن الخليفة هشاماً عيّنه أمير للبحر و ذلك عام ٧٣٧/١١٩[١٦٤].

وسارت الأمور مرة اخرى لصالح حفص، وذلك عام ٧٤١/١٢٤، حين ضم

الخليفة هشام الى واليه على مصر، الولاية عن الشمال الأفريقي، فكان لابد لحنظلة أن يغادر مصر، ولكنه لم يغادرها الاّ بعد أن عُيّن حفص والياً عيها[١٦٥]، وبذلك عاد حفص سيداً على مصر مرة أخرى.

سرّ الخليفة بهذا الإختيار وزاده أن جمع له الخوارج، وبذلك أصبح لحفص قوة سياسية و أخرى مالية في آن واحد[١٦٦]. وكانت أول خطوة خطاها حفص لتثبيت مركزه، أن أمر برفع حصة ما يُدفع للجنود ن عشرة آرادب الى
اثنى عشر أردباً[١٦٧].

توفى الخليفة هشام و خلفه الوليد بن يزيد الذي أبقى حفص في ولايته على مصر[١٦٨]. و لأسباب لايذكرها الكندي، أصدر الخليفة أوامره الى حفص بإخراج جند الشام من مصر. ولكن حفصاً يخنق في تنفيذ الأمر، حيث رفض جند الشام أوامر الخليفة وتمردوا على الوالي و حاصروه في قصره، فاضطر حفص الى قتالهم و استطاع قتل قائدهم وبذلك حسم الموقف[١٦٩].

في عام ٧٤٣/١٢٦ يغادر حفص مصر متوجهاً الى دمشق بناء على طلب الخليفة[١٧٠]، وما أن يصل الى دمشق حتى يقوم يزيد بن الوليد بثورته، ويُقتل الخليفة الوليد، ويصبح يزيد بن الوليد الخليفة الجديد. وشهد حفص ما حدث للخليفة المقتول، ولكنه لم يُحرك ساكناً لمناصرته، وهذا ما دفع الخليفة يزيد بن الوليد الى مكافأته بأن جدد له الولاية على مصر. كما أمره أن يدفع أعطيات الجنود[١٧١]. وقد قام حفص بمهمته خير قيام فعيّن ضباطاً للإشراف على دفع المخصصات المالية للجند.و بذلك استطاع حفص ان يستعيد مكانته عند جنوده. كذلك قام حفص بتعيين أحد أفراد عشيرته للإشراف على إدارة مصر السفلى[١٧٢]. وبذلك أصبح حفص صاحب السلطة التامة على مصر دون منازع.

قُتل الخليفة يزيد بن الوليد عام ٧٤٣/١٢٦ بعد أشهر قليلة من خلافته، و خلفه أخوه إبراهيم، الذي عُزل عن الخلافة على يد مروان بن محمد الذي أعلن نفسه خليفة

للمسلمين عام ٧٤٤/١٢٧[١٧٣]. وعلى مايبدو أن حفصاً لم يكن على وفاق مع الخليفة الجديد، فطلب منه أن يعفيه من الولاية[١٧٤].ووافق الخليفة على طلبه و أرسل والياً جديداً الى مصر، حيث قام هذا الوالي بتخفيض أعطيات الجند، الأمر الذي دفعهم الى التمرد و المطالبة بعودة حفص الى الولاية، ثم أعلن رفضهم لبيعة الخليفة، وقام الجند بمساعدة العامة بمحاصرة قصر الوالي و أرغموه على مغادرة الفسطاط[١٧٥]. ولم يكتفوا بذلك، بل أعادوا حفصاً الى الولاية، وإنتشرت بين العامة الدعوة الى رفض البيعة، وعلى مايظهر أن حفصاً كان يشارك العامة في مذهبهم فيما يتصل بالخلافة[١٧٦].

إزاء ذلك قرر الحليفة إرسال جيش لإخضاع المتمردين بقيادة حوثرة بن سُهيد. ورافقه والياً جديداً على مصر في الوقت نفسه[١٧٧]. وحين وصلت الأخبار الى مصر، طلب الجند من حفص مقاتلة جيش الخليفة و وعده بالمساندة، ولكنه رفض القتال مفضلاً السلامة و ترك الولاية، و خشى الجنود سطوة الوالي الجديد فأرسلوا اليه يطلبون الأمان. ووافق قائد الجيش حوثرة على ذلك، وطلب من قائد جند مصر أن يلاقيه كدليل على الطاعة[١٧٨]. و أسرع حفص مع مجموعة من القواد الى ملاقاة قائد جيش الشام في معسكره. وحين وصلوا اليه تعرّف عليهم الوالي، أمر بسجنهم، ثم بقتلهم جميعاً، وعلى الأخص الذين ينتمون الى قبيلة حفص ومن مؤيديهم، وكان مقتله عام ٧٤٥/١٢٨[١٧٩].

لايختلف المؤرخون حول الدور المهم الذي لعبه حفص في حياة مصر السياسية من سيطرته عليها سياسياً و مالياً. لقد أثبت حفص كفاءة إدارية عالية أكسبته الشهرة و الإحترام عند أكثر من خليفة. وكان طبيعة الفترة التأريخية التي نال فيها السيادة –وهي فترة تميزت بالتدهور– قد حالت دون إستمراره كوالٍ مسيطر على إدرة مصر. الى جانب هذا كله، وُصف حفص كمحدث ثقة يعتمد عليه في رواية الحديث عن النبي (ص)[١٨٠].

الهوامش

(١) طبقات، ١٥٧/٥.

(٢) اليعقوبي، ١٥٠/٢.

(٣) طبقات، ١٥٧/٥.

(٤) الزبير بن بكار، المرجع السابق، ص٥١٥-٥١٦.

(٥) المرجع السابق، ص٥١٦-٥١٧.

(٦) المرجع السابق، و طبقات، ١٥٨/٢.

(٧) وكيع، ١١٨/١.

(٨) مصعب بن الزبير، المرجع السابق، ص٢٦٨، وكيع، ١١٨/١.

(٩) الزبير بن بكار، ص٥١٧.

(١٠) أيلة ميناء بحرى يقع على البحر الأحمر، والمدينة نفسها تقترب من ميناء العقبة. انظر: توتال ، المنجد (بيروت، ١٩٦٦)، القسم الثاني، ص٥٢.

(١١) الزبير بن بكا، ص٥١٧، مصعب بن الزبير، ص٢٦٨.

(١٢) وكيع، ١١٨/١.

(١٣) المرجع السابق، ص١١٩.

(١٤) طبقات، ١٥٨/٥.

(١٥) زبير بن بكار، ٥١٨.

(١٦) المرجع السابق، ص٥١٨-٥١٩.

(١٧) وكيع، ١١٩/١.

(١٨) وهي القبيلة التي ينتمي اليها عبدالله بن الزبير.

(١٩) مصعب بن الزبير، ٢٦٨.

(٢٠) المرجع السابق.

(٢١) طبقات، ١٥٨/٥.

(٢٢) أنساب، ٤ب/٢٣-٢٤.

(٢٣) الطبري، ٥/٣٤٦.

(٢٤) أنساب، ٤ب/٢٦.

(٢٥) المرجع السابق، ص١٤٥–١٤٧.

(٢٦) المرجع السابق، ص١٤٦.

(٢٧)طبقات،٥/١٥٨–١

(٢٨) أنساب، ٤ب،٦٠,٥٠.

(٢٩) المعارف، ص٢٣٩.

(٣٠) طبقات، ٥/١٦٠.

(٣١) المعارف، ٢٣٨.

(٣٢) طبقات، ٥/١٦٠.

(٣٣) المرجع السابق، ٧/٤١٠، أسد الغاية، ٣/٣٧.

(٣٤) المرجع السابق.

(٣٥) أسد، ٣/٣٧.

(٣٦) ابن حزم، جمهرة أنساب العرب، (القاهرة ، ١٩٧١)، ص١٧٨.

(٣٧) الطبري، ٥/١٢.

(٣٨) المرجع السابق، ص١٣٥، اليعقوبي، ٢/١٨٥.

(٣٩) اليعقوبي، ٢/١٨٥.

(٤٠) المرجع السابق.

(٤١) المرجع السابق، ص٣٠٠.

(٤٢) المرجع السابق، ص٣٠٩.

(٤٣) المرجع السابق، ص٣٢٣.

(٤٤) المرجع السابق.

(٤٥) المرجع السابق، ص٣٢٨، ابن عبدربه، ٥/١٣٦.

(٤٦) الطبري، ٥/٣٢٨.

(٤٧) ابن عبدربه، ٥/١٣٦.

(٤٨) أنساب، ٢/٥٤١.

(٤٩) ابن عبدربه، ٢/١٣٧.

(٥٠) الطبري، ٥/٥٠٤، طبقات، ٧/٤١٠.

(٥١) ابن عبدربه، ٢/١٣٢.

(٥٢) المرجع السابق، ص١٣٥.

(٥٣) الطبري، ٥/٥٣٢.

(٥٤) المرجع السابق، ص٥٣٤.

(٥٥) المرجع السابق، ص٥٣٧.

(٥٦) المرجع السابق، و أنساب ٥/١٦٧.

(٥٧) المعارف، ٢٩٦، كثير، ٨/٣١٠.

(٥٨) المسعودي، ٣/١٠٩–١١١، ابن حزم، المرجع السابق، ص٨١.

(٥٩) أنساب، ٥/٣٩.

(٦٠) الطبري، ٥/٢٩٣–٢٩٤.

(٦١) المعارف، ٢٩٦.

(٦٢) المرجع السابق.

(٦٣) طبقات، ٥/٢٣٧.

(٦٤) المعارف، ص٢٩٦.

(٦٥) كثير، ٨/٨٧.

(٦٦) المرجع السابق، النويري، ٢١/١٠٠.

(٦٧) الدينوري، ص٢٥٧.

(٦٨) الدينوري، ص٢٥٧.

(٦٩) طبقات، ٥/٣٥، كثير، ٨/٨٤.

(٧٠) الطبري، ٥/٣٤٣.

(٧١) مصعب بن الزبير، ص٢٦٨.

(٧٣) طبقات، ١٥٨/٥.

(٧٤) الطبري، ١٥٨/٥.

(٧٥) الطبري، ص٣٤٥، ابن عبدربه، ١١٩/٥.

(٧٦) الطبري، ٤٧٧/٥، النويري، ٤٨٥/٢٠.

(٧٧) الطبري، ٤٧٨/٥.

(٧٨) الطبري، ٤٧٨/٥–٤٧٩.

(٧٩) المرجع السابق، ص٤٨٣.

(٨٠) المسعودي، ٩٥/٣.

(٨١) طبقات، ٤٠/٥، أنساب، ١٤١/٥.

(٨٢) ولاة، ص٧٠.

(٨٣) الطبري، ٥٣٧/٥.

(٨٤) طبقات، ٢٢٧/٥.

(٨٥) الطبري، ١٤١/٦.

(٨٦) المرجع السابق، ص١٤٢.

(٨٧) المرجع السابق، ص١٤٣، المسعودي، ١١١/٣.

(٨٨) المرجع السابق.

(٨٩) اليعقوبي، ١٧/٣.

(٩٠) المسعودي، ١٠٩/٣.

(٩١) المعارف، ١٩٥/٣، ابن حزم، المرجع السابق، ص٢٦٨.

(٩٢) العارف، ٣٩٧، ابن عبدربه، ٢٩٨/٥.

(٩٣) المعارف، ص٣٩٥.

(٩٤) ابن عبدربه، ٢٩٨/٥.

(٩٥) المسعودي، ٣/١٣٢.

(٩٦) ابن عبدربه، ٥/٢٩٨.

(٩٧) المرجع السابق.

(٩٨) المسعودي، ٣/١٧٥.

(٩٩) الطبري، ٥/١٧٢.

(١٠٠) المسعودي، ٣/١٣٢.

(١٠١) ابن عبدربه، ٥/٢٩٨.

(١٠٢) الطبري، ٥/٦١٢.

(١٠٣) المعارف، ص٣٩٦.

(١٠٤) المرجع السابق، أنساب، ٥/١١٦.

(١٠٥) ابن عبد ربه، ٥/٢٥٥.

(١٠٦) المرجع السابق.

(١٠٧) المرجع السابق، ص٢٩٩.

(١٠٨) الطبري، ٦/١٨٧.

(١٠٩) المعارف، ص٣٩٧.

(١١٠) الطبري، ٦/٢٠٤.

(١١١) ابن خياط، ١/٤١٠.

(١١٢) الطبري، ٦/٢٣٤-٢٣٦.

(١١٣) المرجع السابق، ص٣٤٦.

(١١٤) المرجع السابق، ص٣٨٥.

(١١٥) المرجع السابق، ص٢٨٧.

(١١٦) المرجع السابق، ص٣٨٤.

(١١٧) المرجع السابق، ص٤١٨.

(١١٨) المرجع السابق، ص٤٣٣.

(١١٩) المرجع السابق، ص٤٩٩.

(١٢٠) المرجع السابق، ص٤٩٧.

(١٢١) المرجع السابق، ص٤٩٣.

(١٢٢) الطبري، ٦/٤٩٨.

(١٢٣) المرجع السابق، ص٤٨٣.

(١٢٤) ابن عبدربه، ٥/٢١٥.

(١٢٥) المسعودي، ٣/١٤٧.

(١٢٦) المعارف، ٢٦٦، تأريخ الإسلام، ٥/٤٨.

(١٢٧) المرجع السابق.

(١٢٨) كثير، ٧/٨٥-٨٦.

(١٢٩) اليعقوبي، ٢/١٣٦.

(١٣٠) ابن عبد ربه، ٥/١٠٤-١٠٥.

(١٣١) المعارف، ص٢٦٦.

(١٣٢) وكيع، ٢/٢٣.

(١٣٣) المرجع السابق.

(١٣٤) تأريخ الإسلام، ٥/٤٩؟، تهذيب، ١/٥٠٠-٥٠١.

(١٣٥) وكيع، ٢/٢٧، تأريخ الاسلام، ٥/٤٩، تهذيب، ١/٥٠٠-٥٠١.

(١٣٦) الطبري، قسم ٢-٣، ص١٥٠٦.

(١٣٧) المرجع السنابق، ص١٤٦٨.

(١٣٨) المرجع السابق، ص١٥٢٦، النويري، ٢١/٤٣٦.

(١٣٩) وكيع، ٢/٢٤.

(١٤٠) المرجع السابق، ٢/٢٨، تأريخ الإسلام، ٥/٢٤٩، ويرى ابن حجر ان بلالاً أول من قض ظلماً. انظر التهذيب، ١/٥٠٠/٥٠١.

(١٤١) وكيع، ٢/٢٧.

(142) المرجع السابق، ص٣٠-٣١.

(143) وكيع، ٢٥/٢.

(144) الطبري، قسم ٢-٣، ص١٦٤٧.

(145) المرجع السابق، ص١٦٥٧.

(146) المرجع السابق، ص١٦٥٨.

(147) ابن وكيع، ٤٠/٢.

(148) اليعقوبي، ٦٦/٣، الطبري، قسم ٢-٣، ١٦٥٨.

(149) المرجع السابق، ص١٦٥٨.

(150) ابن وكيع، ٣٨/٢-٣٩.

(151) تأريخ الإسلام، ٥٠/٥، تهذيب، ٥٠٠/١-٥٠١.

(152) فتوح، ص٣٥٨.

(153) ابن وكيع، ٢٧/٢، تأريخ الاسلام، ٤٩/٥.

(154) وكيع، ٢٦/٢.

(155) ولاة، ص٦٩.

(156) تقريب، ١٨٩/١، تأريخ الاسلام، ٦٢/٥.

(157) ابن عبدالحكم، المرجع السابق، ص١٦٨.

(158) ولاة، ص٩٤.

(159) المرجع السابق.

(160) المرجع السابق، ص٩٥.

(161) المرجع السابق، ص٩٦.

(162) المقريزي، المرجع السابق، ٣٠٣/١.

(163) ولاة، ص٩٦.

(164) ولاة، ص١٠٣.

(165) تهذيب، ٤٢١/٢.

(١٦٦) المقريزي، ٣٠١/١، ولاة، ص١٠٤.

(١٦٧) المقريزي، ٣٠٣/١.

(١٦٨) ولاة، ص١٠٤-١٠٥.

(١٦٩) المرجع السابق، ص١٠٥.

(١٧٠) المرجع السابق.

(١٧١) المقريزي، ٣٠١/١.

(١٧٢) ولاة، ص١٠٦، المقريزي، ٣٠٣/١.

(١٧٣) ولاة، ص١٠٩.

(١٧٤) الأزدي، المرجع السابق، ص٥٥-٦١.

(١٧٥) المقريزي، ٣٠٣/١.

(١٧٦) ولاة، ص١٠٨.

(١٧٧) تأريخ الإسلام، ٦٢/٥.

(١٧٨) المقريزي، ٣٠٣/١.

(١٧٩) ولاة، ص١١٠-١١١.

(١٨٠) ولاة، ص١١٢-١١٣، المقريزي، ٣٠٣/١.

ثورات البدو بنواحي الحجاز
مابين ٢٣٠ – ٢٣٣ هـ / ٨٤٤ – ٨٤٨ م

أ.د. احمد عبدالعزيز

من الملاحظ أن طبيعة الثورات بالحجاز طوال العصر العباسي الاول كانت تتمثل في اتجاهين اساسيين : اولهما ثورات العلويين , والثاني ثورات الأهالي لاسباب اقتصادية واجتماعية خاصمته تتعلق بسياسة الولاة الداخلية . كما تبين في ذيول حركة النفس الزكية متمثلة في حركة السودان او زنج المدينة في سنة ١٤٥ ه / ٧٦٢ م . وهذه الثورات أو الحركات التي نحن بصددها تعد في حقيقتها بمثابة عصيان جزئي وليست حركة او ثورة سياسية , حيث اقتصرت علي بعض قبائل البدو في نواحي أقليم الحجاز لا الاقاليم كله . كان السبب فيها سوء الاحوال الاقتصادية التي شملت البلاد وأثرت علي تلك النواحي بشكل خاص من جراء سياسة الولاة العباسيين .

وقد كان العطاء ١ في بداية ظهور الدولة العباسية يشمل عامة العرب , ثم مالبث أن اقتصر علي الهاشميين من علويين و عباسيين , و تدهور الأمر حتى اسقط الخليفة المعتصم سنة (٢١٨ – ٢٢٧ ه / ٨٢٣ – ٨٤١ م) العرب من الديوان فتوقف العطاء رسميا من العرب جميعا٢ اضافة الى الكوارث الطبيعة التي كانت نصيب بعض المناطق من القحط أو الجدب او المطار الشديدة الفجائية المصحوبة أحيانا بالبرد , التي تقضي علي مزارعهم البسيطة , وأمثلة ذلك ما حدث في سنوات ١٥٨ هـ و ١٦٤ هـ , و كان اخرها في عام (٢٣٢ هـ / ٨٤٦ م) مما ترتب عيه غلاء أسعار الطعام و الشراب ٣ .

فخرجت بنو سليم ٤ بنوحي المدينة , ثم تطور الأمر حينما قتل . جماعة من بني كنانة ٥ , و بأهله ٦ في جمادي الاخره عام (٢٣٠ هـ / ٨٤٤ م) مما دفع والي المدينة (محمد بن صالح بن العباس الهاشمي) الى التحرك لتأديبهم , فبحث لهم بمسلحة المدينة بقيادة (حماد بن جرير الطبري) في مائتي فارس الى جانب من انضم أليهم من القريشيين و الانصار و مواليهم و غيرهم من أهل المدينة , فسار اليهم حماد بالرويثة ٧ , فالتقى مع جموع بني سليم وهم حوالي خمسمائة و قبل ستمائة و خمسين من بينهم مائة و خمسون فارسا , و كانت معظمم هذه الامدادات من بني عوف ٨ , و بني لبيد٩ بن سليم و تزعم هذا الجمع ثلاثة نفر : اثنان من بني عوف بن سليم و هما (أشهب بن دويكل بن يحي بن حمير الحوفي) و عمه (مسلمة بن يحي بن حمير الحوفي) أما ثالثهم فهو (عزيز بن قطاب اللبيدي) فانهزم حماد الطبري و من معه .

وانتهى الأمر بقتل حماد و عامة أصحابه , فحاز بنو سليم الغنائم واستفحل أمرهم واستباحوا القرى و المناهل التي بينهم و بين مكة المكرمة و المدينة المنورة , و قطعوا الطريق , فأخافوا الناس ١٠ .

و حصلت أخبار بني سليم الى الخليفة (الواثق) ١١ فوجه اليهم في الحال أحد كبار قادته الاتراك (بغا الكبير ١٢) أبا موسى التركي القائد العباسي و جهزه بجيش ضخم من الاتراك و المغاربة علي مقدمته (طردوش التركي)

و باشربخا الكبير القتال فور وصوله نواحي المدينة في شعبان من سنة (٢٣٠ هـ / ٨٤٤ م) فأوقع الهزيمة ببني سليم في النواحي المياه الحرة من وراء السوراقية ١٣ , مكان اقامتهم فقتل الكثير منهم , كما لجأ الخفاف الى الهرب عبر البادية , فدعاهم بغا للأمان فأجابوه و اسر منهم نحو ألف ممن عرفوا بالفساد , و ترك الباقين . و دخل بخا بالاسرى من بني سليم المدينة في ذي القعدة سنة (٢٣٠ هـ / ٨٤٤ م) فحبسهم في السجن في دار (يزيد بن معاوية) ثم رحل الى مكة لاداء فريضة الحج ١٤.

و بعد انقضاء الموسم عاود بغا الكبير نشاطه لتأديب عشائر بني هلال بان عرض عليهم الأمان علي حكم امير المؤمنين الواثق , وهو ما عرضه علي بني سليم من قبل , فقبلوا بالأمر فاخذه من اشرارهم حوالى ثلاثة مائة رجل ثم رحل الى مدينة , حيث اضاف أسرى بني هلال ١٥ الى اسرى بني سليم في سجن المدينة , الذين بلغوا نحو الف و ثلاثة مائة اسير ثم توجه بغا الكبير بعد ذلك لبني مرة ١٦ و فزارة ١٧ الذين تغلبوا علي فدك ١٨ .

حاول هؤلاء الاسري و من بينهم (عزيز قطاب اللبيدي) ان ينقبوا السجن ليخرجوا منه و أفلحوا في قتل حراس السجن , غير ان محاولاتهم باءت بالفشل و اكتشف امرهم وتجمع اهل المدينة لقتالهم حتى قضوا عليهم جميعا , بل ان اهل المدينة حملوا علي كل من لقوه من الاعراب يريد الميرة و السوق . وقيل بل ان السجان ارتشى منهم ليفتح لهم الباب فجعلوا قبل ميعاده فكشف امرهم وقتلهم أهل المدينة ١٩ .

عاد بغا الكبير الى المدينة سنة (٢٣١ هـ / ٨٤٥ م) ليجد أمامه خبر مقتل الاسري المسجونين , و كان بغا الكبير قد ترك المدينة يريد فدك المحاربة بني فرارة و مرة الذين استولوا عليها , فلما اشرف عليها بحث رجل لفزارة يحرض لهم الأمان و يجلي اخبارهم الا أن الفزاري أرهبهم و حثهم علي الفرار فأوغلوا في البادية البر واتجه بعضهم الى خيبر ٢٠ و جنفاء ٢١ و نواحيها فضفر ببعضهم و هرب الباقون مع رأس لهم يقال له الركاض الى موضع بالبقاء . فأقام بغا الكبير بجنفاء ثم مالبث أن عاد الى المدينة بمن معه من أسرى بني مرة و فزارة ٢٢ .

و في المدينة اخذ بغا الكبير يبحث الى جماعات من بطون غطفان و فزارة و أشجع ٢٣ و بني ثعلبة ٢٤ , يدعوهم الى ايجاد حلف أو معاهدة بينهم , يعطيهم الأمان على شريطة أن يكونوا عونا له متى طلبهم أو استنجد بهم , و أسند هذا الأمر الى محمد بن يوسف الجعفري فقدمت عليه جماعة من هذه البطون وأقسم الحلف أو المعاهدة بينهم ٢٥ .

ثم اتجه بغا الكبير الى بني كلاب ٢٦ و استخدم نفس طريقته الأولى و بحث رسله بالأمان فاجتمع له في ضربه ٢٧ نحوا من ثلاثة الاف رجل , أسر من عرف منهم بالشغب و الفساد و كانوا حوالي ألف و ثلاثة مائة رجل و خلى سائرهم ثم قدم بهم المدينة في شهر رمضان سنة (٢٣١ هـ / ٨٤٥ م) , وحبسهم في سجن المدينة (دار يزيد بن معاوية) ٢٨ .

و في المدينة المنورة قصد بغا الكبير أن يتحقق من صدق حلفائه , فبعث برسل في طلب بني ثعلبة وأشجع و فزارة الا انهم لم يجيبوه و تفرقوا في مختلف النواحي , فلم يتمكن بغا الكبير منهم ٢٩ .

ولم يكد بغا الكبير ينتهي من ثورات الأعراب في المدينة ؟ أو من ثورة قبائل القيسية كما يسميها اليعقوبي ٣٠ , حتى ورد اليه أمر الخلفية بالخروج من المدينة الى قبائل بني نمير القاطنة بنواحي اليمامةلأخضاعها و تأديبها لفسادها

و عبثها بالأمن العباد و البلاد , هو أن الشاعر (عمارة بن عقيل بن بلال بن جرير الخطفى) كان قد امتدح الواثق بقصيدة نالت استحسان الخليفة فاثابه عليها وأمر له أن ينزل فيه أيام اقامته .

ثم حدث الخليفة الواثق في بني نهير ٣١ , وما يلاقى الناس من عبثهم و اغارتهم علي اليمامة و نواحيها , و أنهم عاثوا في الأرض فسادا يمينا و شمالا دون أن يردعهم شيء , فبحث الخليفة الى بغا الكبير و كان بالمدينة يأمره بالسير اليهم و خربهم .

أراد بغا الكبير الخروج اليهم و لكنه تركي يجهل طرق و مغازات تلك النواحي فاصطحب معه محمد بن يوسف الجعفري دليلا علي الطريق , ومضى الى اليمامة و كان اللقاء الأول بهم في موضع يقال له (الشريف) ٣٢ فانتصر عليهم بغا الكبير وأسر نحو اربعين رجلا منهم . ثم صار الى (حضيان) ٣٣ و منها الى (مرآة) ٣٤ , فنزل بها و منها بدأ يبحث رسله بالأمان الى بني نمير للسمع و الطاعة لأمير المؤمنين والكف عماهم فيه , ولكنهم تمنحوا عليه وأغلظوا له , بل و قتلوا رسله

اليهم , فسار بغا الكبير من مرآة في سنة (٢٣٢ ه / ٨٤٦ م) .

فاتخذ طريقة من بطن (نخل)٣٥ الى (نخيلة) ٣٦ , و طلب منهم ملاقاته , ألا أن بني ضبة من نمير أثروا الفرار من ناحية الجبال , فبعث خلفهم بسرية , فلم تدركهم , فشدد مطاردتهم له و بعث بسريا أخرى متحددة أصابت الكثير منهم . ثم حمل بنفسه و معه نحو ألف رجل و اتبعهم , فلقى جموع بني نمير محتشدة ٣٨ بموضع يقال له : بطن السر . وقد تألف هذا الجيش من بني عبدالله بن نمير و بني بسرة و بني الحجاج و بني القطن و بني سلام و لم يكن بينهم من بني عامر ابن نمير الا القليل ٣٩ . و هناك دارات معركة حامية ر جعت فيها كفة بني عمير فهزموا مقدمة جيش بغا الكبير و كشفوا مسيرته و ألحقوا بجيشه كثيرا من الأضرار , و غلبهم الليل فجعل بغا الكبير يناشدهم و يدعوهم للرجوع للطاعة دون جدوى فأشار محمد بن يوسف الجعفري عليه أن يهاجمهم ليلا حتى لايكشف الصبح قلة عددهم فيجترى عليهم عدوهم فرفض بغا الكبير ذلك .

فلما أصبح الصبح واجه الجيش العباسي جيش بني نمير وقد نظم نفسه بأن جعل رجالته أمامهم و من خلفهم الفرسان و من وراء الفرسان أنعامهم و مواشيهم , و حملوا على بغا و ضده الى أن أرجعوه الى معسكرهم , و كادت أن تكون النهاية لولا أن الصدفة ساندت الجيش العباسي وأنقذته وهو يلفظ أنفاسه الأخيرة ٤٠ .

ونرى لذلك أن بغا الكبير بحث بفرقة من جيشه نحو مائتي فارسي الى مكان علم أنه به خيلا و سلاما لبني نمير . فأقبلت هذه الفرقة وكفة بنو نمير هي الراجعة , وكان مقدم هذه الفرقة في ظهور بني نمير فنخفضوا في أبواقهم , فنظر بنو نمير الى مصدر الصوت فأفزعهم خروج الجيش العباسي من خلفهم , و اعتقدوا أنها امدادات أو أنهم وقعوا في كمين نصبه لهم القائد العباسي , وهذا ما يقوله الطبري في قوله (قالوا : غدر والله العبد) . و أسلمت بنو نمير رجالتها و أموالها و أطلقت لفرسانيها الحنان , واستردت الجيوش العباسية أنفسها واجتمع من تفرق وكروا علي بني نمير فهزموهم,

و أقام بغا الكبير ببطن السر ثلاثة أيام ٤١ .

و هناك رواية تذكر أن بغا الكبير شد في طلبهم فلم يدرك منهم الا الضعيف ولبعض المواشي ورجع الى حصن بأهله .

رواية اخري تذكر أن فرسان بني نمير بعثوا يطلبون الأمان منه , فاعطاهم الأمان فقدموا عليه فقيدهم و أشخصهم معه فشغبوا عليه في الطريق و حاولوا كسر قيودهم للهرب فعاقبهم بغا الكبير بأن جلدهم لتأديبهم ٤٢ .

ويرى آخرون بأنه قدم على بغاالكبير قائده (واجن الأ شر و سني الصدفي) في سبعمائة رجل , فوجههم بغا الكبير مع محمد بن يوسف الجعفري في أثر بني نمير فتبعهم حتى لحقوا بتبالة و مايليها من عمل اليمن , فلم يتمكنوا من القبض الا علي نفر قليل ٤٣ , وأقاموا بحصن بأهله , و منه وجه بغا الكبير الى جبال بني نمير وسهلوها و نواحي اليمامة سرايا لمن امتنع ممن قبل الأمان منهم . و أقبل عدد من سادات بني نمير كل يطلب الأمان لنفسه و البطن الذي هو منه . فقبل بغا الكبير ذلك منهم وبسط لهم وأحسن معاملتهم . ثم انصرف عائدا الى البصرة ٤٤ بعد أن حمل منهم حوالي ثمانمائة رجل مثقلين بالحديد في ذي القعدة من سنة (٢٣٢ ه / ٨٤٧ م) .

و كتب الى (صالح العباسي) أمير المدينة المنورة أن يسير بمن قبله من المدينة من بني الكلاب و فزارة و مرة و ثعلبه للحاق به . فواخاه صالح ببغداد وساروا جميعا في المحرم الى سامراء سنة (٢٣٣ ه / ٨٤٨ م) . كانت عدة من قدم مع بغا و (صالح العباسي) من الاعراب , سوى من قتل و من مات و ممن هرب منهم نحو ألفين و مائتي رجل من الاعراب جميعا ٤٥ .

و هكذا انتهت حركة عصيان البدو في المدينة و نواحيها و بنهاية هذا العصيان تنتهي آخر ثورات الحجاز في العصر العباسي الاول .

المصادر و المراجع

١ – العطاء : التناول . و العطاء و العطية سم لما يعطي , والجمع عطايا وأعطية . ابن منظور : لسان العرب (مادة عطاء) ج ١٥ ص ٦٩ .

٢ مخطوطة عبدالقادر الفاكهي : عقود اللطائف في محاسن الطائف رقم ٢٢ مكتبة الحرم الملكي ورقة (٣١) .

٣ – الطبري : تاريخ ج ٩ ص ١٢٤ , مؤلف مجهول : العيون و الحدائق ج ٤ ص ٣٠٢ .

٤ – بنو سليم بن منصور بن عكرمة بن غيلان احد قبائل معز ديارهم من مشارف تهامة بين مكة و المدينة .

ينظر : عاتق البلادي : معجم قبائل الحجاز , ص ٢١٤ .

٥ – كنانة : احد القبائل العدنانية وهم بنو كنانة بن خزيمة بن مدركة بن الياس بن مفر بن نزار بن معد بن عدنان .

كانت ديارهم بتهامة الحجاز من حدود حلى بن يعقوب – ينظر : الهمذاني : صفة جزيرة العرب , ص ٣٣٢ .

٦ – باهله : حي من أعصر من قيس غيلان من العدنانية وهم بنو سعد مناة بن مالك بن أعصر , وبأهله أم سعد مناة عرفوا بها وهي بأهله بنت وصعب بن سعد الشيرة من مذجح .

القلشقندي : نهاية الارب (مادة بأهله) , ص ١٧٠ .

٧ – الرويثة : اسم منهل من المناهل التي بين مكة و المدينة علي اسير ليلة من المدينة . الحموي : مجمع البلدان

(مادة رويثة) ج ٣ ص ١٠٥ .

٨ – بنو عوف : بطن من سليم بن منصورة من قيس علان فهم بنو عوف بن سليم بن منصور . البلادي : معجم قبائل الحجاز , (مادة عوف) ص ٣٤٤ .

٩ – بنو لبيد بن سليم : والنسبة اليهم لبيدي وهم بطن من بني صبح بن ميمون من بني سالم بن حرب .

البلادي : معجم قبائل الحجاز (مادة لبيد) , ص ٤٢٦ . ط

١٠ – الطبري : تاريخ ج ٩ ص ١٣ , ١٣٣ .

١١ – الواثق .

١٢ –بغا الكبير : ابو موسى الكبير كان مملوكا لدى الرئاستين الحسن بن سهل , ثم أصبح احد قواد الدولة العباسية وهو تركي الأصل خدم من الخلفاء الواثق و المتوكل كان شجاعا مقداما و ولاه المستعين ديوان البريد توفي سنة (٢٤٨ ه / ٨٦٢ م) .

ينظر : ابو قاسم بن عساكر : تاريخ مدينة دمشق , ص ١٩٢ , ١٩٤ .

١٣ – السوراقية : قرية بين مكة و المدينة كانت لبني سليم ذات نخل و زرع و مياه و سوقها يؤمه التجار من الاقطار المختلفة . ياقوت الحموي : معجم البلدان ج ٣ ص٢٧٦ .

١٤ – مؤلف مجهول : العيون ج ٣ ص ٥٣٣ , الطبري: تاريخ ج ١ ص ١٢٣٨ , ابن خلدون : تاريخ ابن خلدون ج ٣ ص ٢٧١ .

١٥ – بنو هلال : بطن من قيس علان من العدنانية و هم بنو هلال بن عامر صحصحة بن معاوية بن هوازن ... سكنوا الحجاز في المنطقة الممتدة بين الطائف و بيشة وكانت لهم أيام مع الأزد و بني سلمة .

١٦ – بنو مرة : بطن من جهينة كان يسكن الاشعر . يراجع : البكري : معجم ما استعجم مادة الاشعر , البلادي : معجم قبائل الحجاز , ص ٤٥٠ .

١٧ – فزارة : بطن عظيم من قيس علان وهم بنو خزارة بن ذبيان بن بخيضي بن ريث , وديارهم تمتد قرب الجنان شمال الحجاز القصيم . البلادي : معجم قبائل الحجاز (مادة خزارة) ص ٣٧٧

١٨ – فدك : قرية بالحجاز بينها و بين المدينة يومان او ثلاثة . ينظر : ياقوت : معجم البلدان ج ٤ ص ٢٣٨ .

١٩– الطبري : تاريخ ج ٩ ص ١٣٢ , اليعقوبي : تاريخ اليعقوبي ج ٢ ص ٤٨٠ .

٢٠ – خيبر : موضع بالمدينة فتحت في عهد الرسول صلى الله عليه وسلم وهي بمثابة ولاية تضم سبعة حصون و تطل على ثمانية برد . ينظر : ياقوت الحموي : معجم البلدان ج ٢ ص ٤٠٩ .

٢١ – جنفاء : موضع يقال له ضلع الجنفاء بين المدينة و ضر به من ديار محارب على جادة

اليمامة الى مدينة . ياقوت الحموي : معجم البلدان ج ٢ ص ١٧٢ .

٢٢ – الطبري : تاريخ ج ٩ ص ١٣٤ .

٢٣ – أشجع : من أشهر بطون غطفان وهم بنو اشجع بن ريث بن غطفان بن سعد بن قيس بن عيلان . البلادي : معجم قبائل الحجاز , ص ١٧ , القلقشندي : نهاية الأرب , ص ٤٠ .

٢٤– ثعلبة : بطن من سليم وهو بنو ثعلبة بن بهثة بن سليم بن منصور .

البلادي : معجم قبائل الحجاز , ص ٦١ .

٢٥ – الطبري : تاريخ ج ٩ ص ١٣٤ , أبن الأثير : الكامل في التاريخ ج ٧ ص ٢٠ .

٢٦ – بنو كلاب : قبيلة من قبائل عامر بن يعقوب وهم بنو كلاب بن ربيعة بن عامر بن صعصعة و كانت ديارهم تمتد من رنية جنوبا الى ما وراء ضرية شمالا : الهمذاني : صفة جزيرة العرب , ص ٣١٩ .

٢٧– ضرية : موضع بين المدينة و الشام . ياقوت الحموي : معجم البلدان ج ٣ ص ٤٤٥ , ج ٤ ص ٢٤٨ , السمهوري : وفاء الوفاء ج ١ ص ١٠٩٢ .

٢٨ – الطبري : تاريخ ج ٩ ص ١٣٤ .

٢٩ – نفسه : ج ٩ ص ١٣٥ .

٣٠ – اليعقوبي : تاريخ اليعقوبي ج ٢ ص ١٤٨ , ابن كثير : البداية و النهاية , ج ١٠ ص ٣٠٨ .

٣١– الطبرى : تاريخ ٩ ص ١٤٦ ' ابن الاثير : الكامل ج ٧ ص ٢٧ .

٣٢– الشريف : موضع ماء لبنى نمير وتنسب الية العقبات وهو بين حمى ضربة وسود شيرام والشريف دار كل بنى نمير ماعدا بنو ظالم بن ربيعة بن عبداللة . ياقوت الحموى : معجم البلدان ج ٣ ص ٣٤١ .

٣٣– حضيان : اسم حصن سوق لبنى نمير فيها مزارع بر وشعير .

ياقوت الحموى : معجم البلدان ج ٢ ص ٢٧ .

٣٤– مرأة : يذكرها الطبرى ' بأنها من قرى بنى تميم من عمل اليمامة وتردفى الحموى بأنها قرية قرب مأرب كانت بلاد الازد التى أخرجهم منها سيل الحرم .

٣٥– الطبرى . تاريخ ج ٩ ص ١٤٦ .

٣٦- نخيلة : قيل موضع قرب الكوفة . ياقوت الحموى : معجم الحموى : معجم البلدان ج٥ ص ١٦٢ .

٣٧- بنو ضبة : بطن من طانجة من ممعز العدنانية وكانت ديارهم بجوار بنى غنم بالنواحى الشمالية من نجد .ينظر:

القلشقندي : نهاية الارب في معرفة انساب العرب , ص ٣١٨ , ٣٨٩

٣٩- نفسة ج ١٤٧

٤٠- نفسة ج ٩ ص ١٤٨ ؛ ابن الخلدون : تاريخ ابن الخلدون ج ٣ ص ٢٧١ .

٤١- الطبرى . تاريخ ج٩ ص ١٤٨ ؛ ابن خلدون : تاريخ ابن خلدون ج٣ ص ٢٧١ .

٤٢- الطبرى : تاريخ ج٩ ص ١٤٩ . ووواجن الاشرسينى قائد عباسى وأشروسني نسبة الى مدينة تقع فى بلاد ما وراء النهر . ينظر ابن خلدون : تاريخ ابن خلدون ج ٤ ص ٢٧١ .

٤٣- القزوينى : اثار البلاد وأخبار الصباد ، ص ٣٠٩ .

٤٤- الطبرى : تاريخ ابن خلدون ج ٣ ص ٥٣٤,٥٣٥.

٤٥ – ابن خلدون : تاريخ ابن خلدون ج ٣ ص ٥٣٤ , ٥٣٥

الدكتور عبد العزيز الدوري، انطباعات شخصية [1]

الدكتورعماد عبد السلام رؤوف

في ظهر يوم الجمعة، التاسع عشر من شهر تشرين الثاني، سنة ٢٠١٠، أعلن في العاصمة الأردنية عمّان، عن وفاة المؤرخ العراقي الكبير الدكتور عبد العزيز الدوري عن واحد وتسعين عاماً، رفد فيها المكتبة التاريخية بكتب وبحوث بلغت الغاية في النضوج العلمي، وتتلمذ على يديه الألآف من طلبة التاريخ، والمئات من طلبة الدراسات العليا، أكثرهم أصبح أستاذاً مرموقاً في مجال اختصاصه.

ولد الدوري في بلدة الدور في محافظة صلاح الدين سنة ١٩١٩ وإليها نُسب، وحفظ القرآن صغيراً في بعض كتاتيبها، ثم انتقل إلى بغداد حيث أتم دراسته الإعدادية، والتحق ببعثة دراسية إلى بريطانيا لدراسة التاريخ، فحصل على شهادة البكالوريوس من جامعة لندن ١٩٤٠، ثم الدكتوراه سنة ١٩٤٢، بعد أن دافع عن أطروحته التي كانت بعنوان (تاريخ العراق الاقتصادي في القرن الرابع الهجري)، وعاد إلى وطنه العراق حيث عمل مدرساً، فأستاذاً مساعداً، ثم استاذاً، في دار المعلمين العالية (كلية التربية فيما بعد)، وأسس كلية الآداب والعلوم في بغداد وتولى عمادتها من ١٩٤٩–١٩٥٨، ثم تولى رئاسة جامعة بغداد في المدة ١٩٦٢– ١٩٦٦، كما عمل استاذاً زائراً في جامعة لندن ١٩٥٥– ١٩٥٦، وبعد مغادرته النهائية للعراق سنة ١٩٦٨ استقر أستاذاً في الجامعة الأردنية في عمان، حيث واصل عطاءه العلمي حتى آخر أيام حياته المباركة.

وعلى الرغم من الأثر العميق الذي تَرَكَتـه، وستتركه، مؤلفات المؤرخ عبد العزيز الدوري في مسيرة البحث التاريخي ليس في العراق فحسب، وإنما في الوطن العربي كله، فإن قليلين من أبناء هذا الجيل ما زالوا يحتفظون بذكرياتهم الشخصية معه، فالرجل غادر العراق منذ أكثر من أربعين سنة، ولم يعد إليه مطلقاً حتى وفاته في الأردن مؤخراً، وزملاؤه الذين رافقوه مسيرته انتقلوا إلى رحمة ربهم، ولحق بهم أغلب طلابه الذين تتلمذوا عليه في العراق وتَفرَّق من بقي منهم. ولقد شجعتني هذه الحقيقة على أن أسجل هنا بعض ذكرياتي عن هذا الراحل الفذ.

لقد كان لقائي الأول بالمؤرخ الدكتور عبد العزيز الدوري في صيف سنة ١٩٦٥، وكان ذلك اللقاء مهماً فعلاً في حياتي العلمية، وتفصيل هذا الأمر إني كنت قد فرغتُ يومذاك من تأليف أول كتبي، وهو كتاب (مدارس بغداد في العصر العباسي)، ولما لم تكن لي تجربة سابقة في نشر الكتب، فقد أرسلتُ بمسودة الكتاب، وتقع في دفترين كبيرين، إليه بواسطة صديق له هو الدكتور فاضل القدسي، عميد كلية طب الأسنان آنذاك، وأحد أصهار أسرتي، ليبين رأيه فيه، وفي جدوى نشره. وكنت في ذلك الحين شاباً يافعاً لم اتجاوز السابعة عشر من عمري، يملكني حبٌ عجيب للتاريخ، لا سيما تاريخ بغداد العباسية، بينما كان هو رئيساً لدائرة التاريخ الإسلامي في جامعة بغداد، ولم يكن يَدُر في خَلَدي أن يجد الدكتور الدوري، على كثرة مشاغله وتنوع مسؤولياته الإدارية والعلمية، من الوقت ما ينفقه على قراءة كتاب كتبه شاب مثلي، لم يدخل الجامعة بعد، لا سيما وأني كتبتُه بخط بالغ الدقة، على مسافات متقاربة جداً من السطور، ولكن ما أن مضى أسبوع واحد أو يزيد قليلاً، حتى أبلغني الدكتور القدسي برغبة الدكتور الدوري في لقائي في مكتبه بجامعة بغداد، ودهَشتُ لاهتمامه بي وبكتابي الوليد، وذهبت إليه، وكم كان سروري حينما وجدتُ مسودة الكتاب على مكتبه، وقد أثبت فيها وريقات بيض إشارة إلى مواضع أراد أن تكون موضوعاً لحديثه إلي، وفي الواقع فإني لا أنسَ ذلك الحديث الشيق، فقد أبدى

اعجابه الشديد بالكتاب، وبخطته، ومقدمتـه، وتفاصيله، كما أبدى اعجاباً خاصاً بخريطتين كبيرتين كنت قد ألحقتهما به، تمثل الأولى مواقع مدارس بغداد في العصر العباسي، والثانية خارطة خططية لجانب من بغداد الشرقية في ذلك العصر ، والأهم من ذلك كله أنه شجّعني على طبعه فوراً ودون أن يبدي ملاحظات تذكر، وأخبَرَني – بتواضع جَم– أنه مستعد لاستقبالي لأي شأن من شؤون العلم، وتوقع لي مستقبلاً محموداً في مجال دراسة التاريخ. وأحسست، وأنا أغادر مكتبه، بسرور بالغ، فلم أكن أتوقع أبداً أن يخرج كتابي الأول وهو يحمل شهادة ولادته موقعة بيد هذا المؤرخ الكبير، ولم أكن أنتظر كل هذا التشجيع الجميل. وكان من ثمار ذلك اللقاء أني قدمت كتابي للطبع، وخرج للناس في شتاء سنة ١٩٦٦، شاغلاً نحو ٢٣٢ صفحة كبيرة عدا الخرائط.

وكم كان أسفي وألمي حينما سمعتُ من الراديو، في أحد ايام شهر تموز ١٩٦٨، بياناً رسمياً يقضي باحالته على التقاعد، بل ومصادرة أمواله المنقولة وغير المنقولة، فهذا الرجل الذي لم يرتبط اسمه إلاّ بالعلم، وبالعلم وحده، لم يكن إلاّ راهباً من رهبان البحث التاريخي، وقد أسس كلية الآداب والعلوم، وساهم في تأسيس جامعة بغداد، وتخرَّج على يديه مئات الباحثين الجادين، ولم يكن من أصحاب الأملاك أو الأموال باستثناء راتبه الشهري، وعادت بي الذكرى إلى ذلك اللقاء المُحبَّب في مكتبه قبل نحو ثلاث سنين، وما بثَّه في داخلي من دافع للمضي في مسيرة البحث التاريخي، وتذكرت تلك الابتسامة الهادئة والمشجعة التي كانت تعلو وجهه، وهو يتحدث إلى شاب كل ما عنده هو حب التاريخ والرغبة في دراسته، وتساءلتُ كم من أمثالي، من طلبته وغيرهم، لقي منه هذا الدعم المعنوي والعلمي، وكم من القراء من تأثر بريادته المتزنة وأفكاره الناضجة ونتائج بحوثه المعمقة، أهكذا يعامل العلماء في بلادي؟ أهكذا يكون الجزاء لريادتهم واخلاصهم؟ وأدركت على الفور أنه حينما تعذرت مصادره تلك الآراء والأفكار لم يكن أمام

خصومه إلاّ مصادرة أمواله على ضآلتها. ثم علمت أنه استطاع مغادرة العراق، وعمل في بعض الجامعات خارجه، حتى استقر أخيراً أستاذا في جامعة عمان.

وأذكر أن جمعية المؤرخين والآثاريين في العراق دَعَت إلى إقامة مؤتمر كبير للمؤرخين في بغداد سنة ١٩٨٨، وقرّر بعض أعضاء الجمعية، ومنهم كاتب هذه السطور، الاتصال بالدكتور الدوري لاستضافته في هذا المؤتمر، وتولى الدكتور نزار الحديثي رئيس الجمعية يومذاك توجيه الدعوة إليه، وتوقعنا قبوله إياها، نظراً لمرور مدة طويلة على خروجه من العراق، فما كان منه إلاّ أن اشترط لقبولها رد اعتباره رسمياً، وعلمنا أن جرحه لم يكن ليندمل بعد، وعلى اية حال فإن (رد الاعتبار) هذا، على شكليته، لم يصدر!

ثم شاءت الصدف أن أكون عضواً في لجنة لتسمية الشوارع والمحلات في بغداد، وهي لجنة ضمَّت نخبة من المؤرخين العراقيين منهم الدكتور حسين أمين والدكتور نزار الحديثي والدكتور حمدان الكبيسي، وقد اقترحتُ في حينه أن تجري تسمية أحد الشوارع القريبة من جامعة بغداد في الجادرية باسمه، كونه أول رئيس لهذه الجامعة، وعلى الرغم من قبول اللجنة بهذا الاقتراح، وتثبيته في وثائق أمانة بغداد، لتقوم باعلان هذه التسمية، إلاّ أن شيئاً من ذلك الأمر لم ينتقل إلى أرض الواقع أبداً.

وشاءت الظروف أن أزور عمان في شتاء ١٩٩٢ فكان أول ما قصدته فيها جامعتها العريقة، بهدف لقاء الدكتور عبد العزيز الدوري، حاملاً معي مجموعة من اصداراتي التاريخية، وما أن ذكرت اسمه لأحد الطلبة حتى أرشدني فوراً إلى مكتبه، فلقد كان معروف القدر موقراً لدى جميع الطلبة، فضلاً عن الأساتذة وإداريي الجامعة، وطرقت الباب فلم أسمع رداً، واضطررت إلى فتحه برفق، فإذا بالدكتور الجليل وهو ساجد يصلي في فضاء حجرته، وووقفت أراقبه، وأدركت أنه لم يعبأ بحركة الباب، أو ربما لم يشعر بها، فقد كان منصرفاً بكليته إلى ربه، راكعاً ساجداً،

متأملاً داعياً، ولما أنهى صلاته، رآني، فرحب بي، وعجبت إذ تذكر لقائي به قبل نحو ربع قرن، وأسعدني إذ ذكر أنه كان متابعاً لما كنت أنشره من كتب بعد ذلك التاريخ، وأهديته ما كنت أحمله منها، وسرعان ما تدفق في الحديث، هادئاً كعادته، دقيقاً في اختياره لألفاظه، متناولاً أهم القضايا في كتابة التاريخ الإسلامي، والعربي منه بوجه خاص، وتَحدَّث عن إشكاليات كتابة هذا التاريخ، وهي اشكاليات — في رأيه— فلسفية تتعلق باختلاف الرؤى، لا بالجوانب الفنية البحتة، كما تناول أهمية دراسة العوامل الخفية المُحرِّكة للتاريخ، وهي عوامل تضرب بجذورها في التاريخ الاجتماعي والاقتصادي، وعدم الاكتفاء بالتاريخ السياسي وحده، وعَبَّر عن رأيه في صعوبة دراسة تاريخ الأفكار، مع ضرورة هذه الدراسة على مستوى الدراسات التاريخية الجادة، وكنت أراقبه وهو يتكلم، وربما أثَرْتُ بعض الموضوعات التي كانت تديم الحديث وتوجهه، وحينما دعاني لتناول الغداء في نادي الجامعة، شرع يكمل ما انطلق به من ذلك الحديث الممتع. وأذكر أنه أخبرني بامتلاكه نسخة من كتابي (الآثار الخطية في المكتبة القادرية) بمجلداته الخمسة، والصادر في بغداد بين سنتي ١٩٧٣ و١٩٨٠، وأظهر تقديره لكتاب أهديتُه له في تلك الزيارة، هو (التاريخ والمؤرخون العراقيون في العهد العثماني) بطبعته الأولى الصادرة ببغداد سنة ١٩٨٣، وأبدى ملاحظات مهمة بشأن ما ورد في مقدمته عن دوافع كتابة التاريخ ومدارسه في ذلك العهد. وأذكر أني سألته عما إذا كتب مذكراته عن مسيرته الطويلة والمفعمة بين الناس والكتب، فكان أن أجاب بكل تواضع أنه لم يفعل لأنه لم يجد في تلك المسيرة ما يستحق التسجيل!، ولما أخبرته عن اقتراحي السابق بتسمية شارع باسمه، أجابني بحياء ظاهر أنه لا يستحق هذا الأمر، وأن الأولى اطلاق اسم (الدكتور متي عقراوي) عليه، فهو المؤسس الأول لكيان الجامعة، وأعتَرِف بأني دهشتُ — في تلك اللحظة— لتواضع الرجل، وموضوعيته. وتذكّرتُ كم من الناس يَدَّعُون ما لم يفعلوا ولا يفعلون، ويطيب لهم نِسبة جلائل الأعمال إليهم دون أدنى استحقاق، بينما أجد

هذا الرجل الكبير يداري حياءه من مجرد مقترح قيل بحقه، وهو يستحقه فعلاً، ويتركه لآخر دونما تردد أو أثَرَة.

ودَّعتُ الدكتور الدوري ودَعَوتُ له بطول العمر ودوام العطاء، وأنا اليوم أدعو لروحه المطمئنة بالرجوع إلى ربها مستظلة بظل رحمته، فائزة بالأجر- مضاعفاً- عن كل حرف سطرته أنامله.

---

(١)كلمة ألقيت في المهرجان الذي أقامته مؤسسة المدى في بغداد لتكريم الراحل الكبير رحمه الله، ونظراً لتقدير المؤرخين في كوردستان لهذا المؤرخ وورياداته ولدوره في ترصين الدراسات التاريخية تنشر المجلة هذه الكلمة.

إربيل والعلاقة بين المغول والمماليك

د. علي عادل حسين

على أثر سقوط عاصمة الخلافة العباسية بغداد في محرم من سنة ٦٥٦هـ/١٢٨٥م وانتهاء عهد سلطة الخلافة العباسية بعد ان أمر هولاكو بقتل أخر الخلفاء العباسيين في بغداد (المستعصم بالله٦٤٠-٦٥٦هـ) وولديه أبو بكر وأبو العباس أحمد في الرابع عشر من شهر صفر ٦٥٦هـ/الحادي والعشرين من شباط ١٢٥٨م ،حيث تم قتلهم بأساليب متعددة دون سفك دمائهم ويذكر بأن الخليفة (المستعصم بالله) قتل رفسا بعد وضعه في جولق للحيلولة دون ارهاق دمه،حيث ان هولاكو كان قد أصابه التردد والوسواس في كيفية تحديد مصير الخليفة لما كان له من مكانة ساميةفي العالم الإسلامي،فلجأ إلى المنجمين وسألهم الإدلاء بأرائهم مستندين إلى علومهم الفلكية وجريا على عادة المغول في تجنب سفك دماء الملوك والسلاطين العظام، و قتل مع الخليفة زهاء ثلاثة آلاف من كبار رجال الدولة وإعلامها وبذلك انتهى عهد الخلافة العباسية وسقطت بغداد بيد المغول.وحلت بذلك على العالم الإسلامي غمامة سوداء حيث أن هولاكو فور اتمام احتلاله للعاصمة بغداد والقضاء على الخلافة العباسية شرع في وضع الخطط السياسية والعسكرية اللازمة للإستمرار في الزحف والتقدم الذي كان مخططاً له نحو أقاليم ومدن أخرى وفق ما جاء في توصية (منكو خان) خان المغول الاعظم انذاك الى اخيه هولاكو والتي توافقت في الوقت عينه مع تطلعاته وطموحاته في التوسع باتجاه الغرب ومن ثم التاسيس لسلطة مغولية مستقلة نوعا ما عرفت بلادارة الايلخانية،فكانت الخطوة العسكرية الأولى بعد سقوط بغداد اجتياح مدن إقليم الجزيرة ومن ثم مدن بلاد الشام وصولا إلى مصر وربما منها باتجاه المغرب بعد ذاك.

لقد توجهت قوات مغولية كبيرة ومتعددة القيادات الى المنطقة واجتاحت مناطق واسعة من كوردستان واحتلوا ودمروا وأحرقوا مدنا مهمة بإقليمي الجزيرة والجبال و ديار بكر وحاصروا أخرى وفي مقدمتها إربيل وثم ميافارقين،اربيل التي قاومت المغول فترة طويلة وكسرت شوكتهم ردحاً من الزمن على اسوار وابواب قلعتها الحصينة، إذ ان حاكم اربيل(تاج الدين بن صلايا)لم يوفق في اقناع اهالي اربيل المزدحمين والمتحصنيين في قلعتها على ترك الدفاع عن مدينتهم والذود عنها وفتح ابوابها امام قوات المغول المحاصرة سلماً،وفشل في الوقت ذاته في نيل رضا قائد الجيش المغولي المحاصر(ئارقونويان) لاربيل وهولاكو خان في مراغة ايضا على مبتغاه ووجهة نظره فكان مصيره ان قتل على جبل مراغة في خريف سنة ٦٥٦هـ/١٢٥٨م .فصمدت اربيل وقاومت قلعتها مقاومة الابطال الى ان تمكنت القوات المغولية بمساندة حاكم الموصل بدرالدين لؤلؤ من السيطرة عليها بعد جهد جهيد وحصار طويل وخسائر كبيرة تكبدتها جراء ذلك, فاجتاحت قواتهم القلعة في صيف سنة ٦٥٧هـ/١٢٥٩م وايضا سكان البلدات والقرى لم يسلموا من بطشهم ومساوئهم المتعددة وما رافق ذلك من قتل وسلب ونهب وتدمير،فأصاب اهالي اربيل ونواحيها عموماً ضرر بالغ من جراء ذلك على الصعيدين المعنوي والمادي.اتخذت وفقه معظم العشائر في المنطقة موقفا مناهضاً للمغول ومناوئاً لهم،سواء أثناء الغزو أو بعده،وعمدوا إلى تنظيم المقاومة لمواجهة ذلك الغزو البربري.ووجدوا في سلطة المماليك طوق النجاة الوحيد الذي يخلصهم ويمكنهم من تحقيق ما يصبون إليه،فلجأ معظم الكرد الذين تركوا ديارهم بسبب الاجتياح المغولي لها إلى مصر وبلاد الشام واضعين أنفسهم كأفراد وجماعات في خدمة حكومة المماليك كقوة مساندة رئيسة،وبذلك ترك العديد من سكان اربيل الذين خرجوا ناجين من اجتياح العدو لقلعتهم ورغبوا في التوجه الى وجهة توفر لهم الامان والامل وهي السلطة المملوكية كما كان قد انخرط ألاف من الشهرزورية الذين اجتاح المغول بلادهم شهرزور والتي

كانت تعد قبلاً من أعمال إربيل،والمئات من الهذبانية والزرزارية والگورانية الذين كانوا يقطنون قبلا بأطراف إربيل وأعمالها وتركوها بسبب الغزو المغولي ودخلوا في خدمة المماليك طوعا وساعدوهم في مواجهة هجوم المغول الذي كان قادما نحوهم.وبذلك فقد أحدث الوجود العسكري الكردي ثقلا رئيساً في جيش المسلمين الذي قاده السلطان (قطز) بكفاءة وشجاعة في عين جالوت سنة ٦٥٨هـ/١٢٦٠م وهزم على إثرها المغول هزيمة كبيرة وقاسية أصابت المغول في الصميم وكسرت شوكتهم،فقتل منهم المئات وجرح وأسر عدد آخر كبير بما فيهم قائدهم الأعلى كتبغا الذي جرح واسر وقتل وعلق رأسه على ابواب القاهرة تيمناً بالنصر العظيم الذي تحقق.

وكان ذلك الموقف من قبل سكان اربيل على مستوى الشخصيات أو العشائر القاطنة باطرافها مشهودا له آنذاك في التفاعل المباشر مع الأحداث الخطيرة الواقعة على صعيد المشرق الإسلامي ومع أول صدام أثبتوا وجودهم ودورهم في تلك الموقعة الفاصلة،التي تعد إحدى المعارك الفاصلة في التاريخ،والتي تمخض عنها بروز قوتين جديدتين تسيدتا المشرق الإسلامي.كما أن نتائج المعركة ساعدت في إعادة شيء من توازن القوى بالمنطقة(العالم الاسلامي)بعد سقوط بغداد ومن قبله الدولة الخوارزمية على أيدي المغول،وجد فيها المسلمون الرازحون تحت الحكم المغولي الظالم بارقة أمل في التمكن من التخلص من من المغول وسياساتهم السيئة الصيت يوما ماومن بينهم الكرد بلا شك.

أن تغير الظروف السياسية وتبعات الحرب أدى بالكثير من العشائر القاطنة باربيل ونواحيها امتداداً الى مناطق أقليم اذربيجان بعد انتصار موقعة عين جالوت إلى أن يوجهوا أنظارهم صوب المماليك،فتلك العشائرالتي اضطرت في البداية إلى مسايرة المغول حفاظاً على وجودها وكيانها ومصالحها وما إلى ذلك مثل الكلالية،الذي تعاون أميرهم (شرف الدين الكلالي) مع المغول أول الامر ودخل في خدمتهم وحصل على

فرمان منهم بحكم إربيل بعد ازاحة حكم نواب بدرالدين لؤلؤ عن المدينة ،ما لبثوا أن انقلبوا على المغول وعادوهم على إثر مقتل أميرهم شرف الدين الحاكم بإربيل آنذاك غدراً،فغادر العديد من الأمراء الگلالية الإمارة وتركوا خدمة المغول متوجهين إلى مصر وبلاد الشام قاصدين حضرة السلطان المملوكي(الظاهر بيبرس٦٥٨-٦٧٦هـ)،ليعرضوا عليه ما أصابهم من ظلم وأذى على أيدي المغول راجين القبول والدعم من سلطانه،وعلى رأسهم الأمير(تاج الدين شروان بن حمدان الكلالي) أخو الأمير الكلالي المقتول والأمير(جلال الدين الكلالي)وابن أخيه وابن اخته الأمير (ركن الدين)على رأس سبعين فارسا من الگلالية.فاستقبلهم الظاهر وأحسن وفادتهم وأكرمهم وأقطعهم الاقطاعات بالشام،ورتب ابن أخ الأمير الگلالي في الحلقة.وهكذا فإن الگلالية إحدى العشائر الهامة التي حكم أميرها إربيل،أنقلبت على المغول ودخلت في طاعة وسلطة الدولة المملوكية.

إن الأمر لم يقتصر على الكلالية فحسب،بل أن عشيرة المازنجانية الكردية التي حكم أميرها الأجلّ (مبارزالدين كك)إربيل في فترة من العهد الايلخاني واضطر إلى مغادرتها بسبب مؤامرة دبرت من قبل بعض أمراء المغول الطامحين لإقصائه عن حكم الإمارة في أواخر حكم الخان المغولي (أرغون خان٦٨٣-٦٩٠هـ)كانت له صلات مع الدولة المملوكية،وما الهجوم العسكري الذي انطلق من بلاد الشام بدعم وإسناد من المماليك نحو إربيل من أجل مساعدة المازنجانية في استعادتها إلا أحد الأدلة على ذلك التعاون والتواصل الذي توطد بشكل أكبر في عهد ولده (الأمير عز الدين) وأخيه الأمير (نجم الدين خضر) اللذين علت رتبتهما عند سلاطين الدولة المملوكية،وكانت ترد كتبهما على الأبواب السلطانية بمصر والشام بشكل دائم.

وكذلك فإن بعض العشائر الكردية القاطنة بأعمال إربيل تمتعت بحكم موقعها الجغرافي وتقاليدها الاجتماعية وتوجهها السياسي بعلاقات طيبة مع كلتا الدولتين المماليك والمغول في الوقت عينه،حيث انتهجوا سياسة متوازنة تتماشى مع

مصالحهم وتنسجم مع معطيات الوضع والظرف السائد آنذاك،ومنها عشائر بين الجبلين التي يذكرها العمري ضمن أهم أعمال إربيل في العهد الإيلخاني،ويصف سياسة أمرائها الكرد بقوله: ((قوم يخدمون الدولتين ويدارون الفئتين فهم في الشتاء يعاملون التتر بالمجاملة وفي الصيف يعينون سرايا الشام في المجاملة)). ومن أبرز أمرائهم في العهد الإيلخاني كان الأمير تاج الدين خضر بن سليمان الكردي.الذي ارتبط بصلات وثيقة مع المماليك في عهد السلطان المملوكي سيف الدين قلاوون وهو احد المماليك البحرية الذي التحق بخدمة الملك الصالح واضحى ابرز الماليك البحرية وارتفعت مكانته عند الظاهر بيبرس واعتمد عليه في كثير من المهام الى ان تولى السلطنةفي الفترة بمصر(٦٧٨-٦٨٩هـ/١٢٧٩-١٢٩٠م)

ويذكر أنه وفد ومن بصحبته إلى حضرة السلطان المملوكي في سنة ٦٦٠هـ/١٢٦٢م.واستقبل بحفاوة عند وصوله إلى مصر، ومكث مدة هناك فمرض ووافته المنية، فتولى أبناؤه حكم منطقة بين الجبلين التي كانت تقع ضمن حدود إمارة اربيل الادارية من بعده واستمروا على النهج نفسه.

والحقيقة أن عدداً من أبناء اربيل وأمراء العشائر الكردية القاطنة بنواحيها وأعمالها دخلوا في خدمة المماليك وتولوا مناصب مهمة في دولتهم مثل الزرزارية والگورانيه ... الخ.

والجدير بالذكر أن المماليك أبدوا حرصا على اقتلاع بعض المدن ذات الموقع الجغرافي الاستراتيجي بالنسبة لصراعهم العتيد مع المغول من قبضتهم،ومنذ السني الأولى من الصراع السياسي والعسكري الطويل والمرير بين الطرفين وضع السلطان المملوكي الظاهر بيبرس خطة شبه شاملة بعد عين جالوت من أجل بلوغ ذلك.وتضمن إعادة الخليفة العباسي المبايع له بالقاهرة (أبو القاسم أحمد المستنصر) إلى دار الخلافة ببغداد ليستعيدها متوجاً بالنصر،وإخراج مدن مهمة في إقليم الجزيرة من قبضة المغول وفي مقدمتها:إربيل والموصل التي استميل أميرها

الصالح بن بدرالدين لؤلؤ عن طريق أخويه ليخرج عن طاعة المغول ويدخل في طاعة المماليك.أما إربيل فقد أقطعها السلطان الظاهر للأمير فخر الدين علي بن منكلان صاحب منازجرد الذي وفد على الأبواب السلطانية سنة ٦٦٠هـ/١٢٦٢م مع ثلاثمائة من أتباعه،فأكرمه السلطان الظاهر بيبرس وأحسن إليه وولاه على إربيل بمنشور يذكر نصه ابن عبد الظاهر كالأتي:((فأحسن إليه وكتب له منشورا بإربيل وأعطاه الطبلخانة وجعل له حاشية كحاشية الملك)). فتوجه قاصدا أياها من فوره مع رجاله الثلاثمائة وأمراء بارزون من الكرد كانوا قد لجأوا إلى حضرة السلطان حين اجتياح المغول لإربيل وإقليم الجزيرة،من ابرزهم الأمير (أبو علي الزرزاري)،والأمير (جمال الدين حشيش)،والأمير(بن ماهي)...الخ.وقد تحركوا قاصدين إربيل،وعندما توغلوا في إقليم الجزيرة تمكنوا بعد معركة شرسة من اجتياز بعض المناطق الخاضعة للمغول في البداية،ولكنهم وقعوا في كمين محكم لجيش المغول بعد ذاك فهوجموا من كل النواحي وقاوموا ببسالة ولكنهم لم يتمكنوا من الصمود أوحتى النجاة إذ لقي الأمير المنصب على إربيل حتفه في المعركة ومعه عدد كبير من حاشيته ورجاله قبل أن يقربوا المدينة اربيل،حيث كان عددهم وتجيهزهم اقل من قوات المغول الكامنة لهم كما كانت أثرت فيهم مشقة السفر وطول الطريق،وبذلك فشلت المهمة أو بالأحرى المحاولة المملوكية في انتزاع إربيل من السيطرة المغولية،كما فشلت محاولتهم لإعادة الخليفة الى عاصمة العباسيين السابقة بغداد حيث لقي الخليفة العباسي المبايع له بمصر(أبو القاسم أحمد)مصرعه قرب بلدة هيت أثناء معركة غير متكافئة مع قوات المغول ومن يساندها سنة ٦٦٠هـ/١٢٦٢م، وفشلت ايضا محاولة إخضاع الموصل. والحقيقة أن السلطان المملوكي الظاهر بيبرس الذي عرف بقدرته الفذة وحكمته ودهائه السياسي والعسكري فكر تفكيرا صائبا بالانتفاع من نفوذ الأمراء والوجهاء اللاجئين إليه هربا من قسوة وبطش المغول للمساعدة في اعادة إخضاع مدنهم أو مدن أخرى للحكم المملوكي،وبالتالي إخراجها من أيدي المغول،خاصة وأن أولئك

كانوا يمتلكون نفوذا لا بأس به في تلك المناطق،وايضا معرفتهم السابقة والخبرة في طبيعة المنطقة من جميع النواحي،ولا شك أنهم سيحصلون على مساندة شعبية محلية واسعة النطاق تمكنهم من المحتل المغولي غير المرغوب فيه،ولكن حسابات السلطان كانت غير صائبة في كيفية الإعداد للأمر وتوفير ما يلزمه من دعم وزخم على الصعيدين المادي والمعنوي،وكذلك اختيار الوقت المناسب لتنفيذه،فواجهت خطته صعوبات ومخاطر جمة ولم تتحقيق أهدافه المرجوة من جراء ذلك مما أودى بحياة العديد من أبرز رجالات الحكم والسياسة مثل الأمير الصالح بن بدر الدين لؤلؤ،والأمير فخر الدين الكردي والخليفة العباسي ايضا،إضافة إلى المئات من حاشيتهم وأتباعهم،وقد حدى ذلك بالبعض من الكتاب إلى اتهام الملك الظاهر بيبرس بالاهمال والتقصير في كيفية التعامل مع الشأن المذكور.وبصرف النظر عن ذلك وفشل تلك المحاولات فان العلاقات كانت شبه متواصلة بين المماليك وبعض العشائر الكردية ضمن نطاق أمارة إربيل وكانت ترد المكاتبات الى الابواب الشريفة بـ(السامي) بالياء لأمرائها،وبغير الياء لحكام إربيل في بداية القرن الثامن الهجري/ الرابع عشر الميلادي وهكذا.

ومن الواضح أن سياسة المماليك كانت تصبو إلى تحقيق أي نصر حتى لو كان وقتياً على حساب المغول ونفوذهم القوي بإقليم الجزيرة،وما الغارات التي شنت على إربيل في سنوات ٦٨٤هـ/١٢٨٥م،و٦٨٥هـ/١٢٨٦م ،و٦٩٠هـ/١٢٩٢م بتدبير ودعم مباشر من الدولة المملوكية ونوابها في بلاد الشام من المماليك إلا مثالاً حياً و واضحا على ذلك،خاصة وأن دور الجيش المملوكي النظامي واشتراكهم في تلك الغارات والأهداف السياسية المرجوة بتهديد وجود المغول وسلطتهم على إربيل ومناطق أخرى في الجزيرة كان واضحا للعيان.

وبذلك يتضح لنا أن سياسة حكومة المماليك تجاه إربيل ومدن أخرى لما تمتعت به من موقع جغرافي مميز كانت محط الأنظار و قد ركزت على ثلاثة محاور في

آن واحد وهي :

الأول:الترحيب بالوافدين إلى حضرة السلطان المملوكي من أمراء وعشائر سواء من إربيل وأعمالها أو من مناطق أخرى وإكرامهم ومنحهم الوظائف اللائقة وإقطاعهم الإقطاعات.

الثاني: محاولة انتزاع إربيل من سلطة المغول بصورة غير مباشرة عن طريق طرف ثالث موالٍ لهم كما اسلفنا.

الثالث: تهديد سلطة المغول وإرباكها في إقليم الجزيرة عموما وبمدن إربيل والموصل خصوصا بشـن

الغارات المباغتة والعنيفة عليهما.وبذلك يتضح لنا أن إربيل واقليم الجزيرة عموما اتخذت حيزا هاما

من اهتمام الدولة المملوكية على الصعيدين السياسي والعسكري الاستراتيجي ولعقود من الزمن.

المصادر والمراجع لموضوع البحث

العمري، شهاب الدين احمد بن يحي بن فضل الله (ت ٧٤٩هـ/١٣٤٨م).

١- مسالك الابصار في ممالك الامصار،السفر الثالث،مخطوطة محفوظة في المجمع العلمي العراقي ،رقم ٣٠٠/٢٩٠ج.

أبن أياس ، محمد بن احمد الحنفي المصري (ت ٩٣٠/ ١٥٢٤م

٢- المختار من بدائع الزهور في وقائع الدهور،ط١،المطبعة الاميرية الكبرى،بولاق- مصر:١٣١١هـ.

البدليسي، شرفخان بن شمس الدين (ت ١٠١٠هـ/ ١٦٠١م)

٣- الشرفنامه،ترجمة محمدجميل الملا احمد الروزبياني،ط٢،مؤسسة موكرياني للطباعة والنشر، اربيل:٢٠٠١

أبن تغري بردي، جمال الدين ابو المحاسن يوسف بن تغري بردي (ت٨٧٤هـ/١٤٦٩م)

٤-النجوم الزاهرة في ملوك مصر والقاهرة،دار الكتب المصرية،القاهرة :١٩٣٦م.

أبن الجزري ، شمس الدين ابي عبدالله محمد بن ابراهيم (ت ٧٣٨هـ /١٣٣٨م)

٥-المختارمن تاريخ ابن الجزري،اختيار الحافظ الذهبي،تحقيق:خضر عباس المنشداوي،دار الكتاب العربي،بيروت: ١٩٨٨.

أبن حجر العسقلاني ، الحافظ احمد بن علي (ت ٨٥٢هـ/ ١٤٤٨م).

٦- الدرر الكامنة في أعيان المائة الثامنة ، حققه وقدمه محمد سيد جاد الحق ، مطبعة المدني، مصر: ١٩٦٦.

أبن خلدون، ابو زيد عبدالحمن بن محمد (ت ٨٠٨هـ/ ١٤٠٦م).

٧- تاريخ ابن خلدون(العبر وديوان المبتدأ والخبر في تاريخ العرب والعجم والبربرومن عاصرهم من ذوي السلطان الاكبر)، دار الفكر ، بيروت:١٩٨٨.

أبن خلكان، أبي العباس شمس الدين احمد بن محمد بن ابي بكر(ت ٦٨١هـ /١٢٨٢م)

٨- وفيات الاعيان وأنباء أبناء الزمان، تحقيق: احسان عباس، ط٤، دار صادر ، بيروت- لبنان:٢٠٠٥.

أبن دقماق ، صارم الدين ابراهيم بن محمد العلائي(ت ٨٠٩هـ/ ١٤٠٦م).

٩-الجوهر الثمين في سير الملوك والسلاطين،تحقيق محمد كمال الدين،ط١، عالم الكتب،بيروت:١٩٨٥.

الدواداري، ابو بكر بن عبدالله بن ايبك (ت ٧٣٦هـ/ ١٣٣٦م).

١٠- كنز الدرر وجامع الغرر،ج٨،تحقيق أولرخ هارمان،القاهرة :١٩٧١.

رشيدالدين الهمذاني،رشيدالدين بن فضل الله بن عماد الدولة(ت ٧١٨هـ/١٣١٨م).

١١- جامع التواريخ، مج٢،ج١-ج٢، ترجمه الى العربية محمد صادق نشأت و فؤاد عبد المعطي، تقديم: يحي الخشاب، دار احياء الكتب العربية، مصر: د.ت.

أبن الساعي،أبي طالب علي بن انجب الدين (ت ٦٧٤هـ/١٢٧٥م)

١٢-الجامع المختصر في عنوان التواريخ وعيون السير،عنى بنشره:مصطفى جواد ،مط السريانية الكاثوليكية،بغداد:١٩٣٤.

سبط ابن الجوزي، شمس الدين ابي المظفر يوسف (ت ٦٥٤هـ/ ١٢٥٦م).

١٣-مرأة الزمان في تاريخ الاعيان،ط١، مط دائرة المعارف العثمانية، حيدر أباد - الدكن ١٩٥١.

السخاوي ، شمس الدين محمد بن عبدالرحمن (ت ٩٠٢هـ/١٤٩٧م).

١٤- الضوء اللامع لأهل القرن التاسع،منشورات مكتبة الحياة،بيروت: د.ت.

السيوطي، جلال الدين عبد الرحمن (ت ٩١١هـ/١٥٠٥م).

١٥- تأريخ الخلفاء،تحقيق قاسم الشماعي و الشيخ محمد العثماني،بيروت:د.ت.

أبن شداد، عزالدين محمد بن علي بن ابراهيم (ت ٦٨٤هـ/ ١٢٨٥م

١٦- تاريخ الملك الظاهر،نشر باعتناء: احمد حطيط،بفيسبادن :١٩٨٣

الشوكاني، القاضي محمد بن علي (ت ١٢٥٠هـ/ ١٨٣٣م).

١٧- البدر الطالع في محاسن القرن السابع ،ط١،مط

أبن صصري، محمد بن محمد ت ٧٩٩هـ/ ١٣٩٧م.

١٨-الدرة المضيئة في الدولة الظاهرية، تحقيق:وليم برينر، كاليفورنيا- بيركلي: د.ت.

الصفدي، صلاح الدين خليل بن أيبك (ت ٧٦٤هـ/١٣٦٣م)

١٩- الوافي بالوفيات: ،عنى بنشره: س.د يدرينغ،ط٢،فيسبادن:١٩٧٤.

الصيرفي، علي بن داود بن ابراهيم الجوهري(ت ٩٠٠هـ/ ١٤٩٥م).

٢٠- نزهة النفوس والابدان في تواريخ الزمان،تحقيق:حسن حبشي،مط دار الكتب المصرية ، القاهرة :١٩٧٣.

أبن الطقطقي، محمد بن علي بن طباطبا (ت٧٠٩هـ/١٣٠٩م).

٢١-الفخري في الاداب السلطانية والدول الاسلامية،دارصادر،بيروت: د.ت .

أبن عبد الظاهر، محي الدين ابو الفضل عبدالله بن رشيد (ت ٦٩٢هـ/ ١٢٩٣م).

٢٢-تشريف الايام والعصور في سيرة الملك المنصور،تحقيق: مراد كامل،القاهرة: ١٩٦١.

أبن العبري، ابو الفرج غريغورس بن هارون الملطي (ت ٦٨٥هـ / ١٢٨٦م).

٢٣- تاريخ المختصر، ترجمة: الاب اسحق ارملة السرياني،بيروت:١٩٩١.

العيني، بدرالدين محمود (ت ٨٥٥هـ/ ١٤٥١م).

٢٤- عقد الجمان في تاريخ اهل الزمان،تحقيق: محمد محمد امين، الهيئة المصرية للكتاب،ج١،القاهرة ١٩٨٧.

٢٥-الروض الزاهر في سيرة الملك الظاهر،تحقيق:هانست ارنست،دار احياء الكتب العربية،مصر:١٩٦٢.

القزويني، زكريا بن محمد بن محمود (ت ٦٨٢هـ/ ١٢٨٣م).

٢٦- أثار البلاد واخبار العباد،دار الصادر، بيروت : ١٩٩٨.

القلقشندي، احمد بن علي (ت ٨٢١هـ/ ١٤١٨م).

٢٧- صبح الأعشى في صناعة الأنشا، شرحه وعلق عليه: محمد حسين شمس الدين ، ط١ ، بيروت ١٩٨٧.

قنيتو الاربلي، عبدالرحمن بن سنبط (ت٧١٧هـ/١٣١٧م).

٢٨-خلاصة الذهب المسبوك-مختصر من سير الملوك،تصحيح:مكي السيد جاسم ،بغداد:د.ت.

أبن كثير ، عمادالدين اسماعيل الدمشقي (ت ٧٧٤هـ/ ١٣٧٢م).

٢٩- البداية والنهاية ، مكتبة المعارف ، بيروت :١٩٧٣.

المقريزي، تقي الدين احمد بن علي (ت ٨٤٥هـ/ ١٤٤١م).

٣٠- السلوك لمعرفة دول الملوك،منشورات محمد علي بيضون،دار الحياة، بيروت :١٩٩٧.

ابن الوردي، زين الدين عمر (ت ٧٤٩هـ/ ١٣٤٨م).

٣١- تاريخ ابن الوردي (تتمة المختصر)،مط الحيدرية،النجف :١٩٦٩.

اليونيني، قطب الدين موسى بن محمد (ت ٧٢٦هـ/ ١٣٢٦م).

٣٢- ذيل مرأة الزمان،ط١،مط حيدر أباد،الدكن- الهند:١٩٦٠ .

<u>المصادر باللغة الكردية</u>

ئەوليا چەلبی

٣٣- سیاحەتنامە ی ئەولیا چەلبی، وەرگێرانی:سەعید ناکام ،چابخانە ی کوری زانیاری کورد،بەغدا ١٩٧٩.

المصادر باللغه الفارسيه

حمد الله المستوفي، حمد الله بن أبي بكر بن محمد بن نصر المستوفي القزويني (ت ٧٥٠هـ/١٣٤٩م)

٣٤- تاريخ گزيده، باهتمام عبد الحسين نوائي، مؤسسة انتشارات أمير كبير، تهران ، ١٣٣٩هـ.ش.

ميرخواند، مير محمد بن سيد برهان الدين خواوندشاه (ت ٩٠٣هـ/١٤٩٨م)

٣٥- تاريخ روضة الصفا، انتشارات كتاب فروشيهاى ثيروز ،تهران: ١٣٣٩هـ . ش.

المراجع

سالم، سحر عبدالعزيز

٣٦- دراسات في تاريخ مصر في العصرين الايوبي والمملوكي،مؤسسة شباب الجامعة،اسكندرية: ٢٠٠٥.

عبدالمعطي، فؤاد الصياد

٣٧- المغول في التاريخ ،ج١،دار النهضة العربية،بيروت: ١٩٧٠.

عاشور، فايد حماد

٣٨- العلاقات السياسية بين المماليك والمغول في الدولة المملوكية الاولى ، قدم له:جوزيف نسيم،دار المعارف،مصر: د.ت.

القزاز، محمد صالح داود

٣٩- الحياة السياسية في العراق في عهد السيطرة المغولية ،النجف :١٩٧٠.

لسترنج، كي

٤٠- بلدان الخلافة الشرقية، نقله الى العربية:بشير فرنسيس و كوركيس عواد، مط المجمع العلمي العراقي، بغداد :١٩٥٤.

تطور التدوين التاريخي خلال العصر الأيوبي

د. شوكت عارف الاتروشي
قسم التاريخ/ كلية التربية /جامعة دهوك

شهد العصر الايوبي تطورا ملحوظا في ميدان التدوين التاريخي,حيث خطى خطوات مهمة, وذلك بتحرره في كثير من الأحيان من الأساليب والأنماط التقليدية التي قيدت حركته في السابق، كما تحررت الكتابة التاريخية إلى حد كبير من الخرافات والأساطير التي شابته من قبل، على أن التدوين التاريخي بقي بصورة عامة من حيث الشكل في نطاقه الوصفي التقريري ولم يصل إلى التحليل والتعليل إلا في حالات نادرة.

ولما كان التاريخ يتصل بحاضر الإنسان ومستقبله من حيث الهدف فإن حاجة الناس إلى المعرفة التاريخية كان قائماً وموجوداً على الدوام(١). وقد زاد اهتمام الناس به في القرن السابع الهجري/ الثالث عشر الميلادي, وكانت التحديات الصليبية, وهجمات المغول التتار في مقدمة العوامل التي شدت المسلمين للاهتمام بالمعرفة التاريخية اكثر من اي وقت مضى.

من جهة اخرى لم يألوا الايوبيون جهدا في دعم الحركة الفكرية عموما, وحركة التاليف التاريخي خصوصا,فقد اشتهر العديد من السلاطين الايوبيين بحبهم للتاريخ ,كالسلطان صلاح الدين الايوبي, بل ان البعض مارس الكتابة التاريخية كابن شاهنشاه الايوبي,لذلك شهد العصر الايوبي حركة نشطة في ميدان التاليف التاريخي , وتعددت اتجاهاته وأنماطه، كما نمت المدارس التاريخية في الشام والعراق

والمدينة واليمن وغيرها من البلاد(٢). واصبح التاريخ في عداد العلوم أو الفنون ذات الأصول الراسخة(٣).

وعلى قدر تعلق الأمر بالعصر الأيوبي فقد ازداد نطاق التدوين التاريخي عمقاً واتساعاً، وظهر عدد كبير من المؤرخين ممن ساهموا في إثراء الفكر التاريخي بما خلّفوه من مصنفات تاريخية متنوعة بحيث غطّت كافة مجالات النشاط الإنساني، حيث كتب المؤرخون في السيرة النبوية، وفي الطبقات والتراجم، والتواريخ المحلية والخطط، فضلاً عن التواريخ العامة، ولم يحصل هذا التطور بين عشية وضحاها، وإنما كان محصلة تطور طويل المدى، كما أن هذا التطور جاء استجابة لحاجة ثقافية، اجتماعية فرضتها الظروف التاريخية للعالم الإسلامي آنذاك.

ولاشك أن التحديات التي واجهها المسلمون وفي مقدمتها الغزو الصليبي والمغولي وظهور الزنكيين والأيوبيين كان حافزاً على تأليف سلسلة من التواريخ(٤).

كما أن أعمال صلاح الدين وجهوده في توحيد البلاد الإسلامية وقضاءه على الدولة الفاطمية وحروبه وانتصاراته المتلاحقة ضد الصليبيين، وتحريره لبيت المقدس كل ذلك كانت بواعث دعت إلى غزارة التأليف في العصر الأيوبي(٥) الذي شهد فيضاً هائلاً من المؤرخين والمؤلفات حتى أضحى هذا العلم جزءاً أساسياً من الثقافة الإسلامية، وبشكل عام يمكن أن نجمل أهم ألوان الكتابة التاريخية التي مارسها المؤرخون في العصر الأيوبي بما يأتي:

اولا – السير الخاصة:

وفيها تصدّى بعض المؤرخين لتدوين سيرتهم الذاتية أو سيرة بعض القادة أو الخلفاء، وكانت سيرة الرسول (ص) من بين الموضوعات التاريخية المهمة التي حرص مؤرخوا ذلك العصر على الوقوف عندها من أجل الاقتداء بسيرة نبيهم لتنظيم حياتهم على ضوئها لكونه يمثل نموذج الحكم والقيم السامية(٦).

واشتهر بعض المؤرخين كونهم كانوا رواة للسيرة النبوية مثل: محمد بن أحمد بن يوسف السلائري (ت٦١٠هـ/١٢١٣م) الذي حدث بسيرة ابن هشام(٧)، والقاضي الأسعد بن عبد القوي بن عبد العزيز المصري (ت٦٢١هـ/١٢٢٤م)(٨).

كما ظهرت عدد من المؤلفات في السيرة النبوية نذكر منها: كتاب "فضائل خير البرية" للحافظ عبد الغني المقدسي(٩)، وللمؤرخ سبط بن الجوزي كتاب "منتهى السول في سيرة الرسول"(١٠)، وصنف المحدث عبد المؤمن بن خلف الدمياطي كتابا مختصرا في "السيرة النبوية"(١١).

من جهة أخرى قام بعض المؤرخين بنظم السيرة النبوية لترغيب الناس في قراءتها وحفظها، فعلى سبيل المثال قام الفتح بن موسى بن حماد الجزري (ت٦٦٣هـ/١٢٦٤م) بنظم السيرة النبوية لابن هشام(١٢) كما قام المفسر عبد العزيز بن أحمد بن سعيد الديريني بنظم تلك السيرة(١٣).

ونالت سيرة السلطان صلاح الدين حظاً وافراً من كتابات المؤرخين ومن الذين دوّنوا سيرته العماد الأصفهاني في كتابه "البرق الشامي" وابتدأ المؤلف بذكر سيرته ورحلته من العراق إلى الشام واتصاله بنور الدين محمود ثم صلاح الدين وبسط فيه للحوادث من سنة ٥٥٢هـ/١١٥٧م ولاسيما أخبار صلاح الدين وفتوحاته، وحوادث الشام في أيامه إلى أن مات سنة ٥٨٩هـ/١١٩٣م.

والكتاب في مجمله سيرة ذاتية للعماد نفسه كما أنه تاريخ لصلاح الدين، وتكمن أهميته في كونه يعرض لنا سيرة صلاح الدين من وجهة رجل إداري كان وثيق الصلة بصلاح الدين(١٤). وقد عرض العماد مادته التاريخية بأسلوب مسجوع إلا أن رواياته للأحداث كانت وافية(١٥).

وألّف المؤرخ بهاء الدين بن شداد "النوادر السلطانية والمحاسن اليوسفية" ويسمى أيضاً "بسيرة صلاح الدين"(١٦) ويعد من أوثق المصادر التاريخية

التي تناولت سيرة صلاح الدين لكون المؤلف أحد المقربين من السلطان، فقد تولى له مناصب عديدة منها قضاء العسكر(١٧)، وهو بحكم مصاحبته له شاهد عيان للكثير من المحطات التي يرويها عن سيده صلاح الدين، وكانت دوافعه في إخراج هذا الكتاب هو إعجابه بصلاح الدين وأخلاقه وشجاعته وبطولاته، وذكر بعد تدوين وفاة السلطان "وقصدت بذلك وجه الله تعالى في حث الناس على الترحم عليه وذكر محاسنه"(١٨).

وفيما يتعلق بأقسام "النوادر السلطانية" ذكر ابن شداد في المقدمة بأنه قسّم كتابه إلى قسمين: الأول يتعلق بسيرة صلاح الدين من حيث مولده، ونشأته، وصفة أخلاقه وشمائله(١٩).

أما القسم الثاني: فتناول فيه وقائع صلاح الدين وفتوحاته، وجاءت رواياته ومشاهداته في هذا القسم سرداً واقعياً، وصفياً، التزم فيه بالتسلسل الزمني لحصول الأحداث في الحقبة الأخيرة بعد التحاقه بخدمة صلاح الدين (٥٨٤-٥٨٩هـ/١١٨٨-١١٩٣م).

وتكمن أهمية ابن شداد كونه شاهد عيان للكثير من الوقائع التي يذكرها(٢٠)، أما تلك التي لم يحضرها أو يشاهدها فقد كان حريصاً على نقلها من مصادرها التي يثق بها، وقد أكد على ذلك بقوله: "ومن هذا التاريخ ما أسفر إلا ما شاهدته أو أخبرني من أثق به خبراً يقارب العيان"(٢١).

ومما يرفع من مصداقية ابن شداد أيضاً هو حرصه على توثيق الحوادث التي يرويها بذكر دقيق للشهر واليوم(٢٢). وللطبيب أبو الفضل عبد المنعم بن عمر الأندلسي كتاب في سيرة صلاح الدين وفتوحاته وجهاده ضد الصليبيين سمّاه: "روضة المآثر والمفاخر"(٢٣). ونظّم القاضي الأسعد بن مماتي سيرة صلاح الدين(٢٤).

ومن مؤرخي السير الذاتية أيضاً: القاضي الفاضل وله اليوميات التي تسمى بالمتجددات أو الدستور، وقد ذكر فيها ما مرّ به من أمور يومية(٢٥).

ومن مؤرخي السير أيضاً: عثمان بن عيسى البلطي وله كتاب "أخبار المتنبي"(٢٦)، وللعلامة موفق الدين البغدادي كتاب يتضمن سيرته الذاتية الّفه لولده شرف الدين يوسف(٢٧)، وقد نقل ابن أبي أصيبعة نصوصاً من هذا الكتاب يعرض فيها المؤلف ولادته ببغداد وسماعه الحديث ودراسة النحو والفقه وغيرها من العلوم، ثم ذكره لرحلته إلى الموصل وبلاد الشام ومصر لمواصلة تحصيله العلمي فيها ولقاءه بالعديد من علماء عصره ومناقشاته العلمية معهم(٢٨).

وللمحدث عبد الغني المقدسي عدة كتب في السير منها "محنة الإمام أحمد" و"مناقب عمر بن عبد العزيز" وله أيضاً "مناقب الصحابة"(٢٩)، وللحافظ عبد العظيم المنذري كتاب دعاه "الأعلام بأخبار شيخ البخاري محمد بن سلام"(٣٠).

ثانيا – التراجم والطبقات:

يُعد أدب التراجم من أغنى الفنون التاريخية عند المسلمين وفيها "تجلت عبقريتهم في التدوين التاريخي"(٣١) وترجع عناية المسلمين بهذا النمط من التدوين التاريخي إلى ارتباطه الوثيق بالحديث النبوي الشريف وضرورة أن يكون رواته معروفين وموثّقين للتأكد من صحة الرواية(٣٢).

كما أن اهتمام المسلمين بسيرة الرسول (ص) وصحابته الكرام (رضي الله عنهم) فضلاً عن رغبة الناس في معرفة تراجم مشاهير الخلفاء والقادة والولاة وكبار العلماء والمفكرين وتخليد ذكراهم باعتبارهم المثل الأعلى للخلق الفاضل(٣٣).

والملاحظ في كتابة التراجم والطبقات أن المؤرخين المسلمين اتخذوا سنة الوفاة أساساً للتاريخ وتحديد الوضع الزمني للمترجم لهم وذلك أن سنة الوفاة أثبت

دائماً من سنة المولد في تلك العصور التي لم تعرف تسجيل أسماء المواليد الجدد[٣٤].

وتطور فن التراجم عند المسلمين بمرور الوقت، ولم يعد ميداناً خاصاً بأهل الحديث ورجاله، وظهرت كتب منه في كل فن، منها ما هو عام، ومنها ما هو مختص بصنف معين، وبشكل عام ركزت كتب التراجم على الطبقات العليا في المجتمع والتي يمكن تقسيمها إلى مجموعتين إحداهما بيدها الحكم والسياسة والمال. وتحمل اسم "الخاصة" مقابل العامة ويدخل فيها كبار القادة والأمراء والموظفين ورجال الدولة، كما يدخل في نطاقها كبار التجار والملاك[٣٥].

أما المجموعة الثانية فتشمل طبقات العلماء الذين كانوا محل التقدير بما يحملونه من علم، واقتصر تاريخ التراجم على هاتين المجموعتين دون العامة الذين لم يكن لهم مكان على سطور التاريخ إلا في الهامش، ولا تلقى عليهم الأضواء إلا إذا دخلوا لسبب أو لآخر في الدائرة الضوئية لبعض الأحداث المتصلة بالطبقات العليا آنفة الذكر[٣٦].

وشهد العصر الأيوبي فيضاً من كتب التراجم إلا أن ما يؤسف له أن الكثير منها قد فُقد، وبقيت أسماؤها متداولة في بطون المصادر، ومن المؤرخين الذين صنّفوا في هذا المجال نذكر: أحمد بن الزبير الغساني وله كتاب "روضة الأذهان في شعراء مصر"[٣٧]، وألّف العماد الأصفهاني كتاب "خريدة القصر وجريدة العصر" في نحو عشر مجلدات ذكر فيه تراجم شعراء القرنين الخامس والسادس الهجريين حتى سنة ٥٧٢هـ/١١٧٦م ورتبه على أربعة أقسام وجمع فيه شعراء العراق وبلاد فارس وخراسان والشام والجزيرة والحجاز واليمن، كما ذكر شعراء مصر والمغرب وصقلية والأندلس[٣٨]. وأراد منه أن يكون ذيلاً على كتاب "زينة الدهر وعصرة أهل العصر في ذكر لطائف شعر العصر" للأديب أبو المعالي سعد بن علي الورّاق البغدادي

(ت٥٦٨هـ/١١٧٢م) [٣٩].

واشتهر المحدث أبو محمد عبد الله بن خلف المعروف بابن بُصيلة (ت٥٩٨هـ/١٢٠١م) كونه أحد محدثي الإسكندرية الذين صنفوا في التراجم، من مؤلفاته "الدرّ المنظم في فضل من سكن المقطم" وجعله على الطبقات، وقد اطلع عليه الحافظ المنذري وأشاد به [٤٠]. وألّف الحافظ عبد الغني المقدسي كتاباً في تراجم المحدثين دعاه: "الكمال في معرفة الرجال" في أربع مجلدات [٤١].

كما صنّف الحافظ عبد القادر بن عبد الله الرهاوي السابق ذكره كتابا في تراجم جماعة من الحفاظ والأئمة سمّاه: "المادح والممدوح" [٤٢].

ومن كتب التراجم المهمة التي دأب العلماء لاسيما المحدثون على تخريجها "معاجم الشيوخ" ترجموا فيها لشيوخهم الذين قرأوا عليهم أو سمعوا منهم، وربما بلغ عددهم في بعض الأحيان عدة آلاف، ولسوء الحظ فقدت معظم تلك المعاجم ولم يتبق منها سوى أسمائها، وربما كان لبعضهم أكثر من معجم ، فعلى سبيل المثال صنّف الحافظ السلفي ثلاثة معاجم هي "المشيخة البغدادية" و"معجم أصفهان" في مجلد كبير، ومعجم ثالث لباقي البلاد سمّاه "السفر" كان يشتمل على ألفي شيخ سبق أن التقى بهم في أثناء رحلته الطويلة [٤٣].

وقلما نعثر على محدث دون أن يخرج لنفسه معجماً أو مشيخة وقد سبق أن أشرنا إلى العديد منها عند تناولنا مؤلفات الحديث مما لا داعي لذكرها.

ومن الجدير بالذكر أن ميول المؤرخين إلى التخصص قد بلغت ذروتها في منتصف القرن ٧هـ/١٣م وذلك بظهور طائفة من مجموعات التراجم الخاصة [٤٤]، فعلى سبيل المثال صنّف العلامة المؤرخ الحسن بن علي بن ظافر الأزدي السابق ذكره كتاباً دعاه "أخبار الشجعان" [٤٥]، وصنّف الفقيه الناصح بن الحنبلي عدة كتب منها: "تاريخ الوعاظ"، و"الاستسعاد فيمن لقيت من صالحي العباد في

البلاد"[٤٦] أما ابن الصلاح الشهرزوري فقد ألّف كتاباً سمّاه "طبقات الشافعية" اختصره الإمام محي الدين النووي (ت٦٧٧هـ/١٢٧٨م)[٤٧].

وصنّف الوزير جمال الدين القفطي (ت٦٤٦هـ/١٢٤٨م) كتب عديدة منها "أنباه الرواة على أنباه النحاة" و"الدرّ الثمين في أخبار المصنّفين" و"أخبار العلماء بأخبار الحكماء" و"المحمدون من الشعراء"[٤٨].

وممن كتب في التراجم أيضاً: الحافظ عبد العظيم المنذري وهو محدث قبل أن يكون مؤرخاً لذلك اقتصرت أغلب مؤلفاته التاريخية على "علمي الرجال والتراجم" ومن مؤلفاته بهذا الصدد نذكر: كتاب "تاريخ من دخل مصر"[٤٩] وله أيضاً "التكملة لوفيات النقلة" وأراد منه أن يكون ذيلاً على كتاب "وفيات النقلة" لأبي الحسن علي بن المفضل المقدسي (ت٦١١هـ/١٢١٤م) لذلك ابتدأ فيه بوفيات سنة ٥٨٢هـ/١١٨٥م وهي السنة التي توقف عندها أبي الحسن المقدسي، وانتهى المنذري عند سنة ٦٤٢هـ/١٢٤٤م[٥٠].

وتعد تكملة المنذري من المصادر المهمة حيث ترجم فيه لعدد كبير من أعلام عصره، فقد ضمّن كتابه أكثر من ثلاثة آلاف ترجمة، كان منهم المحدثون والمؤرخون والأدباء والكتاب والشعراء والصوفية والزهاد والفقهاء والقرّاء والقضاة والأطباء والملوك والوزراء والأمراء والقادة، وكل من نقل علماً من العلوم أو ساعد على ذلك[٥١].

وتكمن أهمية المنذري في كونه "محدث، حجة، ثبت متحري لما يقوله وينقله"[٥٢]، وهو إلى جانب اهتمامه بضبط تاريخ وفاة من يترجم لهم، كان شديد العناية بأنسابهم وألقابهم، ومكان وفاتهم ومحل دفنهم، فضلاً عن تتبع نشاطاتهم العلمية[٥٣].

ولأهمية الكتاب أصبح مصدراً لمن جاء بعده من المؤرخين مثل ابن العديم (ت٦٦٠هـ/١٢٦١م) والذهبي (٧٤٨هـ/١٣٤٧م)، والسبكي (ت٧٧١هـ/١٣٦٩م). وقد ذيل عليه فيما بعد تلميذه أبو العباس أحمد بن عبد الرحمن الحسيني (ت٦٩٩هـ/١٢٩٥م)[٥٤].

ومن التصانيف المهمة أيضاً: كتاب "عيون الأنباء في طبقات الأطباء" لموفق الدين أحمد بن أبي أصيبعة (ت٦٦٨هـ/١٢٣٠م) ذكر في مقدمته "رأيت أن أذكر في هذا الكتاب نكتاً وعيوناً في مراتب المتميزين من الأطباء القدماء والمحدثين ومعرفة طبقاتهم على توالي أزمنتهم وأوقاتهم وأن أودعه أيضاً نبذاً من أوقاتهم وحكاياتهم ونوادرهم ومحاوراتهم وذكر شيئ من أسماء كتبهم"[٥٥] وجعله في خمسة عشر باباً، وتضمن ما يقارب من ثلاثمئة وثمانون ترجمة لمشاهير الأطباء[٥٦].

وصنّف أبو شامة المقدسي كتاب "الذيل على الروضتين" وضمه تراجم لأعلام القرنين السادس والسابع الهجريين، ومزج المؤلف بين تدوين الحوادث والأشخاص وبدء تدوينه بالسنة التي تلت وفاة صلاح الدين ٥٩٠هـ/١١٩٣م واستمر حتى سنة وفاته ٦٦٥هـ/١٢٦٦م[٥٧].

وللأديب المؤرخ جمال الدين يحيى بن عبد العظيم الجزّار المصري (ت٦٧٩هـ/١٢٨٠م) كتاب "العقود الدرية في الأمراء المصرية"[٥٨]، وألّف المحدث الاخباري عبد المؤمن بن خلف الدمياطي كتاب سمّاه: "العقد المثمن فيمن اسمه عبد المؤمن"[٥٩] وربما دفعه إلى جمعه إرضاء نزعة الطموح في نفسه، فقد كان اسمه عبد المؤمن[٦٠]. وله أيضاً كتاب "قبائل الخزرج" وآخر في "قبائل الأوس"، و"أسماء المهاجرين الذين أخرجوا من ديارهم"[٦١].

ثالثا – الأنساب:

بقي هذا النمط من التدوين التاريخي قائماً في العصر الأيوبي وظهر عدد من العلماء والمؤرخين ممن اشتهروا كونهم "نسابة"[٦٢].

كما اهتم به الأيوبيون وفي مقدمتهم السلطان صلاح الدين الذي "كان حافظاً لأنساب العرب ووقائعهم، عارفاً بسيرهم وأحوالهم"[٦٣].

ومن مظاهر اهتمام الأيوبيين بهذا العلم دعمهم ورعايتهم لنقابة (الأشراف)[٦٤]، وهي المؤسسة التي تُعنى بنسب الرسول (ص) وآل بيته الأطهار لصيانة أنسابهم الشريفة وحفظها في ديوان خاص والرد على أولئك الذين قد ينتحلون النسب الشريف[٦٥].

وقد تولى رئاسة هذه النقابة في العصر الأيوبي عدد من النقباء الأشراف منهم: أبو علي بن أسعد بن علي الحسيني الجوّاني[٦٦] (ت٥٨٨هـ/١١٩٢م) وكان قد سكن الإسكندرية[٦٧] وله مؤلفات منها: "طبقات الطالبيين" و"طبقات النسابين الطالبيين" و"تاريخ الأنساب ومنهاج الصواب"[٦٨]، وله أيضاً: "التحفة السنية في نسب النبي (ص)"[٦٩].

ومن نقباء الأشراف أيضاً: فخر الدين الحسن بن علي (ت٦٧٤هـ/١٢٧٥م) وجمع تاريخاً لم يكمله[٧٠]، لعله في الأنساب، والشريف عز الدين أحمد بن محمد الحسني المصري السابق ذكره واشتهر كونه محدثا ومؤرخا نسابة[٧١].

ولم يقتصر الاهتمام بالأنساب على المؤرخين وحدهم بل اهتم به الفقهاء والمحدثون والأدباء نذكر منهم: الفقيه المقرئ اليسع بن عيسى بن حزم الغافقي السابق ذكره وكان: "فقيهاً، محدثاً، نسابة، اخبارياً"[٧٢]. من مؤلفاته: "المغرب في أخبار أهل المغرب"[٧٣].

وصنّف الحافظ عبد الغني المقدسي كتاب "التبيين في أنساب القرشيين" ذكر فيه نسب الرسول (ص)، وأقاربه، وشيئاً من أخبارهم، وله أيضاً: "الاستبصار في أنساب الأنصار"[٧٤] ، ولابن فتوح الهمذاني الإسكندراني (ت ٦٧٣هـ/١٢٧٤م) كتاب "الذيل على مشتبه الأسماء والنسب" لأبي بكر بن نقطة البغدادي[٧٥] .

واقتصر نشاط البعض من العلماء على العناية بالأنساب وحفظها دون التأليف في ذلك، فعلى سبيل المثال: اشتهر المقرئ أبو الثناء صبرة بن سلامة الاسكندراني (ت٦٠٨هـ/١٢١١م) بمعرفته الواسعة بالأنساب إلا أنه لم يصنف فيه واقتصر نشاطه على إقراء القرآن الكريم بالإسكندرية حيث تخرج عليه عدد من المصريين منهم الحافظ المنذري[٧٦] .

واشتهر جعفر بن محمد بن عبد العزيز الادريسي كونه مؤرخا نسابة[٧٧] . والمحدث عبد المؤمن بن خلف الدمياطي وكان فقيهاً وإخبارياً "رأسا في علم النسب"[٧٨] .

رابعا – التواريخ المحلية والعامة:

ونعني بالتواريخ المحلية تلك التي يعالج الواحد منها تاريخ إقليم أو مدينة أو دولة من الدول في إطار زمني محدد، وقد تزايد اهتمام المسلمين بالتواريخ المحلية بعد الضعف والتمزق السياسي الذي تعرضت له الخلافة العباسية في أواخر القرن ٣هـ/٩م وظهور العديد من الكيانات المستقلة[٧٩] .

كما أن العناية بالتواريخ المحلية قد جاء في إطار بروز اتجاهات جديدة في التدوين التاريخي ورغبة الكثير من المؤرخين في الابتعاد عن محاكاة وتقليد من سبقهم ممن صنفوا في التواريخ العامة، وقد أشار العلامة ابن خلدون إلى ذلك بقوله: "وجاء بعدهم من عدل عن الإطلاق إلى التقييد، فقيد شوارد عصره، واستوعب أخبار افقه وقطرة، واقتصر على أحاديث دولته ومصره"[٨٠] .

من جهة أخرى فإن التطور الحضاري الذي شهده العالم الإسلامي ابتداءً من القرن ٤هـ/١٠م وبروز مراكز ثقافية في مصر وبلاد الشام والمغرب والأندلس فضلاً عن بلدان المشرق الإسلامي أن حفّز الكثير من المؤرخين للعناية بتواريخ مدنهم ودولهم، وأخذت كل جماعة تحاول إبراز فضائل البلد الذي تنتمي إليه، ولم يقتصر الأمر على المدن المقدسة مثل مكة والمدينة والقدس وإنما اتجه المؤرخون إلى المدن الإسلامية عامة(٨١).

وما أن حل القرن ٦هـ/١٢م حتى اتسعت دائرة الاهتمام بالتواريخ المحلية وبدأ ذلك جلياً في مصر والشام أكثر من غيرها من البلاد، ومن مؤرخي مصر الذين ألفوا في هذا المجال:

العماد الكاتب الأصفهاني وله مجموعة مؤلفات منها كتاب: "نصرة الفترة وعصرة القطرة"(٨٢) في أخبار الدولة السلجوقية ووزرائها وأكابر دولتها، نقل بعضه من كتاب "فتور زمان الصدور، وصدور زمان الفتور" للوزير أنو شروان بن خالد وكان قد كتبه باللغة الفارسية فنقله العماد إلى العربية وهذّبه وزاد عليه زيادات مهمة مكملة لتاريخ الدولة السلجوقية(٨٣).

ومن مؤلفات العماد أيضاً: كتاب "الفتح القسي في الفتح القدسي" أرخ فيه فتوحات صلاح الدين وبدأه بفتح بيت المقدس سنة ٥٨٣هـ/١١٨٧م وختمه بوفاة صلاح الدين سنة ٥٨٩هـ/١١٩٣م(٨٤)، وله أيضاً كتاب "عتبى الزمان في عقبى الحدثان" في تاريخ الدولة الأيوبية بعد وفاة صلاح الدين حتى نهاية عام ٥٩٢هـ/١١٩٥م ذكره أبو شامة(٨٥)، وياقوت(٨٦)، والصفدي(٨٧)، وله أيضاً: "خطفة البارق وعطفة الشارق" وهو تكملة لما سبقه وربما يكون آخر ما دوّنه العماد

لأنه دوّن فيه الحوادث من سنة ٥٩٣هـ/١١٩٦م إلى سنة ٥٩٧هـ/١٢٠٠م وهي سنة وفاته[٨٨].

ومن مؤلفاته كذلك "نحلة الرحلة وحلية العطلة" تحدث فيه عن اختلال الأحوال بعد موت صلاح الدين واختلاف أولاده وما وقع من الخلاف بينهم[٨٩].

ومن المؤرخين الذين صنفوا في التاريخ المحلي أيضاً عبد الله بن خلف المعروف بابن بُصيلة السابق ذكره وذكر المنذري عنه أنه شرع في كتابة تاريخ مصر إلا أنه "عجز عن إكماله لضيق ذات يده"[٩٠]، وألف إبراهيم بن وصيف شاه (ت٥٩٩هـ/١٢٠٢م) كتاباً أسماه: "جواهر البحور ووقائع الدهور في أخبار الديار المصرية"[٩١].

واشتهر الأمير فخر الدين أبي عثمان النابلسي الصفدي (ت بعد ٦٤٣هـ/١٢٤٣م) تاريخ سماه "حسن السلوك في فضل من ملك مصر على سائر الملوك"[٩٢] وللعلامة الوزير جمال الدين القفطي مجموعة كتب منها: "تاريخ مصر" ابتدائه إلى أيام صلاح الدين في ستة مجلدات، وله "تاريخ المغرب" و"أخبار الدولة السلجوقية" و"تاريخ البويهيين" وله أيضاً "الإيناس في أخبار آل مرداس" و"تاريخ محمود بن سبكتكين وبنيه"[٩٣].

وصنف جعفر بن عبد العزيز الأندلسي (ت٦٤٩هـ/١٢٥١م) كتاب "تاريخ القاهرة" و"المفيد في أخبار الصعيد"[٩٤]. أما أبو شامة المقدسي فله تاريخ "الروضتين في أخبار الدولتين النورية والصلاحية" كما قام باختصار "تاريخ دمشق" لابن عساكر[٩٥]، وله أيضاً "كشف حال بني عبيد" تناول فيه أخبار

الفاطميين وما آل إليه أمرهم بعد زوال دولتهم[96]. ولابن فتوح الهمذاني الإسكندراني كتاب الدرة السنية في تاريخ الإسكندرية في ثلاث مجلدات[97].

من جهة أخرى برز عدد من المؤرخين ممن صنفوا في التواريخ العامة التي تبدأ عادة بظهور الإسلام. وأحياناً أخرى ببدأ الخليقة، ويبدو أن توجه البعض لتدوين التواريخ العامة في العصر الأيوبي جاء كمحاولة منهم لإعادة ثقة الأمة بذاتها كي لا تنهار أمام الخطر الخارجي في محاولة لتذكيرها بالأمجاد السابقة التي انتصرت فيها على الأمم الأخرى وممن صنف في هذا المجال نذكر:

شمس الدين الخوي الذي صنف تاريخاً عاماً دعاه: "الروض الباسم في أخبار من مضى من العوالم" وله أيضاً: "النجوم الزواهر في معرفة الأواخر"[98].

ومن المشاهير الذين صنفوا في التواريخ العامة المؤرخ سبط بن الجوزي وله "مرآة الزمان في تاريخ الأعيان" في نحو اربعين مجلداً مزج فيه بين تدوين الحوادث وتراجم الوفيات وانتهى به إلى سنة ٦٥٤هـ/١٢٥٦م[99].

اهم الاستنتاجات

بعد هذا العرض يمكن الاشارة الى الاستنتاجات الاتية :-

١- لم يألوا الايوبيون جهدا في دعم الحركة الفكرية عموما , وحركة التاليف التأريخي خصوصا , فقد اشتهر العديد من السلاطين الايوبيين بحبهم للتاريخ ,كالسلطان صلاح الدين الايوبي, بل ان البعض مارس الكتابة التاريخية كابن شاهنشاه الايوبي,لذلك شهد العصر الايوبي حركة نشطة في ميدان التاليف التاريخي , وظهر العديد من المؤرخين الكبار كالعماد الكاتب الاصفهاني, وابو شامة المقدسي, وابن شداد, والحافظ عبد العظيم المنذري, وفخر الدين أبي عثمان النابلسي الصفدي, وغيرهم.

٢- من خلال دراسة التدوين التاريخي في العصر الايوبي ,يلاحظ ان حجم التاليف التاريخي كان كبيرا, كما طبيعة النتاج التاريخي في ذلك العصر كان متنوعا وشاملا لمعظم اتجاهات الكتابة التاريخية ,ككتب التاريخ المحلي, والتاريخ العام , والسير .

٣- كان تركيز المؤرخين في ذلك العصر منصبا بالدرجة الاساس على الاحداث السياسية والعسكرية ,وطغت على الوان الكتابة التاريخية الاخرى,كالجوانب الحضارية, او العمرانية ,او الاجتماعية , وكانت الحروب الصليبية, وهجمات المغول التتار من اهم الاحداث التي استقطبت اهتمام المؤرخين في ذلك الوقت,و شغل الحديث عنها مساحات واسعة من كتاباتهم التاريخية .

٤- كان الكثير من المؤرخين على صلة وثيقة بالسلاطين الايوبيين ,وتقلد البعض منهم مناصب رفيعة,لذلك يمكن القول انهم كانوا مؤرخين شبه رسميين كابن شداد , وابن العديم , والمنذري , وابن شاهنشاه ,وقد ظهر اثر ذلك واضحا في نتاجاتهم , وعدم حياديتهم, واظهار ولائهم لاصحاب النفوذ, وانتقاد من يخالفهم.

٥- من الملاحظ انه لم يكن هناك تخصص في التاريخ وحده ,حيث كان ذلك نادرا ,لان كثيرا من المؤرخين كان يجمع بين مختلف العلوم كالفقه والحديث وعلوم اللغة والادب وغير ذلك , كما كانت الكتابة التاريخية نشاطا مشتركا بين رجال الدين كالمنذري وسبط بن الجوزي, وابن ابي الدم , والامراء مثل المؤرخ ابن شاهنشاه الايوبي , وبعض من كتبوا في التاريخ كان اديبا وقاضيا مثل ابن العديم (ت: ٦٦٠هـ/ ١٢٦١م).

٦- اتسم اسلوب التدوين التاريخي في ذلك العصر احيانا بالسجع واستخدام الشعر , واظهار البراعة الادبية في الكتابة التاريخية , وظهر ذلك جليا في في كتابات البعض مثل مؤلفات العماد الكاتب الاصفهاني .

٧- لم يخلو العصر الايوبي من ظهور مؤلفات تاريخية ضخمة ,ويبدو ان الصراع الحضاري بين العالمين الاسلامي والغرب المسيحي, والتحديات التي واجهها العالم الاسلامي دافعا لظهور مثل تلك المصادر الموسوعية الضخمة .

٨- اتبع المؤرخون اساليبا متنوعة في منهجهم وفي كتاباتهم التاريخية فقد اتبع البعض الاسلوب الحولي في الكتابة , وركز اخرون على الكتابة حسب الموضوعات او للشخصيات والسير او حسب الطبقات .

هوامش البحث :

---

(١) قاسم عبدة قاسم، **"تطور مناهج البحث في الدراسات التاريخية"**؛ مجلة عالم الفكر، ع(٤٠)، الكويت، ١٩٨٩؛ ص١٧٠.

(٢) للتفاصيل عن هذه المدارس ينظر: مصطفى، التاريخ العربي، ١/١١٣-٢٠١.

(٣)فتحية النبراوي، تاريخ النظم والحضارة الاسلامية(جدة:١٩٨٧)، ص٢٠٣.

(٤) هاملتون جب، مادة (التاريخ)، دائرة المعارف الإسلامية، ٤/٥٠١.

(٥) محمد ماهرحمادة، دراسة وثيقية للتاريخ الإسلامي ومصادره(بيروت, مؤسسة الرسالة:١٩٨٨)، ص٢١٦.

(٦) احمد بن القاسم ابن أبي أصيبعة، عيون الأنباء في طبقات الاطباء(بيروت, دار الثقافة: ١٩٧٩)، ص٦٩٢.

(٧) محي الدين ابي محمد القرشي، الجواهر المضيئة في طبقات الحنفية (حيدر اباد الدكن: ١٣٣٢هـ)، ٢/٢٧.

(٨)شمس الدين الذهبي، العبرفي خبر من غبر(بيروت, دار الكتب العلمية: ١٩٨٥)، ٣/١٨٣" ابن العمادالحنبلي، شذرات الذهب في اخبار من ذهب(بيروت, دار الكتب العلمية: د/ت)، ٥/٩٥.

(٩) سبط بن الجوزي، مرآة الزمان في تاريخ الاعيان(حيدر اباد الدكن: ١٩٥٢)، جـ٨، ق٢/٢٧٤

(١٠) احمد احمد بدوي، الحياة العقلية في عصر الحروب الصليبية بمصر والشام (القاهرة:١٩٥٤)، ص٢٥٥.

(١١)محمد بن شاكر الكتبي، فوات الوفيات والذيل عليها(بيروت,دار صادر:١٩٧٣)، ٤١١/٢" الذهبي، تذكرة الحفاظ(بيروت,دار التراث العربي: ١٩٥٨), ١٤٧٨/٤.

(١٢) ابن قاضي شهبة، طبقات الشافعية(بيروت, دار الندوة الجديدة: ١٩٨٧)، ٤٧٦/١.

(١٣)جمال الدين الاسنوي، طبقات الشافعية(بيروت, دار الكتب العلمية: ١٩٨٧)، ٢٦٩/١"شمس الدين محمد الداوودي، طبقات المفسرين(بيروت, دار الكتب العلمية: د/ت)، ٣١٢/١.

(١٤) هاملتون جب، دراسات في حضارة الاسلام(بيروت,دار العلم للملايين :١٩٧٤)، ص١٢٥.

(١٥) جب، المرجع نفسه، ص١٢٤.

(١٦)تاج الدين ابي نصر السبكي، طبقات الشافعية الكبرى(القاهرة, دار احياء الكتب العربية: ١٩٧٠)، ٣٦١/٨" ابو بكر بن عبدالله بن ايبك الداوداري، الدر المطلوب في اخبار بني ايوب(القاهرة: ١٩٧٢)، ٣١٢/٧.

(١٧)جمال الدين ابن واصل الحموي ، مفرج الكروب في اخبار بني ايوب(القاهرة, مكتبة دار العلم: ١٩٧٢)، ٨٩/٥" الملك المؤيد عماد الدين أبو الفداء، المختصر في اخبار البشر (بيروت, دار الكتب العلمية: ١٩٩٧), ٢٥٧/٢.

(١٨) بهاء الدين ابو المحاسن يوسف ابن شداد، النوادر السلطانيةوالمحاسن اليوسفية(الاسكندرية: ١٩٦٤)، ص٢٤٧.

(١٩) المصدر نفسه، ص٤.

(٢٠) المصدر نفسه، ص٩٣، ١١٤، ١١٦، ١٢٧، ١٣١، ١٧٩، ١٩٠، ٢١٦، ٢٤١، ٢٤٣.

(٢١) المصدر نفسه، ص٨٧.

(٢٢) المصدر نفسه، ص٤٥، ٥٧، ٦٨، ٧٩، ٩٦، ١٦٢، ١٩٥، ٢٠٤، ٢١٢، ٢٢٨، ٢٣٨، ٢٤٣..

(٢٣) ابن أبي أصيبعة، عيون الأنباء ، ص٦٣٥" بدوي، الحياة العقلية ، ص٢٥٣.

(٢٤) شمس الدين احمد ابن خلكان، وفيات الأعيانوانباء ابناء الزمان(بيروت, دار صادر:

١٩٧٠)، ١/٢١٠" الذهبي، سير أعلام النبلاء(بيروت, مؤسسة الرسالة : ١٩٩٨)، ٤٨٥/٢١.

(٢٥) ابن خلكان، وفيات الأعيان، ١٥٨/٣" شاكر مصطفى، التاريخ العربي، ٣٧٤/١.

(٢٦) شهاب الدين ياقوت ا، معجم الأدباء،(بيروت,دار الفكر: ١٩٨٠) ١٤٦/١٢"محمد بن شاكر الكتبي، فوات الوفيات ,٤٤٣/٢.

(٢٧) ابن أبي أصيبعة، عيون الأنباء ، ص٦٩٤.

(٢٨) عيون الأنباء، ص٦٨٣ وما بعده.

(٢٩) سبط بن الجوزي، مرآة الزمان، جـ٨، ق٥٢٢/٢" الذهبي، سير أعلام النبلاء، ٤٤٧/٢١.

(٣٠) زكي الدين عبد العظيم المنذري، التكملةلوفيات النقلة(بيروت, مؤسسة الرسالة: ١٩٨٨)، ٢١/١ (المحقق).

(٣١) جب، دراسات في حضارة الإسلام، ص١٧٠.

(٣٢)عبدالباقي اليماني، إشارة التعيين في تراجم النحويين واللغويين(الرياض: ١٩٨٦) ، ص٥ (المحقق).

(٣٣) عمر رضا كحالة، التاريخ والجغرافية في العصور الإسلامية (دمشق: ١٩٧٢)، ص٦٧.

(٣٤) سعيد عبدالفتاح عاشور، دراسات في تاريخ الحضارة الاسلامية العربية(الكويت: ١٩٨٦)، ص٧١-٧٢.

(٣٥) مصطفى، التاريخ العربي والمؤرخون، ٤٥٢/١.

(٣٦) مصطفى، المرجع نفسه ، ٤٥٢/١.

(٣٧) العماد الأصفهاني، خريدة القصر وجريدة العصر,قسم شعراء الشام(القاهرة: ١٩٥١)، ١/٢٠٠-٢٠٣" الصفدي، الوافي بالوفيات، ٩٢/٦.

(٣٨) الأصفهاني، خريدة القصر، ق١٠١/١"حاجي خليفة، كشف الظنون عن اسامي الكتب والفنون(بيروت, دار الفكر:١٩٩٤)، ٥٣٩/١.

(٣٩) ابن خلكان، وفيات الأعيان، ١٤٩/٥" الذهبي، سير أعلام النبلاء، ٣٤٦/٢١.

(٤٠) التكملة، ٤٢٧/١" ناصر الدين محمدابن الفرات، تاريخ ابن الفرات(البصرة,دار الطباعة الحديثة: ١٩٧٠)، مج٤، جـ٢٤٢/٢.

(٤١) سبط بن الجوزي، مرآة الزمان، جـ٨، ق٥٢٢/٢" ،"ابو الفداء اسماعيل ابن كثير،

البداية(بيروت, دار الفكر: د/ت)، ٣٨/١٣.

(٤٢) الذهبي، سير أعلام النبلاء، ٧٢/٢٢.

(٤٣) الذهبي، تذكرة الحفاظ، ١٢٩٩/٤" اسماعيل بن العباس الغساني، العسجد المسبوك والجوهر المحكوك في طبقات الخلفاء والملوك(بيروت ,دار التراث الاسلامي لنشر)، ص١٨٢.

(٤٤) جب، دراسات في حضارة الإسلام، ص١٧١.

(٤٥) المنذري، التكملة، ٢٧٦/٢-٣٧٧," خليفة، كشف الظنون، ٢٩/٣.

(٤٦) الذهبي، سير أعلام النبلاء، ٦/٢٣-٧" عبدالرحمن بن احمدابن رجب، الذيل على طبقات الحنابلة(القاهرة :١٣٩٢هـ)، ١٩٦/٤.

(٤٧) الاسنوي، طبقات الشافعية، ١٣٤/٢" بدوي، الحياة العقلية، ص٢٥٨.

(٤٨) ياقوت، معجم الأدباء، ١٧٥/١٥-٢٠٤," خليفة، كشف الظنون، ١١٦/٢، ٢٨١/٣.

(٤٩) المنذري، التكملة، ٢١/١ (المحقق).

(٥٠) الصفدي، الوافي بالوفيات، ٣٤/٦.

(٥١) المنذري، التكملة، ٢٣/١-٢٤ (المحقق).

(٥٢) الذهبي، العبر، ٢٨١/٣" ابن كثير، البداية، ٢١٢/١٣" ابن العماد، شذرات الذهب، ٢٧٨/٥.

(٥٣) المنذري، التكملة، ٢٤/١ (المحقق).

(٥٤)صلاح الدين خليل بن ايبك الصفدي، أعيان العصرواعوان النصر(بيروت, دار الفكر :١٩٩٨)، ٢٠٣/١" خليفة، كشف الظنون، ٨٠٦/٢.

(٥٥) عيون الأنباء في طبقات الأطباء، ص٧.

(٥٦) J. verneT, (Art:IBN ABi USAYBIA), Ency of Islam (London: ١٩٧١), Vol.٣, P.٦٩٤.

(٥٧) حسين عاصي، المؤرخ أبو شامة وكتابه الروضتين في أخبار الدولتين النورية والصلاحية، (بيروت: ١٩٩١)، ص٣٧.

(٥٨) خليفة، كشف الظنون، ٨١/٤"عمر رضا كحالة، معجم المؤلفين(بيروت , مؤسسة الرسالة: ١٩٩٣)، ١٠٢/٤.

(٥٩) الكتبي، فوات الوفيات، ٢/١٧" شهاب الدين احمد بن علي ابن حجر، الدرر الكامنة في اعيان المئة الثامنة(بيروت, دار الجيل: ١٩٩٣)، ٤/٤١٧.

(٦٠) بدوي، الحياة العقلية، ص٢٥٦.

(٦١) الكتبي، فوات الوفيات، ٢/١٧" ابن كثير، البداية، ١٤/٤٠.

(٦٢) الأصفهاني، خريدة القصر، جـ١، ق٤/١١٧" المنذري، التكملة، ١/١٧٧" شهاب الدين عبدالرحمن أبو شامة، الروضتين في اخبار الدولتين النورية والصلاحية(بيروت, دار الجيل,د/ت)، ٢/١٠٥. (٦٦) سبط بن الجوزي، مرآة الزمان، جـ٨، ق١/٤٢٩" أبو شامة، الروضتين، ٢/٢٢٤.

(٦٣) ابن شداد, النوادر السلطانية , ص ٥٦.

(٦٤) ويبدو أنها استمرار لنقابة الطالبيين التي كانت موجودة بمصر في العصر الفاطمي وكانت تعنى فقط بشؤون العلويين.محمد عبدالله عنان، الحاكم بأمر الله واسرار الدعوة الفاطمية(القاهرة: ١٩٥٩)، ص٣٤٣.

(٦٥) ابو الحسن علي بن محمدالماوردي، الأحكام السلطانية والولايات الدينية (بيروت, دار الكتاب العربي ١٩٩٤)، ص١٧١.

(٦٦) نسبة إلى **(الجوانية)** بالفتح وتشديد الواو وكسر النون، موضع قرب المدينة المنورة وإليها ينسب بنو الجواني العلويون، ياقوت، معجم البلدان، ٢/١٧٥.

(٦٧) الأصفهاني، خريدة القصر، جـ١، ق٤/١١٧" المنذري، التكملة، ١/١٧٧.

(٦٨) المنذري، التكملة، ١/١٧٧–١٧٨" أبو شامة، الروضتين، ٢/١٠٥" الغساني، العسجد المسبوك، ص٢٢٠.

(٦٩) كحالة، معجم المؤلفين، ١/٣٥٠" سعيد عبدالفتاح عاشور، مصر والشام في عصر الايوبيين والمماليك(بيروت, النهضة المصرية:١٩٥٩)، ص١٢٥.

(٧٠) اليونيني، ذيل مرآة الزمان، ٣/١٣٤.

(٧١) الصفدي، أعيان العصر، ١/٢٠٣" ابن العماد، شذرات الذهب، ٥/٤٣٠.

(٧٢) الذهبي، العبر، ٣/٦٧" ابو محمد عبدالله بن اسعد اليافعي، مرآة الجنان وعبرة اليقظان في ما يعبر من حوادث الزمان(بيروت , دار الكتب العلمية: ١٩٩٧)، ٣/٣٠٤.

(٧٣) ابن الجزري، غاية النهاية، ٣٨٦/٢" كحالة، التاريخ والجغرافية، ص١٧٧.

(٧٤) الذهبي، سير أعلام النبلاء، ١٦٨/٢١" ابن رجب، الذيل على طبقات الحنابلة، ١٤٠/٢.

(٧٥) ناجي معروف، **"ابن فتوح الهمذاني الإسكندراني، مؤرخ الإسكندرية المتوفي (٦٤٣هـ/١٢٧٤م)"**، مجلة المجمع العلمي العراقي، مج(٢٥)، بغداد: ١٩٧٤، ص١٠١.

(٧٦) المنذري، التكملة، ٢٢٢/٢-٢٢٣" الذهبي، تاريخ الإسلام، ص٢٦٩.

(٧٧)جلال الدين عبدالرحمن السيوطي، حسن المحاضرة ، ٣١٩/١-٣٢٠" كحالة، معجم المؤلفين، ٤٩٧/١.

(٧٨) الذهبي، تذكرة الحفاظ، ١٤٧٨/٤"شمس الدين محمد ابن الجزري، غاية النهاية في طبقات القراء(بيروت, دار الكتب العلمية: ١٩٨٠)، ٤٧٢/١.

(٧٩) مصطفى، التاريخ العربي، ٣٤٨/١.

(٨٠) عبدالرحمن بن محمد,المقدمة(بيروتدار الفكر: ١٩٨٨)، ص٣٥٣.

(٨١) قاسم، تطور مناهج البحث، ص١٩١.

(٨٢) الذهبي، سير أعلام النبلاء، ٢٤٧/٢١" ابن الفرات، تاريخ ابن الفرات، مج٤، جـ٣٢١/٢.

(٨٣) الأصفهاني، خريدة القصر، ٧٣/١ (المحقق)

(٨٤) أبو شامة، الروضتين، ١٤٤/١" ابن خلكان،وفيات الأعيان، ١٥٠/٥.

(٨٥) الروضتين، ٢٣١/٢، ٢٤٥.

(٨٦) معجم الأدباء، ١٩/١٩.

(٨٧) الوافي بالوفيات، ١٤٠/١.

(٨٨) أبو شامة، الروضتين، ٢٣٣/٢" الصفدي، الوافي بالوفيات، ١٤٠/١.

(٨٩) أبو شامة، الروضتين، ٢٣١/٢.

(٩٠) التكملة لوفيات النقلة، ٤٢٧/١" ابن الفرات، تاريخ ابن الفرات، مج٤، جـ٢٤٢/٢.

(٩١) بدوي، الحياة العقلية، ص٢٦٣" كحالة، التاريخ، ص١١٦.

(٩٢) الصفدي ، تاريخ الفيوم وبلاده (بيروت : (١٩٧٤)، ص١٤.

(٩٣) ياقوت، معجم الأدباء، ١٨٧/٥" الكتبي، فوات الوفيات، ١١٨/٣" الذهبي، سير أعلام النبلاء، ٢٢٧/٢٣.

(٩٤) خليفة، كشف الظنون، ٦٢٨/٢" معجم المؤلفين، ٤٩٧/١.

(٩٥) جمال الدين محمد الصابوني، تكملة اكمال الاكمال في الانساب والاسماء والالقاب(بغداد:١٩٥٧), ص٢١٦.

(٩٦) Hilmy Ahmad, (Art: Abu Shama), Ency of Islam, Vol.١, P.١٥٠.

(٩٧) جمال الدين ابو المحاسن يوسف ابن تغري بردي، النجوم الزاهرة في ملوك مصر والقاهرة(القاهرة: د/ت)؛ ٢٤٧/٧" ناجي معروف، "**ابن فتوح الهمذاني الإسكندراني مؤرخ الإسكندرية**" مجلة المجمع العلمي العراقي، مج٢٥، بغداد، ١٩٧٤، ص١٠١.

(٩٨) اليونيني، ذيل مرآة الزمان، ٤١/١-٤٢" عبدالقادر بن محمد النعيمي، الدارس في تاريخ المدارس(بيروت, دار الكتب العلمية: ١٩٩٠)، ٣٦٧/١.

(٩٩)ابن خلكان، وفيات، ١٤٢/٣، مصطفى، التاريخ العربي، ٣٥٤/١" وتوجد نسخة منه في دار الكتب المصرية تحت رقم (٥٥١/تاريخ) ونسخة منه في اسطنبول مكتبة احمد الثالث تحت رقم (٢٩٠٧) وفي المجمع العلمي العراقي ج٣ رقم (١٣٨م) (حوادث سنوات ٢١٨-٢٥٣هـ) الأصل عن نسخة الاسكوريال المصورة بالمايكروفيلم.

كرد في جنوب السودان

الدكتور عماد عبد السلام رؤوف
كلية الآداب / جامعة صلاح الدين

إنهم فتية مغامرون، غادروا بلادهم كردستان، في حوالي منتصف القرن التاسع عشر، وطوحت بهم أقدارهم إلى مصر، فانخرطوا في جيشها، وربطوا مصيرهم بمصيرها، فسجل لهم التاريخ ذكراً خاطفاً هناك، وكانت مصر عهدذاك قد أخذت في التوسع في القارة الأفريقية، بعد أن أحبطت محاولتها الأولى في الشام والخليج العربي، بين سنتي ١٨٣٢-١٨٤٠، فوطدت سلطتها في السودان، وأنشئت مديرية خط الإستواء في جنوبه، وتجاوزت ذلك إلى أوغنده فالحبشة، وتقدمت ساعية للسيطرة على شرقي أفريقية بكامله، وصولاً إلى المحيط الهندي وخليج عدن[1]. كان توسعاً سريعاً مذهلاً، أثار غيرة الدول الأوربية، لاسيما بريطانيا، التي كانت تطمع في الاستحواذ على هذه البلاد الغنية[2]، فبدأ صراع بين الطرفين لم ينته إلاّ بفرض بريطانيا هيمنتها على مصر نفسها في أعقاب الثورة العرابية سنة ١٨٨١، وإجبارها مصر على إخلاء السودان وغيره من المناطق الأفريقية.

ضم الجيش المصري منذ عهد باعث النهضة المصرية الحديثة محمد علي باشا عناصر عسكرية من الكرد، حاربوا في صفوفه وأبلوا فيه البلاء الحسن، لكننا لا نملك معلومات عن حجم هذه العناصر، والأصناف العسكرية، التي حاربوا فيها، فضلاً عن أسماء أكثرهم، وأصولهم التي انحدروا منها، وحتى يتم دراسة تلك الكميات الهائلة من الوثائق الخاصة بجيش محمد علي وخلفائه، مما هو محفوظ في دار الوثائق القومية التاريخية في القاهرة، لا نجد بين ايدينا إلاّ ما التمع من إشارات

قليلة في مصادر ذلك العصر.

لقد حارب الجنود الكرد في ظروف بالغة الصعوبة، بعيدة عن ظروف بلادهم المناخية والتضاريسية، ذلك أنهم شاركوا في القوات المصرية التي حاربت في شعاب الحجاز وفي فيافي نجد وصحاريها، في أثناء الحملة التي قادها طوسون باشا ابن محمد علي وخورشيد باشا ضد الدولة السعودية الأولى هناك، كما حاربوا في الخليج العربي والأحساء وفي كل مكان بلغته القوات المصرية.

بيد أن أغرب المغامرات وأكثرها شجاعة تلك التي سجلها نفر من الضباط الكرد الذين قدر لهم أن يقوموا بدورهم في الأماكن القاصية من جنوبي السودان[٣]، حيث مديرية خط الإستواء[٤]، في أثناء سيطرة مصر عليها في عهد خديوي مصر إسماعيل باشا (١٨٦٣–١٨٧٩م) فتعرض بعضهم للأسر على أيدي قوات الثورة المهدية، وبعضهم الآخر فقدت أخباره، ولا ندري من استطاع أن ينجو بنفسه ليعود إلى مصر، على أنهم جميعاً أبدوا من صنوف الشجاعة ما يلفت النظر، ويثير الإعجاب[٥].

فمن هؤلاء نذكر رجلاً كردياً اسمه حسن قره شوللي، أو هكذا كان يسمى بين أقرانه[٦]، كان من ضباط الجيش المصري في السودان، وقد وقع أسيراً بيد قوات المهدي حينما أعلن ثورته هناك، فاضطر إلى أن يُظهِر، كغيره من الضباط المصريين، الولاء لهذا الزعيم السوداني الثائر، ريثما يجد الفرصة المواتية للعودة إلى مصر، وقد ذاق أولئك الضباط الأمرين من تعذيب واضطهاد وتجويع على أيدي رجال المهدي، فوصفوا بالكفر تارة، وبالعمالة لمصر تارة أخرى، وكان يجري تهديدهم بالقتل بين حين وآخر، حتى وفاة المهدي سنة ١٨٨٥م.

ويظهر أن شوللي هذا كان يبدي من الدهاء ما جعل خليفته عبد الله التعايشي يثق به، ويحسبه ضمن مؤيديه، فمنحه منصباً مهماً وهو قيادة القوات غير النظامية التي كانت ملحقة بالقوات المصرية سابقاً، والمسماة (باش بوزوق)،

وسلمه راية للدلالة على إمرته هذه. كما منح بعض الضباط المصريين الذين أظهروا ولاءهم له مناصب مشابهة. يروي هذا الخبر ضابط مصري شجاع اسمه إبراهيم فوزي كان يتولى مديرية خط الإستواء، وقد وقع مثله في أسر المهدي، يقول واصفاً وليمة من التمر وحده دعا إليها التعايشي "بعد الأكل استدعاني .. وأعطاني راية لأكون أميراً على جميع المصريين الذين كانوا من جند الحكومة النظاميين .. ودفع إلى رجل كردي الأصل اسمه (حسن قره شوللي) براية، وجعله أميراً على الذين كانوا من جند الحكومة غير النظاميين (باشبوزق)"(٧).

وواضح من سياق هذا الخبر أن الضابط الكردي المذكور كان يعيش في معسكر اعتقال، أو ما يشبه ذلك، لأن هذا هو حال جميع الضباط المصريين ومنهم راوي الخبر نفسه، وأنه استطاع أن يكسب ثقة المهديين بما أبداه نحوهم من دهاء، حيث لم يكن ثمة خيار أخر أمامه، وأمثاله، إلاّ القتل، فأية إشارة مخالفة لتعليمات المهدي كان يبديها، حتى لو تدخين سيكارة، كان يعرضه إلى لذلك المصير حتماً، وبالطبع لم يكن في وسعه العودة إلى مصر مطلقاً نظراً لكثرة العيون الذين بثهم المهديون بين الضباط المصريين. وواضح أيضاً أن المهدي لم يختاره إلاّ لكفاءته العسكرية، وقدرته على قيادة مجموعات غير منظمة من المتطوعين. وسياق الراوية، كما أوردها زميله إبراهيم فوزي، لا يدل على أن هذا الضابط الكردي الأسير رفض المنصب الذي أسند إليه، لأنه لم يكن في موقع يسمح له بذلك على الإطلاق، لكن المصادر التاريخية التي بين أيدينا وما نشر من وثائق الحقبة لا يعرفنا بمصيره بعد ذلك، وإذا كان زميله المصري قد تمكن فيما بعد من العودة إلى مصر، فلنا أن نتصور أنه تمكن من ذلك هو أيضاً، لاسيما بعد انهيار الثورة المهدية وتفرق زعاماتها وأنصارها.

ولم يكن حسن قره شوللي هو الكردي الوحيد الذي حارب في مناطق خط الإستواء الموحشة، وإنما كان هناك غيره، فإننا نقرأ في مضبطة وقعها عدد من

الجنود المصريين الراغبين في ترك السودان والعودة إلى مصر اسم ضابط شاب برتبة ملازم، اسمه علي الكردي، وذلك سنة [٨]١٨٨٨. ولكننا لا نعلم عن هويته ، عدا قوميته، شيئاً.

وثمة معلومات عدة وردت في بعض التقارير التي كان يبعث بها المستكشفون الذين كانوا يعملون في خدمة الإدارة المصرية في السودان ومديرية خط الإستواء عن رجل مغامر اسمه (علي الكركوتلي)، نسبة إلى (كركوت) وهو اسم آخر لمدينة كركوك، كما عرفتها الوثائق المصرية عهد ذاك[٩]، ولا تمدنا الوثائق التي بين ايدينا بشيء عن أصله، والطريقة التي وصل بها إلى تلك المناطق النائية من جنوب السودان، وكان يعمل في خدمة الإدارة المصرية بصفة صياد للفيلة، حيث كانت تجارة ناب الفيل من التجارات المربحة التي تقوم بها تلك الإدارة، وعد الكركوتلي "من أجرأ" أولئك الصيادين، وأنه "من قدمائهم"، مما يبعث على الظن أنه حديث عهد بالبلاد الإستوائية، وأنه قضى شطراً من حياته فيها حتى صار من أكثر الصيادين خبرة في صيد الفيلة والتعايش مع البيئة القاسية والخطرة هناك.

والمعلومات المتوفرة عن هذا المغامر شحيحة، وهي مجرد إشارات وردت في ثنايا تقارير رسمية مصرية، أو في رحلات الموظفين الأوربيين الذين كانوا في خدمة الحكومة المصرية، ولا توضح هذه الإشارات حقيقة موقفه من الحوادث العاصفة التي كانت تمر بها بلاد السودان لا سيما منها مديرية خط الإستواء، بعد أن استولت بريطانيا على مصر وأخضعت نشاطاتها الأفريقية لصالحها، ففي تقرير كتبه اليوزباشي كازاتي، الذي قام برحلة الى مديرية خط الاستواء، في سنة ١٨٨٣ انه قدم ذات يوم من بلدة (امادي) ساع مستعجل للغاية ليبلغ ان قناصاً من قناصي الفيلة يقال له علي الكركوتلي جمع بعض الدناقلة (وهم عرب من منطقة دنقلة) عندما وصل نبأ وصول الامير(كرم الله)، (وهو أحد زعماء المهدية) مضى معهم الى المهديين ولما مروا بمحطة (صيادين Sayadin) الصغيرة قتلوا سبعة جنود من

حاميتها.. وكان لدى حكمدارية الحكومة المصرية في خط الاستواء قناصون أشبه بـ (علي الكركوتلي) مرتب لهم ماهية شهرية (راتب) قدرها (٢٥) قرشاً، وكان يصرف لهم ثمن ما يوردونه من العاج للقنطار الواحد (٥) قروش، ويوردون عادة من قنطار الى عشرة قناطير في الشهر.

ويوضح التقرير المذكور الطرق التي كان يتبعها أولئك القناصون لصيد الفيلة، وهي طرق تدل على الشجاعة المطلقة، التي كان يتحلى بها اولئك الرجال وكان لـ (علي الكركوتلي) دور بارز في قنص الفيلة وفي تطوير طرق صيدها، بل انه اضاف طرقاً ذكية لم يكن يعرفها صيادوا الفيلة من الافارقة، الذين عايشوا هذا النوع من الحيوان.

وفي تقرير مؤرخ في سنة ١٨٨٤ إشارة إلى أنه قدم ذات يوم من بلدة (آمادي) "ساع مستعجل للغاية" يفيد بانضمام علي الكركوتلي ومجموعة من (الدناقلة)، وهي عشائر عربية تسكن في مناطق خط الإستواء، إلى قيادة المهدي السوداني، حينما هاجم ومجموعته قرية صغيرة اسمها (صيادين) وقتلوا عدداً من حاميتها (تاريخ مديرية خط الإستواء ج٢ ص١٨٠)، مما دفع بالقوات البريطانية إلى إرسال قوات " لقتال القناص علي الكركوتلي الذي ما زال معتقلاً الجنود الذين أسرهم في محطة صيادين[١٠]، إلاّ أن الكركوتلي كان متمعاً بقوة مكنته من الإيقاع بالقوات الزاحفة إليه، محققاً بذلك انتصاراً مهماً، استولى فيه على كمية من الأسلحة، حتى أن أحد كتبة التقارير الرسميين عد هذا الانتصار "كارثة يترتب عليها شموخ الدناقلة ورفع رؤوسهم"، وبالفعل، فإن هذا الانتصار شجع بالعشائر العربية النازلة في منطقة خط الإستواء بالثورة[١١]. جاء في التقرير المذكور" أما العرب فجاهروا بالثورة بعد.. ما قام به على كركوتلي في محطة صيادين"[١٢]. وواضح أن الكركوكلي نجح في تشكيل قوة متجانسة قاومت القوات البريطانية التي شرعت آنذاك باحتلال السودان.

وفي تقرير بريطاني آخر[١٣] اشارة الى ان الكركوكلي استطاع ان يجمع جموعاً

من الدناقلة في محطة صيادين ويجرد قوة بريطانية أخرى من سلاحها ويزجها في معسكر اعتقال هناك مما اضطر القوات البريطانية التي كانت تنتظر نتائج المعركة الى الانسحاب بسفنها ومدفعيتها وذخيرتها الى قواعدها، التي انطلقت منها.

ويبدو ان (علي الكركوكلي) لم يكتف بالدفاع عن المواقع، التي كان يسيطر عليها فعلاً، وانما شرع بتحشيد قواته للتقدم لتحرير المدن والمناطق الاخرى من سيطرة البريطانيين، ففي تقرير بريطاني آخر وقعنا على اشارة الى ان أهالي محطة صيادين تأهبوا بقيادة القناص (علي الكركوكلي) لهجوم على (امادي) وان الروح المعنوية لدى العساكر على مايرام.

وتضمن تقرير كتبه الطبيب الانكليزي جونكرز عن رحلة قام بها الى مديرية خط الاستواء عام ١٨٨٤ اشارة الى الدور العسكري المهم، الذي كان يقوم به علي الكركوكلي في منطقة بحر الغزال، اذ تعاون مع عدد من قادة العرب المحليين في تشتييت حامية (شمي) وهي منطقة في الاستواء واجبارها على الفرار الى فاشودة في أقصى مديرية خط الاستواء.

وتتوالى الاشارات في الوثائق البريطانية الى (علي الكركوكلي) فهذا هو اليوزباشي كازاتي يقول في التقرير الذي كتبه عن رحلته[١٤]: ان (علي الكركوتلي) من قناصي الافيال القدامى وان أعداداً من الثوار كانت تنضم اليه طوعاً وانه خاض رحى الحرب مرات عدة في مدن متعددة كان أخطرها تلك المعركة، التي وقعت أمام حصون امادي في الثامن من كانون الاول سنة ١٨٨٤، اذ انضم الاهالي الى الثوار واضطر حامية البلدة الى الانسحاب.

كما اشار التقرير نفسه الى اتساع الثورة وانتشارها في مناطق اخرى من خط الاستواء والى ان البريطانيين أخلوا، فعلاً، بلدة امادي وعدداً من الحصون هناك.[١٥]

وهذا هو الطبيب الانكليزي جونكرز يعود ليضمن تقريرا آخر كتبه عام ١٨٨٥ اشارة مهمة جدا الى ان (علي الكركوتلي) كان قد انضم بقواته العربية الى

الثورة المهدية في السودان وانه كان ينسق مواقفه مع قوات هذه الثورة ضد القوات البريطانية. وفي شباط عام ١٨٨٥ حصل الكركوكلي على امدادات عسكرية ممن انضم اليه من القوات المهدية، وفي نهاية آذار من السنة نفسها كادت قوات معادية أن تفتك بالكركوكلي الاّ انه استطاع ان ينجو منها وان يشق له طريقاً بين خطوط الاعداء ويفلت من قبضتهم.

ويورد جونكرز خبراً آخر عن الكركوكلي بانه كان يقود قوة تتألف من العرب الذين كانوا يستوطنون المنطقة "وأنه انضم إلى هذا الرجل عدد آخر من الثوار"، وإن هذه القوة "غير معلومة العدد" إلاّ "أنه يؤخذ من الإشاعات الذائعة أنها مؤلفه من رجال عبد الله وعلي كركوتلي، ويمدهم العرب الذين في الناحية"[١٦].

وبعد هذه الاشارة الاخيرة اختفت أخبار (علي الكركوكلي) فجأة، ومن المؤسف ان التقارير التالية خلت من أخباره، ومن المحتمل انه انسحب بقواته، التي ذكرها جونكرز الى معاقل الثورة في السودان، وانه شارك الثوار انتصاراتهم وهزائمهم، على حد سواء الاّ اننا لا نملك معلومات مؤكدة عن مصيره بعد تلك الاحداث.

ممتلكات مصر في شرقي أفريقيا (عن كتاب مصر في أفريقية الشرقية)

خلاصة

شارك الكرد في مشروع محمد علي النهضوي في المشرق العربي في القرن التاسع عشر، كما شاركوا في مشروع الخديوية المصرية التوسعي في السودان، وفي مديرية خط الإستواء التي تأسست في جنوبه، وذلك بوصفهم قادة وضباطاً، وقد أظهروا ضروباً من الشجاعة، والقدرة على التكيف مع ظروف بيئية ومناخية بعيدة كل البعد عما اعتادوا عليه في بيئاتهم في كردستان، وفي أثناء الثورة المهدية في السودان، وإخلاء الإدارة المصرية من هذه البلاد، فضل بعضهم البقاء في مجاهل أفريقيا، مثل علي الكركوتلي، الذي قاد مجموعة قبلية من العرب المستوطنين هناك، وامتهن صيد الفيلة، وأبدى مقاومة عنيفة ضد البريطانيين، إن إشارات عدة تدل على وجود كرد آخرين لكن تعوزنا المعلومات عما أدوه من دور في مجاهل القارة السوداء.

---

(١) د. محمد صبري: مصر في افريقية الشرقية، القاهرة، مطبعة مصر ١٩٣٩، ص٤٩- ٥٧.

(٢) ينظر د. سيد رجب حراز: أفريقيا الشرقية والإستعمار الأوربي، القاهرة ١٩٦٨، ص١٠٦ -٤٠٢.

(٣) فتح محمد علي باشا والي مصر بلاد السودان سنة ١٨٢٠، وادمجت رسمياً بمصر من خلال فرمان سنة ١٨٦٦.

(٤) كان الخديوي إسماعيل قد عين غوردون حكمداراً لمديرية خط الإستواء، على أن يكون مستقلاً في حكمها، وغير خاضع لحكمدارية عموم السودان، وتشمل حدود هذه المديرية جميع أقاليم منابع النيل. ينظر د. محمد محمود سرور: دراسات في تاريخ مصر والسودان الحديث والمعاصر، الإسكندرية ١٩٩٨، ص٣٢٨-٣٢٩.

(٥) قدرت خسائر القوات العسكرية المصرية الفادحة بنحو ٤٠ الف ضابط وعسكري، وأضعافهم من المدنيين. أنظر التفاصيل في محزون (اسم مستعار): ضحايا مصر في السودان وخفايا السياسة الإنجليزية، الإسكندرية، مطبعة السفير، ١٩٣٥، ص٢٣-٢٦.

[٦] نعتقد أن أصله من (قلا جولان)، حيث يكتب المصريون حرف الجيم المثلثة شيناً، وأما قره التي تسبق لقبه هذا فهي في الأصل (قلا)، وقد وردت بلفظها المحرف هذا (قره) في بعض المصادر المعاصرة، فيكون لقبه الصحيح (قلا جوللي) المأخوذة من (قلا جولاني).

[٧] كتابه: السودان بين أيدي غوردون وكتشنر، القاهرة، مطبعة الآداب والمؤيد ١٣١٩هـ ج١ ص٢٥٩.

[٨] جمع الأمير عمر طوسون، عدداً مهماً من وثائق ومصادر الإدارة المصرية في جنوب السودان، في كتابه: تاريخ مديرية خط الإستواء المصرية، الإسكندرية، مطبعة العدل ١٩٣٧، ج٢ ص٢٨٢، وسنعتمد ما نشره من وثائق، ومعظمها تقارير رسمية، فيما يلي من هذا البحث.

[٩] كتابنا: العراق في وثائق محمد علي، بغداد، بيت الحكمة، ١٩٩٩، ص١١٩.

[١٠] المصدر نفسه ج٢ ص١٨٨.

[١١] لم تنقطع هجمات العرب على المستعمرات البريطانية حتى بعد انسحاب الحملة المصرية، بل استمرت حتى أوائل العقد الثامن من القرن التاسع عشر، كما كان كثير من جنود الحاميات من السودانيين وكذلك أكثر ضباطهم قد تزوجوا من نساء البلاد واقتنوا من رقيقها، ولذلك رفضوا الإذعان لأوامر الحكومة بالإنسحاب. حراز: أفريقيا الشرقية والإستعمار الأوربي ص٢١٦و٢٨٣

[١٢] المصدر نفسه ج٢ ص ٢٣١.

[١٣] المصدر نفسه ج٢ ص٢٢٦

[١٤] المصدر نفسه ج٢ ص٢٤١ و٢٥٢.

[١٥] المصدر نفسه ج٢ ص٢٤١.

[١٦] المصدر نفسه ج٢ ص٣٠٤.

کەشکۆڵی گۆڤار

پرسیار و وەڵام دەربارەی مێژووی کورد

ئامادەکردنی : د . محمد عبدالله کاکە سوور

١- لە چ ساڵێك ئەفسەری شەهید مستەفا خۆشناو لەدایك بووە

و : لەساڵی ١٩١٠

٢- پلەی سەربازی ئەفسەری شەهید مستەفا خۆشناو چی بوو ؟

و : ئەفسەری سێ ئەستێرە

٣- لە چ ساڵێك بەکر عەبدولکەریم لەدایك بووە ؟

و : لەساڵی ١٩١٤

٤- پلەی سەربازی بەکرعەبدولکەریم چی بوو ؟

و : ئەفسەری سێ ئەستێرە

٥- پلەی سەربازی شەهید خەیروڵلاّ عەبدولکەریم چی بوو ؟

و : ئەفسەری دوو ئەستێرو بوو

٦- دایکی خەیروڵلاّ عەبدولکەریم خەڵکی چ شارێك بوو ؟

و : خەڵکی شاری موسڵ بوو

٧- لە چ ساڵێك شەهید محەمەد قودسی مەحمود لە دایك بووە ؟

و : لەساڵی ١٩٢١

٨- لە چ ساڵێك نوری ئەحمەد تەها لەدایك بووە ؟

و : لەساڵی ١٩٢٢

٩- پلەی سەربازی نوری ئەحمەد تەها چی بوو ؟

و : ئەفسەری دوو ئەستێرە

١٠- لە چ ساڵێك نوری ئەحمەد تەها مرد ؟

و : لەساڵی ١٩٩١

١١ – ئەفسەری دوو ئەستێرە میر حاج ئەحمەد خەڵکی کوێ ی کوردستان بوو ؟

و : ئاکرێ

١٢–سەید عەزیز شەمزینی بۆ کوێ نێردرا بۆ وەرگرتنی بروانامەی دکتۆرا لەمێژووی رامیاریدا ؟

و : بۆ باکۆ لەیەکێتی سۆڤیەت

١٣– لە چ ساڵێك مێژوو نووسی کورد دکتۆر حوسامەددین عەلی غالب نەقشبەندی لەدایك بووە ؟

و : لەساڵی ١٩٣٩

١٤– لە چ ساڵێك مێژوو نووسی کورد حوسامەددین عەلی غالب نەقشبەندی بروانامەی بکالۆریۆسی لە مێژوو وەرگرتووە ؟

و : ١٩٦٢

١٥– لەچ سالێك مێژوو نووسی کورد حوسامەددین عەلی غالب بروانامەی ماستەری لە مێژوو وەرگرتووە ؟

و : ١٩٧٦

١٦– لە چ ساڵێك مێژوو نووسی کورد حوسامەددین عەلی نەقشبەندی بروانامەی دکتۆرای لە مێژوو وەرگرتووە ؟

و : لە ساڵی ١٩٨٥

١٧– لە چ ساڵێك بەشی مێژوو لە کۆلێجی ئاداب لە زانکۆی سەلاحەدین کرایەوە ؟

و : لەساڵی ١٩٨٤

١٨ – کێ یەکەم سەرۆکی بەشی مێژووی کۆلێجی ئادابی زانکۆی سەلاحەدین بوو؟

و : د. حوسامەددین عەلی غالب نەقشبەندی .

١٩– ناوچەی هەورەمان دابەش بووەتە سەر چەند بەشی کوردستان ؟

و : ناوچەی هەورەمان دابەش بووەتە سەرکوردستانی ئێران و کوردستانی عێراق.

٢٠- ئەو سێ پارێزگایەی کوردستان کامانەن کە هەورەمان بەیەکیانەوە دەبەستنەوە؟

و : سلێمانی لە عێراق و کرماشان و سنە لە ئێران .

٢١ – لە چ ساڵێك بۆ یەکەم جار رێگای ئوتومبێلی بۆ هەورەمانی کوردستانی عێراق کراوتەوە ؟

و : لە ساڵی ١٩٥٦

٢٢ – تێکرای خەڵکی هەورەمان لەسەر چ ئاینێکن ؟

و : ئاینی ئیسلام

٢٣ – کێ نووسەری نامەی ماستەر (کوردستانی رۆژهەڵات توێژینەوەیەك لە بزوتنەوەی رزگاری خوازی نەتەوەیی نێوان هەردوو جەنگەکە / ١٩١٨_ ١٩٣٩) یە. (تێبیی نامەکە بەزمانی عەرەبی نووسراوە و ئێمە ناونیشانەکەمان کردووە بە کوردی)

و : د. یاسین سەردەشتی

٢٤- کوردستانی ئێران (کوردستانی رۆژهەلات) دابەش دەبێتە سەر چەند هەرێم؟

و : شەش هەرێم (هەرێمی ورمێ , هەرێمی موکریان , هەرێمی ئەردەلان, هەرێمی کرمانشاه , هەرێمی لورستان , هەرێمی لەکستان)

٢٥ – لە چ مانگێکی ساڵی ١٨٨٠ شێخ عوبەیدەللای نەهری کۆنگرەیەکی بۆ هۆزە کوردییەکان بەست ؟

و : لەمانگی ئاب

٢٦ – لە چ ساڵێك سمکۆی شکاك لەدایك بووە ؟

و : لەساڵی ١٨٩٥

٢٧ – سمکۆی شکاك چ شارێکی کردبووە پایتەختی راپەرینی خۆی ؟

و : شاری سابلاغ

٢٨ – لە چ ساڵێك حەمە رەشید خانی بانە لەدایك بووە ؟

و : لە ساڵی ١٨٩٨

٢٩ – لە چ ساڵێك پرۆژەی ئاودێری حویجە ئانجام درا ؟

و : لە ساڵی ١٩٣٦

٣٠ – کێ نووسەری نامەی ماستەر (کەرکوك لێکۆڵینەوەیەکی مێژوویی دەربارەی ڕۆڵی فیکری و سیاسی (١٩٣٢_ ١٩٥٨) ە ؟

و : دڵشاد مەحموود عەبدولڕەحمان

٣١ – لە تۆماری سۆمەریەکاندا ناوی کەرکووك بە چ شێوەیەك هاتووە ؟

و : کتکهار

٣٢ – لە تۆماری ئەکەدییەکاندا ناوی کەرکوك بە چ شێوەیەك هاتووە ؟

و : ئەراپخا

٣٣ – لە تۆماری ئاشووریەکاندا ناوی کەرکوك بە چ شێوەیەك هاتووە ؟

و : کەرەك

٣٤ –لە نووسراوە سریانییە کۆنەکاندا ناوی کەرکوك بە چ شێویەك هاتووە ؟

و : کرخاد _ بیت سلوخ

٣٥ – گریکە کۆنەکان بە چ شێویەك ناوی کەرکوکیان هێناوە ؟

و : ئارا پخێوس

٣٦ – ساسانیەکان بە چ شێوەیەك ناوی ئەو هەرێمەیان هێناوە کە کەرکوك مەڵبەندی بووە ؟

و : گەرمەکان

پەیکەرێک

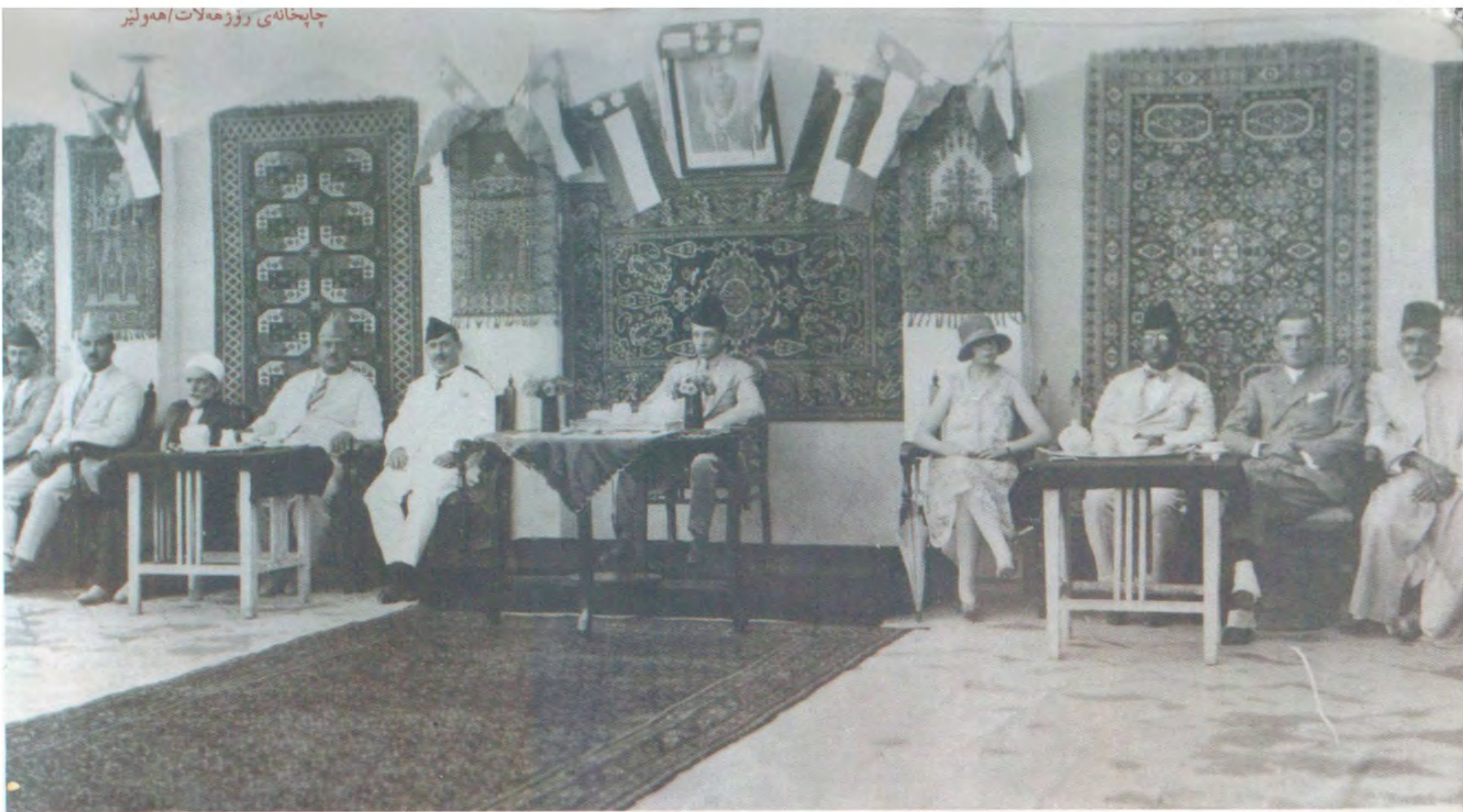
قادر عمر علی

هەولێر ئێستا پایتەختی سیاسی , ئابووری , و رۆشنبیری هەرێمی کوردستانە لە هەموو لایەکەوە پێشکەوتنی باشی بەخۆیەوە بینیەوە . چەند پەیکەرێك لەو شارەدا هەن لەوانە پەیکەری شێخ محمود لە نزیك پارێزگای هەولێر و پەیکەری (ابن مستوفی) لەسەر قەلآی هەولێر .

هیوادارین کە پەیکەرێك بۆ سەلاحەددین ئەیوبی لە شاری هەولێر دروست بکرێت لەسەر ئەو بنەمایەی کە سەلاحەددین ناودارترین کەسایەتی کورد بوو لە سەدەکانی ناوەراست دا نەك هەر لەسەر ئاستی کوردستان بەڵکو لەسەر ئاستی جیهان ناسراوە . ناوبانگێکی باشی لەنێو موسڵمان و مەسیحی و جوو هەیە .

هەرچەندە لەدەرەوەی کوردستان ژیاوە بەلآم خوشکەکەی ربیعە خاتون و زاواکەی مظفرالدین گوگبوری لەهەولێر ژیاون . هەروەها پرسیارێك دروست دەبێت بۆچی دەبێ سەلاحەددین لەسوریا پەیکەری بۆ دروست بکرێت و لە کوردستان پەیکەری نەبێت بە تایبەتی کە لە هەولێر زانکۆی سەلاحەددین هەیە و هەروەها هاوینە هەواری سەلاحەددین (پیرمام) دەکەوێتە چوارچێوەی پارێزگای هەولێر , هەر لە هەولێر سینەمایەك لە نێوەی دووەمی چلەکانی سەدەی بیستەم بەناوی سەلاحەددین لە هەولێر کرا بووەوە , بەلآم چەند ساڵێکە تێك دراوە وە سینەماکەو ناوەکەی نەما .

هـەر لـە هـەولێر گـەرەكی سـەلاحەددین و شـەقامی سـەلاحەددین هـەن و نـاوی سەلاحەددین بۆ مرۆڤ بەكاردێت بەڵام بە رادەیەكی ئاسایی هەیە نەزۆر نەكەم .
لەوانەیە باشترین جێگا بۆ دانانی ئەم پەیكەرەش بازگەی نێـوان هـەولێر و هاویـنـە هەواری سەلاحەددین (پیرمام) بێت .

ساڵی ١٩٣١ هەولێر یانەی فەرمانبەران، لە ڕاستەوە ١. حاجی رشید ئاغا ٢. مندوبی سامی بریتانی ٣. نەناسراوەتەوە ٤. مس بێل
٥. مەلیک غازی ٦. نەناسراوەتەوە ٧. حمید صرصر متصرفی هەولێر ٨. مەلا فەندی ٩. نەناسراوەتەوە ١٠. نەناسراوەتەوە

لە ئەرشیفی پ.د. ارسن موسی رشید